

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

ТОМ
6



Н. Гоголь

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

До 200-ліття від дня народження

КИЇВ 2011

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ТОМ ШОСТИЙ

ДУХОВНА ПРОЗА

НАУКОВА ДУМКА

ББК 84.4УКР1-РОС
Г58

До шостого тому видання творів Миколи Гоголя у семи томах увійшли «Вибрані місця із листування з друзями», «Авторська сповідь», «Розмисли про Божественну Літургію» та окремі нотатки останніх днів життя письменника.

У п о р я д н и к

П.В. МИХЕД

П е р е к л а д

Т.В. МИХЕД, Е.С. СОЛОВЕЙ

К о м е н т а р і

П.В. МИХЕДА, Т.В. МИХЕД

На фронтиспісі портрет М. Гоголя роботи К.-П. Мазера, 1840

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2011 року

Науково-видавничий відділ філології
та художньої літератури

Редактор *Є.І. Мазніченко*

ISBN 978-966-00-1065-9 (т. 6)
ISBN 978-966-00-0890-2

ВИБРАНІ МІСЦЯ ІЗ ЛИСТУВАННЯ З ДРУЗЯМИ

ПЕРЕДМОВА

Я був тяжко хворий; смерть уже була близько. Зібравши рештки сил своїх і скориставшись першою хвилиною повної тверезості мого розуму, я написав духовний заповіт, в якому, серед іншого, покладаю обов'язок на друзів моїх видати, після моєї смерті, декотрі з моїх листів. Мені хотілося хоч сим спокутувати намарність усього, досі мною надрукованого, тому що в листах моїх, за визнанням тих, до кого вони були написані, знаходиться більше потрібного для людини, ніж у моїх творах. Небесна милість Божа відвела від мене руку смерті. Я майже одужав; мені стало легше. Та відчуваючи, однак, слабкість сил моїх, яка звістує мені щохвилинно, що життя моє на волосині, і готуючись до дальньої подорожі до Святих Місць, необхідної душі моїй, протягом якої все може трапитись, я захотів залишити при розставанні що-небудь від себе моїм співвітчизникам. Вибираю сам із моїх останніх листів, які мені вдалось отримати назад, все, що більше стосується питань, які цікавлять нині суспільство, відстоонивши все, що може отримати смисл тільки після моєї смерті, з виключенням усього, що могло мати значення тільки для небагатьох. Долучаю дві-три статті літературні й, нарешті, додаю сам заповіт, з тим, щоб у випадку моєї смерті, якби вона спостигла мене в дорозі моїй, здобув він одразу свою законну силу, як засвідчений усіма моїми читачами.

Серце моє говорить, що книга моя потрібна і що вона може бути корисною. Я думаю так не тому, що мав високе про себе поняття і покладався на вміння своє бути корисним, але тому що ніколи ще досі не мав такого сильного бажання бути корисним. Від нас уже доволі буває простягнути руку з тим, щоб допомогти, допомагаємо ж не ми, допомагає Бог, посилаючи силу слову безсилому. Отже, якою б не була моя книга неважливою та неістотною, але я дозволяю собі видати її в світ і прошу моїх співвітчизників прочитати її кілька разів; у той же час прошу тих із них, котрі мають достаток, купити кілька її екземплярів і роздати тим, кот-

рі самі купити не можуть, сповіщаючи їх за цього випадку, що всі гроші, які перевищать витрати на мою очікувану подорож, будуть обернені, з одного боку, на підкріплення тих, котрі, подібно мені, відчують потребу внутрішню відправитись перед наближенням Великого Посту у Святу Землю і не матимуть можливості здійснити її одними власними коштами, з другого боку — на допомогу тим, котрих я зустріну на дорозі вже туди прямуючими і котрі всі помоляться біля Гробу Господнього за моїх читачів, своїх благодійників.

Подорож мою хотів би я здійснити як добрий християнин. І тому прошу тут прощення у всіх моїх співвітчизників за все, чим не випало мені образити їх. Знаю, що моїми необдуманими й незрілими творами завдав я прикрості багатьом, а інших навіть озброїв проти себе, взагалі у багатьох викликав невдоволення. На виправдання можу сказати тільки те, що намір мій був добрий і що я нікого не хотів ні засмучувати, ні озброювати проти себе, але одна моя власна нерозумність, одна моя поспішливість і квапливість були причиною того, що твори мої постали в такому недосконалому вигляді і майже всіх ввели в оману щодо їх справжнього смислу; за все, що тільки зустрічається в них навмисно образливого, прошу простити мене з тією великодушністю, з якою тільки одна російська душа прощати здатна. Прошу прощення також у всіх тих, з котрими на довгий чи на короткий час випадало мені зустрітися на дорозі життя. Знаю, що мені траплялося багатьом завдавати неприємностей, декому, може бути, і зумисне. Взагалі в поводженні моєму з людьми завжди було багато неприємно відштовхуючого. Почасти це було від того, що я уникав зустрічей та знайомств, відчуваючи, що не можу ще мовити розумного і потрібного слова людині (пустих же і непотрібних слів промовляти мені не хотілось), і бувши в той же час переконаним, що з причини незчисленної кількості моїх недоліків мені було потрібно хоч трохи виховати самого себе на певній віддалі від людей. Почасти ж це було й від дрібного самолюбства, властивого тільки тим із нас, котрі з грязі пробрались у люди і вважають своїм правом дивитись пихато на інших. Як би то не було, але я прошу прощення в усіх особистих образах, які мені випало завдати комусь, починаючи з часів мого дитинства і до цієї хвилини. Прошу також прощення у моїх побратимців-літераторів за всяке з мого боку зневажання чи неповагу до них, виказану зумисне чи не зумисне: кому ж із них чомусь трудно простити мене, тому нагадаю, що він християнин. Як го-

віючий перед сповіддю, яку готується віддати Богові, просить прощення у свого брата, так я прошу у нього прощення, і як ніхто такої хвилини не посміє не простити свого брата, так і він не повинен посміти не простити мене. Нарешті, прошу прощення у моїх читачів, якщо і в цій саме книзі зустрінеться що-небудь неприємне і для кого-небудь з них образливе. Прошу їх не мати на мене гніву сокровенного, але натомість виставити благородно всі недоліки, які можуть бути знайдені ними у цій книзі, — як недоліки письменника, так і недоліки людини: мою нерозумність, недомислення, самонадійність, пусту впевненість у собі, словом усе, що буває в усіх людей, хоч вони того й не бачать, і що, ймовірно, ще більшою мірою знаходиться в мені.

На завершення прошу всіх у Росії помолитися за мене, починаючи від святителів, котрих уже все життя є однією молитвою. Прошу молитви як у тих, котрі смиренно не вірують у силу молитов своїх, так і у тих, котрі не вірують зовсім у молитву і навіть не вважають її потрібною: та якою б не була безсилою і черствою їхня молитва, я прошу помолитися за мене цією найбільш безсилою і черствою їхньою молитвою. Я ж біля Гробу Господнього буду молитися за всіх моїх співвітчизників, не виключаючи з них ні одного; моя молитва буде так само безсила й черства, якщо свята небесна милість не перетворить її у те, чим повинна бути наша молитва.

1846, липень

I
ЗАПОВІТ

Перебуваючи при повній пам'яті та здоровому глузді, висловлюю тут мою останню волю.

І. Заповідаю тіла мого не погребати до тих пір, поки не з'являться видимі ознаки розкладу. Згадую про це тому, що вже протягом самої хвороби находили на мене хвилини життєвого заніміння, серце і пульс припиняли битися... Бувши за життя свого свідком багатьох печальних подій від нашої нерозумної поквапливості в усіх ділах, навіть і у такому, як погребіння, я звістую це тут при самому початку мого заповіту, у надії, що, може бути, посмертний

голос мій нагадає взагалі про обачливість. Віддати ж тіло моє землі, не розбираючи місця, де лежати йому, нічого не зв'язувати з прахом, який залишився; сором тому, хто понадиться хоч якоюсь увагою до гниючої персті моєї, що вже не моя: він поклониться хробакам, що її гризуть; прошу краще помолитися якнайсильніше за душу мою; а замість усяких погребальних почестей пригостити від мене простим обідом кількох неімущих насущного хліба.

II. Заповідаю не ставити наді мною ніякого пам'ятника і не помишляти про такий дріб'язок, християнина недостойний. Кому ж із близьких мені я був дійсно дорогим, той воздвигне мені пам'ятника інакше: воздвигне він його в самому собі своєю непорушною твердістю в життєвому ділі, бадьорістю та освіженням всіх навкруг себе. Хто після моєї смерті виросте вище духом, ніж як був за життя мого, той покаже, що він справді любив мене і був мені другом, і сим тільки воздвигне мені пам'ятника. Тому що і я, яким би не був сам по собі кволим і нікчемним, завжди підбадьорював друзів моїх, і ніхто з тих, хто сходився ближче зі мною останнім часом, ніхто з них, у хвилини свого суму й печалі, не бачив на мені хмурного вигляду, хоч і тяжкі бували мої власні хвилини, і тужив я не менше за інших, — нехай же про це згадає кожен із них після моєї смерті, обміркувавши всі слова, мною йому сказані, й перечитавши всі листи, до нього писані за рік перед сим.

III. Заповідаю взагалі нікому не оплакувати мене, і гріх собі візьме на душу той, хто стане уважати смерть мою якою-небудь значливою чи спільною втратою. Якби навіть і вдалось мені зробити що-небудь корисне і починав би я вже виконувати свій обов'язок дійсно так, як слід, і смерть забрала б мене при початку діла, замисленого не для вдоволення декого, але потрібного всім, — то й тоді не слід поринати у безплідне побивання. Якби навіть замість мене помер у Росії муж, дійсно їй потрібний за теперішніх її обставин, то й від того не слід сумувати нікому з живих, хоча й справедливе те, що коли дочасно йдуть люди всім потрібні, то це знак гніву небесного, що віднімає цим знаряддя і засоби, котрі допомогли б комусь подвигнутись ближче до мети, що нас кличе. Не зневірі повинні ми віддаватися за всякої раптової втрати, але озирнутися строго на самих себе, думаючи вже не про чорноту інших і не про чорноту всього світу, але про свою власну чорноту. Страшна душевна чорнота, і чому це бачиться тільки тоді, коли невблаганна смерть уже стоїть перед очима!

IV. Заповідаю всім моїм співвітчизникам (спираючись єдино на те, що кожен письменник повинен залишити після себе яку-небудь благу думку у спадок читачам), заповідаю їм найкраще з усього, що створило моє перо, заповідаю їм мій твір, під назвою «Прощальна повість». Він, як побачать, належить до них. Його носив я довго в своєму серці як найкращий свій скарб, як знак небесної милості до мене Бога. Він був джерелом сліз, яких ніхто не бачив, ще з часів дитинства мого. Його залишаю їм у спадок. Але благаю, хай не образиться ніхто з моїх співвітчизників, якщо почує в ньому що-небудь схоже на повчання. Я письменник, а обов'язок письменника — не одне постачання приємного заняття уму й смаку; строго спитають з нього, якщо від творів його не пошириться яка-небудь користь душі й не залишиться від нього нічого у повчання людям. Хай пригадають також мої співвітчизники, що, і не бувши письменником, кожен брат наш, який відходить від світу, має право залишити нам що-небудь у вигляді братського повчання, і у цьому разі нічого дивитись ні на малість його звання, ні на безсилля, ні на саму нерозумність його, треба пам'ятати тільки те, що чоловік, який лежить на смертному одрі, може дещо бачити краще тих, котрі кружляють серед світу. Не дивлячись, втім, на всі такі права мої, я б усе ж не дерзнув заговорити про те, про що вони почують у «Прощальній повісті», бо не мені, найгіршому за всіх душею, страждаючому тяжкими недугами власної недосконалості, промовляти такі слова. Але мене спонукає до цього інша, найважливіша причина: співвітчизники! страшно!.. Завмирає від жаху душа за одного тільки передчуття загробної величі й тих духовних вищих творінь Бога, перед котрими прах уся велич Його творінь, тут нами зримих і нас дивуючих. Стогне все помираюче єство моє, вчуваючи могутні зростання й плоди, котрих насіння ми сіяли за життя, не прозріваючи і не чуючи, які страхіття з них піднімуться... Може бути, «Прощальна повість» моя подіє скільки-небудь на тих, котрі до сих пір ще вважають життя іграшкою, і серце їхнє почує хоч почасти строгу таїну його та найсокровеннішу небесну музику цієї таїни. Співвітчизники!.. не знаю і не вмію, як вас назвати цієї хвилини. Геть пусту пристойність! Співвітчизники, я вас любив; любив тією любов'ю, котру не висловлюють, котру мені дав Бог, за котру дякую Йому, як за найкраще благодіяння, тому що любов оця була мені в радість і втіху серед найтяжчих моїх страждань — в ім'я цієї любові прошу вас вислухати серцем мою «Прощальну повість». Клянусь: я не вигадував і не видумував її, вона

виспівалась сама собою з душі, котру виховав Сам Бог випробуваннями й горем, а звуки її взялись із сокровенних сил нашої російської породи нам спільної, за якою я близький родич вам усім [1].

V. Заповідаю по смерті моїй не поспішати ні з хвалою, ні з осудженням моїх творів у публічних листках і журналах: все буде так само запально, як і за життя. У творах моїх значно більше того, що треба осудити, ніж того, що заслуговує на хвалу. Всі нападки на них були в основах більше чи менше справедливими. Переді мною ніхто не винен; невдячним і несправедливим буде той, хто дорікне мною когось у якому б то не було відношенні. Об'являю також привселюдно, що, крім досі надрукованого, нічого не існує з моїх творів: усе, що було в рукописах, мною спалене, як безсиле і мертве, написане у хворобливому і приневоленому стані. А тому, коли б хто-небудь став видавати щось під моїм ім'ям, прошу вважати це мерзенною підробкою. Але покладаю натомість обов'язок на друзів моїх зібрати всі мої листи, писані до будь-кого починаючи з кінця 1844 року, і, зробивши з них строгий вибір тільки того, що може принести яку-небудь користь душі, а все інше, що служить для пустих розваг, відхиливши, видати окремою книгою. В цих листах було дещо, що прислужилося на користь тим, до котрих вони були написані. Бог милостивий; може бути, прислужаться вони на користь і іншим, і зніметься через те з душі моєї хоч частина суворої відповідальності за намарність раніше написаного.

VI. ....

VII. Заповідаю... але я пригадав, що вже не можу цим розпоряджатися. Необачним чином викрадено в мене право власності: без моєї волі й дозволу опубліковано мій портрет. З багатьох причин, котрі мені об'являти не треба, я не хотів цього, не продавав нікому права на його публічне видання і відмовляв усім книгопродавцям, що досі приступали до мене з пропозиціями, й тільки в такому разі припускав собі це дозволити, якби допоміг мені Бог здійснити той труд, яким думка моя була зайнята протягом усього життя мого, і при тому так здійснити його, щоб усі мої співвітчизники сказали в один голос, що я чесно виконав своє діло, і навіть забажали б упізнати риси обличчя того чоловіка, котрий до часу

[1] «Прощальна повість» не може явитися в світ: що могло мати значення по смерті, те не має смислу за життя.

працював у тиші й не хотів користатися з незаслуженої славнозвісності. З цим поєдналась друга обставина: портрет мій у такому разі міг розпродатися одразу у великій кількості екземплярів, принісши значний дохід тому художнику, котрий повинен був гравірувати його. Художник цей уже кілька років трудиться у Римі над гравіюванням безсмертної картини Рафаеля «Преображення Господнє». Він усім пожертвував для труда свого — труда вбивчого, пожираючого роки й здоров'я, і з такою досконалістю зробив своє діло, що підходить нині до кінця, з яким не робив ще жоден із граверів. Та з причини високої ціни і малого числа знавців естамп його не може розійтись у такій кількості, щоб винагородити його за все; мій портрет йому допоміг би. Тепер план мій зруйнований: раз опубліковане зображення кого б то не було робиться вже власністю кожного, хто займається виданнями гравюр і літографій. Але коли б сталося так, що після моєї смерті листи, після мене видані, принесли б яку-небудь суспільну користь (хоч би навіть одним тільки щиросердим стремлінням її принести), і побажали б мої співвітчизники побачити і портрет мій, то я прошу всіх таких видавців благородно відмовитися від свого права; тих же моїх читачів, котрі через надмірну прихильність до всього, що тільки має славнозвісність, завели у себе який-небудь портрет мій, прошу знищити його тут же, по прочитанні сих рядків, тим більше, що він зроблений погано і без подібності, й купувати тільки той, на якому буде виставлено: «Гравіював Іорданов». Сим буде зроблене принаймні справедливе діло. А ще буде справедливіше, коли ті, котрі мають достаток, стануть замість портрета мого купувати сам естамп Преображення Господнього, який, за визнанням навіть чужоземців, є вінцем гравіювального діла і становить славу російську.

Заповіт мій негайно по смерті моїй повинен бути надрукований в усіх журналах і відомостях, щоб, з причини незнання його, ніхто не зробився би переді мною невинно винуватим і тим би не завдав докору своїй душі.

1845

II
ЖІНКА У СВІТІ

(Лист до ...ої)

Ви думаєте, що ніякого впливу на суспільство мати не можете; я думаю протилежне. Вплив жінки може бути дуже великим, саме тепер, за нинішнього ладу чи безладу суспільства, в якому, з одного боку, представляється втомлена освіченість суспільна, а з іншого — якесь охолодження душевне, якась моральна втома, потребуюча оживотворення. Щоб здійснити це оживотворення, потрібне сприяння жінки. Ця істина у вигляді якогось темного передчуття пронеслась раптово всіма кутками світу, і все чогось тепер очікує від жінки. Відставивши все інше вбік, подивимось на нашу Росію, і особливо на те, що в нас так часто перед очима, — на численність всякого роду зловживань. Виявиться, що більша частина хабарів, несправедливостей по службі й тому подібного, в чому звинувачують наших чиновників і не чиновників усіх класів, походить чи від розтратливості їхніх дружин, які так жадають сяяти у світі великому й малому і вимагають на те грошей від чоловіків, чи від пустоти їхнього домашнього життя, відданого якимось ідеальним мріям, а не сутності їхніх обов'язків, які в кілька разів прекрасніші та піднесеніші за усілякі мріяння. Чоловіки не дозволили б собі й десятої частки спричиненого ними безладу, якби їхні жінки хоч скільки-небудь виконували свій обов'язок. Душа жінки — охоронний талісман для чоловіка, який оберігає його від моральної зарази; вона є силою, втримуючою його на прямій дорозі, і провідником, який повертає його з кривої на пряму; і навпаки, душа жінки може бути його злом і погубити його навіки. Ви самі це відчули й висловились про це так гарно, як до сих пір ще ніколи не висловлювались ніякі жіночі рядки. Та ви говорите, що на всіх інших жінок чекають поприща, а на вас ні. Ви їм бачите роботу скрізь, чи виправляти і поправляти вже зіпсоване, чи заводити знову що-небудь потрібне, словом — усіляко допомагати, а собі одній тільки не бачите нічого й сумно повторюєте: «Чого я не на їхньому місці!» Знайте ж, що це загальне засліплення всіх. Усякому тепер здається, що він міг би зробити багато добра на місці й на посаді іншого, і тільки не може зробити його на своїй посаді. Це причина усіх бід. Треба подумати тепер про те всім нам, як на

своєму власному місці зробити добро. Повірте, що Бог недаремно повелів кожному бути на тому місці, на якому він тепер стоїть. Треба тільки добре огледітись кругом себе. Ви говорите, чого ви не матір родини, щоб виконувати обов'язки матері, які вам уявляються тепер так ясно; чого не розлагоджена ваша маєтність, щоб змусити вас їхати у село, бути поміщицею і зайнятися хазяйством; чого ваш чоловік не зайнятий якою-небудь загальнокорисною трудною посадою, щоб вам хоч тут йому допомагати і бути силою, його освіжаючою, і чому, замість усього цього, на вас чекають одні пусті виїзди в світ і пусте, витхле світське товариство, яке тепер вам здається безлюднішим самого безлюддя. Але тим не менш світ все ж населений; у ньому люди, й при тому такі ж, як і скрізь. Вони і хворіють, і страждають, і бідують, і без слів волають про допомогу, — та, на жаль! навіть не знають, як попросити про неї. Якому ж злидареві слід раніше допомагати: чи тому, хто ще може виходити на вулицю і просити, чи ж тому, котрий не в силах уже й руки простягнути? Ви говорите, що навіть не знаєте й не можете придумати, чим ви можете бути кому-небудь корисною в світі; що для цього треба мати стільки всякого роду засобів, треба бути такою і розумною і всезнаючою жінкою, що у вас у голові паморочиться від однієї тільки думки про все це. А якщо для цього треба бути тільки тим, чим ви вже є? А якщо у вас уже є саме такі засоби, які тепер потрібні? Все, що ви говорите про саму себе, цілковита правда; ви, справді, занадто молоді, не отримали ні знання людей, ні знання життя, словом — нічого того, що необхідне, щоб надавати допомогу душевну іншим; може бути, навіть ви й ніколи цього не отримаєте; але у вас є інші засоби, з якими для вас все можливе. По-перше, ви маєте вже красу, по-друге — не знеславлене, не обмовлене ім'я, по-третє — владу, якої самі в собі не підозрюєте — владу чистоти душевної. Краса жінки ще таїна. Бог недарма повелів деяким з жінок бути красунями; недарма визначено, щоби всіх однаково вражала краса, — навіть і таких, котрі до всього безчуттєві й ні до чого нездатні. Якщо вже одна безглузда примха красуні бувала причиною переворотів всесвітніх і змушувала робити дурниці найрозумніших людей, що ж було б тоді, якби ця примха була обдуманою і спрямованою на добро? Скільки б добра тоді могла призвести красуня у порівнянні з іншими жінками! Так що цей засіб сильний. Але ви маєте ще вищу красу, чисту привабність якоїсь особливої, одній вам властивої невинності, яку я не вмію визначити словом, але в якій так і світиться всім ваша голубина душа. Чи

знаєте, що мені зізнавалися найрозпусніші з нашої молоді, що перед вами ніщо погане не йшло їм до голови, що вони не відважуються сказати у вашій присутності не тільки двозначного слова, яким частують інших обраниць, але навіть просто ніякого слова, відчуваючи, що все буде перед вами якесь грубе і відгукнеться чимось зухвалим і непристойним. Ось уже один вплив, який робиться без вашого відому від однієї вашої присутності! Хто не сміє собі дозволити у вашій присутності поганої думки, той уже її соромиться; а таке звернення на самого себе, хай навіть і миттєве, є вже першим кроком людини до того, щоб бути краще. Так що цей засіб теж сильний. На додачу до всього ви маєте уже Самим Богом поміщене вам у душу стремління, чи, як називаєте ви, прагнення добра. Невже ви думаєте, що даремно навіяне вам це прагнення, від якого ви не спокійні ні на хвилину? Щойно вийшли ви заміж за чоловіка благородного, розумного, який має всі якості, щоб зробити щасливою дружину свою, як уже, замість того щоб ховатися в глибині вашого домашнього щастя, мучитесь думкою, що ви недостойні такого щастя, що не маєте права ним користатися в той час, коли навкруг вас так багато страждань, коли щохвилини лунають вісті про бідування всякого роду: про голод, пожежі, тяжке горе душевне й страшні хвороби розуму, якими заражене теперішнє покоління. Повірте, це не даремно. Хто утримує в душі своїй таке небесне хвилювання за людей, таку ангельську тугу за ними серед найбільш розважальних веселощів, той багато, багато може для них зробити; у того скрізь поприще, тому що скрізь люди. Не тікайте ж від світу, серед якого вам призначено бути, не сперечайтесь з Провидінням. У вас живе та незвідана сила, яка потрібна тепер світові: самий ваш голос від постійного устремління вашої думки летіти на допомогу людині, прибрав уже якісь рідні звуки всім, так що, коли ви заговорите у супроводі чистого погляду вашого й цієї посмішки, що ніколи не полишає вуста ваші, яка одним тільки вам властива, то кожному здається, ніби заговорила з ним якась небесна рідна сестра. Ваш голос став всемогутнім; ви можете повелівати і бути таким деспотом, як ніхто з нас. Повелівайте ж без слів, однією присутністю вашою; повелівайте самим безсиллям своїм, на яке ви так обурюєтеся; повелівайте і саме тією жіночою звабністю вашою, яку, на жаль! уже втратила жінка нинішнього світу. З вашою тремтливою недосвідченістю, ви тепер у кілька разів більше зробите, ніж жінка розумна і яка всього звідала зі своєю гордою самовпевненістю: її найрозумніші переко-

нання, з якими вона б захотіла навернути на путь нинішній світ, у вигляді злих епіграм посиплються зворотньо на її ж голову; та ні в кого не посміє ворухнутися на губах епіграма, коли одним благальним поглядом, без слів, ви попросите кого-небудь із нас, щоб він зробився краще. Чого ж ви так злякалися розповідей про світську розпусту? Вона справді є, і навіть ще більшою мірою, ніж ви думаєте; але вам і знати про це не треба. Чи вам лякатися нікчемних спокус світу? Влітайте в нього сміливо, з тією ж сяючою вашою посмішкою. Входьте в нього, як у лікарню, наповнену страдниками; але не в якості лікаря, який приносить суворі приписи й гіркі ліки: вам не слід і роздивлятися, якими хворобами хто хворіє. У вас немає здатності розпізнавати й зцілювати хвороби, і я вам не дам такої поради, яку б мені слідувало дати всякій іншій жінці, до цього здатній. Ваше діло тільки приносити страдникові вашу посмішку і той голос, в якому чується людині сестра її, що прилетіла з небес, і нічого більше. Не зупиняйтеся довго біля одних і поспішайте до інших, тому що ви скрізь потрібні. На жаль! по всіх кутках світу чекають і не дочекаються нічого іншого, але тільки тих рідних звуків, того самого голосу, який у вас уже є. Не теревеньте зі світом про те, про що він теревенить; примусьте його говорити про те, про що ви говорите. Бережи вас Бог від усякого педантства і від усіх тих розмов, котрі виходять з вуст якої-небудь нинішньої левиці. Вносьте у світ ті ж самі простодушні ваші розповіді, які так говірливо у вас виливаються, коли ви буваєте в колі домашніх і близьких вам людей, коли так і сяє всяке просте слово вашої мови, а душі всякого, хто вас слухає, здається, ніби вона лепече з янголами про якесь небесне дитинство людини. Ось ці саме розмови вносьте і у світ.

1846

III
ЗНАЧЕННЯ ХВОРОБ

(З листа до гр. О.П. Т.....го)

...Сили мої слабнуть щохвилини, але не дух. Ніколи ще тілесні недуги не були такими виснажливими. Часто буває так тяжко, так тяжко, така страшна втома відчувається в усьому єстві тіла, що

радий буваєш, як бозна-чому, коли, нарешті, закінчується день і доберешся до постелі. Часто, в душевному знесиленні, вигукуєш: «Боже! де ж, нарешті, берег усього?» Але потім, коли озирнешся на самого себе і подивишся глибше собі всередину — нічого вже не породжує душа, крім одних сліз та дякування. О! як потрібні нам недуги! З безлічі вигод, котрі я вже здобув із них, скажу вам тільки одну: нині який я не є, але я все ж став кращим, ніж був раніше; не було б цих недуг, я б думав, що став уже таким, яким слід мені бути. Не кажу вже про те, що саме здоров'я, котре невпинно підштовхує російського чоловіка до якихось стрибків і бажання похизуватися своїми якостями перед іншими, змусило б мене наробити вже тисячу дурниць. Притому нині, в мої свіжі хвилини, які дає мені милість небесна і серед самих страждань, інколи приходять до мене думки, незрівнянно кращі за попередні, і я бачу сам, що тепер усе, що тільки вийде з-під пера мого, буде значнішим за попереднє. Не було б тяжких болісних страждань, куди б я тепер зніcся! яким би значним чоловіком уявив себе! Але, чуючи щохвилини, що життя моє на волосині, що недуга може зупинити раптово той труд мій, на якому заснована вся моя значливість, і та користь, яку так бажає принести душа моя, залишиться в одному безсилому бажанні, а не у виконанні, і не дам я ніяких відсотків на дані мені Богом таланти, і буду засуджений, як останній зі злочинців... Чуючи все це, упокорююсь я кожної хвилини і не знаходжу слів, як дякувати небесному Промислителю за мою хворобу. Приймайте ж і ви покірно всяку недугу, вірячи наперед, що вона потрібна. Моліться Богові тільки за те, щоб відкрилося перед вами Його чудесне значення і вся глибина Його високого смислу.

1846

IV
ПРО ТЕ, ЩО ТАКЕ СЛОВО

Пушкін, коли прочитав наступні вірші з оди Державіна до Храповицького:

За слова меня пусть гложет,
За дела сатирик чтит, —

сказав так: «Державін не зовсім правий: слова поета суть уже його діла». Пушкін правий. Поет на поприщі слова має бути так само бездоганним, як і всякий інший на своєму поприщі. Коли письменник стане виправдовуватись якими-небудь обставинами, що були причиною нещирості, чи необдуманості, чи поспішливої квапливості його слова, тоді й всякий несправедливий суддя може виправдатися в тому, що брав хабарі й торгував правосуддям, складаючи провину на свої тісні обставини, на дружину, на велике сімейство, словом — хіба мало на що можна послатися. У чоловіка раптом з'являться тісні обставини. Потомству немає діла до того, хто був виною, що письменник сказав дурницю чи нісенітницю або ж висловився взагалі необдумано й незріло. Воно не стане розбирати, хто штовхав його під руку: чи короткозорий приятель, що підохотив його на дочасну діяльність, чи журналіст, який піклувався тільки про вигоду свого журналу. Потомство не візьме до уваги ні кумівство, ні журналістів, ні власну його бідність і скрутне становище. Воно дорікне йому, а не їм. Чого ти не встояв проти всього цього? Адже ти відчув сам чесність звання свого; ти ж умів віддати перевагу йому перед іншими, вигіднішими посадами, і зробив це не через яку-небудь фантазію, але тому, що у собі почув на те покликання Боже, адже ти отримав на додачу до того ум, який бачив далі, ширше і глибше діло, ніж ті, хто тебе підштовхував. Чого ж ти був дитиною, а не мужем, отримавши все, що потрібно мужеві? Словом, ще який-небудь пересічний письменник міг би виправдовуватись обставинами, але не Державін. Він надто зашкодив собі тим, що не спалив принаймні цілої половини од своїх. Ця половина од представляє явище вражаюче: ніхто ще досі так не посміявся з самого себе, зі святині своїх кращих вірувань і почуттів, як це зробив Державін у цій нещасній половині своїх од. Направду, ніби він силкувався тут намалювати карикатуру на самого себе: все, що в інших місцях у нього таке прекрасне, таке легке, таке просочене внутрішньою силою душевного вогню, тут холодне, бездушне й силуване; а що гірше за все — тут повторені ті ж самі звороти, вирази й навіть цілком фрази, які мають таку орлину замашку в його одухотворених одах і які тут просто смішні й подібні до того, якби карлик одягнув панцир велетня, та ще й не так, як слід. Скільки людей тепер висловлюють судження про Державіна, ґрунтуючись на його пошлих одах. Скільки засумнівалось у щирості його почуттів тому тільки, що знайшли їх у багатьох місцях вираженими слабо й бездушно; які двозначні пересуди скла-

лися про самий його характер, душевне благородство і навіть непідкупність того самого правосуддя, за яке він стояв. І все тому, що не спалене те, що повинне бути віддане вогню. Приятель наш П.....н має звичку, викопавши абиякі рядки відомого письменника, тієї ж миті їх тиснути у свій журнал, не зваживши до ладу, чи до честі воно, чи до безчестя його. Він скріплює це діло відомою обмовкою журналістів: «Сподіваємось, що читачі й потомство залишаться вдячними за оприлюднення сих дорогоцінних рядків, у великій людині все достойне цікавості», — і тому подібне. Все це пусте. Який-небудь невисокого польоту читач залишиться вдячним; але потомство плюне на ці дорогоцінні рядки, якщо в них бездушно повторене те, що вже відомо, і якщо не дихає від них святинею того, що має бути святим. Чим істини вищі, тим треба бути обережнішим з ними; інакше вони раптом обернуться на загальні місця, а загальним місцям уже не вірять. Не стільки зла призвели самі безбожники, скільки призвели зла лицемірні чи навіть просто неприготовані проповідники Бога, які насмілились промовляти ім'я Його неосвяченими вустами. Поводитися зі словом слід чесно. Воно є вищим дарунком Бога людині. Біда промовляти його письменнику в ті часи, коли він знаходиться під впливом палких захоплень, досади, гніву чи якої-небудь особистої неласки до кого б то не було — словом, у ті часи, коли не прийшла ще в стрункість його власна душа: з нього таке вийде слово, яке всім опротивіє. І тоді з найчистішим бажанням добра можна призвести зло. Той же наш приятель П.....н того порукою: він квапився усе своє життя, поспішаючи ділитись усім зі своїми читачами, повідомляти їм усе, чого він набрався сам, не розбираючи, чи дозріла думка в його власній голові таким чином, щоби стати близькою та доступною всім, — словом, виказував перед читачем себе всього в усьому своєму нехлюйстві. І що ж? Чи помітили читачі ті благородні й прекрасні пориви, які у нього зблискували досить часто? чи сприйняли від нього те, чим він хотів з ними поділитися? Ні, вони помітили в ньому одне тільки нехлюйство і недбальство, які перш за все помічає людина, і нічого від нього не прийняли. Тридцять років працював і клопотався, як мураха, цей чоловік, кваплячись усе життя своє передати швидше в руки всім усе, що знаходив на користь просвіти й освіти російської... І жодна людина не сказала йому спасибі; жодного вдячного юнака я не зустрів, котрий би сказав, що він зобов'язаний йому яким-небудь новим світлом чи прекрасним стремлінням до добра, яке б викликало його слово.

Навпаки, я повинен був навіть сперечатися й стояти за чистоту самих намірів і за щирість слів його перед такими людьми, котрі, здається, могли б зрозуміти його. Мені було трудно навіть переконати когось, тому що він зумів так замаскувати себе перед усіма, що рішуче немає можливості показати його в тому вигляді, яким він насправді є. Чи заговорить він про патріотизм, він заговорить про нього так, що патріотизм його здається підкупним; про любов до царя, яку плекає він щиро й свято в душі своїй, висловиться він так, що це подібне на одну догідливість і якесь корисливе догоджання. Його щирий непідробний гнів проти всякого напрямку, шкідливого для Росії, виразиться у нього так, мовби він подавав донос на якихось певних, йому одному відомих людей. Словом, на всякому кроці він сам собі наклепник. Небезпечно жартувати письменникові зі словом. Слово гниле хай не виходить з уст ваших! Якщо це слід застосувати до всіх нас без винятку, то у скільки разів більше воно має бути застосоване до тих, у кого поприще — слово, і кому визначено говорити про прекрасне й піднесене. Біда, якщо про предмети святі й піднесені лунатиме гниле слово; хай уже краще лунає гниле слово про гнилі предмети. Всі великі вихователі людей накладали довге мовчання саме на тих, хто володів даром слова, саме в ту пору і в той час, коли більше за все хотілося їм похизуватися словом і поривалася душа сказати навіть багато корисного людям. Вони чули, як можна зганьбити те, що прагнеш піднести, і як на всякому кроці мова наша є нашою зрадницею. «Наклади двері й замки на вуста твої, — говорить Ісус Сирах, — розтопи золото й срібло, яке маєш, щоб зробити з них ваги, які зважували б твоє слово, і скувати надійну узду, яка б тримала твої вуста».

1844

V

ЧИТАННЯ РОСІЙСЬКИХ ПОЕТІВ ПЕРЕД ПУБЛІКОЮ

*(Лист до Л**)*

Я радий, що нарешті почалися в нас публічні читання творів наших письменників. Мені вже писали про це дещо з Москви: там читали різні літературні сучасності, а в тому числі й мої повісті. Я

думав завжди, що публічне читання в нас необхідне. Ми якось охочіше готові діяти гуртом, навіть і читати: поодинці з нас кожен лінивий і, поки бачить, що інші не зрушили, сам не зрушить. Майстерні читці повинні створитися у нас: серед нас мало красномовних говорунів, удатних хизуватися в палатах і парламентах, але багато є людей здатних усьому *співчувати*. Передати, поділитися відчуттям у багатьох перетворюється навіть на пристрасть, яка стає все сильнішою в міру того, як живіше починають помічати вони, що не вміють висловитись словом (ознака природи естетичної). Утворенню читців сприяє також і мова наша, яка ніби створена для майстерного читання, утримуючи в собі всі відтінки звуків і найсміливіші переходи від піднесеного до простого в одному й тому ж висловлюванні. Я навіть думаю, що публічні читання з часом замінять у нас спектаклі. Та я б хотів, щоб для нинішніх наших читань добиралося що-небудь істинно варте публічного читання, щоб і самому читцеві не жаль було потрудитись над ним попередньо. В нашій сучасній літературі немає нічого такого, та й немає потреби читати сучасне. Публіка його прочитає й без того, завдяки пристрасті до новизни. Всі ці нові повісті (в тому числі й мої) не такі важливі, щоб зробити з них публічне читання. Нам треба звернутись до наших поетів, до тих високих творів віршованих, що у них довго обмірковувались та оброблялись у голові, над якими і читець повинен попрацювати довго. Наші поети до сих пір майже невідомі публіці. В журналах про них говорили багато, розбирали їх навіть вельми багатослівно, але висловлювали більше самих себе, ніж поетів, яких розбирали. Журнали досягли тільки того, що збили й сплутали поняття публіки про наших поетів, так що в очах її особа кожного поета тепер двоїться, і ніхто не може уявити собі виразно, що таке з них усякий у сутності своїй. Одне тільки майстерне читання може встановити про них ясне поняття. Але, зрозуміло, треба, щоб саме читання проведене було таким читцем, котрий спроможний передати всяку невловиму рису того, що читає. Для цього не треба бути палким юнаком, котрий готовий зопалу й не переводячи подиху прочитати за один вечір і трагедію, і комедію, і оду, і все, що не трапиться. Прочитати як слід твір ліричний — зовсім не абищиця, для цього треба довго його вивчати. Треба поділити щиро з поетом високе почуття, що наповнювало його душу; треба душею й серцем відчути кожне слово його — і тоді вже виступати на публічне читання його. Читання це буде зовсім не галасливе, не у запалі та лихоманці. Навпаки, воно може

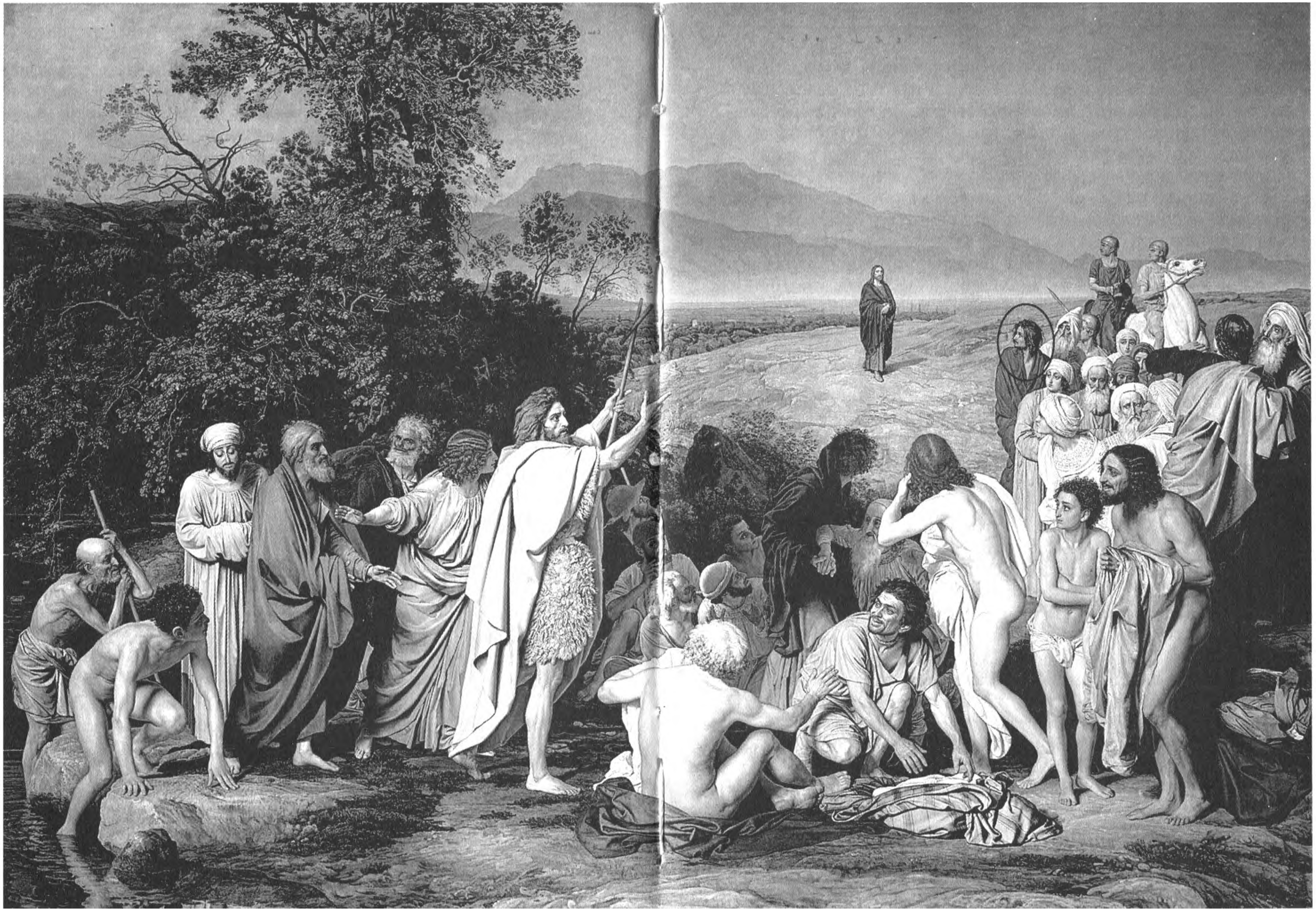
бути навіть дуже спокійне, але в голосі читця почується незвідана сила, свідок істинно розчуленого внутрішнього стану. Сила ця передасться всім й породить чудо: зворушені будуть і ті, хто не зворушувався ніколи від звуків поезії. Читання наших поетів може принести багато публічного добра. В них є багато прекрасного, яке не тільки зовсім забули, але навіть обмовили, очорнили, представили публіці в якомусь низькому смислі, про який і не думали благородні серцем наші поети. Не знаю, кому належить думка — обернути публічні читання на користь бідним, але думка ця прекрасна. Особливо це доречно тепер, коли так багато страждених у самій Росії від голоду, пожеж, хвороб і всякого роду лиха. Як би втішилися душі поетів, які відійшли від нас, таким використанням їхніх творів!

1843

VI
ПРО ДОПОМОГУ БІДНИМ

(З листа до О.О. С......ої)

...Звертаюсь до нападок ваших на глупство петербурзької молоді, яка затіяла підносити золоті вінки й кубки чужоземним співакам і актрисам у той самий час, коли в Росії голодують цілі губернії. Це відбувається не від глупства й не від озлоблення сердець, навіть і не від легкодумності. Це відбувається від усім нам спільної людської безпечності. Ці нещастя й жахи, викликані голодом, далекі від нас; вони відбуваються всередині провінцій, вони не перед нашими очима — ось розгадка і пояснення всього! Той же самий, хто заплатив, щоб насолодитися співом Рубіні, сто карбованців за крісло в театрі, продав би своє останнє майно, якби довелось йому бути свідком на ділі хоч однієї з тих жахливих картин голоду, перед якими ніщо всякі страхи й жахи, виставлені в мелодрамах. За пожертвою у нас не стане діло: ми всі готові жертвувати. Але пожертви власне на користь бідних у нас робляться тепер не зовсім охоче, почасти тому, що не кожен певен, чи дійде, як слід, до місця призначення його пожертва, чи потрапить вона саме в ті руки, в які має потрапити. По більшості стається так, що допомога, наче якась рідина, що несуть у руці, вся розхлюпається дорогою, раніше ніж донесеться, і нужденному випадає подивитись тільки на одну суху руку, в якій немає нічого. Ось про який



О. Іванов. Явлення Христа народу. *В овалі — написаний з Миколи Гоголя образ «найближчого до Христа».*

предмет слід подумати, перш ніж збирати пожертви. Про це ми з вами опісля поговоримо, тому що це діло нітрохи не маловажне і варте того, щоб про нього з толком поговорити. А тепер поговоримо про те, де швидше треба допомагати. Допомагати треба перш за все тому, з ким сталося нещастя неждане, яке раптом, в одну хвилину, позбавило його всього за одним разом: чи пожежа, що спалила все до тла, чи падіж, що виморив усю худобу, чи смерть, що вкрала єдину опору, словом — усяка втрата несподівана, коли раптом являється людині бідність, до якої вона ще не встигла звикнути. Туди несіть допомогу. Але треба, щоб допомога ця була надана істинно християнським чином; якщо ж вона буде полягати в одній тільки видачі грошей, вона зовсім нічого не буде значити і не обернеться на добро. Якщо ви не обдумали спочатку у власній голові всього становища того чоловіка, якому хочете допомогти, і не принесли з собою йому напучення, як віднині слід вести йому своє життя, він не отримає великого добра від вашої допомоги. Ціна наданої допомоги рідко дорівнює ціні втрати; взагалі вона ледве складає половину того, що чоловік втратив, часто одну чверть, а інколи й того менше. Росіянин здатен на всі крайнощі: побачивши, що з отриманими невеликими грошима він не може вести життя, як раніше, він з горя може прогуляти одразу те, що йому дане на довгочасне утримання. А тому напоумте його, як йому викрутитися саме з тією допомогою, яку ви принесли йому, поясніть йому істинне значення нещастя, щоб він бачив, що воно послане йому з тим, щоб він змінив колишнє житіє своє, щоб віднині він став уже не колишнім, але ніби іншим чоловіком і фізично і морально. Ви зумієте це сказати розумно, якщо тільки увійдете гарненько в його природу і в його обставини. Він вас зрозуміє: нещастя пом'якшує людину; природа її стає тоді більш чутливою й доступною для розуміння предметів, які перевищують поняття людини, що перебуває в звичайному і повсякденному стані; вона ніби вся перетворюється тоді на розігрітий віск, з якого можна ліпити все, що захочете. Найкраще, одначе ж, якби всяка допомога провадилася через руки досвідчених і розумних священиків. Вони одні в силі розтлумачити людині святий і глибокий смисл нещастя, що, в яких би не являлось образах і видах кому б то не було на землі, чи проживає він у хатині чи у палатах, є той же крик небесний, волаючий людині про зміну всього її попереднього життя.

1844

VII
ПРО ОДІССЕЮ, ПЕРЕКЛАДЕНУ ЖУКОВСЬКИМ

(Лист до М.М. Я....ва)

Поява «Одіссеї» створить епоху. «Одіссея» є безсумнівно найдосконалішим твором усіх віків. Об'єм її великий; «Іліада» перед нею епізод. «Одіссея» охоплює весь давній світ, публічне й домашнє життя, всі поприща тодішніх людей, з їхніми ремеслами, знаннями, віруваннями... словом, важко навіть сказати, чого би не обійняла «Одіссея» чи що б у ній було пропущене. Протягом кількох віків служила вона невичерпним колодязем для древніх, а потім і для всіх поетів. З неї черпались предмети для незчисленних трагедій, комедій; все це рознеслось по всьому світу, зробилось надбанням усіх, а саму «Одіссею» забули. Доля «Одіссеї» дивна: в Європі її не оцінили; винні у цьому почасти недолік перекладу, який би передав художньо найпрекрасніший твір давнини, почасти недолік мови, не такою мірою багатої й повної, в якій відбилися б усі незчисленні, невловимі красоти як самого Гомера, так і взагалі еллінської мови; почасти ж недолік, нарешті, і самого народу, не такою мірою обдарованого чистотою незіпсутого смаку, який потрібний для того, щоб відчути Гомера.

Тепер переклад щонайпершого поетичного твору здійснюється мовою найповнішою і найбагатшою серед усіх європейських мов.

Усе літературне життя Жуковського було ніби приготуванням до цього діла. Треба було його віршуванню виробитися на творах і перекладах з поетів усіх націй і мов, щоб зробитися потім спроможним передати вічний вірш Гомера, — вуху його наслухатись усіх лір, щоби зробитися до того чуйним, щоб і відтінок еллінського звуку не пропав; треба було мало того, що влюбитися йому самому в Гомера, але отримати ще палке бажання змусити всіх співвітчизників своїх влюбитися в Гомера, на естетичну користь душі кожного з них; треба було відбутися в самому перекладачеві багатьом таким подіям, котрі привели у більшу стрункість і спокій його власну душу, необхідні для передачі твору, замисленого у такій стрункості й спокої; треба було, нарешті, зробитися глибше хрис-



П. Плетньов.

тияниним, щоб отримати той прозірливий, заглиблений погляд на життя, котрого ніхто не може мати, крім християнина, що вже спостигнув значення життя. Ось скільком умовам треба було здійснитися, щоб переклад «Одіссеї» вийшов не рабським переповіданням, а почулося б у ньому *слово живе*, і вся Росія прийняла б Гомера, як рідного!

Зате вийшло щось дивовижне. Це не переклад, а скоріше відтворення, відновлення, воскресіння Гомера. Переклад ніби ще більше вводить у древнє життя, ніж сам оригінал. Перекладач незримо став ніби тлумачем Гомера, став ніби якимось зоровим, з'ясувальним склом перед читачем, крізь яке ще виразніше та ясніше проступають всі незліченні його скарби.

По-моєму, всі нинішні обставини ніби навмисне встановились так, щоб зробити появу «Одіссеї» майже необхідною в теперішній час: в літературі, як і в усьому, — збайдужіння. Як зачаровуватись, так і розчаровуватись втомились і перестали. Навіть ці судомні, хворі твори віку, з домішкою всяких неперетравлених ідей, нанесених політичним та іншим шумовинням, стали значно спадати; тільки одні задні читці, звиклі триматись за хвости журнальних вождів, ще дещо перечитують, не помічаючи у простодушності, що козли, які їх вели, давно вже зупинились у роздумі, не знаючи самі, куди повести заблудлі стада свої. Словом, саме той час, коли надто важлива поява твору стрункого в усіх частинах своїх, який зображував би життя з чіткістю надзвичайною і від якого віяло б спокоєм і простотою майже дитинною.

«Одіссея» матиме у нас вплив, як *взагалі на всіх*, так і *окремо на кожного*.

Розглянемо той вплив, який вона може в нас призвести *взагалі на всіх*. «Одіссея» є саме тим твором, в якому вмістились усі потрібні умови, щоб зробити її читанням загальним і народним. Вона поєднує всю захопливість казки і всю просту правду людського походження, що має рівну принадність для всякої людини, ким би вона не була. Дворянин, міщанин, купець, грамотій і не грамотій, рядовий солдат, лакей, дитина обох статей, починаючи з того віку, коли дитина починає любити казку, її прочитають і вислухають без нудьги. Обставина надто важлива, особливо коли візьмемо до уваги те, що «Одіссея» є разом з тим найморальнішим твором і що єдино з тим і задумана древнім поетом, щоб у живих образах накреслити закони дій тогочасній людині.

Грецьке багатобожжя не спокусить нашого народу. Народ наш розумний: він розтлумачить, не ламаючи голови, навіть те, що за-

водить у глухий кут розумників. Він тут побачить тільки доказ того, як важко чоловікові самому, без пророків і без одкровення з неба, дійти до того, щоб спізнати Бога в істинному вигляді, і в яких безглуздих виглядах стане він уявляти собі лик Його, роздробивши єдність і єдиносилля на безліч образів і сил. Він навіть не посміється з тодішніх язичників, визнавши їх ні в чому не винуватими: пророки їм не говорили, Христос тоді не народився, апостолів не було. Ні, народ наш скоріше почухає потилицю, відчувши те, що він, знаючи Бога в Його істинному вигляді, маючи в руках уже писемний закон Його, маючи навіть товмачів закону в отцях духовних, молиться лінивіше та виконує обов'язок свій гірше древнього язичника. Народ зметикує, чому та ж верховна сила допомагала й язичникові за його добре життя та ревну молитву, незважаючи на те, що він, у темноті своїй, звертався до неї в образі Посейдонів, Кроніонів, Гефестів, Геліосів, Кіприд і всієї вервечки, яку наплела грайлива уява греків. Словом, багатобожжя відставить він убік, а здобуде з «Одіссеї» те, що йому слід з неї здобути, — те, що відчутно в ній видиме всім, що лягло в дух її змісту і для чого написана сама «Одіссея», тобто, що на людину всюди, на всякому поприщі чекає багато бід, що треба з ними боротись, — для того і життя дане людині, — що в жодному разі не слід втрачати віри, як не втрачав віри і Одіссей, який всякої трудної й важкої хвилини звертався до свого милого серця, не підозрюючи сам, що таким внутрішнім звертанням до самого себе він уже творив ту внутрішню молитву Богові, яку в хвилини бідувань робить кожна людина, навіть не маючи ніякого поняття про Бога. Ось те *загальне*, той живий дух її змісту, яким справить на всіх враження «Одіссея» до того, як одних захоплять її поетичні достоїнства, вірність картин і жвавість описів; до того, як других вразить розкриття скарбів древності у таких подробицях, в яких не зберегли її ні скульптура, ні живопис, ні взагалі всі древні пам'ятки; до того, як треті залишаться подивовані незвичайним знанням усіх звивів душі людської, які всі були відомі всевидющему сліпцеві; до того, як четверті будуть уражені глибоким віданням державним, знанням трудної науки правити людьми і владарювати над ними, чим володів також божественний старець, законодавець і свого, і прийдешніх поколінь; словом — до того, як будь-хто знадиться чим-небудь окремо в «Одіссеї» відповідно до свого ремесла, занять, нахилів і своєї особистої особливості. І все тому, що надто виразно чутний цей дух її змісту, ця внутрішня сутність його, що ні в одному творі не проступає вона так сильно назовні, проникаючи все і перева-

жаючи над усім, особливо, коли розглянемо ще, які яскраві всі епізоди, з яких кожен у силі заступити головне.

Чому ж так сильно це чутно всім? Тому, що залягло це глибоко в саму душу древнього поета. Бачиш на кожному кроці, як хотів він одягти в усю чарівливу красу поезії те, що хотів би утвердити навіки в людях, як прагнув укріпити в народних звичаях те, що в них похвальне, нагадати людині найкраще і найсвятіше, що є в ній і що вона здатна забувати всяку хвилину, залишити в кожному образі своєму приклад кожному на його окремому поприщі, а всім взагалі залишити приклад у своєму невтомному Одіссеї на загальнолюдському поприщі.

Це строге шанування звичаїв, ця благоговійна повага до влади і начальників, незважаючи на обмежені границі самої влади, ця цнотлива сором'язливість юнаків, ця душевність і благодушне безгнів'я стариків, ця щира гостинність, ця повага і майже благоговіння до людини, як представника образу Божого, це вірування, що жодна блага думка не зароджується в голові її без верховної волі вищої за нас істоти і що нічого не може вона зробити своїми власними силами, — словом, все, всяка найменша риса в «Одіссеї» говорить про внутрішнє бажання поета всіх поетів залишити древній людині живу і повну книгу законодавства в той час, коли ще не було ні законодавців, ні засновників порядків, коли ще ніякими громадянськими та писемними постановами не були визначені стосунки людей, коли люди ще багато чого не відали і навіть не передчували, і коли один тільки божественний старець усе бачив, чув, розумів і передчував, сліпець, позбавлений зору, властивого усім людям, і озброєний тим внутрішнім оком, якого не мають люди!

І як майстерно прихований весь труд багатолітніх обдумувань під простотою найбільш простодушнішого повіствування! Здається, ніби зібравши весь люд в одну сім'ю і всівшись серед них сам, як дід серед онуків, готовий навіть з ними по-дитячому розважитись, веде він добродушну розповідь свою і тільки дбає про те, щоб не втомити нікого, не залякати недоречно довгим повчанням, але розвіяти й рознести його невидимо по всьому твору, щоби, граючись, набралися всі того, що дане не для іграшки людині, й непомітно б надихались тим, що знав він і бачив найкращого на своєму віку і у своєму віці. Можна було б уважати все за казку, що виливається без підготовки, якби при уважному розгляді вже потім не відкривалась дивовижна будова всього цілого й порізно кожної пісні. Які дурні німецькі розумники, що вигадали, буцімто Гомер — міф, а всі твори його — народні пісні та рапсодії!

Але розглянемо той вплив, який може призвести у нас «Одіссея» *окремо на кожного.* По-перше, вона подіє на літературну нашу братію, на авторів наших. Вона поверне багатьох до світла, провівши їх, як вправний лоцман, крізь сум'яття та імлу, нанесену невдатними, не зорганізованими ще письменниками. Вона знову нагадає нам усім, в якій безхитрісній простоті треба відтворювати природу, як прояснювати всяку думку до ясності майже відчутної, в якому врівноваженому спокої повинна виливатися мова наша. Вона знову дасть відчути всім нашим письменникам ту стару істину, яку вік ми повинні пам'ятати і яку завжди забуваємо, а саме: до тих пір не братися за перо, поки все в голові не встановиться в такій ясності й порядку, що навіть дитина в силах буде зрозуміти й утримати все в пам'яті. Ще більше, ніж на самих письменників, «Одіссея» подіє на тих, котрі ще готуються в письменники і, перебуваючи в гімназіях та університетах, бачать перед собою ще туманно й неясно своє майбутнє поприще. Їх вона може навести з самого початку на пряму путь, позбавивши зайвого вештання кривими заулками, по яких натовклися добряче їхні попередники.

По-друге, «Одіссея» подіє на смак і на розвиток естетичного почуття. Вона освіжить критику. Критика втомилася і заплуталася від розборів загадкових творів новітньої літератури, з горя кинулася вбік і, ухилившись від питань літературних, верзе дурниці. З приводу «Одіссеї» може з'явитися багато істинно посутніх критик, тим більше що навряд чи є на світі другий твір, на який можна було б поглянути з багатьох боків, як на «Одіссею». Я певен, що пересуди, розбори, судження, зауваги та думки, нею викликані, лунатимуть у нас у журналах протягом багатьох років. Читачі не будуть від цього у збитку: критики не будуть нікчемні. Їм доведеться багато перечитати, переглянути наново, пережити й передумати; пустий верхогляд не знайде навіть, що й сказати про «Одіссею».

По-третє, «Одіссея» своєю російською одежею, в яку облачив її Жуковський, може подіяти суттєво на очищення мови. Ще ні в кого з наших письменників, не тільки у Жуковського в усьому, що написав він досі, а й навіть у Пушкіна і Крилова, котрі незрівнянно точніші за нього на слова й вирази, не досягала такої повноти російська мова. Тут містились всі її вигини та звороти в усіх видозмінах. Безкінечно великі періоди, які у всякого іншого були б в'ялими, темними, і періоди стислі, короткі, які в іншого були б черствими, обрубаними, зробили б мову жорстокішою, в нього так по-братськи влягаються один біля одного, всі переходи й зустрічі протилежностей відбуваються в такій благозвучності, все так і зли-

вається в одне, вивітрюючи важкий громізд усього цілого, що, здається, немовби зник зовсім всякий склад і лад мови: їх немає, як немає й самого перекладача. Замість нього стоїть перед очима, в усій своїй величі, старий Гомер, і чутні ті величаві, вічні слова, які не належать вустам якої-небудь людини, але яких доля вічно лунати у світі. Тут-то побачать наші письменники, з якою розумною обачливістю треба вживати слова й вирази, як всякому простому слову можна повернути його піднесене достоїнство умінням помістити його в належне місце, і як багато значить для такого твору, який призначається для загального вжитку і є твором геніальним, ця зовнішня благопристойність, це зовнішня обробка всього: тут найдрібніша смітинка помітна і всім кидається в очі. Жуковський порівнює доволі справедливо ці смітинки з папірцями, які стали б валятись у розкішно вбраній кімнаті, де все сяє ясністю дзеркала, починаючи зі стелі до паркету: кожен, хто увійде, перш за все побачить ці папірці, саме тому ж, чому б він їх зовсім не помітив у неприбраній, нечистій кімнаті.

По-четверте, «Одіссея» подіє в знаттєлюбному відношенні, як на зайнятих науками, так і на тих, хто не вчився ніякій науці, розповсюдивши живе знання давнього світу. Ні в якій історії не вичитаєш того, що відшукаєш у ній: від неї так і дихає часом минулим; древній чоловік, як живий, так і стоїть перед очима, ніби ще вчора його бачив і говорив з ним. Так його і бачиш в усіх його діях, в усі години дня: як готується він благоговійно до жертвопринесення, як бесідує статечно з гостем за бенкетною критерою, як одягається, як виходить на площу, як слухає старого, як повчає юнака; його дім, його колісниця, його спальня, найменші меблі в домі, від пересувних столів до ремінного засуву у дверях, — все перед очима, ще свіжіше, ніж у викопаній із землі Помпеї.

Нарешті, я навіть думаю, що поява «Одіссеї» матиме вплив на сучасний дух нашого суспільства взагалі. Саме в нинішній час, коли таємничою волею Провидіння стало чутися скрізь болісне ремствування незадоволення, голос незадоволення людського всім, що тільки є на світі: порядком речей, часом, самим собою. Коли всім, нарешті, починає здаватися підозрілою та досконалість, на яку возвели нас наша новітня громадянськість і просвіта; коли відчутна у кожного якась підсвідома жага бути не тим, чим він є, що, можливо, походить від прекрасного джерела бути кращим; коли крізь безглузді крики й нерозважливе проповідування нових, ще темно почутих ідей, чутно якесь загальне стремління стати ближче

до якоїсь бажаної середини, знайти справжній закон дій, як у масах, так і окремо взятих особах; словом, у цей саме час «Одіссея» вразить величавою патріархальністю древнього побуту, простою нескладністю суспільних пружин, свіжістю життя, не притупленою, дитинною ясністю людини. В «Одіссеї» почує сильний докір собі наш дев'ятнадцятий вік, і докорам не буде кінця, в міру того як стане він більше вдивлятися в неї і вчитуватись.

Що може бути, наприклад, уже сильнішим за той докір, який пролунає в душі, коли розгледиш, як древній чоловік, зі своїми невеликими знаряддями, з усією недосконалістю своєї релігії, що дозволяла навіть обманювати, мститися і вдаватися до підступів для знищення ворога, зі своєю норовливою, жорстокою, несхильною до покірності природою, зі своїми убогими законами, вмів, одначе, одним тільки простим виконанням звичаїв старовини та обрядів, які не без смислу були встановлені древніми мудрецями й заповідані передаватись у вигляді святині від батька до сина, — одним тільки простим виконанням цих звичаїв дійшов до того, що набув якоїсь стрункості й навіть краси вчинків, так що все в ньому зробилось величавим з ніг до голови, від мови до простого руху і навіть до складки плаття, і здається, ніби справді чуєш у ньому богоподібне походження людини? А ми, з усіма нашими величезними засобами і знаряддями для вдосконалення, з досвідами усіх віків, з гнучкою, перейнятливою нашою природою, з релігією, яка саме дана нам на те, щоб зробити з нас святих та небесних людей, — з усіма цими знаряддями, зуміли дійти до якогось нехлюйства і невлаштованості як зовнішньої, так і внутрішньої, зуміли зробитися строкатими, дрібними, від голови до самого плаття нашого, і, до всього ще на додачу, спротивіли до того один одному, що не поважає ніхто нікого, навіть не виключаючи й тих, котрі розводяться про повагу до всіх.

Словом, на страждаючих і хворіючих від своєї європейської досконалості «Одіссея» подіє. Багато нагадає вона їм дитинно прекрасного, яке (на жаль!) втрачене, але яке повинне повернути собі людство, як свій законний спадок. Багато хто над багато чим замислиться. А між тим багато чого з часів патріархальних, з якими є така спорідненість у руській природі, рознесеться невидимо по лицю Руської землі. Духмяними вустами поезії навіється на душі те, чого не внесеш у них жодними законами і жодною владою!

VIII
КІЛЬКА СЛІВ ПРО НАШУ ЦЕРКВУ Й ДУХІВНИЦТВО

(З листа до гр. О.П. Т.....го)

Даремно бентежитесь ви нападками, які тепер лунають на нашу Церкву в Європі. Звинувачувати у байдужості духівництво наше буде також несправедливістю. Чому хочете ви, щоб наше духівництво, котре досі вирізнялося величавим спокоєм, який так йому пристає, стало в ряди європейських крикунів і почало, подібно до них, друкувати нерозважні брошури? Церква наша діяла мудро. Щоб захищати її, треба самому спочатку пізнати її. А ми взагалі знаємо погано нашу Церкву. Духівництво наше не ледарює. Я добре знаю, що в глибині монастирів і у тиші келій готуються неспростовні твори на захист Церкви нашої. Але діла свої вони роблять краще, ніж ми: вони не поспішають і, знаючи, чого потребує такий предмет, вершать свій труд у глибокому спокої, молячись, виховуючи самих себе, виганяючи з душі своєї все пристрасне, схоже на недоречну, безумну гарячку, підносячи свою душу на ту висоту безпристрасності небесної, на якій їй слід перебувати, щоби бути в силах заговорити про такий предмет. Але й ці захисти ще не послужать до повного переконання західних католиків. Церква наша повинна святитися в нас, а не в словах наших. Ми повинні бути Церква наша і нами ж повинні звістити її правду. Вони говорять, що Церква наша безживна. — Вони сказали обман, тому що Церква наша є життя; але обман свій вони вивели логічно, вивели правильним висновком: ми трупи, а не Церква наша, і за нами вони назвали й Церкву нашу трупом. Як нам захищати нашу Церкву і яку відповідь ми можемо дати їм, якщо вони поставлять нам такі питання: «А чи зробила ваша Церква вас кращими? Чи виконує кожен у вас, як слід, свій обов'язок?» Що ми тоді станемо відповідати їм, відчувши раптом у душі й совісті своїй, що йшли весь час повз нашу Церкву й ледве знаємо її навіть і тепер? Володіємо скарбом, якому ціни немає, і не тільки не дбаємо про те, щоб це відчути, але не знаємо навіть, де поклали його. Господаря просять показати найкращу річ у його домі, і сам господар не знає, де лежить вона. Ця Церква, котра, як цнотлива діва, збереглася одна тільки від часів апостольських у непорочній первісній чистоті

своїй, ця Церква, котра вся зі своїми глибокими догматами й найнезначнішими обрядами зовнішніми ніби знесена прямо з Неба для руського народу, котра одна в силах розв'язати всі вузли нерозуміння і питання наші, котра може створити нечуване диво на очах всієї Європи, змусивши у нас всякий стан, звання і посаду увійти в їхні законні границі та межі і, не змінивши нічого в державі, дати силу Росії здивувати весь світ злагодженою стрункістю того ж самого організму, яким вона досі лякала, — і ця Церква нами не знана! І цю Церкву, створену для життя, ми досі не ввели в наше життя!

Ні, бережи нас Боже захищати тепер нашу Церкву! Це значить принизити її. Тільки і є для нас можливою одна пропаганда — життя наше. Життям нашим ми повинні захищати нашу Церкву, котра вся є *життя*; духмяністю душ наших повинні ми звістити її істину. Хай місіонер католицтва західного б'є себе в груди, розмахує руками й красномовством ридань та слів викликає сльози, що скоро висохнуть. Проповідник же католицтва східного повинен виступити так перед народом, щоб уже від одного його смиренного вигляду, згаслих очей і тихого, разючого гласу, що виходить з душі, в якій вмерли всі бажання миру, все б зрушилося ще раніше, ніж він пояснив би саме діло, і в один голос заговорило б до нього: «Не вимовляй слів, чуємо і без них святу правду твоєї Церкви!»

IX
ПРО ТЕ САМЕ

(З листа до гр. О.П. Т.....го)

Зауваження, нібито влада Церкви від того в нас слабка, що наше духівництво мало має світськості й вправності поводження в суспільстві, є такою ж дурницею, як і твердження, нібито духівництво у нас взагалі відсторонене від усякого доторку до життя статутами нашої Церкви і зв'язане в своїх діях урядом. Духівництву нашому вказані законні й точні межі в його стосунках зі світом і людьми. Повірте, що коли б стали вони зустрічатися з нами частіше, беручи участь у наших щоденних зібраннях і гульбищах чи входячи у сімейні справи, — це було б недобре. На духовного чекає багато спокус, набагато більше навіть, ніж на нас: якраз завелися б ті інтриги в домах, в яких звинувачують римо-католицьких

попів. Римо-католицькі попи саме від того зробились поганими, що занадто зробились світськими. У духівництва нашого два законних поприща, на яких вони з нами зустрічаються: сповідь та проповідь. На цих двох поприщах, з яких перше буває тільки раз чи два на рік, а друге може бути кожної неділі, можна зробити дуже багато. І якщо тільки священик, бачачи багато поганого в людях, умів до часу мовчати про нього і довго розмірковував у собі самому, як йому сказати таким чином, аби всяке слово дійшло прямо до серця, то він уже скаже про це так сильно на сповіді й проповіді, як ніколи йому не сказати у щоденних з нами бесідах. Треба, щоб він говорив до чоловіка, котрий стоїть серед світу, з якогось піднесеного місця, щоби не його присутність відчував у цей час чоловік, але присутність Самого Бога, який слухає однаково їх обох, і відчувався б обопільний страх від Його незримої присутності. Ні, це навіть добре, що духівництво наше перебуває на певній віддалі від нас. Добре, що навіть самою одежею своєю, не підвладною ніяким змінам і причудам наших нерозумних мод, вони відокремились від нас. Одежа їхня прекрасна й велична. Це не безглузде, залишене від осьмнадцятого віку рококо і не строката, нічого не пояснююча одежа римо-католицьких священиків. Вона має смисл: вона — за образом і подобою тієї одежі, яку носив Сам Спаситель. Треба, щоб і в самій одежі своїй вони носили собі вічне нагадування про Того, Чий образ вони повинні представляти нам, щоб і на одну мить не забулися й не розгубилися серед розваг і мізерних нужд світу, бо з них у тисячу разів більше спитається, ніж з кожного з нас; щоб чули ненастанно, що вони — ніби інші й вищі люди. Ні, поки священик ще молодий і життя йому не відоме, він не повинен навіть і зустрічатися з людьми інакше, як на сповіді й проповіді. Якщо ж і входити в бесіду, то хіба що тільки з наймудрішими та найдосвідченішими з них, котрі могли б познайомити його з душею і серцем людини, зобразити йому життя в його істинному вигляді й світлі, а не в тому, в якому воно являється недосвідченій людині. Священику потрібен час також і для себе: йому треба попрацювати й над самим собою. Він повинен зі Спасителя брати приклад, Який довгий час провів у пустелі й не раніше ніж після сорокаденного підготовного посту, вийшов до людей учити їх. Декотрі з нинішніх розумників видумали, ніби треба штовхатись серед світу для того, щоб спізнати його. Це просто дурниця. Спростуванням такої думки служать усі світські люди, котрі штовхаються вічно серед світу і при всьому тому бувають за

всіх пустішими. Виховуються для світу не поміж світу, а вдалині від нього, у глибокому внутрішньому спогляданні, в дослідженні власної душі своєї, бо там закони всього й всьому: знайди тільки спершу ключ до своєї власної душі; коли ж знайдеш, тоді цим же самим ключем відімкнеш душі всіх.

X
ПРО ЛІРИЗМ НАШИХ ПОЕТІВ

(Лист до В.А. Ж........го)

Поведемо мову про статтю, якій винесено смертний вирок, тобто про статтю під назвою: «Про ліризм наших поетів». Перш за все подяка за смертний вирок! Ось уже вдруге я порятований тобою, о мій істинний наставнику і вчителю! Минулого року твоя ж рука зупинила мене, коли я вже було хотів послати Плетньову у «Современник» мої сказання про російських поетів; тепер ти знову віддав на знищення новий плід мого нерозуму. Тільки один ти мене ще зупиняєш, тоді як усі інші кваплять невідомо чому. Скільки дурниць встиг би я вже наробити, якби тільки послухався інших моїх приятелів! Отже, ось тобі перш за все моя подячна пісня! А затим звернемося до самої статті. Мені соромно, коли помислю, який до сих пір ще я нерозумний і як не вмію заговорити про щось розумніше. Найбільш безглуздо виходять думки й розмови про літературу. Тут якось особливо стає все у мене пишномовно, темно й незрозуміло. Мою ж власну думку, яку не тільки бачу умом, а й навіть вчуваю серцем, не в силах передати. Чує душа багато, а переказати чи написати нічого не вмію. Засади моєї статті справедливі, а між тим висловився я так, що всяким виразом викликав на незгоду. Знову повторюю те ж саме: в ліризмі наших поетів є щось таке, чого немає у поетів інших націй, саме — щось близьке до біблійного, — той вищий стан ліризму, якому чужі відрухи пристрасні і є твердий злет у світлі розуму, верховне торжество духовної тверезості. Не говорячи вже про Ломоносова й Державіна, навіть у Пушкіна відчутний цей строгий ліризм скрізь, де не торкнеться він високих предметів. Згадай тільки вірші його: до пастиря Церкви, «Пророк» і, нарешті, ця таємнича втеча з міста, надрукована вже після його смерті. Перебери вірші Язикова і побачиш, що він кожного разу стає якось незмірно вище і пристрастей, і самого себе, коли доторкнеть-



О. Нікітенко.

ся до чогось вищого. Наведу один з його навіть молодих віршів, під назвою «Геній»; він-бо не довгий:

Когда, гремя и пламенея,
Пророк на небо улетал,
Огонь могучий проникал
Живую душу Елисея.
Святыми чувствами полна,
Мужала, крепла, возвышалась
И вдохновеньем озарялась
И Бога слышала она.
Так гений радостно трепещет,
Свое величье познает,
Когда пред ним гремит и блещет
Иного гения полет.
Его воскреснувшая сила
Мгновенно зреет для чудес,
И миру новые светила —
Дела избранника небес.

Яке світло й яка строгість величі! Я пояснював це тим, що наші поети бачили всякий високий предмет в його законному приляганні до верховного джерела ліризму — Бога, одні свідомо, інші несвідомо, тому що російська душа внаслідок своєї російської природи вже чує це якось сама собою, невідомо чому. Я сказав, що два предмети викликали у наших поетів цей ліризм, близький до біблійного. Перший з них — *Росія.* Від одного цього імені якось раптом просвітлюється погляд у нашого поета, розсувається далі його круговид, все стає у нього ширшим, і він сам ніби одягається величчю, стаючи вище звичайної людини. Це щось більше, ніж проста любов до вітчизни. Любов до вітчизни відгукнулася б солодкавим хвастанням. Доказом того наші так звані квасні патріоти: після їхніх похвал, втім доволі щиросердних, тільки плюнеш на Росію. Між тим заговорить Державін про Росію — чуєш у собі неприродну силу і ніби сам дихаєш величчю Росії. Одна проста любов до вітчизни не дала б сил не тільки Державіну, а навіть і Язикову висловлюватись так широко й урочисто кожного разу, де не торкнеться він Росії. Наприклад, хоч би у віршах, де він зображує, як пішов було наступом на неї Баторій:

... Повелительный Стефан
В один могущественный стан
Уже сбирал толпы густые —
Да ниспровергнет псковитян,
Да уничтожится Россия!
Но ты, к отечеству любовь,

Ты, чем гордились наши деды,
Ты ополчилась. Кровь за кровь —
И он не праздновал победы!

Ця по-богатирському твереза сила, що часом навіть поєднується з якимось мимовільним пророцтвом про Росію, народжується від мимовільного доторку думки до верховного Промислу, який так виразно чутний у долі нашої вітчизни. Окрім любові, діє тут сокровенний жах при спогляданні тих подій, котрим повелів Бог відбутися на землі, призначеній бути нашою вітчизною, прозирання прекрасної нової споруди, яка поки що не для всіх видимо твориться і яку може чути всечуючим вухом поезії поет чи ж такий духовидець, який уже може в *зерні* прозрівати його *плід.* Тепер починають це чути потроху й інші люди, але виражаються так неясно, що слова їхні схожі на безумство. Тобі даремно здається, що нинішня молодь, марячи слов'янськими началами і пророкуючи майбутнє Росії, слідує якійсь модній пошесті. Вони не вміють виношувати в голові думок, квапляться їх об'являти світові, не помічаючи того, що їхні думки ще нерозумні дитинки, ось і все. І у єврейського народу чотириста пророків пророкували разом: із них один тільки бував обранець Божий, котрого сказання вносилися до святої книги єврейського народу; всі ж інші, ймовірно, наговорювали багато зайвого, але тим не менш вони чули неясно й темно те ж саме, що вибранці уміли сказати розумно й ясно; інакше народ побив би їх камінням. Чому ж ні Франція, ні Англія, ні Німеччина не заражені цією пошестю і не пророкують про себе, а пророкує тільки одна Росія? — Тому що сильніше за інших чує Божу руку на всьому, що тільки відбувається в ній, і чує наближення іншого Царствія. Тому й звуки стають біблійними у наших поетів. І цього не може бути у поетів інших націй, як би сильно вони не любили свою вітчизну і як би палко не вміли виражати таку любов свою. І в цьому не сперечайся зі мною, прекрасний друже мій!

Та перейдемо до іншого предмета, де також чутний у наших поетів той високий ліризм, про який іде мова, тобто — *любові до царя.* Від багатьох гімнів і од царям поезія наша, вже з часів Ломоносова й Державіна, отримала якесь велично-царствене вираження. Що їхні почуття щирі — про це нічого й говорити. Тільки той, хто наділений нікчемною дотепністю, спроможною на одні миттєві, легковажні міркування, побачить тут лестощі й бажання отримати що-небудь, і таке міркування заснує на яких-небудь нік-

чемних і поганих одах тих же поетів. Але той, хто більш ніж дотепний, хто мудрий, хто зупиниться перед тими одами Державіна, де він накреслює владареві широке коло його благотворних дій, де сам, зі сльозою на очах, говорить йому про ті сльози, які готові заструменіти з очей, не тільки росіян, а й навіть бездушних дикунів, що мешкають на кінцях його імперії, від одного тільки доторку тієї милості й тієї любові, яку може показати народу одна повномогутня влада. Тут багато що так сказано сильно, що якби навіть і знайшовся такий государ, котрий забув би на час обов'язок свій, то, прочитавши сі рядки, згадає він знову його і розчулиться сам перед святістю звання свого. Тільки холодні серцем дорікнуть Державіну за надмірні похвали Катерині; але хто серцем не камінь, той не прочитає без зворушення тих прекрасних строф, де говорить, що коли й перейде його мармуровий істукан у потомство, так це тому тільки,

Что пел я россов ту царицу,
Какой другой нам не найти
Ни здесь, ни впредь в пространном мире.
Хвались, хвались моя тем лира!

Не прочитає він також без нелукавого душевного хвилювання сії вже майже передсмертні вірші:

Холодна старость дух, у лиры глас отъемлет:
Екатерины муза дремлет.
... Петь
Уж не могу. Другим певцам греметь
Мои оставлю ветхи струны,
Да черплют вновь из них перуны
Тех чистых пламенных огней,
Как пел я трех царей.

Старий біля дверей гробу не буде обманювати. За життя свого носив він, як святиню, цю любов, забрав і за гріб її, як святиню. Та не про це мова. Звідки взялася ця любов? — ось питання. Що весь народ чує її якимось сердечним чуттям, а тому й поет, як найчистіше відображення того ж народу, повинен був її почути найвищою мірою — це пояснить тільки одну половину діла. Повний і досконалий поет нічому не віддається несвідомо, не перевіривши його мудрістю повного свого розуму. Маючи вухо чути наперед, заключивши в собі стремління відтворювати в повноті ту ж річ, яку інші бачать уривками, з однієї чи двох сторін, а не з усіх чотирьох, він не міг не прозирати розвитку найповнішого цієї влади. Як розумно визначав Пушкін значення повновладного монарха і

яким взагалі він був розумним у всьому, що говорив в останній час свого життя! «Для чого треба, — говорив він, — щоб один із нас став вище всіх і навіть вище самого закону? Для того, що закон — дерево; в законі чує людина щось жорстоке і небратське. З одним буквальним виконанням закону не далеко підеш; порушити ж чи не виконати його ніхто з нас не повинен; для цього-то й потрібна вища милість, пом'якшуюча закон, що може з'явитися людям в одній повномогутній владі. Держава без повновладного монарха — автомат: добре буде, коли вона досягне того, чого досягли Сполучені Штати. А що таке Сполучені Штати? Мертвечина; людина у них звітрилась до того, що виїденого яйця не варта. Держава без повновладного монарха — те ж, що оркестр без капельмейстера: якими б гарними не були всі музики, але, якщо немає серед них одного такого, котрий би порухом палички всьому подавав знак, нікуди не піде концерт. А здається, він сам нічого не робить, не грає ні на якому інструменті, тільки злегка помахує паличкою та поглядає на всіх, і вже один його погляд достатній для того, щоби пом'якшити в тому й іншому місці який-небудь шершавий звук, який видав би якийсь дурень-барабан або незграбний тулумбас. При ньому і майстерна скрипка не сміє надто розгулятися за рахунок інших: пильнує він загальний стрій, всього оживлювач, верховодець верховної злагоди!» Як влучно висловлювався Пушкін! Як розумів він значення великих істин! Цю внутрішню сутність — силу самодержавного монарха він навіть почасти виразив в одному своєму вірші, який між іншим ти сам надрукував у посмертному зібранні його творів, виправив навіть у ньому вірш, а смислу не вгадав. Тайну його тепер відкрию. Я кажу про оду імператору Миколі, що з'явилася друком під скромним іменем: «До М***». Ось її походження. Був вечір у Аничковому палаці, один з тих вечорів, на які, як відомо, запрошувались самі тільки обрані з нашого товариства. Між ними був тоді й Пушкін. Все у залах уже зібралося; та государ довго не виходив. Віддалившись від усіх у другу половину палацу і скориставшись першою вільною від справ хвилиною, він розгорнув «Іліаду» й захопився непомітно її читанням на весь той час, коли в залах давно вже гриміла музика й вирували танці. Зійшов він на бал уже доволі пізно, принісши на обличчі своєму сліди інших вражень. Зближення цих двох протилежностей ковзнуло непоміченим для всіх, але в душі Пушкіна воно залишило сильне враження, і плодом його була наступна велична ода, яку повторю тут усю, вона ж уся в одній строфі:

С Гомером долго ты беседовал один,
Тебя мы долго ожидали.
И светел ты сошел с таинственных вершин
И вынес нам свои скрыжали.
И что ж? Ты нас обрел в пустыне под шатром,
В безумстве суетного пира.
Поющих буйну песнь и скачущих кругом
От нас созданного кумира.
Смутились мы, твоих чуждаяся лучей,
В порыве гнева и печали
Ты проклял нас, бессмысленных детей,
Разбив листы своей скрыжали.
Нет! Ты не проклял нас. Ты любишь с высоты
Сходить под тень долины малой,
Ты любишь гром небес, и также внемлешь ты
Журчанью пчел над розой алой.

Залишимо особу імператора Миколи й розберемо, що таке монарх взагалі, як Божий помазаник, зобов'язаний стреміти ввірений йому народ до того світу, в якому перебуває Бог, і чи мав право Пушкін уподібнити його до древнього Боговидця Мойсея? Той із людей, на рамена якого впала доля мільйонів його побратимців, хто страшною відповідальністю за них перед Богом звільнений уже від усякої відповідальності перед людьми, хто уболіває жахом цієї відповідальності та ллє, може бути, незримо такі сльози і страждає такими стражданнями, про які й помислити не вміє людина, що стоїть внизу, хто серед самих розваг чує вічний, незмовкаючий у вухах поклик Божий, що невгамовно до нього волає, той може бути уподібнений до древнього Боговидця, може, подібно до нього, розбити листи своєї скрижалі, проклявши легковажно кружляюче плем'я, яке, замість того, щоб стреміти до того, до чого всьому треба стреміти на землі, суєтно скаче довкола своїх же, із себе самих створених кумирів. Але Пушкіна зупинило ще вище значення тієї ж влади, яку вимолило в небес немічне знесилення людства, вимолило її криком не про правосуддя небесне, перед яким не встояв би жоден чоловік на землі, але криком про небесну любов Божу, котра б усе вміла простити нам — і забування обов'язку нашого, і саме ремство наше, — все, що не прощає на землі чоловік, щоби один затим тільки зібрав свою владу в себе самого і відділився би від усіх нас, і став вище всього на землі, щоб через те стати ближче однаково до всіх, спускатися з вишини до всього і слухати все, починаючи з грому небес і ліри поета до непомітних веселощів наших.

Здається, ніби у цьому вірші Пушкін, поставивши питання собі самому, що таке ця влада, сам же й впав у прах перед величчю відповіді, що виникла в душі його. Не завадить зазначити, що це був той поет, котрий був занадто гордий і незалежністю своїх суджень, і своєю особистою гідністю. Ніхто не сказав так про себе, як він:

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа;
Вознесся выше он главою непокорной
Наполеонова столпа.

Хоч у Наполеоновому стовпі винен, звісно, ти; але припустимо, коли б навіть вірш залишився у своєму попередньому вигляді, він все-таки послужив би доказом, і навіть ще більшим, як Пушкін, відчуваючи свою особисту перевагу, як людини, перед багатьма з вінценосців, чув у той же час всю малість звання свого перед званням вінценосця й умів благоговійно поклонитися перед тими з них, котрі показали світові велич свого звання.

Поети наші прозрівали значення вище монарха, чуючи, що він неминуче повинен нарешті зробитися весь одна *любов*, і таким чином стане видно всім, чому государ є образ Божий, як це визнає, допоки чуттям, уся земля наша. Значення государя в Європі неминуче наблизиться до того ж вираження. Все до того веде, щоб викликати в государях вищу, Божеську любов до народів. Уже лунають зойки страждань душевних усього людства, якими захворів майже кожен з нинішніх європейських народів, і кидається, бідний, не знаючи сам, як і чим собі допомогти: всякий сторонній доторк жорстокий для розболених його ран; всякий засіб, всяка допомога, придумана умом, йому груба й не приносить зцілення. Ці крики посиляться, нарешті, до того, що розірветься з жалості й бездушне серце, і сила ще досі небувалого співчуття викличе силу іншої, ще досі небувалої любові. Спалахне людина любов'ю до всього людства, такою, якою ніколи ще не палала. З нас, людей пересічних, відчути таку любов у всій силі ніхто не спроможний; вона залишиться в ідеях і думках, а не у ділі; можуть пройнятися нею цілковито одні тільки ті, котрим уже постановлено у неодмінний закон полюбити всіх, як одну людину. Все полюбивши у своїй державі, до єдиного чоловіка всякого стану і звання, і обернувши все, що тільки є в ньому, ніби у власне тіло своє, перейнявшись духом за всіх, уболіваючи, ридаючи, молячись і день і ніч за страждаючий народ свій, государ набуде того всемогутнього голосу любові, котрий один тільки може бути доступний розболеному люд-

ству і котрого доторк не буде жорстким для його ран, котрий один може тільки внести примирення у всі стани і обернути на стрункий оркестр державу. Там тільки зцілиться уповні народ, де зрозуміє монарх вище значення своє — бути образом Того на землі, Котрий Сам є любов. В Європі не приходило нікому на ум визначати вище значення монарха. Державні люди, штукарі законів і правознавці дивилися на одну його сторону, саме, як на вищого чиновника в державі, поставленого від людей, а тому не знають навіть, як бути з цією владою, як їй вказати належні межі, коли, внаслідок щоденно змінливих обставин, буває потреба то розширити її межі, то обмежити її. А через це і государ і народ поставлені між собою у дивне становище: вони дивляться один на одного ледве не таким же точно чином, як на супротивників, бажаючих скористатися владою один проти одного. Вище значення монарха прозріли в нас поети, а не законознавці, почули з трепетом волю Бога створити її в Росії в її законному вигляді; від того й звуки їхні стають біблійними кожного разу, як тільки вилітає з вуст їхніх слово *цар*. Його чують у нас і не поети, тому що сторінки нашої історії надто явно говорять про волю Промислу: хай утвориться в Росії ця влада в її повному й досконалому вигляді. Всі події у нашій вітчизні, починаючи з поневолення татарського, видимо схиляються до того, щоб зібрати могутність в руки одного, щоб один був у силах здійснити цей знаменний переворот усього в державі, все потрясти і, всіх розбудивши, озброїти кожного з нас тим вищим поглядом на самого себе, без якого неможливо людині розібрати, осудити саму себе і воздвигнути в собі самій ту ж брань усьому неуцькому та темному, яку воздвигнув цар у своїй державі; щоб потім, коли загориться вже кожен цією святою бранню і все прийде до усвідомлення сил своїх, міг би також один, усіх попереду, зі світильником у руці, спрямувати, як одну душу, весь народ свій до того верховного світла, до якого проситься Росія. Дивись також, яким чудним способом, ще раніше, ніж могло прояснитися повне значення цієї влади як самому государеві, так і його підданим, уже вкинуте було сім'я взаємної любові у серця! Жоден царський дім не починався так незвичайно, як почався дім Романових. Його початок був уже подвигом любові. Останній і найнижчий підданий у державі приніс і поклав своє життя для того, щоб дати нам царя, й сією чистою жертвою зв'язав уже нерозривно государя з підданим. Любов увійшла в нашу кров, і зав'язалась у нас усіх кровна спорідненість із царем. І так злився й став одним-єдиним з підвладним

повелитель, що нам усім тепер бачиться загальне лихо — государ чи забуде свого підданого й відрине від нього, чи підданий забуде свого государя й від нього відрине. Як явно теж виявляється воля Бога — вибрати для цього рід Романових, а не інший! Яке незбагненне це возведення на престол нікому не відомого підлітка! Тут же поряд стояли найдревніші родом, і притому мужі доблесті, які щойно врятували свою вітчизну: Пожарський, Трубецькой, зрештою князі, що по прямій лінії походили від Рюрика. Мимо усіх них відбулося обрання, й ні одного голосу не було проти: ніхто не посмів пред'являти прав своїх. І сталося це в ті смутні часи, коли всякий міг заводитися, і оспорювати, і набирати зграї прибічників! І кого ж обрали? Того, хто був по жіночій лінії родичем цареві, від котрого недавній жах ходив по всій землі, так що не тільки ним пригноблювані й страчувані бояри, а навіть і сам народ, котрий майже нічого не потерпав від нього, довго повторював приказку: «Добра була голова, та слава Богу, що земля прибрала». І при всьому тому всі одноголосно, від бояр до останнього безрідника, постановили, щоб він був на престолі. Ось які у нас робляться діла! Як же ти хочеш, щоб ліризм наших поетів, котрі чули повне визначення царя у книгах Вітхого Завіту й котрі в той же час близько бачили волю Бога на всіх подіях у нашій вітчизні, — як же ти хочеш, щоб ліризм наших поетів не був сповнений біблійним відгомоном? Повторюю, простої любові не вистачило б на те, щоб одягнути такою суворою тверезістю їхні звуки: для того потрібне повне й тверде переконання розуму, а не одне неусвідомлене почуття любові, інакше звуки їхні вийшли б м'якими, як у тебе в попередніх твоїх молодих творах, коли ти віддавався почуттю однієї тільки люблячої душі своєї. Ні, є щось міцне, дуже міцне у наших поетів, чого немає у поетів інших націй. Якщо тобі цього не видно, то це ще не доводить, що його зовсім не було. Пригадай сам, що в тобі не всі сторони руської природи; навпаки, декотрі з них зійшли в тобі на такий високий ступінь і так розвинулись просторо, що через це не дали місця іншим, й ти вже став винятком із загальноруських характерів. У тобі зійшлись якраз всі м'які й ніжні струни нашої слов'янської природи; але ті густі й міцні її струни, від яких проходить таємний жах і здриґання по всьому єству людини, тобі не так відомі. А вони-то й є джерелами того ліризму, про який іде мова. Цей ліризм уже ні до чого не може підніматись, як тільки до одного верховного джерела свого — Бога. Він суворий, він страхаючий, він не любить багатослів'я, йому відразливе все, що

тільки є на землі, якщо тільки він не бачить на ньому відпечатка Божого. В кому є хоч одна крихта цього ліризму, той, незважаючи на всі недосконалості й недоліки, містить у собі суворе, вище благородство душевне, перед яким тремтить сам і яке змушує його тікати від усього, схожого на вираз визнання з боку людського. Власний найкращий його подвиг йому враз спротивіє, якщо за нього послідує йому яка-небудь нагорода: він надто відчуває, що все вище повинне бути вищим нагороди. Тільки по смерті Пушкіна виявилось його істинне ставлення до государя і таємниці двох його найкращих творів. Нікому не говорив він за життя про почуття, що його наповнювали, і робив розумно. Після того, як внаслідок усякого роду холодних газетних викриків, писаних стилем помадних об'яв, і всяких сердитих, неохайно-запальних вихваток, учинених усякими квасними й неквасними патріотами, перестали вірити у нас на Русі щирості всіх друкованих звірянь, — Пушкіну було небезпечно виходити: його б якраз назвали підкупним або запопадливим чоловіком. Але тепер, коли з'явилися тільки після його смерті ці твори, певно, не знайдеться в усій Росії такого чоловіка, котрий посмів би назвати Пушкіна облесником чи підлабузником до кого б то не було. Через те святиня високого почуття збережена. І тепер кожен, хто навіть і не в силах осягнути діло власним умом, візьме його на віру, сказавши: «Якщо сам Пушкін думав так, то, певно, це суща істина». Царствені гімни наших поетів дивували самих чужоземців своїм величним складом і стилем. Ще недавно Міцкевич сказав про це на лекціях Парижу, і сказав у такий час, коли й сам він був роздратований проти нас, і все у Парижі на нас обурювалося. Незважаючи, однак, на це, він оголосив урочисто, що в одах і гімнах наших поетів нічого немає рабського чи низького, а навпаки, щось вільно-величне: й тут же, хоч це не сподобалося нікому з земляків його, віддав честь благородству характерів наших письменників. Міцкевич правий. Наші письменники, справді, містять у собі риси якоїсь вищої природи. В хвилини усвідомлення свого вони самі залишили свої душевні портрети, які відгукнулись би самопохвальбою, якби їхнє життя не було тому підкріпленням. Ось що говорить про себе Пушкін, роздумуючи про майбутню долю свою:

И долго буду тем народу я любезен,
Что чувства добрые я лирой пробуждал.
Что прелестью живой стихов я был полезен
И милость к падшим призывал.

Варто тільки пригадати Пушкіна, щоб побачити, наскільки вірний цей портрет. Як він весь жвавішав і спалахував, коли йшло діло до того, щоб полегшити долю якогось вигнанця чи подати руку пропащому! Як очікував він першої хвилини царського благоволення до нього, щоб заїкнутися не про себе, а про іншого нещасного, пропащого! Риса істинно руська. Згадай тільки те сентиментальне видовище, яким постають відвідини всім народом висланих, які рушають до Сибіру, коли кожен несе від себе — хто їжу, хто гроші, хто по-християнському втішливе слово. Ненависті немає до злочинця, немає також і донкішотського потягу зробити з нього героя, збирати його факсиміле, портрети чи дивитись на нього з цікавості, як робиться в освіченій Європі. Тут щось більше: не бажання виправдати його чи вирвати з рук правосуддя, але воздвигнути зневірений дух його, утішити, як брат утішає брата, як повелів Христос нам утішати один одного. Пушкін надто високо цінував усяке стремління воздвигнути пропащого. Ось від чого так гордо зайшлося його серце, коли почув він про приїзд государя до Москви під час жахів холери, — риса, яку навряд чи показав хто-небудь із вінценосців і яка викликала в нього сії знамениті вірші:

Небесами
Клянусь: кто жизнию своей
Играл пред сумрачным недугом,
Чтоб ободрить угасший взор, —
Клянусь, тот будет небу другом,
Какой бы ни был приговор
Земли слепой.

Він зумів також оцінити й іншу рису в житті іншого вінценосця, Петра. Пригадай вірш «Пир на Неві», в якому він з подивом питає про причину незвичайних урочистостей у царському домі, що розносяться кликами по всьому Петербургу й по Неві, приголомшеній стріляниною гармат. Він перебирає всі випадки, радісні цареві, які могли бути причиною такої учти: чи народився в государя спадкоємець його престолу, чи іменинниця дружина його, чи переможений непереможний ворог, чи прибув флот, що був улюбленим захопленням государя, й на все це відповідає:

Нет, он с подданным мирится,
Виноватому вину
Забывая, веселится,
Чарку пенит с ним одну.
Оттого-то пир веселый,

Речь гостей хмельна, шумна.
И Нева пальбой тяжелой
Далеко потрясена.

Тільки один Пушкін міг відчути всю красу такого вчинку. Вміти не тільки простити своєму підданому, а ще відзначати це прощення як перемогу над ворогом — це істинно Божеська риса. Тільки на небесах уміють діяти так. Там тільки радіють наверненню грішника ще більше, ніж самому праведнику, й всі сонми невидимих сил беруть участь у небесній учті Бога. Пушкін був знавцем і оцінювачем справедливим усього великого в людині. Та й як могло бути інакше, коли духовне благородство є вже властивість майже всіх наших письменників? Прикметно, що в усіх інших землях письменник перебуває в якійсь неповазі від суспільства, стосовно свого особистого характеру. У нас навпаки. У нас навіть і той, хто просто писака, а не письменник, і не тільки не красень душею, а й навіть часом і зовсім підленький, в глибині Росії зовсім не вважається таким. Навпаки, в усіх взагалі, навіть і в тих, котрі ледве чують про письменників, живе вже якесь переконання, що письменник є щось вище, що він неодмінно повинен бути благородним, що для нього багато що непристойне, що він не повинен і дозволити собі того, що вибачається іншим. В одній з наших губерній, під час дворянських виборів, один дворянин, який заразом був і літератором, подав було свій голос на користь чоловіка совісті дещо заплямованої, — всі дворяни звернулися до нього тут же і йому закинули, сказавши з докором: «А ще й письменник!»

1846

XI
СПОРИ

*(З листа до Л***)*

Спори про наші європейські та слов'янські начала, що, як ти говориш, пробираються уже у вітальні, показують тільки те, що ми починаємо прокидатися, але ще не зовсім прокинулись; а тому й не штука, що з обох сторін наговорюють досить багато нісенітниць. Всі ці слов'яністи та європеїсти, або ж старовіри й нововіри, або ж східники й західники, а що вони насправді, не вмію сказати,

тому що поки вони мені здаються тільки карикатурами на те, чим хочуть бути, — всі вони говорять про дві різні сторони одного й того ж предмета, ніяк не здогадуючись, що нітрохи не сперечаються й не суперечать один одному. Один підійшов надто близько до споруди, так що бачить одну частину її; другий відійшов від неї надто далеко, так що бачить весь фасад, а по частинах не бачить. Зрозуміло, правди більше на боці слов'яністів і східників, тому що вони все ж бачать весь фасад і тому все ж говорять про головне, а не про частини. Але й на боці європеїстів і західників теж є правда, тому що вони говорять доволі докладно й розбірливо про ту стіну, яка стоїть перед їхніми очима; вина їх у тому тільки, що через карниз, який увінчує цю стіну, не видно їм верхівки всієї споруди, тобто верху, бані, і всього, що є у вишині. Можна б порадити обом — одному спробувати, хоч на час, підійти ближче, а другому відступити трохи подалі. Та на це вони не пристануть, тому що дух гордості обійняв обох. Кожен з них певен, що він остаточно й безумовно правий і що другий остаточно й безумовно обманює. Пихатості більше з боку слов'яністів: вони хвальки; з них кожен забрав собі у голову, що він відкрив Америку, і знайдене ним зерня роздуває в ріпу. Зрозуміло, що такими затинчивими хвастощами озброюють вони ще більше проти себе європеїстів, котрі давно готові були від багато чого відступитися, тому що й самі починають чути багато, раніше не почутого, але вперлися, не бажаючи поступитися занадто козирному чоловікові. Всі ці спори ще нічого, якби тільки вони залишались у вітальнях і у журналах. Та погано те, що дві протилежні думки, перебуваючи в такому ще незрілому й невизначеному вигляді, переходять уже в голови багатьох посадових людей. Мені розповідали, що трапляється (особливо у тих місцях, де посада й влада розділена в руках двох) таким чином, що в один і той же час один діє достеменно у європейському дусі, а другий намагається орудувати цілком у древньоруському, зміцнюючи всі колишні порядки, протилежні тим, які замислив побратимець його. І від того як справам, так і самим підлеглим чиновникам приходить біда: вони не знають, кого слухатись. А позаяк обидві думки, незважаючи на всю свою різкість, остаточно всім не визначилися, то, кажуть, цим користуються всякого роду пройдисвіти. І шахраєві з'явилась тепер можливість під маскою слов'яніста чи європеїста, дивлячись по тому, чого хочеться начальнику, отримати вигідне місце й робити на ньому викрути в якості як поборника старовини, так і поборника новизни. Взагалі, спори суть речі тако-

го роду, до яких люди розумні й літні поки не повинні долучатися. Хай спершу викричиться гарненько молодь: це її діло. Повір, уже так заведено й треба, щоб передові крикуни досхочу викричалися з тим саме, щоб розумні могли в цей час надуматись вдосталь. До спорів прислухайся, але в них не втручайся. Думка твого твору, яким хочеш зайнятися, дуже розумна, і я навіть певен, що ти виконаєш це діло краще всякого літератора. Та про одне тебе прошу: роби його в хвилини, скільки можливо, холоднокровні й спокійні. Бережи тебе Боже від запальності й гарячки, хай би навіть у найменшому вираженні. Гнів скрізь недоречний, а понад усе в ділі правому, тому що затемнює й каламутить його. Згадай, що ти чоловік не тільки немолодий, а й навіть і доволі в літах. Молодому чоловікові ще як-небудь пасує гнів; принаймні в очах декого він надає йому якоїсь картинної постави. Але коли старий почне гарячкувати, він робиться просто гидким; молодь одразу підніме його на зубки і виставить смішним. Дивись же, щоб не сказали про тебе: «Ек, бридкий стариган! усе життя валявся на боці, нічого не роблячи, а тепер виступив докоряти іншим, чому вони не так роблять!» З вуст старого має виходити слово благосне, а не шумливе й спірне. Дух найчистішої незлобивості й сумирності повинен проникати величні слова старого, так, щоб молодь нічого не знайшла сказати йому в заперечення, відчувши, що непристойними будуть її слова і що сивина є вже святинею.

1844

XII
ХРИСТИЯНИН ІДЕ ВПЕРЕД

(Лист до Щ......ва)

Друже мій! вважай себе не інакше, як школярем і учнем. Не думай, щоб ти вже був старим для того, щоб учитися, що сили твої досягли справжньої зрілості й розвитку і що характер і душа твоя отримали вже справжню форму і не можуть бути кращими. Для християнина немає закінченого курсу; він вічно учень і до самого гробу учень. За звичайним, природним поступом чоловік досягає повного розвитку ума свого в тридцять років. Від тридцяти до сорока ще сяк-так йдуть уперед його сили; далі ж цього строку в ньому ніщо не рухається, і все ним зроблене не тільки не краще попе-



С. Шевирьов.

реднього, а навіть слабкіше й холодніше попереднього. Та для християнина цього не існує, і де для інших вершина досконалості, там для нього вона тільки починається. Найбільш здібні й найбільш обдаровані з людей, перейшовши за сорокалітній вік, тупішають, томляться й слабішають. Перебери всіх філософів і найперших всесвітніх геніїв: краща пора їхня була тільки протягом їхньої повної зрілості; потім вони вже потроху виживали зі свого розуму, а в старості навіть дитиніли. Згадай Канта, котрий в останні роки взагалі втратив пам'ять і помер, як дитина. Але переглянь життя всіх святих: ти побачиш, що вони міцнішали розумом й силами духовними в міру того, як наближались до немочі й смерті. Навіть і ті з них, котрі від природи не отримали ніяких блискучих дарів і вважались все життя простими й недоумкуватими, дивували потім розумом слів своїх. Від чого ж це? Від того, що в них перебувала завжди та спрямовуюча сила, яка звичайно буває у всякого чоловіка тільки в літа його юності, коли він бачить перед собою подвиги, за які нагородою загальні оплески, коли йому ввижається райдужна далечінь, що має таку звабливість для юнака. Загаснула перед ним далечінь і подвиги — загаснула й сила спрямовуюча. Але перед християнином зоріє вічно далечінь, і бачаться вічні подвиги. Він, наче юнак, жадає життєвої битви; йому є з чим воювати і де трудитися, тому що погляд його на самого себе, який безнастанно просвітлюється, відкриває йому нові недоліки в собі самому, з якими треба вести нові битви. Від того й всі його сили не тільки не можуть у ньому заснути чи ослабнути, а ще збуджуються безнастанно; а бажання бути кращим і заслужити оплески на небесах додає йому такі шпори, яких не може дати найсильнішому честолюбцеві його найневситиміше честолюбство. Ось причина, чому християнин тоді йде вперед, коли інші назад, і від чого стає він, чим далі, розумнішим.

Ум не є найвищою в нас здібністю. Його посада не більше, ніж поліцейська: він може тільки привести до ладу і розставити по місцях все те, що в нас уже є. Він сам не зрушить вперед, поки не зрушать у нас всі інші здібності, від яких він розумнішає. Далеким від життя читанням, роздумуваннями й безкінечним слуханням всіх курсів наук його змусиш тільки трохи піти вперед; іноді це навіть пригнічує його, заважаючи його самобутньому розвиткові. Він незрівнянно у більшій залежності перебуває від душевних станів: як тільки завирує пристрасть, він уже раптом діє сліпо й нерозумно; коли ж спокійна душа і не кипить ніяка пристрасть, він і сам

прояснюється й діє мудро. Розум є незрівнянно вищою здібністю, але вона набувається не інакше, як перемогою над пристрастями. Його мали в собі тільки ті люди, які не зневажили своїм внутрішнім вихованням. Але й розум не дає повної можливості чоловікові стриміти вперед. Є вища ще здібність; ім'я їй — мудрість, і її може дати нам один Христос. Вона не наділяється нікому з нас при народженні, нікому з нас не є природною, але є ділом вищої благодаті небесної. Той, хто вже має і ум і розум, може не інакше отримати мудрість, як молячись за неї і день і ніч, благаючи і день і ніч її у Бога, підносячи душу свою до голубиної незлостивості й прибираючи все всередині себе до найможливішої чистоти, щоб прийняти цю небесну гостю, яка лякається помешкань, де не прийшло до ладу душевне господарство і немає повної злагоди в усьому. Коли ж вона увійде в дім, тоді починається для чоловіка небесне життя, і він осягає всю чудову насолоду бути учнем. Усе стає для нього вчителем; увесь світ для нього вчитель: найнікчемніший з людей може бути для нього вчителем. Із поради найбільш простої здобуде він мудрість поради; найнерозумніший предмет стане до нього своїм мудрим боком, й увесь всесвіт перед ним стане, як одна відкрита книга навчання; більше всіх буде черпати він з неї скарбів, тому що більше всіх буде чути, що він учень. Та як тільки забере собі в голову він хоч на мить, що вчення його закінчене і він уже не учень, і образиться він чиїмось уроком чи повченням, мудрість одразу в нього відніметься, й залишиться він у потемках, як цар Соломон у свої останні дні.

1846

XIII
КАРАМЗІН

(З листа до М.М. Я....ва)

Я прочитав із великим задоволенням похвальне слово Карамзіну, написане Погодіним. Це найкращий з творів Погодіна щодо благопристойності як внутрішньої, так і зовнішньої: в ньому немає його звичних грубо-незграбних замашок й неоковирного недбальства стилю, який так багато йому шкодить. Усе тут, всупереч тому, струнке, обдумане й розташоване у великому порядку. Всі місця з Карамзіна прибрані так розумно, що Карамзін весь ніби

окреслюється самим собою і, своїми ж словами зваживши та оцінивши самого себе, постає як живий перед очима читача. Карамзін представляє, дійсно, явище виняткове. Ось про кого з наших письменників можна сказати, що він весь виконав обов'язок, нічого не закопав у землю і на дані йому п'ять талантів істинно приніс інші п'ять. Карамзін перший показав, що письменник може бути в нас незалежним і шанованим усіма рівно, як найменитіший громадянин у державі. Він перший провістив урочисто, що письменника не може гнітити цензура, і якщо він уже сповнився найчистішим бажанням блага такою мірою, що бажання це, зайнявши всю його душу, стало його плоттю та поживою, тоді ніяка цензура для нього не строга, і йому скрізь просторо. Він це сказав і довів. Ніхто, крім Карамзіна, не говорив так сміливо й благородно, не приховуючи ніяких своїх міркувань і думок, хоч вони й не відповідали в усьому тодішньому урядові, і чуєш мимовільно, що він один мав на те право. Який урок нашому брату письменнику! І які смішні після цього з нас ті, котрі стверджують, що в Росії не можна сказати повної правди і що вона в нас коле очі! Сам же висловиться так безглуздо й грубо, що більше, ніж самою правдою, вколе тими пихатими словами, якими скаже свою правду, словами запальними, що свідчать про неохайність розшарпаної душі його, і потім сам же дивується й обурюється, що від нього ніхто не прийняв і не вислухав правди! Ні. Май таку чисту, таку упоряджену душу, яку мав Карамзін, і тоді провіщай свою правду: все тебе вислухає, починаючи від царя до останнього злидаря у державі. І вислухає з такою любов'ю, з якою не вислухується ні в якій землі ні парламентський захисник прав, ні найкращий нинішній проповідник, який збирає навкруг себе верхівку модного товариства, і з якою любов'ю може вислухати тільки одна дивна наша Росія, про яку йде поголос, ніби вона зовсім не любить правди.

1846

XIV
ПРО ТЕАТР, ПРО ОДНОСТОРОННІЙ ПОГЛЯД НА ТЕАТР І ВЗАГАЛІ ПРО ОДНОСТОРОННІСТЬ

(Лист до гр. О.П. Т.....го)

Ви надто односторонні, й стали віднедавна так односторонні; і від того стали односторонні, що, перебуваючи на тій точці стану душевного, на якій тепер стоїте ви, не можна не зробитися одностороннім всякому чоловікові. Ви думаєте тільки про одне душевне спасіння ваше і, не знайшовши ще тієї саме дороги, якою вам визначено досягти його, вважаєте все, що тільки є у світі, спокусою й перешкодою до спасіння. Монах не вимогливіший за вас. Так і ваші нападки на театр односторонні й несправедливі. Ви підкріплюєте себе тим, що декотрі вам відомі духовні особи повстають проти театру, але вони праві, а ви не праві. Розберіть краще, чи точно вони повстають проти театру, чи тільки супроти того вигляду, в якому він нам тепер являється. Церква почала повставати супроти театру в перші віки загального установлення християнства, коли театри одні залишались притулком уже звідусіль вигнаного язичництва і кублищем розгульних його вакханалій. Ось чому так сильно гримів супроти них Золотоустий. Але часи змінилися. Мир увесь перечистився наново поколіннями свіжих народів Європи, яких утворення почалось уже на християнському ґрунті, й тоді самі святителі почали перші упроваджувати театр; театри завелись при духовних академіях. Наш Димитрій Ростовський, справедливо поставлений у ряд святих отців церкви, складав у нас п'єси для представлення в особах. Отож не театр винуватий. Все можна поставити з ніг на голову і всьому можна надати поганого смислу, людина ж до цього вдатна. Але потрібно дивитися на річ в її основах і на те, чим вона повинна бути, а не судити про неї за карикатурою, яку на неї зробили. Театр аж ніяк не абищиця і зовсім не пуста річ, якщо візьмеш до уваги те, що в ньому може вміститися одразу натовп — з п'яти, шести тисяч людей і що весь цей натовп, ні в чому не схожий між собою, розбираючи по одиницях, може раптом потрястись одним потрясінням, заридати одними сльозами й засміятися одним загальним сміхом. Це така кафедра, з



П. Куліш.

якої можна багато сказати світові добра. Відділіть тільки власне названий вищий театр від усяких балетних плигань, водевілів, мелодрам і тих мішурно-препишних видовищ для ока, що догоджають розпущеності смаку чи розпущеності серця, й тоді подивіться на театр. Театр, на якому представляються висока трагедія і комедії, повинен бути у повній незалежності від усього. Дивно й поєднати Шекспіра з танцівницями чи з танцювальниками у лайкових штанях. Що за зближення? Ноги — ногами, а голова — головою. В декотрих місцях Європи це зрозуміли: театр вищих драматичних вистав там відокремлений і користується один підтримкою урядів; але зрозуміли це стосовно порядку зовнішнього. Слід було подумати всерйоз про те, як поставити всі кращі твори драматичних письменників таким чином, щоби публіка навернулася до них увагою й відкрився б їхній моральний благотворний вплив, який є у всіх великих письменників. Шекспір, Шеридан, Мольєр, Гете, Шиллер, Бомарше, навіть Лессінг, Реньяр і багато інших з другорядних письменників минулого віку нічого не створили такого, що б відволікало від поваги до високих предметів; до них навіть не перейшли й відзвуки того, що вирувало і кипіло у тодішніх письменників-фанатиків, які займались питаннями політичними й розносили неповагу до святині. У них, якщо й трапляються насмішки, то з лицемірства, з блюзнірства, з кривого тлумачення правого і ніколи з того, що становить корінь людських доблестей; навпаки, почуття добра чутно строго навіть і там, де бризкають епіграми. Частий повтор високо драматичних творів, тобто тих істинно класичних п'єс, де звернена увага на природу й душу людини, стане з необхідністю зміцнювати суспільство у правилах більш непорушних, змусить непомітно характери більше встоюватись у самих собі, тоді як уся ця повінь пустих і легких п'єс, починаючи з водевілів і недодуманих драм до блискучих балетів і навіть опер, їх тільки розкидає, розсіює, робить пустотливим і легковажним суспільство. Розважений мільйонами блискучих предметів, що розкидають думки на всі сторони, світ не в силах зустрітися прямо з Христом. Йому далеко до небесних істин християнства. Він їх злякається, як похмурого монастиря, якщо не підставиш йому незримі сходинки до християнства, якщо не зведеш його на певне вище місце, звідки йому стане виднішим весь неокраєний виднокіл християнства і зрозумілішим те ж саме, що раніше було зовсім недоступним. Є багато серед світу такого, що для всіх, хто віддалився від християнства, служить незримою сходинкою до хрис-

тиянства. У тому числі може бути й театр, якщо буде звернений до свого вищого призначення. Треба ввести на сцену в усьому блиску всі найдосконаліші драматичні твори всіх віків і народів. Треба давати їх частіше, якомога частіше, повторюючи безперервно одну й ту ж п'єсу. І це можна зробити. Можна всі п'єси зробити знову свіжими, новими, цікавими для всіх — від малих до старих, якщо тільки зумієш їх поставити як слід на сцені. Це дурниці, ніби вони застаріли й публіка втратила до них смак. Публіка не має свого капризу; вона піде, куди поведуть її. Не почастували б її самі ж письменники своїми гнилими мелодрамами, вона б не відчула до них смаку й не вимагала б їх. Візьми п'єсу, яку найчастіше грали, і постав її як треба, та ж публіка повалить юрмою. Мольєр їй буде за новину, Шекспір стане заманливішим за найсучасніший водевіль. Але треба, щоб така постановка здійснена була дійсно й цілком художньо, щоб діло це доручене було не комусь іншому, але першому й найкращому акторові-митцеві, який віднайдеться в трупі. І не мішати уже сюди ніякого приклеєного збоку секретаря-чиновника; хай він один розпоряджається усім. Треба навіть особливо подбати про те, щоб уся відповідальність лягла на нього одного, щоб він наважився публічно, на очах усієї публіки зіграти сам по порядку одна за одною всі другорядні ролі, щоби залишити живі зразки другорядним акторам, котрі заучують свої ролі за мертвими зразками, що дійшли до них за якимось темним переказом, котрі навчилися книжним наученням і не бачать собі ніякого живого інтересу в своїх ролях. Одне це виконання першим актором другорядних ролей може привабити публіку дивитися двадцять разів підряд ту саму п'єсу. Кому не цікаво бачити, як Щепкін чи Каратигін стануть грати ті ролі, яких ніколи до того не грали! Потім же, коли першокласний актор, розігравши всі ролі, повернеться знову на свою попередню, він отримає погляд, ще повніший, як на власну свою роль, так і на всю п'єсу; а п'єса отримає знову ще сильнішу цікавість для глядачів цією повнотою свого виконання, — річ, досі нечувана! Немає вище за те потрясіння, яке викликає в людині досконала співзвучна злагода всіх частин між собою, яку досі могла тільки чути вона в одному музичному оркестрі і яка в силі зробити те, що драматичний твір може бути даний більше разів поспіль, ніж найулюбленіша музична опера. Що не кажи, але звуки душі й серця, виражені словом, у кілька разів різноманітніші за музичні звуки. Та, повторюю, все це можливо тільки в такому разі, коли діло буде зроблене істинно так, як слід, і повна відпо-

відальність усього, щодо частини репертуарної, ляже на першокласного актора, тобто трагедією буде завідувати перший трагічний актор, а комедією — перший комічний актор, коли одні вони будуть *винятковими* хоровождями такого діла. Кажу *винятковими*, тому що знаю, як багато у нас є охочих прикомандируватися збоку в усякому ділі. Лишень тільки з'явиться яке місце і при ньому які-небудь грошові вигоди, як уже враз підпряжеться збоку секретар. Звідки він візьметься, Бог знає; точно як з води вийде; доведе тут же свою необхідність ясно, як двічі по два; заведе спочатку паперову клопітню тільки з економічних справ, потім стане потроху вплутуватись у все, і діло піде препогано. Секретарі ці, наче якась незрима міль, підточили всі посади, збили й сплутали ставлення підлеглих до начальників і зворотно начальників до підлеглих. Ми з вами ще не так давно розмірковували про всі посади, які тільки є у нашій державі. Розглядаючи кожну в її законних межах, ми знаходили, що вони саме те, чим їм слід бути, всі до одної ніби зверху створені для нас з тим, щоб відповідати на всі потреби нашого державного побуту, і всі зробилися не тим від того, що кожен, мовби навперейми, намагався чи розширити межі своєї посади, чи навіть зовсім виступити за її межі. Всякий, навіть чесний і розумний чоловік, намагався хоч на один вершок бути повноважнішим і вищим за своє місце, вважаючи, що він цим саме облагородить і себе, і свою посаду. Ми перебрали тоді всіх чиновників від верху до низу, але секретарів забули, а вони ж то більше за всіх прагнуть виступити за межі своєї посади. Де секретар заведений тільки в якості писаря, там він хоче зіграти роль посередника між начальником і підлеглим. Де ж він поставлений справді як потрібний посередник між начальником і підлеглим, там він починає дерти носа: корчить перед цим підлеглим роль його начальника, заведе у себе передпокій, змусить чекати на себе цілими годинами — словом, замість того, щоб полегшити доступ підлеглого до начальника, тільки утруднить його. І все це інколи робиться не з іншим якимось заміром, але тільки з тим, щоб облагородити своє секретарське місце. Я знав навіть деяких зовсім непоганих і недурних людей, котрі перед моїми ж очима так діяли з підлеглими свого начальника, що я червонів за них же. Мій Хлестаков був цієї хвилини ніщо перед ними. Все це, звісно, ще б нічого, якби від цього не коїлося занадто багато печальних наслідків. Багато істинно корисних і потрібних людей іноді кидали службу єдино через скотинство секретаря, який вимагав до себе самого тієї ж самої поваги,

якою вони були зобов'язані одному тільки начальникові, і за невиконання цього мстився їм обмовами, створенням про них поганої думки — словом, усією тією мерзотністю, на яку здатний тільки безчесний чоловік. Звісно, в управліннях по лінії мистецтв, майстерностей і тому подібного править чи комітет, чи один безпосередній начальник, і не буває місця секретарю-посереднику: там він використаний тільки записувати визначення інших чи вести господарчу частину; але інколи трапляється і там, від лінощів членів чи чогось іншого, що він, мало-помалу підшиваючись, стає посередником і навіть вершителем у ділі мистецтва. І тоді виходить просто казна-що: пиріжник береться за чоботи, а до чоботаря поступає печіння пирогів. Виходить інструкція для художника, писана зовсім не художником; з'являється розпорядження, яке навіть і зрозуміти незмога, що воно наказує. Часто дивуються, як такий-то чоловік, який завжди був розумним чоловіком, міг випустити найдурнішу бумагу, а в ній він і душею не винний: бумага вийшла з такого кутка, звідки й підозрювати ніхто не міг, за прислів'ям: «Писав писака, а ім'я йому собака».

Треба, щоб у ділі якої б то не було майстерності повне його виробництво спиралось на головного майстра тієї майстерності, а зовсім не на якого-небудь підпряженого збоку чиновника, який може бути використаний тільки для одних господарських розрахунків та для письмової справи. Тільки сам майстер може вчити своїй науці, відчуваючи уповні її потреби, і ніхто інший. Один тільки першокласний актор-художник може зробити гарний вибір п'єс, дати їм строге сортування; один він знає таємницю, як проводити репетиції, розуміти, як важливі часті читання і повні підготовчі повтори п'єси. Він навіть не дозволить актору вивчити роль у себе вдома, але зробить так, щоб усе вивчилося ними спільно, і роль увійшла сама собою в голову кожного під час репетицій, так щоб кожен, оточений тут же обстановлюючими його обставинами, вже мимовільно від одного доторку до них чув вірний тон своєї ролі. Тоді і поганий актор може непомітно набратися доброго. Допоки актори ще не завчили напам'ять своїх ролей, їм можливо перейняти багато у кращого актора. Тут кожен, не знаючи навіть сам яким чином, набирається правди й природності як у словах, так і в рухах тіла. Тон питання дає тон відповіді. Зроби питання бундючним, отримаєш і відповідь бундючну; зроби просте питання, просту і відповідь отримаєш. Усяка найпростіша людина уже здатна відповідати в такт. Але як тільки актор завчив у себе вдома свою



О. П. Толстой.

роль, від нього вийде набундючена, завчена відповідь, і ця відповідь уже зостанеться в ньому навік: його нічим не переламаєш; жодного слова не перейме він тоді від кращого актора; для нього стане глухим усе оточення обставин і характерів, обступаючих його роль, так само як і вся п'єса стане йому глухою й чужою, і він, наче мрець, буде рухатись серед мерців. Тільки один істинний актор-художник може чути життя, що міститься в п'єсі, і зробити так, що життя це зробиться видимим й живим для всіх акторів; один він може чути законну міру репетицій — як їх проводити, коли припиняти і скільки їх достатньо для того, щоби спромоглася п'єса з'явитися у повній довершеності своїй перед публікою. Зумій тільки змусити актора-художника взятися за цю справу, як за свою власну, рідну справу, доведи йому, що це його обов'язок і що честь його ж мистецтва того вимагає від нього, — і він це зробить, він це виконає, тому що любить своє мистецтво. Він зробить навіть більше, подбавши, щоб і останній з акторів зіграв добре, зробивши строге виконання всього цілого немовби своєю власною роллю. Він не допустить на сцену ніякої пошлої й нікчемної п'єси, яку допустив би інший чиновник, перейнятий тільки приростом зборів грошової каси, — тому не допустить, що вже його внутрішнє естетичне почуття відштовхне її. Йому неможливо також, якби він навіть і надумав зробити які-небудь придушувальні вчинки або утиски стосовно ввірених йому акторів, які робляться людьми чиновними: його не допустить до того його власна знаменитість. Якийсь чиновник-секретар робить відважно свою капость у певності, що як він не напаскудить, про те ніхто не дізнається, тому що й сам він — непомітний пішак. Але зроби що-небудь несправедливе Щепкін чи Каратигін, про те заговорить одразу усе місто. Ось чому особливо важливо, щоб головна відповідальність у всякому ділі лягала на чоловіка, вже відомого всім до одного в суспільстві. Нарешті, живучи весь у своєму мистецтві, яке стало вже для нього вищим життям, якого чистоту пильнує він як святиню, художник-актор не попустить ніколи, щоб театр став проповідником розпусти. Отже, не театр винен. Спершу очистіть театр від мотлоху, що його захарастив, і потім уже розбирайте й судіть, що таке театр. Я заговорив тут про театр не тому, щоб хотів говорити власне про нього, але тому що сказане про театр можна застосувати майже до всього. Багато є таких предметів, які страждуть через те, що перекрутили смисл їхній; а позаяк взагалі на світі є багато охочих діяти згарячу, за прислів'ям: «Розсердившись на воші, та й шубу в

огонь», то через це знищується багато того, що послужило б усім на користь. Односторонні люди й притому фанатики — виразка для суспільства, лихо тій землі й державі, де до рук таких людей потрапить якась влада. В них немає ніякого смирення християнського і сумніву в собі; вони впевнені, що весь світ бреше й вони тільки одні говорять правду. Друже мій! дивіться за собою пильніше. Ви тепер саме перебуваєте в цьому небезпечному стані. Добре, що поки ви поза всякою посадою і вам не ввірено ніякого управління; інакше б ви, котрого я знаю як найздібнішого до відбування найбільш важких і складних посад, могли б наробити більше зла й безладу, ніж найбільш нездібний серед найнездібніших. Стережіться й у самих судженнях своїх про все! Не будьте подібні до тих святенників, котрі бажали б разом знищити все, що тільки є в світі, бачачи в усьому одне бісівське. Їхня доля — впадати в найбільш грубі помилки. Дещо тому подібне сталося недавно в літературі. Декотрі стали друковано об'являти, що Пушкін був деїст, а не християнин; точно немовби вони побували в душі Пушкіна, точно немовби неодмінно Пушкін зобов'язаний був у віршах своїх говорити про вищі догми християнські, за які й сам святитель Церкви береться не інакше, як з великим страхом, приготувавши себе до того найглибшою святістю свого життя. По-їхньому, слідувало б усе вище у християнстві втілювати в рими і зробити з того якісь віршовані іграшки. Пушкін дуже розумно робив, що не дерзав переносити у вірші того, чим ще не пройнялася вся наскрізь його душа, й волів краще залишитись непомітною сходинкою до вищого для всіх тих, котрі надто віддалилися від Христа, ніж відштовхнути їх зовсім від християнства такими ж бездушними віршами, які пишуться тими, котрі виставляють себе християнами. Я не можу навіть зрозуміти, як могло прийти на ум критику друковано, на очах у всіх, зводити на Пушкіна таке звинувачення, що твори його служать розбещенню світу, тоді як самій цензурі приписано, у разі коли б смисл якогось твору не був уповні ясний, тлумачити його у прямий і вигідний для автора бік, а не у кривий і шкідливий для нього. Якщо це постановлено в закон цензурі, безмовній і безгласній, що не має навіть можливості застерегтися перед публікою, то у скільки разів більше повинна це поставити собі в закон критика, котра може висловитися й застерегтися за найменшої дії своєї. Публічно виставляти нехристианином чоловіка і навіть противником Христа, спираючись на деякі недосконалості його душі й на те, що він захоплювався світом так само, як і кожен з нас ним за-

хоплювався, — хіба це християнське діло? Та й хто ж із нас тоді християнин? Отак я можу звинуватити самого критика в його нехристиянстві. Я можу сказати, що християнин не матиме такої впевненості в умі своєму, щоб вирішувати таке темне діло, яке відоме одному Богові, знаючи, що ум наш уповні прояснюється й може обнімати з усіх боків предмет тільки від святості нашого життя, а життя його ще не таке, може бути, святе. Християнин перед тим, щоб звинуватити когось у такому кримінальному злочині, яким є невизнання Бога в тому вигляді, в якому повелів визнавати його Сам Божий Син, котрий приходив на землю, замислиться, тому що діло це страшне. Він скаже і те: в поезії багато чого є ще таїною, та й уся поезія є таїна; трудно й над простою людиною висловити суд свій; висловити ж суд остаточний і повний над поетом може один той, хто містить у собі самому поетичну сутність і є сам уже майже рівний йому поет, — як і в усякій навіть простій майстерності потроху може судити кожен, але уповні судити може тільки сам майстер тієї майстерності. Словом, християнин покаже перш за все смирення, своє перше знамено, за яким можна взнати, що він християнин. Християнин, замість того щоб говорити про ті місця в Пушкіні, яких смисл ще темний і може бути витлумачений на дві сторони, стане говорити про те, що ясно, що було ним створене в літа розумної мужності, а не схильної до захоплень юності. Він наведе його величні вірші до пастиря Церкви, де Пушкін сам говорить про себе, що навіть і в ті роки, коли він захоплювався суєтністю і звабами світу, його вражав навіть один вид служителя Христового.

Но и тогда струны лукавой
Мгновенно звон я прерывал,
Когда твой голос величавый
Меня внезапно поражал.

Я лил потоки слез нежданных,
И ранам совести моей
Твоих речей благоуханных
Отраден чистый был елей.

И ныне с высоты духовной
Мне руку простираешь ты
И силой кроткой и любовной
Смиряешь буйные мечты.

Твоим огнем душа палима
Отвергла прах земных сует,
И внемлет арфе серафима
В священном ужасе поэт.

Ось на який вірш Пушкіна вкаже критик-християнин! Тоді критика його отримає смисл і зробить добро; вона ще сильніше зміцнить саме діло, показавши, як навіть і той чоловік, котрий містив у собі всі різнорідні вірування і питання свого часу, як плутані, так і віддаляючі нас від Христа, як навіть і той чоловік, у кращі й найсвітліші хвилини свого поетичного ясновидіння, сповідував вище за все висоту християнську. Та який тепер смисл критики? — питаю я. Яка користь збентежити людей, оселивши в них сумнів і підозру до Пушкіна? Пусте — виставити найрозумнішого чоловіка свого часу таким, що не визнає християнства! Чоловіка, на котрого мисляче покоління дивиться, як на свого вождя і на передового, порівняно перед іншими людьми! Добре ще, що критик був без таланту і не міг пустити в хід подібний обман і що сам Пушкін залишив тому спростування у своїх же віршах; а якби інакше — що інше, крім зневір'я замість віри, міг би розповсюдити він? Ось що можна зробити, будучи одностороннім! Друже мій, бережи вас Боже від односторонності: з нею скрізь людина зробить зло: в літературі, на службі, в сім'ї, у світі — словом, скрізь. Односторонній чоловік самовпевнений; односторонній чоловік зухвалий; односторонній чоловік всіх озброїть проти себе. Односторонній чоловік ні в чому не може знайти середини. Односторонній чоловік не може бути істинним християнином: він може бути тільки фанатиком. Односторонність у думках показує тільки те, що чоловік ще на дорозі до християнства, але не досягнув його, тому що християнство дає вже багатосторонність уму. Словом, бережи вас Боже від односторонності! Дивіться розумно на всяку річ і пам'ятайте, що в ній можуть бути дві зовсім протилежні сторони, з яких одна до часу вам не відкрита. Театр і театр — дві різні речі, так само як і захват самої публіки буває двох родів: інша справа захват від того, коли яка-небудь балетна танцівниця підійме ногу вище, і знову інша справа захват від того, коли могутній лицедій приголомшливим словом підійме всі високі почуття в людині. Інша справа — сльози від того, що який-небудь заїжджий співець розлоскоче музичне вухо людини, — сльози, що, як я чую, проливають тепер у Петербурзі й не музиканти; і знову інша справа — сльози від того, коли живим зображенням високого подвигу людини весь наскрізь відсвіжується глядач і, вийшовши з театру, береться з новою силою до обов'язку свого, бачачи подвиг геройський в такому його виконанні. Друже мій! ми покликані в мир не з тим, щоб нищити й руйнувати, але, подібно до Самого Бога, все

спрямовувати до добра, — навіть і те, що вже зіпсувала людина і обернула на зло. Немає такого знаряддя в світі, яке не було б призначене на службу Богові. Ті ж самі труби, тимпани, ліри й кімвали, якими славили язичники ідолів своїх, після здобуття над ними царем Давидом перемоги, обернулись на звеличення істинного Бога, і ще більше зрадів увесь Ізраїль, почувши хвалу Йому на тих інструментах, на яких доти вона не лунала.

1845

XV
ПРЕДМЕТИ ДЛЯ ЛІРИЧНОГО ПОЕТА В НИНІШНІЙ ЧАС

(Два листи до М.М. Я.....а)

1

Твій вірш «Землетрус» мене захопив. Жуковський також був від нього у захваті. Це, на його думку, кращий не тільки з твоїх, а навіть з усіх російських віршів. Взяти подію з минулого і звернути її до сучасного — яка розумна й багата думка! А застосування до поета, що закінчує оду, таке, що його слід всякому з нас, яким би не було його поприще, застосувати до самого себе в цю важку годину всесвітнього землетрусу, коли все скаламутилося від страху за майбутнє. Друже! перед тобою розверзається живоносне джерело. У словах твоїх поетові:

И приноси дрожащим людям
Молитвы с горней вышины! —

містяться слова тобі самому. Таїна твоєї музи тобі відкривається. Нинішній час є саме поприщем для ліричного поета. Сатирою нічого не візьмеш; простою картиною дійсності, оглянутої оком сучасного світського чоловіка, нікого не розбудиш: по-богатирському задрімав нинішній вік. Ні, відшукай у минулому явище, подібне сучасному, змусь його виступити яскраво й уражай його перед усіма, як уражене було воно гнівом Божим свого часу; бий у минулому сучасне, й подвійною силою огорнеться твоє слово: живішим через те виступить минуле і криком закричить сучасне. Розігни книгу Вітхого Завіту: ти знайдеш там кожну з нинішніх подій, ясніше як день



М. Язиков.

побачиш, в чому воно переступило перед Богом, і так очевидно зображений над ним здійснений Страшний Суд Божий, що стріпонеться сучасне. В тебе є для того знаряддя й засоби: у вірші твоєму є сила і докоряюча, і піднімаюча. Те і друге тепер саме потрібне. Одних потрібно підняти, інших дорікнути: підняти тих, котрі знітились від страхів та безчинств, їх оточуючих; дорікнути тих, котрі в святі хвилини небесного гніву й страждань повсюдних дерзають віддатися шаленству всяких скоків і ганебного тріумфування. Потрібно, щоб твої вірші стали так в очах усіх, як накреслені на повітрі літери, що з'явилися на банкеті Валтасара, від яких усе вжахнулося ще раніше, ніж змогло осягнути самий їхній смисл. А якщо хочеш бути ще зрозумілішим усім, то, набравшись духу біблійного, спустися з ним, як зі світочем, до глибин руської старовини і в ній затавруй ганьбу нинішнього часу і заглиб у той же час глибше в нас те, перед чим ще ганебнішою стане ганьба наша. Вірш твій не буде млявим, не бійся; старовина дасть тобі барви і вже однією собою надихне тебе! Вона так живою й ворушиться у наших літописах. Днями трапилася мені книга «Царські виходи». Здавалося, що б могло бути нуднішим за неї, а й тут уже одні слова й назви царських шат, дорогих тканин і коштовностей — чистий скарб для поета; всяке слово так і лягає у вірш. Дивуєшся дорогоцінності нашої мови; що не звук, то й дарунок, все зернисте, крупне, як самі перлини, і, справді, бува назва ще дорогоцінніша за саму річ. Та якщо тільки убереш у такі слова вірш свій — цілком віднесеш читача у минуле. Мені, після прочитання трьох сторінок з цієї книги, так і бачився всюди цар старовинних, колишніх часів, який побожно йшов до вечірні у старовинних царських своїх шатах.

1844

2

Пишу до тебе під впливом того ж вірша «Землетрус». Заради Бога, не залишай початої справи! Перечитуй строго Біблію, набирайся руської старовини і, при світлі їхньому, придивляйся до нинішнього часу. Багато, багато чекає на тебе предметів, і гріх тобі їх не бачити. Жуковський недарма досі називав твою поезію захватом, нікуди не зверненим. Соромно витрачати ліричну силу у вигляді сліпих пострілів у повітря, тоді як вона тобі дана на те, щоб підривати каміння й вернути скелі. Озирнись навкруг: все тепер — предмети для ліричного поета; кожна людина вимагає ліричного

заклику до неї; куди не обернешся, бачиш, що треба чи дорікнути, чи відсвіжити кого-небудь.

Докоряй же, перш за все, сильним ліричним докором розумним, але зневіреним людям. Розворушиш їх, коли покажеш їм діло у справжньому вигляді, тобто, що чоловік, який зневірився, є погань у всіх відношеннях, якими б не були причини зневір'я, тому що зневір'я прокляте Богом. Істинно руського чоловіка поведеш на брань навіть і проти зневір'я, піднімеш його вище за страх і коливання землі, як підняв поета у своєму «Землетрусі».

Звернись, у вигляді ліричного сильного заклику, до прекрасного, але дрімаючого чоловіка. Кинь йому з берега дошку й закричи на весь голос, щоб рятував свою бідну душу: вже він далеко від берега, вже несе й несе його нікчемна верхівка світу, несуть обіди, ноги танцюристок, щоденне сонне сп'яніння; непомітно убирається він у плоть і став уже весь плоттю, і вже майже немає в ньому душі. Заволай лементом і вистав йому відьму старість, що до нього йде, котра вся із заліза, перед котрою залізо є милосердя, котра ні крихти почуття не віддає назад і зворотньо. О, якби ти міг сказати йому те, що повинен сказати мій Плюшкін, коли дістанусь до третього тому «Мертвих душ»!

Знеслав у гнівному дифірамбі новітнього дряпіжника нинішніх часів і його прокляту розкіш, і препогану жінку його, що занапастила хизуванням та манаттям і себе, і чоловіка, і мерзенний поріг їхнього багатого дому, й огидне повітря, яким там дихають, щоб, як від чуми, від них побігло все бігом і не озираючись.

Возвелич в урочистому гімні непомітного трудівника, які, до честі високої породи руської, знаходяться між найвідважніших хабарників, котрі не беруть навіть і тоді, коли все бере навкруг їх. Возвелич і його, і сім'ю його, і благородну жінку його, котра краще захотіла носити старомодний чіпець і стати предметом насмішок з боку інших, ніж допустити свого чоловіка зробити несправедливість і підлість. Вистав їхню прекрасну бідність так, щоб, наче святиня, вона засяяла у всіх на очах і кожному з них захотілось би самому бути бідним.

Улести гімном того велетня, який виходить тільки з Руської землі, котрий раптом пробуджується від ганебного сну, стає раптом іншим; плюнувши перед усіма на свою мерзенність і найогидніші пороки, робиться першим ратником добра. Покажи, як вершиться це богатирське діло в істинно руській душі; але покажи так, щоб несамохіть затріпотіла в кожному руська природа і щоб

все, навіть у грубому й нижчому стані, скрикнуло: «Ет, молодець!» — відчувши, що й для нього самого можливе таке діло.

Багато, багато предметів для ліричного поета — у книзі не вміститиш, не тільки у листі. Всяке істинне руське почуття глухне, й нікому його викликати! Дрімає наше молодецтво, дрімає рішучість і відвага до діла, дрімає наша міць і сила, — дрімає ум наш серед млявого й баб'ячого світського життя, котре прищепили нам, під ім'ям просвітництва, пусті й дрібні нововведення. Скинь же сон з очей своїх і зруйнуй сон інших. На коліна перед Богом, і проси у Нього Гніву й Любові! Гніву — проти того, що занапащає людину, любові — до бідної душі людини, яку занапащають з усіх сторін і яку занапащає вона сама. Знайдеш слова, знайдуться вирази, вогні, а не слова, вилинуть від тебе, як від древніх пророків, якщо тільки, подібно до них, зробиш це діло рідним і кровним своїм ділом, якщо тільки, подібно до них, посипавши попелом голову, розідравши ризи, риданням вимолиш собі у Бога на те силу і так полюбиш спасіння землі своєї, як полюбили вони спасіння богообраного свого народу.

1844

XVI
ПОРАДИ

(Лист до Щ......ва)

Навчаючи інших, також учишся. Посеред мого хворобливого й важкого часу, до якого приєдналися ще й тяжкі страждання душевні, я повинен був вести таке діяльне листування, якого ніколи у мене не було доти. Наче зумисне, майже з усіма близькими моїй душі скоїлися в цей час внутрішні події й потрясіння. Все якимось інстинктом зверталось до мене, вимагаючи допомоги й поради. Тут тільки спізнав я близьке споріднення людських душ між собою. Варто тільки як слід вистраждатись самому, як уже всі страждаючі стають тобі зрозумілі й майже знаєш, що треба сказати їм. Цього мало; самий ум прояснюється: доти приховані стани й поприща людей стають тобі відомими, і робиться видно, що кому з них потрібно. Останнім часом мені випадало навіть отримувати листи від людей, мені майже зовсім незнайомих, і давати на них відповіді такі, яких би я не зумів дати раніше. А між іншим, я

нітрохи не розумніший нікого. Я знаю людей, котрі в кілька разів розумніші та освіченіші за мене й могли б дати поради у кілька разів корисніші за мої; але вони цього не роблять і навіть не знають, як це зробити. Великий Бог, який нас умудряє! й чим же умудряє? — тим самим горем, від якого ми тікаємо і хочемо сховатися. Стражданнями й горем визначено нам добувати крихти мудрості, якої не отримати у книгах. Але хто вже отримав одну з цих крихт, той уже не має права приховувати її від інших. Вона не твоє, але Боже надбання. Бог її випрацював у тобі; усі ж дари Божі даються нам з тим, щоб ми служили ними братам нашим: Він повелів, щоб щохвилини вчили ми один одного. Тож не зупиняйся, вчи і давай поради! Та коли хочеш, щоб це принесло в той же час тобі самому користь, роби так, як думаю я і як поклав собі віднині робити завжди: всяку пораду і настанову, яку б не випало кому дати, хоч би навіть людині, що стоїть на найнижчому щаблі освіти, з котрою у тебе нічого не може бути спільного, зверни в той же час до самого себе й те саме, що порадив іншому, порадь собі самому; той же самий докір, який зробив іншому, зроби тут же собі самому. Повір, усе прийдеться до тебе самого, і я навіть не знаю, чи є такий докір, яким би не можна було дорікнути себе самого, якщо тільки пильно подивишся на себе. Орудуй зброєю двосічною! Навіть якщо тобі випаде розсердитись на будь-кого, розсердься в той же час і на себе самого, хоч за те, що зумів розсердитись на іншого. І це роби неодмінно! Ні в якому разі не зводь очей з самого себе. Май завжди у предметі себе перше, ніж всіх. Будь егоїстом у цьому разі! Егоїзм — теж непогана властивість; вільно було людям дати йому таке препогане тлумачення, а в підвалини егоїзму лягла суща правда. Подбай спочатку про себе, а потім про інших; стань спочатку сам чистішим душею, а потім уже намагайся, щоб інші були чистішими.

1846

XVII

ПРОСВІТА

(Лист до В.А. Ж........го)

Ще раз пишу до тебе з дороги. Брате, дякую за все! Біля Гроба Господа попрошу, хай допоможе мені віддати тобі хоч частину того розумного добра, яким наділяв мене ти. Віруй, і хай не бен-

тежиться серце твоє! У Москву ти приїдеш, як до рідної своєї сім'ї. Вона постане тобі бажаною пристанню, і в ній буде спокійніше тобі, ніж тут. Ні пустий шум суєти, ні грім екіпажу не збентежать тебе: об'їдуть обережно й вулицю, на якій ти житимеш. Якщо хто й приїде тебе навідати, чи старий друг твій, чи ж доти незнайомий чоловік, він стане наперед просити не віддавати йому візит, боячись, щоб і хвилина твого часу не пропала. У нас уміють і навіть знають, як ушанувати того, хто зробив цілковито своє діло. Хто так бездоганно, так чесно зуживав усі дари свої, не даючи задрімати своїм здібностям, не лінуючись ні хвилини за все життя своє, хто зберіг свіжою старість свою, немовби молодість, у той час як всі накруг її витратили на пусті спокуси і коли молоді перетворились на кволих стариків, той має право на увагу благоговійну. Як патріарх ти будеш у Москві, і на вагу золота приймуть від тебе юнаки старечі слова твої. Твоя «Одіссея» принесе багато спільного добра, це тобі передрікаю. Вона поверне до свіжості сучасного чоловіка, втомленого від безладу життя й думок; вона оновить в очах його багато того, що кинуте ним, як ветхе і непотрібне для побуту; вона поверне його до простоти. Та не менше добра, коли ще не більше, принесуть ті труди, на які навів тебе Сам Бог і які ти тримаєш поки розумно під спудом. У них виявиться теж потреба спільна. Не бентежся ж і твердо дивися вперед! Хай не злякає тебе ніяка нестрункість того, що б ти не зустрів. Є примиритель усього всередині самої землі нашої, котрий поки ще не всіма видимий, — наша Церква. Вже готується вона неждано вступити у повні права свої й засяяти світлом на всю землю. В ній міститься все, що треба для життя істинно руського, у всіх його відношеннях, починаючи від державного до простого родинного, всьому настроювання, всьому направленість, всьому законна й вірна дорога. Як на мене, божевільна й думка ввести яке-небудь нововведення в Росію, обминувши нашу Церкву, не спитавши у неї на те благословення. Недоладно навіть і думкам нашим прищепляти які б то не було європейські ідеї, поки не охрестить їх вона світлом Христовим. Побачиш, як це раптом і у тебе на очах буде визнано всіма в Росії, як віруючими, так і невіруючими, як раптом виступить усіма спізнана наша Церква. Була на те воля Промислу, щоб незбагненна сліпота впала на очі багатьох. Коли розбираю ретельно нитку подій миру, бачу всю мудрість Божу, що попустила тимчасовий поділ Церков, повеліла одній стояти непорушно і ніби подалі від людей, а другій — хвилюватись разом з людьми; одній — не приймати в себе

ніяких нововведень, крім тих, що були внесені святими людьми кращих часів християнства і ранніми отцями Церкви, другій — міняючись і пристосовуючись до всіх обставин часу, духу і звичок людей, вносити всі нововведення, зроблені навіть порочними не святими єпископами; одній — на час ніби вмерти для миру, другій — на час ніби заволодіти всім миром; одній — подібно до скромної Марії, відклавши всі піклування про земне, поміститися біля ніг Самого Господа, з тим щоб краще начутися слів Його, перш ніж застосовувати й передавати їх людям, другій же — подібно до турботливої хазяйки Марфи, гостинно клопотатися біля людей, передаючи їм ще не виважені всім розумом слова Господні. Благу долю обрала перша, що так довго прислухалася до слів Господа, зносячи докори недалекоглядної сестри своєї, котра вже було насмілилась називати її *мертвим* трупом і навіть заблудлою і відступившою від Господа. Нелегко застосовувати Слово Христове до людей, і слідувало їй спершу сильно перейнятися ним самій. Зате в нашій Церкві збереглося все, що потрібно суспільству, яке нині прокидається. В ній — кормило й руль прийдешньому новому порядку речей, і чим більше входжу в неї серцем, умом і помислами, тим більше дивуюсь чудній можливості примирення тих протиріч, котрих не в силах примирити тепер Церква Західна. Західна Церква була ще достатньою для колишнього нескладного порядку, ще могла сяк-так управляти миром і мирити його з Христом в ім'я одностороннього й неповного розвитку людства. Тепер же, коли людство стало досягати розвитку найповнішого в усіх своїх силах, у всіх властивостях, як хороших, так і поганих, вона його тільки відштовхує від Христа: чим більше клопоче про примирення, тим більше вносить розбрату, будучи не в силах освітити вузьким світлом своїм усякий нинішній предмет з усіх його сторін. Усі зізнаються в тому, що цим самим уведенням у себе багатьох постанов людських, зроблених такими єпископами, котрі ще не досягли святістю життя свого повної та багатосторонньої християнської мудрості, вона звузила погляд свій на життя й мир і не може охопити їх. Повний та всесторонній погляд на життя залишився на її Східній половині, вочевидь збереженій для пізнішої й повнішої просвіти людини. В ній простір не тільки душі й серцю людини, а й розуму, в усіх його верховних силах; у ній дорога і путь, як спрямувати все в людині в один суголосний гімн верховній Істоті. Друже, не бентежся нічим! Коли б усемеро були заплутанішими нинішні обставини — все примирить і розплутає наша

Церква. Вже якимось невідомим чуттям навіть наші світські люди, що товпляться поміж нас, починають чути, що є якийсь скарб, від якого спасіння, — який серед нас і якого не бачимо. Зблисне скарб, і на всьому відсвітиться блиск його. І час уже недалеко. Ми повторюємо тепер ще безтямно слово «просвіта». Навіть і не замислилися над тим, звідки прийшло це слово і що воно означає. Слова цього немає ніякою мовою, воно тільки у нас. Просвітити не значить навчити, чи наставити, чи дати освіту, чи навіть освітити, але всю наскрізь висвітлити людину в усіх її силах, а не в одному умі, пронести всю її природу крізь якийсь очищувальний вогонь. Слово це взяте з нашої Церкви, котра вже майже тисячу років його промовляє, незважаючи на увесь морок і неосвічену тьму, що зусібіч її оточували, і знає, навіщо промовляє. Недарма архієрей, в урочистому служінні своєму, піднімаючи в обох руках і трисвічник, знаменуючий Трійцю Бога, і двосвічник, знаменуючий сходження на землю Його слова у подвійному єстві Його, і Божеському і людському, всіх ними освітлює, промовляючи: «Світло Христове освітлює всіх!» Недарма також в іншому місці служіння гримлять уривчасто, ніби з неба, вголос усім слова: «Світло просвіти!» — і нічого до них не додається більше.

1846

XVIII
ЧОТИРИ ЛИСТИ ДО РІЗНИХ ОСІБ З ПРИВОДУ «МЕРТВИХ ДУШ»

1

Ви даремно обурюєтесь на запальний тон деяких нападів на «Мертві душі». Це має свою добру сторону. Іноді треба мати проти себе озлоблених. Хто захоплений красотами, той не бачить недоліків і прощає все; але хто озлоблений, той постарається викопати в нас всяку погань і виставити її так яскраво назовні, що невільно її побачиш. Істину так рідко доводиться чути, що вже за одну крихтину її можна вибачити всякий образливий голос, з яким би вона не промовлялася. У критиці Булгаріна, Сеньковського й Полевого є багато справедливого, починаючи навіть з даної мені по-

ради повчитися спершу російської грамоти, а потім уже писати. Дійсно, якби я не квапився з друкуванням рукопису й потримав його у себе з рік, я б побачив потім і сам, що в такому неохайному вигляді йому ніяк не можна було з'являтися на світ. Саме епіграми й насмішки з мене мені були потрібні, хоч з першого разу дуже припали не до серця. О, як нам потрібні неспинні щиглі, і цей образливий тон, і ці ядучі насмішки, що проймають наскрізь! На дні душі нашої стільки криється всякого дрібного, нікчемного самолюбства, дражливого, препоганого честолюбства, що нас щохвилини слід колоти, вражати, бити всією можливою зброєю, і ми маємо дякувати руці, яка щохвилини нас уражає.

Я би бажав, одначе, побільше критики не з боку літераторів, а з боку людей, зайнятих ділом самого життя, з боку практичних людей; як на горе, крім літераторів, не відгукнувся ніхто. А між тим «Мертві душі» викликали багато галасу, багато нарікань, зачепили за живе багатьох і насмішкою, і правдою, і карикатурою; торкнулися порядку речей, який у всіх щодня перед очима; наповнені промашками, анахронізмами, явним незнанням багатьох предметів; подекуди навіть зумисне вміщено кривдне й образливе: ану ж хтось вилає мене добряче і у лайці, у гніві викаже мені всю правду, якої добиваюсь. І хоч би одна душа подала голос! А міг усякий. Та як би ще розумно! Службовець-чиновник міг би мені явно довести перед усіма неправдоподібність мною зображеної події наведенням двох-трьох справ, які дійсно мали місце, й тим би спростував мене краще за всякі слова чи таким же чином міг би захистити й виправдати справедливість мною описаного. Наведенням події, що мала місце, краще доводиться діло, ніж пустими словами й літературним просторікуванням. Міг би те саме зробити і купець, і поміщик — словом, усякий грамотій, чи він сидьма сидить на місці, чи гасає вздовж і впоперек по всьому лицю Руської землі. Опріч власного погляду свого всякий чоловік, з того місця чи щабля у суспільстві, на який поставили його посада, звання й освіта, має нагоду бачити той же предмет з такого боку, з якого, крім нього, ніхто інший не може бачити. З приводу «Мертвих душ» могла б написатися всією юрмою читачів інша книга, незрівнянно цікавіша за «Мертві душі», яка б могла навчити не тільки мене, а й самих читачів, бо — нічого гріха таїти — всі ми дуже погано знаємо Росію.

І хоч би одна душа заговорила привселюдно! Так начебто вимерло все, начеб дійсно живуть у Росії не живі, а якісь мертві

душі. І мені ж дорікають поганим знанням Росії! Начебто неодмінно силою Святого Духа повинен спізнати я все, що тільки діється по всіх кутках її, — без навчання навчитися! Та якими путями можу навчитися я, письменник, осуджений уже самим званням письменника на сидяче затворницьке життя, і до всього хворий, і до всього примушений жити далеко від Росії, якими путями можу я навчитися? Мене ж не навчать цього літератори та журналісти, котрі самі затворники й люди кабінетні. У письменника тільки й є один учитель — самі читачі. А читачі відмовилися повчити мене. Знаю, що сильно відповідатиму перед Богом за те, що не виконав як слід свого діла; але знаю, що відповідатимуть за мене й інші. І говорю це недарма. Бачить Бог, говорю недарма!

1843

2

Я передчував, що всі ліричні відступи в поемі будуть сприйняті у перекрученому смислі. Вони такі неясні, так мало в'яжуться з предметами, що проходять перед очима читача, так невлад до складу й наміру всього твору, що ввели в однакову оману як противників, так і заступників. Усі місця, де б не заїкнувся я непевно про письменника, були віднесені на мій карб; я червонів навіть від тлумачень їх на мою користь. І мені по заслузі! У жодному разі не слід було видавати твору, що хоч викроєний був непогано, але зшитий абияк білими нитками, подібно до плаття, яке приносить кравець тільки примірювати. Дивуюся тільки з того, що мало було дорікань стосовно мистецтва та творчої науки. Цьому завадив як гнівний настрій моїх критиків, так і незвичка вдивлятися в будову твору. Слід було показати, які частини страшенно довгі відносно інших, де письменник зрадив самого себе, не додержавши свого власного, вже раз прийнятого тону. Ніхто не запримітив навіть, що остання половина книги викінчена менше за першу, що в ній великі пропуски, що головні й важливі обставини стиснуті й скорочені, неважливі й побічні розпросторені, через що не стільки виступає внутрішній дух усього твору, скільки кидається у вічі строкатість частин і пістрявість його. Словом, можна було багато зробити нападів незрівнянно більш слушних, вилаяти мене значно більше, ніж тепер лають, й вилаяти за діло. Але мова не про те. Мова про ліричний відступ, на який найбільше напосіли журналісти, побачивши в ньому ознаки самовпевненості, самохвальства

й гордості, досі ще нечуваної в жодному письменникові. Розумію те місце в останній главі, коли, зобразивши виїзд Чичикова з міста, письменник, на часину залишивши свого героя посеред стовпової дороги, стає сам на його місце і, приголомшений нудною одноманітністю предметів, пустинною безпритульністю просторів наших і сумною піснею, що несеться по всьому лицю землі Руської від моря до моря, звертається у ліричному воланні до самої Росії, питаючи у неї самої пояснення незрозумілого почуття, що його охопило, тобто: нащо й чому йому бачиться, начебто все, що тільки є в ній, від предмета одушевленого до бездушного, вп'яло в нього очі свої і чогось очікує від нього. Слова ці були сприйняті за гордість і досі нечувані похвальби, між тим як вони ні те, ні друге. Це просто недоладне вираження істинного почуття. Мені й досі бачиться те саме. Я до сих пір не можу терпіти тих зажурливих, надривних звуків нашої пісні, котра лине по всіх безкрайніх російських просторах. Звуки ці в'ються біля мого серця, і я навіть дивуюсь, чому кожен не вчуває в собі того ж. Кому при погляді на ці пустинні, досі не заселені й безпритульні простори, не вчувається туга, кому в зажурливих звуках нашої пісні не чутно болісних докорів йому самому — саме йому самому, — той або вже весь виконав свій обов'язок як слід, або ж він не росіянин у душі. Розберемо діло, як воно є. Ось уже майже півтораста років минуло з тих пір, як государ Петро I прочистив нам очі чистилищем просвіти європейської, дав до рук нам усі засоби й знаряддя для діла, і до сих пір залишаються так само пустинними, сумними й безлюдними наші простори, так само безпритульне й непривітне все навкруг нас, дійсно ніби ми до сих пір ще не в себе вдома, не під рідним нашим дахом, а десь пристали безпритульно на проїжджій дорозі, й дихає нам від Росії не щирим, рідним прийняттям братів, а якоюсь холодною, завіяною хуртовиною поштовою станцією, де видно одного до всього байдужого станційного доглядача з черствою відповіддю: «Немає коней!» Від чого це? Хто винен? Ми або уряд? Але уряд весь час діяв безустанно. Свідченням того цілі томи постанов, узаконень та установ, безліч набудованих домів, безліч виданих книг, безліч заведених закладів всякого роду: учбових, чоловіколюбних, богоугодних і, словом, навіть таких, яких ніде в інших державах не заводять уряди. Зверху запитують, відповідають знизу. Зверху лунали іноді такі питання, що свідчать про лицарськи великодушну діяльність багатьох государів, які діяли навіть збитково для власної вигоди. А як на це все відповідалося знизу? Адже спра-

ва у застосуванні, в умінні прикласти подану думку таким чином, щоб вона прийнялася й оселилася в нас. Указ, яким би обдуманим і ясним він не був, не більший за листок бланка, якщо не буде знизу такого ж чистого бажання прикласти його до діла саме тією стороною, якою треба, і якою слід, і яку може прозріти тільки той, хто просвітлений розумінням справедливості Божеської, а не людської. Без того все обернеться на зло. Доказом тому всі наші тонкі шахраї та хабарники, котрі вміють обійти будь-який указ, для котрих новий указ є тільки новою поживою, новим засобом захарастити більшою складністю всяке відправляння справ, кинути нову колоду під ноги людині! Словом, всюди, куди тільки звернусь, бачу, що винуватий застосуватель, виходить, наш же брат: або винуватий тим, що поквапився, бажаючи надто швидко прославитись і вхопити орденок; або винуватий тим, що надто зопалу рвонувся, бажаючи, за російським звичаєм, показати свою самопожертву; не питаючи розуму, не роздивившись у запалі самого діла, почав ним орудувати, як знавець, і потім раптом, теж за російським звичаєм, охолонув, побачивши невдачу; або ж винуватий, нарешті, тим, що через яке-небудь скривджене дрібне честолюбство все кинув і те місце, на якому почав було так благородно подвизатися, здав першому шахраєві — нехай грабує людей. Словом, мало у кого з нас вистачало стільки любові до добра, щоб він відважився пожертвувати задля нього і честолюбством, і самолюбством, і всіма дрібницями легко дратівливого свого егоїзму, і поклав собі самому за неодмінний закон служити землі своїй, а не собі, пам'ятаючи щохвилини, що взяв він місце для щастя інших, а не для свого. Навпаки, останнім часом, ніби ще зумисне, намагався російський чоловік виставити прилюдно свою делікатність у всіх родах і дріб'язок дратівливого самолюбства свого на всіх путях. Не знаю, чи багато серед нас таких, котрі зробили все, що їм слід було зробити, і котрі можуть сказати відкрито перед цілим світом, що їм не може дорікнути ні в чому Росія, що не дивиться на них з докором усякий бездушний предмет її пустинних просторів, що все ними задоволене й нічого від них не жде. Знаю тільки те, що я чув собі докір. Чую його й тепер. І на моєму поприщі письменника, хоч яке воно скромне, можна було дещо зробити на користь більш тривалу. Що з того, що в моєму серці жило завжди бажання добра і що єдино через нього я взявся за перо? Як здійснив його? Ну, хоч би й цей мій твір, що тепер вийшов і якому назва «Мертві душі», — чи справив він те враження, яке мав справити, якби тільки був на-

писаний так, як слід? Своїх же власних думок простих, неголоволомних думок, я не зумів передати й сам же дав привід до тлумачення їх у перекручену і радше шкідливу, ніж корисну сторону. Хто винуватий? Невже мені говорити, що мене підштовхували прохання приятелів або нетерплячі бажання любителів прекрасного, що тішаться пустими, скороминущими звуками? Невже мені говорити, що мене притисли обставини, і, прагнучи добути необхідні для мого прожиття гроші, я повинен був поквапитися дочасним випуском моєї книги? Ні, хто відважився здійснити своє діло чесно, того не можуть похитнути ніякі обставини, той простягне руку і попросить милостиню, якщо вже до того дійде діло, той не зважатиме ні на які тимчасові нарікання, власне пусті звичаї світу. Хто через пусті звичаї світу псує діло, потрібне своїй землі, той її не любить. Я відчув нікчемну слабкість мого характеру, мою підлу малодушність, безсилля любові моєї, а тому й почув болісний докір собі в усьому, що є в Росії. Але вища сила мене підняла: проступків немає невиправних, і ті ж пустинні простори, що нанесли тугу мені на душу, мене захопили великим простором свого просторища, широким поприщем для діл. Від душі було промовлене це звернення до Росії: «Чи в тобі не бути богатиреві, коли є місце, де розвернутися йому?» Воно було сказане не для картини чи похвальби: я це відчував; я це відчуваю і тепер. У Росії тепер на кожному кроці можна зробитися богатирем. Всяке звання й місце потребує богатирства. Кожний з нас поганьбив так святиню свого звання й місця (всі місця святі), що потрібні богатирські сили для того, щоб піднести їх на законну висоту. Я відчув те велике поприще, яке нікому з інших народів тепер недосяжне і тільки одному російському досяжне, бо перед ним тільки такий простір і тільки його душі знайоме богатирство, — ось чому у мене вихопився той викрик, який прийняли за мої хвастощі й мою самовпевненість!

1843

3

Охота ж тобі, будучи таким знавцем і відателем людини, ставити мені ті самі пусті запитання, котрі вміють поставити й інші. Половина їх належить до того, що ще попереду. Ну й яка користь з подібної цікавості? Одне тільки запитання розумне і гідне тебе, і я б бажав, щоб мені його поставили й інші, хоча не знаю, чи зумів би на нього відповісти розумно, — саме запитання: чому герої моїх

останніх творів, і особливо «Мертвих душ», будучи далекі від того, щоби бути портретами дійсних людей, будучи самі по собі якостей зовсім непривабливих, невідомо чому близькі душі, так нібито в створенні їхньому брала участь якась обставина душевна? Ще рік тому мені було б ніяково відповідати на це навіть і тобі. Тепер же прямо скажу все: герої мої тому близькі душі, що вони із душі; всі мої останні твори — історія моєї власної душі. А щоб краще все це пояснити, означу тобі себе самого як письменника. Про мене багато розводилися, розбираючи деякі мої сторони, але головної сутності моєї не визначили. Її відчув один тільки Пушкін. Він мені говорив завжди, що ще в жодного письменника не було цього дару виставляти так яскраво пошлість життя, вміти окреслити в такій силі пошлість пошлої людини, щоб увесь той *дріб'язок*, якого не бачать очі, блиснув би *крупно* в очі всім. Ось моя головна якість, що одному мені належить і якої, дійсно, немає в інших письменників. Вона згодом поглибилася в мені ще сильніше від поєднання з нею певних душевних обставин. Та цього я не в змозі був відкрити тоді навіть і Пушкіну.

Ця якість виступила з більшою силою в «Мертвих душах». «Мертві душі» не тому так налякали Росію і зняли такий шум всередині неї, щоб вони розкрили які-небудь її рани або внутрішні хвороби, і не тому також, щоб представили приголомшливі картини торжествуючого зла і страждаючої невинності. Аж ніяк. Герої мої зовсім не лиходії; додав би я тільки одну добру рису будь-кому з них, читач примирився б з ними всіма. Та пошлість усього разом налякала читачів. Налякало їх те, що один за одним проходять у мене герої один пошліший за другого, що немає жодного утішливого явища, що ніде навіть і припочити або перевести дух бідному читачеві і що по прочитанню всієї книги здається, ніби справді вийшов з якогось задушного погреба на Божий світ. Мені б скоріш вибачили, якби я виставив картинних нелюдів; але пошлості не вибачили мені. Росіянина налякала його нікчемність більше за всі його пороки й вади. Явище дивовижне! Переляк прекрасний! В кому сильна така відраза до нікчемного, в тому, ймовірно, закладене все те, що протилежне нікчемному. Отже, ось у чому моє головне достоїнство; але достоїнство це, кажу знову, не розвинулось би в мені у такій силі, якби з ним не поєдналася моя власна душевна обставина і моя власна душевна історія. Ніхто з читачів моїх не знав того, що, сміючись з моїх героїв, він сміявся з мене.

В мені не було якого-небудь одного надто сильного пороку, який би висунувся видніше за всі мої інші пороки, все рівно, як не було також ніякої картинної доброчесності, що могла б надати мені якого-небудь картинного вигляду; але зате, натомість, у мені вмістилося зібрання всіх можливих гидот, кожної потроху, й до того у такій великій кількості, якої я ще не зустрічав досі в жодній людині. Бог дав мені багатобічну природу. Він поселив мені також у душу, вже від народження мого, кілька добрих якостей; але кращою з них, за яку не вмію, як дякувати Йому, було *бажання бути кращим.* Я не любив ніколи моїх поганих якостей, і якби небесна любов Божа не розпорядилася так, щоб вони відкривалися переді мною поступово й потроху, замість того, щоб відкритися зненацька й разом перед моїми очима, тоді як я не мав ще жодного поняття про всю незмірність Його безмежного милосердя, — я б повісився. В міру того як вони почали відкриватися, чудесним вищим напученням посилювалося в мені бажання звільнятися від них; незвичайною душевною подією я був наведений на те, щоб передавати їх моїм героям. Якого роду була ця подія, знати тобі не слід: якби я бачив у цьому користь для кого-небудь, я б це вже об'явив. З тих пір я почав наділяти своїх героїв на додачу до їхніх власних гидот моїм власним паскудством. Ось як це робилося: взявши погану якість мою, я переслідував її в іншому званні й на іншому поприщі, намагався собі уявити її у вигляді смертельного ворога, що завдав мені дошкульної образи, переслідував його злобою, насмішкою й всім чим попало. Якби хто побачив тих чудовиськ, котрі виходили з-під пера мого спочатку для мене самого, він би точно здриґнувся. Досить сказати тобі тільки те, що коли я почав читати Пушкіну перші глави з «Мертвих душ» у тому вигляді, в якому вони були спочатку, то Пушкін, котрий завжди сміявся при моєму читанні (він же був охочий до сміху), почав потроху ставати все хмурнішим, хмурнішим, а зрештою зробився зовсім похмурим. Коли ж читання закінчилося, він промовив голосом туги: «Боже, яка сумна наша Росія!» Мене це вразило. Пушкін, котрий так знав Росію, не завважив, що все це карикатура й моя власна вигадка! Ось тут я побачив, що означає діло, взяте з душі, і взагалі душевна правда, і в якому жахаючому для чоловіка вигляді може бути йому представлена темрява й страхаюча *відсутність світла.* З цих пір я уже став думати тільки про те, як би пом'якшити те тяжке враження, яке могли справити «Мертві душі». Я побачив, що багато з гидот не варті злоби; краще показати всю нікчемність

їхню, що має бути довічно їхньою долею. Притому мені хотілося спробувати, що скаже взагалі росіянин, якщо його почастувати його ж власною пошлістю. Внаслідок уже давно прийнятого плану «Мертвих душ» для першої частини поеми потрібні були саме люди нікчемні. Ці нікчемні люди, одначе, аж ніяк не портрети з нікчемних людей; навпаки, в них зібрані риси тих, котрі вважають себе кращими за інших, зрозуміло, тільки в розжалуваному вигляді з генералів у солдати. Тут, окрім моїх власних, є навіть риси багатьох моїх приятелів, є й твої. Я тобі це покажу згодом, коли це буде тобі необхідно; до часу це моя таємниця. Мені потрібно було відібрати в усіх прекрасних людей, котрих я знав, усе пошле й гидке, яке вони прихопили не зумисне, та повернути законним їхнім власникам. Не питай, чому перша частина повинна бути вся *пошлість* і чому в ній всі особи до єдиної мають бути пошлими: на це дадуть тобі відповідь інші томи, — ось і все! Перша частина, попри всю свою недосконалість, головне діло зробила: вона вселила в усіх відразу до моїх героїв і до їхньої нікчемності; вона рознесла деяку мені потрібну тоскність від самих себе. Поки для мене цього доволі; за іншим я й не женуся. Звісно, все це вийшло б суттєво значнішим, якби я, не кваплячись видачею у світ, викінчив її краще. Герої мої ще не відокремились уповні від мене самого, а тому й не отримали справжньої самостійності. Ще не оселив я їх твердо на тій землі, на якій їм бути повинно, і не увійшли вони до кола наших звичаїв, обставившись всіма обставинами дійсно російського життя. Ще вся книга не більша за недоносок; але дух її розніcся вже від неї незримо, і сама її рання поява може бути корисною мені тим, що спонукає моїх читачів вказати на всі промахи щодо суспільних і приватних порядків усередині Росії. Ось якби ти, замість того щоб пропонувати мені пусті питання (якими напхав половину листа свого і які ні до чого не ведуть, крім вдоволення якоїсь пустої цікавості), та зібрав би замість того посутні зауваги до моєї книги, як свої, так і інших розумних людей, зайнятих, подібно до тебе, життям досвідним і діловим, та приєднав би до цього безліч подій і анекдотів, які траплялися в околодку вашому та в усій губернії, на підтвердження або спростування всякого діла в моїй книзі, що їх можна було десятками дібрати до всякої сторінки, — тоді б ти зробив добре діло, і я б сказав тобі моє щире спасибі. Як би від цього розширився мій кругозір! Як би освіжилась моя голова, і як би успішніше пішло моє діло! Але того, про що прошу, ніхто не робить: мої запити ніхто не вважає важливими, а тільки

поважає свої; а дехто навіть вимагає від мене якоїсь щирості й відвертості, не розуміючи сам, чого він вимагає. І до чого ця пуста цікавість знати наперед й ця пуста, яка ні до чого не веде квапливість, що нею, як я запримічаю, вже й ти починаєш заражатися? Поглянь, як у природі відбувається все статечно й мудро, в якому стрункому законі і як розумно виходить одне з другого! Одні ми бозна-чого метушимось. Все квапиться. Все в якійсь гарячці. Ну, чи зважив ти доладно слова свої: «Другий том потрібен тепер неодмінно»? Щоб я через те тільки, що є проти мене загальне невдоволення, почав квапитися з другим томом так само нерозумно, як поквапився з першим. Та хіба я вже зовсім вижив з розуму? Невдоволення це мені потрібне; у невдоволенні людина хоч що-небудь мені висловить. І з чого виснував ти, що другий том саме тепер необхідний? Заліз ти хіба в мою голову? відчув сутність другого тому? По-твоєму, він необхідний тепер, а по-моєму, не раніше ніж через два-три роки, та й то ще взявши до уваги супутний хід обставин і часу. Хто ж з нас правий? Чи той, у кого другий том уже сидить у голові, чи той, котрий навіть і не знає, з чого складається другий том? Яка дивна мода тепер завелася на Русі! Сам чоловік лежить на боці, до діла справжнього лінивий, а другого квапить, точно ніби неодмінно другий має з усіх сил тягнути з радості, що його приятель лежить на боці. Ледь примітять, що хоч один чоловік взявся серйозно до якого-небудь діла, вже його квaплять зусібіч, і потім його ж вилають, якщо зробить по-дурному, скажуть: «Навіщо поквапився?» Та закінчую тобі поучення. На твоє розумне питання я відповідав і навіть сказав тобі те, чого досі не говорив ще нікому. Не думай, одначе, після цієї сповіді, що я сам був таким же виродком, як мої герої. Ні, я не схожий на них. Я люблю добро, я шукаю його і згораю ним; але я не люблю моїх мерзотностей і не тримаюсь за їхню руку, як мої герої; я не люблю тих ницостей моїх, котрі віддаляють мене від добра. Я воюю з ними, й воюватиму, й вижену їх, і мені в цьому допоможе Бог. І це нісенітниця, яку пустили дурні світські розумники, ніби чоловіку тільки й можна виховати себе, поки він у школі, а потім вже й риси не можна змінити в собі: тільки в дурній світській довбешці могла витворитися така дурна думка. Я вже від багатьох своїх гидот звільнився тим, що передав їх своїм героям, висміяв їх у них і змусив інших також з них посміятися. Я відірвався вже від багато чого тим, що, позбавивши картинного вигляду й лицарської маски, під якою виїжджає козирем усяка мерзота наша, поставив її

поряд з тією гидотою, котру всім видно. І коли повіряю себе на сповіді перед Тим, Хто повелів мені бути в мирі й звільнятися від моїх вад, бачу багато в собі пороків; але вони вже не ті, які були минулого року: свята сила допомогла мені від тих відірватися. А тобі раджу не пропустити повз вуха цих слів, але прочитавши мого листа, зостатися самому на кілька хвилин і, від усього відокремившись, поглянути гарненько на самого себе, перебравши перед собою все своє життя, щоби перевірити на ділі істину слів моїх. У цій же моїй відповіді знайдеш відповідь і на інші запитання, якщо пильніше придивишся. Тобі роз'ясниться також і те, чому не виставляв я до сих пір читачеві явищ утішливих і не обирав у мої герої доброчесних людей. Їх у голові не вигадаєш. Поки не станеш сам хоч скільки-небудь до них подібний, поки не здобудеш мідним лобом і не завоюєш силою в душу кілька добрих якостей — мертвеччиною буде все, що напише перо твоє, і, як земля від Неба, буде далеке від правди. Вигадувати кошмарів — я також не вигадував, кошмари ці гнітили мою власну душу: що було в душі, те з неї й вийшло.

1843

4

Тому спалено другий том «Мертвих душ», що так було необхідно. «Не оживе, поки не помре», — говорить апостол. Необхідно раніше померти, для того щоб воскреснути. Не легко було спалити п'ятилітній труд, що учинявся з такими болісними напруженнями, де всякий рядок дістався потрясінням, де було багато того, що становило мої кращі помисли і займало мою душу. Та все було спалено, й до того ж тієї хвилини, коли, бачачи перед собою смерть, мені дуже хотілось зоставити після себе хоч що-небудь, яке про мене краще нагадує. Дякую Богові, що дав мені силу це зробити. Як тільки полум'я забрало останні аркуші моєї книги, її зміст раптом воскрес в очищеному й світлому вигляді, наче фенікс з вогнища, і я раптом побачив, в якому ще безладі було те, що я вважав уже порядним і струнким. Поява другого тому в тому вигляді, в якому він був, зробила б скоріше шкоду, ніж користь. Необхідно брати до уваги не задоволення яких-небудь любителів мистецтв і літератури, а всіх читачів, для котрих писалися «Мертві душі». Вивести кілька прекрасних характерів, що виявляють високе благородство нашої породи, ні до чого не приведе. Воно збудить тільки одну

пусту гордість і хвастощі. Багато хто у нас уже й тепер, особливо серед молоді, почали похвалятися не в міру російськими доблестями й думають зовсім не про те, як їх поглибити і виховати в собі, але щоб виставити їх напоказ і сказати Європі: «Дивіться, німці: ми кращі за вас!» Ці хвастощі — губитель усього. Вони дратують інших і шкодять самому хвалькові. Найкраще діло можна перетворити на бруд, якщо тільки їм похвалишся й похвастаєш. А в нас, ще не зробивши діла, ним хвастаються! Хвастаються майбутнім! Ні, як на мене, вже краще тимчасове зневір'я і сум від самого себе, ніж самовпевненість у собі. У першому випадку чоловік принаймні побачить свою жалюгідність, підлу нікчемність свою й згадає несамохіть про Бога, що підносить і виводить усе з глибини нікчемності; в останньому випадку він втече від самого себе просто в руки до чорта, батька самовпевненості, що димною погордою своїх доблестей погорджує людину. Ні, буває час, коли не можна інакше спрямувати суспільство чи навіть усе покоління до прекрасного, доки не покажеш всієї глибини його справжньої мерзенності; буває час, коли навіть зовсім не слід говорити про високе й прекрасне, не показавши тут же ясно, як день, шляхів і доріг до нього для всякого. Остання обставина була мало й слабо розвинена в другому томі «Мертвих душ», а вона мала бути чи не головною; а тому він і спалений. Не судіть про мене і не робіть своїх висновків: ви помилитесь, подібно до тих моїх приятелів, котрі, створивши з мене свій власний ідеал письменника, відповідно до свого власного напряму думок про письменника, почали було від мене вимагати, щоб я відповідав ними ж створеному ідеалу. Створив мене Бог і не приховав від мене призначення мого. Народжений я зовсім не для того, щоб створити епоху в області літературній. Діло моє простіше й ближче: діло моє є те, про яке насамперед має думати кожна людина, не тільки один я. Діло моє — *душа й міцне діло життя.* А тому й спосіб дій моїх має бути міцним, і творити я повинен міцно. Мені нема чого квапитися; нехай квапляться інші! Спалюю, коли потрібно спалити, й, певно, роблю як треба, тому що без молитви не починаю нічого. Побоювання ж ваші щодо кволого мого здоров'я, яке, може бути, не дозволить мені написати другого тому, даремні. Здоров'я моє дуже кволе, це правда: часом буває мені так тяжко, що без Бога й не переніс би. До виснаження сил додалася ще й мерзлякуватість такою мірою, що не знаю, як і чим зігрітися: необхідно рухатись, а рухатись — немає сил. Ледве година на день знайдеться для труда, і та не завжди свіжа. Проте зовсім не

зменшується моя надія, Той, Хто горем, недугами й перешкодами прискорив розвиток сил і думок моїх, без яких я б і не задумав свого труда, Хто викінчив більшу половину його в голові моїй, Той дасть силу зробити й решту — покласти на папір. Дряхлію тілом, але не духом. У духові, навпаки, все міцніє й стає твердішим; буде міцність і в тілі. Вірю, що, коли прийде визначений час, у кілька тижнів здійсниться те, над чим провів п'ять болісних років.

1846

XIX
ПОТРІБНО ЛЮБИТИ РОСІЮ

(З листа до гр. О.П. Т.....го)

Без любові до Бога нікому не врятуватись, а любові до Бога у вас немає. В монастирі її не знайдете; до монастиря йдуть ті, котрих уже покликав туди Сам Бог. Без волі Бога не можна й полюбити Його. Та й як полюбити Того, Котрого ніхто не бачив? Якими молитвами та зусиллями вимолити в Нього цю любов? Погляньте, скільки є тепер на світі добрих і прекрасних людей, котрі домагаються палко цієї любові і чують саму тільки черствість та холодну пустоту в душах. Важко полюбити того, кого ніхто не бачив. Один Христос приніс і звістив нам тайну, що в любові до братів отримуємо любов до Бога. Варто тільки полюбити їх так, як повелів Христос, і сама собою вийде в підсумку любов до Бога Самого. Ідіть же в мир і отримайте спочатку любов до братів.

Але як полюбити братів, як полюбити людей? Душа хоче любити одне прекрасне, а бідні люди такі недосконалі й так у них мало прекрасного! Як же зробити це? Подякуйте Богу спочатку за те, що ви росіянин! Для росіянина тепер відкривається цей путь, і цей путь є сама Росія. Якщо тільки полюбить росіянин Росію, полюбить і все, що тільки є в Росії. До цієї любові нас веде тепер Сам Бог. Без хвороб і страждань, що в такій кількості накопичились всередині її та яких провиною ми самі, не відчув би ніхто з нас до неї співчуття. А співчуття є вже початок любові. Вже крики про безчинства, неправди й хабарі — не просто обурення благородних на безчесних, але зойк всієї землі, яка спочула, що незліченні чужоземні вороги удерлися, розсипалися по домах і наклали тяжке ярмо на кожного чоловіка; вже й ті, котрі прийняли добровільно

до себе в доми цих страшних ворогів душевних, хочуть від них звільнитися самі й не знають, як це зробити, і все зливається в один неймовірний зойк, уже й нечутливі посуваються. Та прямої любові ще не чутно ні в кому, — її немає також і у вас. Ви ще не любите Росії: ви вмієте тільки журитися та дратуватися чутками про все погане, що в ній робиться, у вас все це викликає тільки одну черству досаду та зневір'я. Ні, це ще не любов, далеко вам до любові, це хіба що одне надто ще далеке її передвістя. Ні, якщо ви дійсно полюбите Росію, у вас зникне тоді сама по собі та близькозора думка, що зародилась тепер у багатьох чесних і навіть вельми розумних людей, власне, ніби в теперішній час вони вже нічого не можуть зробити для Росії і ніби вони їй вже не потрібні зовсім; навпаки, тоді тільки у всій силі ви відчуєте, що любов всемогутня і що з нею можливо все зробити. Ні, якщо ви дійсно полюбите Росію, ви пориватиметесь служити їй; не в губернатори, а в капітан-справники підете, — останнє місце, яке тільки відшукається в ній, візьмете, віддаючи перевагу одній крихті діяльності на ньому перед усім вашим нинішнім, бездіяльним і дозвільним життям. Ні, ви ще не любите Росії. А не полюбивши Росію, не полюбити вам своїх братів, а не полюбивши своїх братів, не загорітися вам любов'ю до Бога, а не загорівшись любов'ю до Бога, не врятуватися вам.

1844

XX
ПОТРІБНО ПРОЇЗДИТИСЬ ПО РОСІЇ

(З листа до гр. О.П. Т.....го)

Немає вищого звання за чернече, і хай сподобить нас Бог одягнути коли-небудь просту ризу ченця, таку бажану душі моїй, про яку вже й помисли мені в радість. Але без поклику Божого цього не зробити. Щоб отримати право віддалитися від миру, треба вміти розпрощатися з миром. «Роздай усе майно своє бідним і тоді вже ступай до монастиря», — так говориться всім, хто туди йде. У вас є багатство, ви можете роздати його бідним; та що ж мені роздати? Майно моє не в грошах. Бог мені допоміг накопичити скількись розумного й душевного добра і дав деякі здібності, корисні й потрібні іншим, тож я повинен роздати це майно тим, хто не має його, а потім уже йти до монастиря. Але й ви одним грошо-

вим роздаванням не одержите на те права. Якби ви були прив'язані до вашого багатства і вам було б з ним тяжко розставатися, тоді інша справа; але ви до нього охолонули, для вас воно тепер ніщо, — де ж ваш подвиг і ваша пожертва? Чи викинувши за вікно непотрібну річ — означає зробити добро своєму братові, розуміючи добро у високому смислі християнському? Ні, для вас так само, як і для мене, зачинені двері жаданої обителі. Монастир ваш — Росія! Облачіться ж духовно у ризу ченця і, всього себе омертвівши для себе, але не для неї, ідіть орудувати в ній. Вона кличе тепер синів своїх ще сильніше, ніж будь-коли раніше. Вже душа в неї болить, і розноситься крик її душевної хвороби. Друже мій! або у вас нечутливе серце, або ви не знаєте, що таке для росіянина Росія. Згадайте, що коли приходила біда їй, тоді з монастирів виходили монахи й ставали до лав з іншими рятувати її. Ченці Ослябя й Пересвіт, з благословення самого настоятеля, взяли в руки меч, осоружний християнинові, й лягли на кривавому полі битві, а ви не хочете взяти поприща мирного громадянина, і де ж? — у самому серці Росії. Не відмагайтесь вашою неспроможністю, — у вас є багато того, що тепер для Росії потрібне й необхідне. Будучи губернатором у двох зовсім протилежних губерніях, виконавши це діло, незважаючи на всі ваші тодішні недоліки, краще за багатьох, ви набралися прямих і позитивних знань про справи, що всередині відбуваються, і спізнали в істинному вигляді Росію. Але не це головне, і я б вас не схиляв так служити, незважаючи на всі знання ваші, якби не бачив у вас однієї тієї властивості, що, як на мене, значніша за всі інші, — властивість, не клопочучись зовсім, не працюючи самому, заледве не лінуючись, уміти змусити всіх інших працювати. У вас все рухалось швидко й прудко; і коли, дивуючись, питали у вас самих: «Від чого це?» — ви відповідали: «Все від чиновників, трапилися гарні чиновники, котрі не дають нічого мені робити самому»; і коли йшло діло до представлення до нагород, ви завжди виводили вперед ваших чиновників, приписуючи все їм, а собі нічого. Ось ваше головне достоїнство, не кажучи вже про вміння вибрати самих чиновників. Не дивно, що у вас чиновники рвалися з усіх сил, і один дописався до того, що нажив сухоти й помер, як не намагалися ви відтягнути його від діла. Чого не зробить російська людина, якщо стане таким чином ставитись до нього начальник! Ця ваша властивість дуже тепер потрібна, саме тепер, у цей час себелюбства, коли кожен начальник думає про те, як би виставити вперед себе і приписати все одному собі. Кажу

вам, що з цією вашою властивістю ви тепер дуже потрібні Росії... і гріх вам, що ви навіть не чуєте цього! Гріх був би й мені, якби я не виставив вам цієї властивості. Вона є ваше найкраще майно; його у вас просять неімущі, а ви, наче скнара, примкнули його замком та ще удаєте глухого. Хай вам тепер не до лиця зайняти те саме місце, яке займали тому десять років, не через те, щоб воно було низьким для вас, — слава Богу, честолюбства ви не маєте і у ваших очах ніяка служба не низька, — але через те, що ваші здібності, розвинувшись, потребують уже для власної поживи іншого, просторішого поприща. Так що? хіба мало місць і поприщ у Росії? Озирніться та й роздивіться гарненько, і ви його відшукаєте. Вам треба проїздитись по Росії. Ви знали її тому десять років: цього тепер недостатньо. За десять років усередині Росії стільки відбувається подій, скільки в іншій державі не відбудеться за півстоліття. Ви самі помітили, живучи тут, за кордоном, що в останні два, три роки навіть почали виходити з неї й люди зовсім інші, не схожі ні в чому на тих, котрих ви знали ще не так давно. Щоб дізнатись, що таке *Росія нинішня*, потрібно неодмінно по ній проїздитись самому. Чуткам не вірте ніяким. Вірно тільки те, що ще ніколи не бувало в Росії такого незвичайного розмаїття й несхожості у думках і віруваннях всіх людей, ніколи ще різниця в освіті й вихованні не відштовхнула так один від одного всіх і не викликала такого розладу в усьому. Крізь це все пронісся дух пліток, пустих поверхових висновків, найдурніших чуток, односторонніх і нікчемних умовиводів. Все це збило й сплутало до того в кожного його думку про Росію, що рішуче не можна вірити нікому. Потрібно самому дізнаватися, потрібно проїздитись по Росії. Це особливо добре для того, хто побув певний час від неї вдалині і приїхав з незатуманеною і свіжою головою. Він побачить багато того, чого не бачить людина, що знаходиться у самому вирі, дратівлива й чутлива до животрепетних інтересів хвилини. Здійсніть вашу подорож ось яким чином: перш за все викиньте з вашої голови всі до одної ваші думки про Росію, які у вас тільки є, відмовтесь від власних своїх висновків, які вже встигли зробити, уявіть, що ви зовсім нічого не знаєте, та їдьте наче в нову доти вам невідому землю. Так само, як російський мандрівник, приїжджаючи в кожне значливе европейське місто, поспішає побачити всі його древності й примітні місця, таким же точно чином і ще з більшою цікавістю, приїхавши до першого повітового чи губернського міста, намагайтесь дізнатись про його пам'ятні місця. Вони не в архітектурних будів-

лях і древностях, а в людях. Клянусь, людина варта того, щоб її роздивлятися з більшою цікавістю, ніж фабрику чи руїну. Спробуйте тільки на неї подивитись, озброївшись однією краплею істинно братської любові до неї, і ви від неї вже не відірветесь — такою вона стане для вас цікавою. Познайомтесь спочатку з тими з них, котрі становлять сіль кожного міста чи округу; таких буває чоловіки два-три в кожному місті. Вони вам у кількох рисах окреслять все місто, так що вам буде видно вже самому, де і в яких місцях проводити найбільше спостережень над нинішніми речами. Розбалакавшись з чоловіком передовим з кожного стану (з вами ж усі так охоче розбалакуються й розкриваються ледь не нарозхрист), ви від нього дізнаєтесь, що таке всякий стан у його нинішньому вигляді. Кмітливий і меткий купець одразу вам пояснить, що таке в їхньому місті купецтво; порядний і тверезий міщанин дасть поняття про міщанство. Від чиновника-ділка дізнаєтесь про посадове проведення, а загальне забарвлення і дух товариства почуєте самі. На передових людей, одначе, не надто покладайтесь, краще намагайтесь розпитати двох або трьох чоловік з кожного стану. Не забувайте того, що тепер всі між собою у сварці, і всякий один на одного бреше й наговорює нещадно. З духівництвом ви зійдетесь одразу, тому що з ним взагалі ви знайомитесь швидко; від них дізнаєтесь інше. І якщо ви таким чином проїздите тільки по головних містах і пунктах Росії, то вже побачите ясно як день, де і на якому місці ви можете бути корисним і про яку посаду слід вам просити. А поки ви вже однією поїздкою вашою можете зробити багато добра, якщо тільки захочете. У самій подорожі цій постануть перед вами такі християнські подвиги, яких і у самому монастирі не зустрінете. По-перше, будучи приязним у розмові, подобаючись кожному, ви можете, як сторонній і свіжий чоловік, стати третьою, примирливою особою. Чи знаєте, як це важливо, як це тепер потрібно Росії і який у цьому високий подвиг! Спаситель оцінив його заледве не вище за всі інші: Він прямо називає миротворців синами Божими. А миротворцеві в нас поприще всюди. Все пересварилось: дворяни у нас між собою, як коти з собаками; купці між собою, як коти з собаками; міщани між собою, як коти з собаками; селяни, якщо тільки не скеровані спонукливою силою до дружньої роботи, між собою, як коти з собаками. Навіть чесні й добрі люди між собою в розладі; тільки між шахраями бачиться щось подібне до дружби і єднання у той час, коли кого-небудь з них сильно стануть переслідувати. Всюди поприще прими-

рителю. Не бійтесь, примирювати не важко. Людям важко самим замиритися між собою, але, як тільки стане між ними третій, він їх одразу примирить. Тому-то у нас завжди мав таку силу третейський суд, достоту творіння землі нашої, що встигав досі більше за всі інші суди. У природі людини, й особливо російської, є дивовижна властивість: як тільки помітить вона, що інший скільки-небудь до неї прихиляється або виказує поблажливість, вона сама уже готова заледве не просити пробачення. Поступитися ніхто не хоче першим, але як тільки один зважився на великодушне діло, другий уже рветься ніби утерти носа йому великодушністю. Ось чому у нас швидше, ніж деінде, можуть покласти край найбільш застарілим сваркам і позовам, якщо тільки стане серед позивачів людина істинно благородна, шанована усіма й до того ще знавець людського серця. А примирення, повторюю знову, тепер потрібне: якби тільки декілька чесних людей, котрі, через розбіжність у думках стосовно одного якогось предмета, суперечать один одному в діях, погодились подати один одному руку, шахраям було б уже непереливки. Отже, ось вам одна частина подвигів, які вам можуть трапитися на кожному кроці вашої поїздки Росією. Є й друга, не менш важлива. Ви можете зробити велику послугу духівництву тих міст, через які проїжджатимете, познайомивши їх краще з товариством, серед якого вони живуть, увівши їх у знання тих речей і каверз, про які не говорить зовсім на сповіді нинішня людина, вважаючи, що вони мають бути поза християнським життям. Це дуже потрібно, тому що багато з духовних, як я знаю, зневірились від безлічі безчинств, що виникли останнім часом, майже упевнились, що їх ніхто тепер не слухає, що слова й проповідь кидаються на повітря і зло пустило так глибоко своє коріння, що не можна вже й думати про його викорінення. Це несправедливо. Грішить нинішня людина, справді, незрівнянно більше, ніж будь-коли раніше, але грішить не від надміру свого власного розпутства, не від нечутливості й не від того, щоб хотіла грішити, а від того, що не бачить гріхів своїх. Ще не ясно і не зовсім відкрилась страшна істина нинішнього віку, що тепер усі грішать до єдиного, але грішать не прямо, а опосередковано. Цього ще не почув добре і сам проповідник; тому й проповідь його кидається на повітря, й люди глухі до слів його. Сказати: «Не крадіть, не розкошуйте, не беріть хабарів, моліться й давайте милостиню неімущим» — тепер ніщо і нічого не зробить. Крім того, що всякий скаже: «Таж це вже відомо», — а ще виправдається перед самим собою і знайде себе залед-

ве не святим. Він скаже: «Красти я не краду: поклади переді мною годинник, червінці, яку хочеш річ — я її не торкнусь; я навіть вигнав за крадіжку свою власну людину; живу я, звісно, розкішно, але у мене немає ні дітей, ні родичів, мені немає для кого збирати копійку, розкошами я навіть приношу користь, хліб майстровим, ремісникам, купцям, фабрикантам; хабар я беру тільки з багатого, котрий сам просить про це, котрому це не в розорення; молитися я молюсь, ось і тепер стою в церкві, хрещуся й б'ю поклони; допомагати — допомагаю: жоден жебрак не йде від мене без мідного гроша, від жодної пожертви на який-небудь благодійний заклад ще не відмовлявся». Словом, він побачить себе не тільки правим після такої проповіді, а ще й запишається своєю безгрішністю.

Проте якщо підняти перед ним завісу й показати йому хоча б частину тих жахів, які він робить *опосередковано*, а не прямо, тоді він заговорить інакше. Сказати чесному, але короткозорому багачеві, що він, прибираючи свій дім та заводячи у себе все на панську ногу, завдає збитків приманою, поселяючи в іншому, менш багатому, таке ж бажання, котрий через те, щоб не відстати від нього, розорює не тільки власну, а й чужу маєтність, грабує й пускає по миру людей; та після того й представити йому одну з тих жахливих картин голоду всередині Росії, від яких сторч підніметься у нього волосся і яких, може бути, не сталось би, якби не став він жити на панську ногу, та грати першу скрипку у товаристві, та морочити голови іншим. Показати таким же самим чином усім модницям, котрі не люблять нікуди з'являтися в одних і тих самих сукнях і, не доношуючи нічого, нашивають купи нового, йдучи за найменшим вихилясом моди, — показати їм, що вони зовсім не тим грішать, що займаються цією суєтністю і витрачають гроші, але тим, що зробили такий образ життя необхідністю для інших, що чоловік якоїсь жінки схопив уже через це хабара зі свого ж брата чиновника (припустимо, цей чиновник був багатий; але, щоб доставити хабар, він змушений був насісти на менш багатого, а той, зі свого боку, насів на якого-небудь засідателя чи станового пристава, а становий пристав уже невільно був змушений грабувати бідних та неімущих), та після цього й виставити усім модницям картину голоду. Тоді їм не піде на ум який-небудь капелюшок чи модна сукня; побачать вони, що не врятує їх від страшного одвіту перед Богом навіть і грошик, кинутий убогому, навіть і ті чоловіколюбні заклади, котрі закладають вони у містах на рахунок пограбованих провінцій. Ні, чоловік не байдужий, чоловік зрушиться,

якщо тільки йому покажеш діло як є. Він тепер зрушиться ще більше, ніж будь-коли раніше, тому що природа його пом'якшена, половина гріхів його — від невідання, а не від розпущеності. Він, як спасителя, обцілує того, хто змусить його звернути погляд на самого себе. Тільки злегка хай підніме проповідник завісу й покаже йому хоч один з тих щохвилинних злочинів, які він робить, в нього вже відніметься дух похвалятися безгрішністю своєю; не стане він виправдовувати свою розкіш підлими й жалюгідними софізмами, нібито потрібна вона з тим, щоб доставляти хліб майстровим. Він і сам тоді зметикує, що розорити півсела чи півповіту з тим, щоб забезпечити хлібом теслю Гамбса, — це висновок, який міг утворитися тільки в пустій голові економа XIX віку, а не у здоровій голові розумної людини. А що ж, коли проповідник підніме весь ланцюг тієї безлічі опосередкованих злочинів, які робить чоловік своєю необачністю, гордістю і самовпевненістю в собі й покаже всю небезпеку нинішнього часу, серед якого кожен може погубити за разом кілька душ, не тільки одну свою, серед якого, навіть не будучи безчесним, можна змусити інших бути безчесними і підлотниками однією тільки своєю необачністю, словом — якщо тільки скільки-небудь покаже, як всі небезпечно ходять? Ні, люди не будуть глухими до слів його, не впаде на повітря жодне слово його проповіді. А ви можете на це навести багатьох священників, повідомляючи про всі каверзи нинішнього люду, які ви наберете в дорозі. Та не одним священикам, ви можете й іншим людям принести цим користь. Всім тепер потрібні ці відомості.

Життя треба показати людині, — життя, взяте під кутом його нинішньої плутанини, а не попередньої, — життя, оглянуте не поверховим поглядом світської людини, але зважене й оцінене таким оцінювачем, котрий поглянув на нього вищим поглядом християнина. Велике незнання Росії посеред Росії. Все живе в іноземних журналах і газетах, а не в землі своїй. Місто не знає міста, людина людини; люди, що живуть тільки за однією стіною, здається, ніби живуть за морями. Ви можете під час вашої поїздки їх зазнайомити між собою і зробити взаємний доброчинний розмін відомостями, наче меткий купець, забравши відомості в одному місті, продати їх із зиском у іншому, всіх збагатити і водночас розбагатіти самому більше за всіх. Подвиг на подвигу очікує на вас на кожному кроці, і ви цього не бачите! Отямтесь! Куряча сліпота на очах ваших! Не залучити вам любові до себе в душу. Не полюбити вам людей до тих пір, поки не послужите їм. Який слуга може прив'язатися до

свого пана, котрий від нього далеко і на котрого ще не попрацював він особисто? Тому й любиме так сильно дитя матір'ю, що вона довго його носила в собі, все витратила на нього і вся через нього вистраждалась. Отямтеся! Монастир ваш — Росія!

1845

XXI
ЩО ТАКЕ ГУБЕРНАТОРША

(Лист до О.О. С.......ї)

Я радий, що здоров'я ваше краще; моє ж здоров'я... але в сторону наші здоров'я: ми маємо забути про них так само, як і про себе. Отже, ви повертаєтесь знову до вашого губернського міста. Ви повинні з новими силами полюбити його, — воно довірене вам, воно має бути вашим рідним. Ви даремно починаєте думати знову, що ваша присутність стосовно діяльності суспільної в ньому цілком намарна, що товариство зіпсуте в корені. Ви просто стомилися — ото і все. Діяльність на губернаторшу чекає всюди, на всякому кроці. Вона навіть і тоді робить вплив, коли нічого не робить. Ви самі вже знаєте, що діло не в суєтах і безоглядних киданнях на все. Перед вами два живих приклади, які ви самі назвали. Попередниця ваша Ж*** завела купу благодійних закладів, а з ними разом — і купу паперового листування і метушні, економів, секретарів, покражу, безголов'я, прославилась благодійністю у Петербурзі й наробила катавасію в К***; княгиня ж О***, що була до неї губернаторшею у вашому ж місті К***, не завела ніяких закладів, притулків, не прошуміла ніде далі свого міста, не мала навіть ніякого впливу на свого чоловіка і не цікавилась нічим, власне урядовим та офіційним, а між тим донині ніхто в місті не може про неї згадати без сліз, і кожен, починаючи з купця до останнього бурлаки, до цих пір ще повторює: «Ні, не буде другої ніколи княгині О***!» А хто це повторює? Те саме місто, для якого, ви вважаєте, нічого неможливо зробити, те саме товариство, яке ви вважаєте зіпсутим навіки. Отже, ніби справді нічого не можна зробити? Ви стомилися — ото й все! Стомилися від того, що взялися надто згарячу, надто поклалися на власні сили, жіноче завзяття вас захопило... Повторюю вам знову те ж саме, що раніше: ваш вплив силь-



О. Смирнова-Россет. *Акварель П. Соколова. 1835.*

ний. Ви перша особа в місті, з вас будуть переймати все до останньої дрібнички, дякуючи мавпуванню моди і взагалі нашому російському мавпуванню. Ви будете законодавицею в усьому. Якщо ви тільки власні ваші діла станете робити добре, то й сим уже зробите вплив, тому що змусите інших зайнятися краще власними ділами. Женіть розкіш (поки немає інших справ), уже й це благородне діло, воно до всього не потребує ні суєти, ні витрат. Не пропускайте жодного зібрання й балу, приїздіть саме з тим, щоб показатися в одній і тій же сукні; три, чотири, п'ять, шість разів одягайте одну й ту ж сукню. Хваліть на всіх тільки те, що дешеве й просте. Словом, женіть цю гидку, негідну розкіш, цю виразку Росії, джерело хабарів, несправедливостей і мерзотностей, які у нас є. Якщо вам тільки одне це пощастить зробити, то ви вже більше принесете суттєвої користі, ніж сама княгиня О***. А це, як ви самі бачите, навіть не потребує ніяких пожертв, навіть і часу не забирає. Друже мій, ви стомилися. З ваших же попередніх листів я бачу, що для початку ви уже встигли зробити багато доброго (якби не надто квапилися, вийшло б ще більше), про вас уже поширились чутки за межами К***, дещо з них дійшло і до мене. Та ви ще дуже поспішливі, ви ще надто захоплюєтесь, вас ще надто допікає й вражає всяка неприємність і гидота. Друже мій, згадайте знову мої слова, у справедливості яких, кажете, що самі впевнилися: дивитися на все місто, як лікар дивиться на лазарет. Дивіться ж так, але додайте до цього ще дещо, а саме: переконайте саму себе, що всі хворі, які перебувають у лазареті, власне ваші рідні й близькі серцю вашому люди, тоді все перед вами зміниться: ви з людьми примиритесь і ворогуватимете тільки з їхніми хворобами. Хто вам сказав, що хвороби ці невиліковні? Це ви самі собі сказали, тому що не знайшли в руках у себе засобу. Що ж, хіба ви всезнаючий лікар? А чому ви не звернулися з проханням про допомогу до інших? Хіба я даремно просив вас повідомити все, що тільки є у вашому місті, ввести мене у знання про ваше місто, щоб я мав повне поняття про ваше місто? Чому ж ви цього не зробили, тим більше що самі впевнені, ніби я можу на багато що мати більший вплив, ніж ви; тим більше що самі ж приписуєте мені певне не всім спільне знання людей; тим більше, зрештою, що самі говорите, ніби я вам допоміг у вашому душевному ділі більше, ніж будь-хто інший? Невже ви думаєте, що я не зумів би так само допомогти і вашим невиліковним хворим? Адже ви забули, що я можу й помолитися, молитва моя може досягнути й до Бога, Бог може послати

уму моєму напоумлення, а ум, напоумлений Богом, може зробити дещо краще того ума, що не напоумлений Ним.

До сих пір у ваших листах ви мені давали тільки загальні поняття про ваше місто, у рисах загальних, які можуть належати всякому губернському місту; але й *загальні* ваші не повні. Ви понадіялись на те, що я знаю Росію, як п'ять моїх пальців; а я в ній рівно не знаю нічого. Якщо я й знав дещо, то і це з часу мого від'їзду вже змінилось. У самому складі управління губерній відбулися значні зміни: багато посад і чиновників відійшли від залежності губернатора й перейшли до відомства та управління інших міністерств; завелись нові чиновники і посади, словом — губернія і губернське місто постали щодо багатьох сторін в іншому вигляді, а я просив вас увести мене *цілковито* у ваше становище, не якесь *ідеальне*, але *сутнісне*, щоб я бачив від малого до великого все, що вас оточує.

Ви самі говорите, що за невеликий час перебування вашого в К*** дізнались про Росію більше, ніж за все своє попереднє життя. Чому ж ви не поділилися зі мною вашими знаннями? Кажете, що не знаєте навіть, з якого кінця почати, що купа відомостей вами набрана в голову ще у безладі (NB: причина невдач). Я вам допоможу їх привести у порядок, але тільки виконайте наступне за сим прохання добросовісно, як тільки можливо, — не так, як звикла робити ваш брат — пристрасна жінка, котра з десяти слів вісім пропустить і відповість тільки на два, тому що вони припали їй як-небудь до серця, але так, як наш брат — холодний, безпристрасний мужчина, або, краще, як діловитий, тямущий чиновник, котрий, нічого не беручи особливо до свого серця, відповідає однаково на всі пункти.

Ви повинні заради мене почати знову розглядини вашого губернського міста. По-перше, ви мені повинні назвати всіх головних осіб у місті по іменах, по батькові й за прізвищами, всіх чиновників до єдиного. Мені це потрібно. Я повинен бути їм так само другом, як ви самі повинні бути другом їм усім без винятку. По-друге, ви повинні мені написати, в чому саме посада кожного. Все це ви повинні дізнатися особисто від них самих, а не когось іншого. Розбалакавшись з усяким, ви повинні спитати його, в чому полягає його посада, щоб він назвав вам усі її *предмети* й означив її *межі*. Це буде перше питання. Потім попросіть його, щоб він пояснив вам, чим саме і скільки на цій посаді, за умови нинішніх обставин, можна зробити добра. Це буде друге питання. Потім, що саме і скільки на цій же самій посаді можна наробити зла. Це

буде третє питання. Дізнавшись, відправляйтесь до себе в кімнату й тієї ж миті все це — на папір для мене. Ви вже сим два діла зробите разом: крім того, що дасте мені засіб згодом вам стати при нагоді, ви дізнаєтесь самі з власних відповідей чиновника, як розуміє він свою посаду, чого йому бракує — словом, своєю відповіддю він змалює самого себе. Він вас може навіть навести на дещо зробити тепер же... Та не в тім справа: до часу краще не кваптеся; не робіть нічого навіть і тоді, коли б вам здалося, що можете дещо зробити і що в силі чому-небудь допомогти. Краще поки що пильніше придивитися; вдовольніться поки тим, щоб передати мені. Потім на тій же сторіночці, навпроти того ж місця чи на іншому клаптику паперу — ваші власні зауваги, що ви помітили про кожного пана зосібна, що говорять про нього інші — словом, все, що можна додати про нього зі сторони.

Потім такі ж відомості надайте мені про всю жіночу половину вашого міста. Ви ж були так розумні, що зробили їм усім візити і майже всіх їх спізнали. Втім спізнали не цілком, — я в цьому певен. Щодо жінок ви керуєтесь першими враженнями: котра вам не сподобалась, ви тієї цураєтесь. Ви шукаєте все обраних та кращих. Друже мій! за це я вам роблю докір. Ви повинні всіх любити, особливо тих, в яких побільше паскудства, — принаймні побільше спізнати їх, тому що від цього залежить багато і вони можуть мати великий вплив на чоловіків. Не кваптесь, не спішіть їх наставляти, а просто тільки розпитуйте; ви ж маєте дар розпитувати. Дізнайтесь не тільки про діла й заняття кожної, але навіть образ думок, смаки, хто що любить, що кому з них подобається, в чому коник кожної. Мені все це потрібне. По-моєму, щоби допомогти комусь, потрібно спізнати його всього наскрізь, а без того я навіть не розумію, як можна комусь дати якусь пораду. Всяка порада, яку йому не даси, буде обернена до нього своїм трудним боком, буде нелегкою, важкою до виконання. Словом, жінок — усіх наскрізь! щоб я мав повне поняття про ваше місто.

Крім характерів та осіб обох статей, запишіть усяку подію, що сталася, що скільки-небудь характеризує людей чи взагалі дух губернії, запишіть безхитрісно, у тому вигляді, як було, чи так, в якому його передали вам вірні люди. Запишіть також дві-три плітки навмання, які перші вам трапляться, щоб я знав, якого роду плітки у вас плетуться. Зробіть, щоб це записування зробилось постійним вашим заняттям, щоб на це був визначений певний час протягом дня. Уявляйте собі подумки, систематично і в усій пов-

ноті, весь обсяг міста, щоби побачити одразу, чи не пропустили ви мені чогось записати, щоб я отримав нарешті повне поняття про ваше місто.

І якщо ви мене таким чином познайомите з усіма особами, з їхніми посадами, і як вони ними розуміються, і, нарешті, навіть з характером самих подій, що у вас трапляються, тоді я вам дещо скажу, і ви побачите, що багато з неможливого можливе і непоправне поправне. До тих же пір нічого не скажу саме тому, що можу помилитися, а мені б цього не хотілось. Мені б хотілось говорити такі слова, які потрапили б прямо куди слід, не вище, не нижче того предмета, на який спрямовані, — таку дати пораду, щоб ви у ту ж хвилину сказали: «Вона легка, її можна виконати».

Ось, однак, дещо наперед, та й те не для вас, а для вашого чоловіка: попросіть його перш за все звернути увагу на те, щоб радники губернського правління були чесними людьми. Це головне. Як тільки будуть чесними радники, одразу будуть чесними капітан-справники, засідателі — словом, усе стане чесно. Треба вам знати (якщо ви цього ще не знаєте), що найбільш безпечний хабар, який уникає всяких переслідувань, це той, який чиновник бере з чиновника за командою зверху вниз; це йде інколи безкінечною драбиною. Капітан-справник і засідателі часто вже тому змушені кривити душею і брати, що з них беруть і що їм потрібні гроші для того, щоб заплатити за своє місце. Ця купівля й продаж може відбуватися на очах і в той же час ніким не помічатися. Бережи вас Боже навіть і переслідувати. Намагайтесь тільки, щоб зверху було все чесно, знизу буде все чесно само собою. До часу, поки не визріло зло, не переслідуйте нікого; краще дійте тим часом морально. Думка ваша, що губернатор завжди має можливість зробити багато зла і мало добра і що на поприщі добра він обрізаний у діях, не зовсім справедлива. Губернатор може завжди мати вплив *моральний*, навіть дуже великий, подібно й ви можете мати великий *моральний* вплив, хоч і не маєте влади, встановленої законом. Повірте, що не зроби він візиту якому-небудь панові, про це буде все місто говорити, стануть розпитувати, через що й чому — і цей самий пан через цей тільки переляк убоїться зробити підлість, якої він не побоявся б зробити перед лицем влади й закону. Ваш учинок, тобто ваш і вашого чоловіка, щодо повітового судді М*** повіту, котрого ви зумисне викликали до міста з тим, щоби примирити його з прокурором, вшанувати його гостинним частуванням і дружнім прийняттям за прямоту, благородство і чесність, — повір-

те, зробив уже свій вплив. Мені подобається у цьому випадку те, що суддя (котрий, як виявилось, був дуже освіченою людиною) одягнений був так, що його, як ви кажете, не прийняли б у передпокої петербурзьких віталень. Хотів би я в цю хвилину поцілувати полу його виношеного фрака. Повірте, що найкращий образ дій у нинішній час — не озброюватись жорстоко й палко проти хабарників і поганих людей і не переслідувати їх, але намагатися замість того виставляти привселюдно всяку чесну рису, дружньо, перед усіма, потискати руку прямого, чесного чоловіка. Повірте, що як тільки дізнаються по всій губернії, що губернатор чинить дійсно так, — усе дворянство вже буде на його боці. У дворянстві нашому є дивовижна риса, яка мене завжди захоплювала, це — відчуття шляхетності, — не тієї шляхетності, якою заражене дворянство інших земель, тобто не шляхетності народження чи походження і не європейського point d'honneur, але справжньої, моральної шляхетності. Навіть у таких губерніях і таких місцях, де, якщо розібрати окремо якогось дворянина, вийде просто чортзна-що, а поклич тільки на який-небудь дійсно шляхетний подвиг — все раптом підніметься точно якоюсь електрикою, і люди, котрі роблять капості, зроблять раптом найшляхетніше діло. І тому всякий шляхетний вчинок губернатора раніше за все знайде відгук у дворянстві. А це важливо. Губернатор повинен неодмінно мати моральний вплив на дворян, тільки сим одним він може спонукати їх на піднесення невидних посад і незаманливих місць. А це потрібно, бо коли дворянин з тієї ж губернії візьме яке-небудь місце з тим, щоб показати, як треба служити, то, яким би він не був сам, хоч і лінюх, і багато чим поганий, але зробить так своє діло, як ніколи не зробить присланий чиновник, хоч би він протинявся вік у канцеляріях. Словом, у жодному разі не слід забувати про те, що це ті ж самі дворяни, котрі у дванадцятому році несли все на пожертву, — все, що тільки було у кого за душею.

Коли трапиться, з причини скоєних мерзот, віддати якого чиновника під суд, то у цьому випадку треба, щоб його віддали *з усуненням від справ*. Це дуже важливо. Бо якщо він буде відданий під суд *без усунення від справ*, то всі службовці ще довго триматимуть його сторону, він ще довго вилятиме і знайде засоби так усе заплутати, що ніколи не дістатися до істини. Та як тільки він буде відданий під суд *з усуненням від справ*, він похнюпить одразу носа, зробиться нікому не страшний, на нього підуть з усіх сторін докази, все вийде на чисту воду і одразу стане зрозумілим усе діло. Але,

друже, ради Христа, не залишайте зовсім зіпхнутого з місця чиновника, яким би поганим він не був: він нещасний. Він повинен з рук вашого чоловіка перейти на ваші руки; він ваш. Не розмовляйте з ним самі й не приймайте його, а слідкуйте за ним здалеку. Ви добре зробили, що вигнали наглядачку при домі божевільних за те, що вона надумалася продавати булки, призначені цим нещасним, — злочин подвійно гидкий, взявши до уваги те, що божевільні не можуть навіть і поскаржитись! а тому вигнання її треба було зробити публічним і гласним. Але не кидайте ніякого чоловіка, не відрізуйте вороття нікому, йдіть за усуненим; іноді з горя, з відчаю, з сорому впадає він у ще більші злочини. Дійте або через вашого духівника, або взагалі через якого-небудь розумного священика, котрий би навідував його і давав би вам звіт про нього невідступно, а головне, намагайтесь, щоб він не залишався без якого-небудь труда й діла. Не уподібнюйтесь у цьому разі *мертвому* закону, але *живому* Богу, Котрий всіма бичами нещасть вражає людину, але не полишає її до самого кінця її життя. Яким би не був злочинець, та якщо земля його ще носить і грім Божий не вразив його, це означає, що він держиться на світі для того, щоб хто-небудь, зворушившись його долею, допоміг йому і врятував його. Якщо ж вас, чи під час описів, які ви станете робити для мене, чи ж під час ваших власних досліджень усяких недуг, надто вражатимуть наші печальні сторони і збуриться ваше серце, — в такому разі раджу вам бесідувати про це частіше з архіреєм; адже він, як видно зі слів ваших, розумний чоловік і добрий пастир. Покажіть йому весь лазарет ваш і розкрийте перед ним усі хвороби хворих ваших. Хоч би навіть був він не великий знавець науки лікувати, то й тоді ви повинні ввести його неодмінно в усі напади, ознаки і вияви хвороб. Намагайтесь йому окреслити все до останнього так живо, щоб воно так і майоріло в нього перед очима, щоб місто ваше, як живе, залишалось би безнастанно у думках його, як він повинен безнастанно перебувати у ваших думках, щоб через те саме його думки прямували самі собою на безнастанну за нього молитву. Повірте, що від цього сама проповідь його з кожною неділею прямуватиме більше й більше до сердець слухачів, і він зуміє потім виставити багато що начистоту і, не вказуючи особисто ні на кого, зуміє поставити кожного лицем до лиця до його власної мерзотності, так що сам власник плюне на своє ж добро. Зверніть також увагу на міських священиків, познайомтесь з ними всіма неодмінно; від них залежить усе, і діло покращення нашого в їхніх

руках, а не в руках когось іншого. Не нехтуйте ніким із них, незважаючи на простоту й неуцтво багатьох. Їх скоріше можна повернути до свого обов'язку, ніж когось із нас. У нас, світських, є гордість, честолюбство, самолюбство, самовпевненість у своїй досконалості, внаслідок яких ніхто у нас не послухається слів і напучувань свого брата, якими б справедливими вони не були, нарешті, самі розваги... Духовний же, яким би він не був, він все-таки більше чи менше відчуває, що йому слід бути за всіх смиреннішим і за всіх нижчим; до того уже у самому служінні, яке він щоденно відправляє, він чує собі нагадування, словом, він ближче за всіх нас до вороття на путь свою, а повернувшись на неї сам, може повернути і всіх нас. І тому, хоч би ви зустріли з них зовсім неспроможного, не гордуйте, але поговоріть з ним гарненько. Розпитайте у кожного, що таке його парафія, щоб він дав вам повне поняття, які у нього в парафії люди і як він сам розуміє й знає їх. Не забудьте, що я до сих пір не знаю, що таке у вашому місті міщанство і купецтво; що вони також починають модничати й палити цигарки, це діло повсюдне; мені треба взяти з середовища їхнього *живцем* котрого-небудь, щоб я бачив його з ніг до голови в усіх подробицях. Отже, дізнайтесь про них про всіх у подробицях. Одну сторону цього діла ви дізнаєтесь від священиків, другу — від поліцмейстера, якщо потрудитесь з ним гарненько розбалакатись про цей предмет, третю сторону дізнаєтесь від них самих, якщо не погидуєте розбалакатися з котрим-небудь із них, хоч би при виході з церкви у недільний день. Всі забрані свідчення послужать тому, що окреслять перед вами *взірцевий образ* міщанина й купця, чим він має бути насправді; у потворі ви відчуєте ідеал того, чого карикатурою стала потвора. Якщо ж ви це відчуєте, тоді призивайте священиків і розмовляйте з ними: ви їм скажете саме те, що їм потрібно: саму сутність всякого звання, тобто те, чим має бути воно у нас, і карикатуру на це звання, тобто чим воно стало внаслідок зловживання нашого. Більше не додавайте нічого. Він буде сам наведений на ум, коли тільки стане виправляти своє власне життя. Священикам нашим особливо потрібна бесіда з такими вже готовими людьми, котрі вміли б у небагатьох, але яскравих і влучних рисах окреслити їм межі й обов'язки всякого звання і посади. Часто, єдино через це, якийсь із них не знає, як йому бути з парафіянами та слухачами, висловлюється загалом, ніяким боком не звертаючись безпосередньо до предмета. Увійдіть також у його власний стан, допоможіть його дружині й дітям, якщо парафія у нього бідна. Хто гру-

біший та завзятіший, пригрозіть тому *архіреєм*; але взагалі намагайтесь краще діяти морально. Нагадуйте їм, що обов'язок їхній надто страшний, що відповідь вони даватимуть більшу, ніж хто-небудь з людей всякого іншого звання, що тепер і синод, і сам государ звертають особливу увагу на життя священика, що всім готується перебирання, тому що не тільки вищий уряд, але навіть всі до одного в державі приватні люди починають помічати, що причина зла всього є та, що священики стали недбало виконувати свої обов'язки... Об'являйте їм частіше ті страшні істини, від яких мимоволі здригнеться їхня душа. Словом, не нехтуйте ніяк міськими священиками. З допомогою їхньою губернаторша може справити багато морального впливу на купецтво, міщанство і всякий простий стан, що живе у місті, так багато впливу, як навіть ви уявити тепер собі не можете. Я назву вам тільки небагато з того, що вона може зробити, і вкажу на засоби, як вона може це зробити: по-перше... але я згадав, що я зовсім не маю ніякого поняття про те, якого роду у вашому місті міщанство й купецтво: слова мої можуть бути не зовсім доречними, краще не вимовляти їх зовсім; скажу вам тільки те, що ви здивуєтесь потім, коли побачите, скільки на цьому поприщі очікує на вас таких подвигів, від яких у кілька разів більше користі, ніж від притулків і всяких доброчинних закладів, які не тільки не потребують ніяких пожертв і трудів, а й перетворяться на задоволення, відпочинок і розважання духу.

Намагайтесь усіх обраних і кращих у місті сподвигнути також до діяльності громадської: всякий з них може зробити багато майже подібного вам. Їх можна сподвигнути. Якщо ви мені дасте тільки повне поняття про їхні характери, образ життя і заняття, я вам скажу, чим і як їх можна підохотити; є в російській людині сокровенні струни, яких вона сама не знає, по яких можна так ударити, що вона вся стріпонеться. Ви мені вже назвали декотрих у вашому місті як людей розумних і благородних; я певен, що їх відшукається навіть і більше. Не дивіться на потворну зовнішність, не дивіться на неприємні замашки, грубість, черствість, незграбність спілкування, ні навіть на фанфаронство, легкодумність учинків і всякі надто ловкі панібратства. Ми всі останнім часом набули чогось зверхньо-неприємного у спілкуванні, але при всьому тому в глибині душ наших є більше ніж будь-коли добрих почуттів, незважаючи на те, що ми завалили їх усяким мотлохом і навіть просто заплювали їх самі. Особливо не нехтуйте жінками. Клянусь, жінки набагато кращі за нас, чоловіків. У них більше ве-

ликодушності, більше відважності на все благородне; не дивіться на те, що вони закружляли у вихорі моди й пустоти. Якщо тільки зумієте заговорити з ними мовою самої душі, якщо тільки скільки-небудь зумієте окреслити перед жінкою її високе поприще, якого чекає тепер від неї світ, — її небесне поприще бути побудницею нашою до всього прямого, благородного і чесного, кликнути клич людині на благородне стремління, то та ж сама жінка, котру ви вважали пустою, благородно спалахне вся раптом, подивиться на саму себе, на свої покинені обов'язки, спонукає себе саму на все чисте, спонукає свого чоловіка на виконання чесне обов'язку і, шпурнувши далеко в сторону своє манаття, всіх наверне до діла. Клянусь, жінки у нас отямляться раніше чоловіків, благородно дорікнуть нам, благородно шмагонуть і поженуть нас бичем сорому і совісті, як нерозумну отару баранів, раніше ніж кожен із нас встигне отямитись і відчути, що йому слід було давно побігти самому, не чекаючи бича. Вас полюблять, і полюблять сильно, та й не можна їм не полюбити вас, коли спізнають вашу душу; але до того часу ви всіх їх любіть до єдиного, ніяк не зважаючи на те, коли б хто-небудь вас і не любив...

Та лист мій стає задовгим. Відчуваю, що починаю говорити речі, може бути, не зовсім доречні ні вашому місту, ні вам у цю дійсну вашу хвилину; але ви самі тому виною, не повідомивши мені докладних свідчень ні про що. До сих пір я точно як у лісі. Чую тільки про якісь невиліковні хвороби і не знаю, чим хто хворіє. А у мене звичай не вірити за чутками ніяким невиліковностям, і ніколи не назву я ніяку хворобу невиліковною до тих пір, поки не общупаю її моєю власною рукою. Отже, розгляньте ж знову, заради мене, все місто. Опишіть все і всіх, не звільняючи нікого від трьох неминучих питань: у чому полягає його посада, скільки на ній можна зробити добра і скільки зла. Зробіть як старанна учениця: виготуйте для цього зошит і не забувайте бути у ваших поясненнях мені якомога ґрунтовнішою, не забувайте, що я нерозумний, справді нерозумний, до тих пір, поки не введуть мене у найбільш докладне знання. Краще уявляйте, що перед вами стоїть дитина чи такий невіглас, котрому до останньої дрібнички потрібно все розтлумачувати; тоді тільки лист ваш буде таким, як слід. Я не знаю, чому ви мене вважаєте якимось всезнайком. Що мені випало вам дещо провістити і провіщене збулося, — це сталося єдине від того, що ви мене ввели у тодішній стан душі вашої. Велике діло так угадати! Варто тільки пильніше вдивитися у сучасне, майбутнє рап-

том виступить само собою. Дурень той, хто думає про майбутнє опріч сучасного. Він або збреше, або скаже загадку. Я вас, між іншим, ще покартаю за ті ваші рядки, котрі тут виставлю вам на очі: «*Сумно й навіть гірко бачити зблизька стан Росії, але, однак, не слід про це говорити. Ми повинні з надією і світлим поглядом дивитися у майбутнє, що в руках милосердного Бога*». В руках милосердного Бога все: і сучасне, і минуле, і майбутнє. Від того і вся біда наша, що ми не дивимось у сучасне, а дивимось у майбутнє. Від того і біда вся, що як тільки, вгледівшись у сучасне, помітимо ми, що дещо в ньому гірке та сумне, інше просто гидке або ж робиться не так, як би нам хотілось, ми махнемо на все рукою й нумо витріщати очі в майбутнє. Від того Бог і ума нам не дає; від того й майбутнє висить у нас усіх ніби на повітрі: чують декотрі, що воно гарне, дякуючи декотрим передовим людям, котрі теж почули його чуттям і ще не перевірили законним арифметичним висновком; але як досягти до цього майбутнього, ніхто не знає. Воно ніби кислий виноград. Дрібничку призабули! Призабули всі, що шляхи й дороги до цього *світлого* майбуття заховані саме в цьому *темному* і *заплутаному* сучасному, якого ніхто не хоче знати: кожен вважає його низьким і не достойним своєї уваги і навіть сердиться, коли виставляють його на вид усім. Введіть же хоч мене у знання сучасного. Не бентежтесь мерзотностями і подавайте мені всяку мерзотність! Для мене мерзотності не дивина: я сам доволі мерзотний. Поки я ще мало входив у мерзотності, мене всяка мерзотність бентежила, я багато через що зневірився, і мені ставало страшно за Росію; з тих же пір, як став я більше вдивлятися в мерзотності, я просвітлів духом; переді мною стали з'являтися виходи, засоби й путі, і я відчув ще більше благоговіння перед Провидінням. І тепер більш за все дякую Бога за те, що сподобив Він мене, хоч почасти, спізнати мерзотності як мої власні, так і бідних моїх побратимів. І якщо є в мені яка-небудь крапля ума, властивого не всім людям, так і те від того, що вдивлявся я більше в ці мерзотності. І якщо мені поталанило надати допомогу душевну декотрим близьким моєму серцю, а в тому числі й вам, так це від того, що вдивлявся я більше в ці мерзотності. І якщо я набув нарешті любов до людей не мрійливу, але сутнісну, то це все ж нарешті від того ж самого, що вдивлявся я більше в усякі мерзотності. Не лякайтесь же і ви мерзотностей і особливо не відвертайтесь від тих людей, котрі вам здаються чомусь мерзенними. Запевняю вас, що прийде час, коли багато у нас на Русі з *чистеньких* гірко заплачуть, закривши рука-

ми лице своє, саме від того, що вважали себе надто чистими, що хвалилися чистотою своєю і всякими піднесеними стремліннями кудись, вважаючи себе через це кращими за інших. Пам'ятайте ж усе це і, помолившись, беріться знову за свої діла бадьоріше і свіжіше, ніж будь-коли раніше. Перечитайте разів п'ять, шість мого листа, саме через те, що в ньому все розкидане і немає строгого логічного порядку, чого, втім, виною ви самі. Треба, щоб сутність листа залишилась вся у вас, питання мої зробились би вашими питаннями і бажання моє — вашим бажанням, щоб всяке слово і буква переслідували б вас і мучили до тих пір, поки не виконаєте мого прохання таким саме чином, як я хочу.

1846

XXII
РОСІЙСЬКИЙ ПОМІЩИК

(Лист до Б.Н. Б.....го)

Головне те, що ти вже приїхав у село і поклав собі неодмінно бути поміщиком; інше все прийде само собою. Не бентежся думками, ніби колишні зв'язки, що зв'язували поміщика із селянами, щезнули навіки. Що вони щезнули, це правда; що винуваті в тому самі поміщики, це також правда; але щоб назавжди чи навіки вони щезнули, — плюнь ти на отакі слова: сказати їх може тільки той, хто далі свого носа нічого не бачить. Чи російську людину, котра так уміє бути вдячною за всяке добро, якому її не навчиш, чи російську людину трудно прив'язати до себе? Так можна прив'язати, що після будеш думати тільки про те, як би її відв'язати від себе. Якщо тільки зробиш у точності все те, що тепер тобі скажу, то до кінця ж року побачиш, що я правий. Візьмися за діло поміщика, як слід за нього взятися в справжньому і законному смислі. Збери перш за все мужиків і поясни їм, що таке ти і що таке вони. Що поміщик ти над ними не тому, що тобі так хотілось повелівати й бути поміщиком, а тому, що ти вже є поміщик, що ти народився поміщиком, що спитає з тебе Бог, якби ти проміняв це звання на інше, тому що кожен повинен служити Богу на своєму місці, а не на чужому, так само як і вони теж, народившись під владою, повинні коритися тій самій владі, під якою народились, тому що немає влади, котра б не була від Бога. І покажи це їм тут же в Єванге-

лії, щоб вони все це бачили до єдиного. Потім скажи їм, що змушуєш їх трудитися і працювати зовсім не тому, що потрібні були тобі гроші на твої втіхи, і на доказ тут же спали перед ними асигнації, щоб вони бачили справді, що гроші тобі нуль, але що тому ти їх змушуєш трудитися, що Богом велено людині трудом і потом здобувати собі хліб, і прочитай їм тут-таки це у Святому Письмі, щоб вони це бачили. Скажи їм усю правду: що з тебе спитає Бог за останнього негідника в селі і що саме через це ти ще більше будеш дивитись за тим, щоб вони працювали чесно не тільки тобі, а й собі самим, бо знаєш, та й вони знають, що, залінувавшись, мужик на все здатен — зробиться і злодій, і п'яниця, погубить свою душу, та й тебе поставить до одвіту перед Богом. І все, що їм не скажеш, підкріпи тут же словами Святого Письма; покажи їм пальцем і самі букви, котрими це написано; примусь кожного перед тим перехреститися, вдарити поклін і поцілувати саму книгу, в котрій це написано. Словом, щоб вони бачили ясно, що ти в усьому, що до них скеровується, зважаєш на волю Божу, а не на власні які-небудь європейські чи інші мудрування. Мужик це зрозуміє, йому не треба багато слів. Об'яви їм усю правду: що душа людини дорожча за все на світі і що перш за все ти будеш дивитись за тим, щоб не погубив з них хто-небудь своєї душі і не віддав би її на вічну муку. В усіх докорах та попередженнях, які робитимеш спійманому на злодійстві, лінощах чи пияцтві, став його перед лицем Бога, а не перед своїм лицем; покажи йому, чим він грішить проти Бога, а не проти тебе. І не дорікай йому одному, але поклич його бабу, його сім'ю, збери сусідів. Дорікни бабі, чому не відважувала від зла свого чоловіка і не грозила йому страхом Божим; дорікни сусідам, чому допустили, що їхній же брат, серед них же, зажив собакою і губить ні за що свою душу; доведи їм, що дадуть за те всі одвіт Богові. Влаштуй так, щоб на всіх лягла відповідальність і щоб усе, що оточує людину, дорікало б і не давало б їй надто розхристатись. Збери силу впливу, а з нею і відповідальність на голови порядних хазяїв і кращих мужиків. Розтлумач їм ясно, що вони не для того, щоб тільки самим добре жити, але щоб і інших учити доброму житію, що п'яниця не може вчити п'яницю і що це їхній обов'язок. Негідникам же і п'яницям звели, щоб вони виказували їм таку ж повагу, наче до старости, прикажчика, попа чи навіть самого тебе; щоб, ще побачивши здалеку порядного мужика і хазяїна, летіли б шапки з голів у всіх мужиків і все б йому давало дорогу; а котрий посмів би виказати йому яку-небудь неповагу чи не послухатись ро-

зумних слів його, то дай прочухана тут же при всіх; скажи йому: «Ах ти невимите рило! Сам увесь зажив у кіптяві, так що й очей не видно, та ще не хочеш виказати і честі чесному! Поклонися ж йому в ноги і попроси, щоб напоумив тебе; не напоумить — собакою пропадеш». А порядних мужиків покликавши до себе, і, якщо вони старики, то посадовивши їх перед собою, поговори з ними про те, як вони можуть наставляти та вчити добру інших, роблячи таким чином саме те, що повелів нам Бог. Так зроби тільки протягом одного року і побачиш сам, як усе піде на лад; навіть і господарство від цього зробиться краще. Про головне тільки подбай, інше все приповзе само собою. Христос недарма сказав: «Все це вам додасться». У селянському побуті ця істина ще видніша, ніж у нашому; у них багатий хазяїн і добра людина — синоніми. І в яке село зазирнуло тільки християнське життя, там мужики лопатами гребуть срібло.

Та ось, утім, тобі порада і в господарюванні. Тільки розкуси її гарненько і не будеш у збитку. Два чоловіки вже дякують мені; один із них тобі знайомий К***. Власне про те, якими галузями господарства слід займатися і як займатися, я тобі не скажу. Це знаєш ти краще мене; до того ж і село твоє я не знаю так, як мою власну долоню. А стосовно всяких нововведень ти розумний і зметикував сам, що не тільки слід дотримуватись усього старого, а й вдивитись у нього наскрізь, щоб з нього ж вилучити для нього поліпшення. Та я дам тобі пораду щодо стосунків поміщика з селянином у господарських ділах і роботах, що поки потрібніше за все інше. Пригадай ставлення колишніх поміщиків-хазяїв до своїх мужиків: будь патріархом, сам починателем усього і передовим у всіх ділах. Заведи, щоб при початку всякого спільного діла, як-от: сівба, косовиця і жнива — було свято на все село, щоб у ці дні був спільний стіл для всіх мужиків на твоєму дворі, наче в день самого Світлого Воскресіння, і обідав ти сам разом з ними, і разом з ними вийшов би на роботу, і в роботі був би передовим, підохочуючи всіх робити завзято, нахвалюючи тут же молодця і докоряючи тут же лінивця. Коли ж прийде осінь і закінчаться польові роботи, відсвяткуй таким же чином і ще більшою учтою закінчення робіт, у супроводі урочистого й подячного молебну. Мужика не бий. Зацідити йому в пику ще не велика штука. Це зуміє зробити і становий, і засідатель, навіть староста; мужик до цього вже звик і тільки що почухає злегка потилицю. Але зумій пройняти його добряче словом; ти ж на меткі слова майстер. Нагримай на нього при всьо-

му народі, але так, щоб тут же осміяв його весь народ; це буде для нього в кілька разів корисніше за всякі потиличники та зуботичини. Тримай у себе в запасі всі синоніми *молодця* для того, кого треба підохотити, і всі синоніми *баби* для того, кого треба дорікнути, щоб почуло все село, що лінюх і п'яниця є баба і погань. Викопай слово ще гірше, словом — назви усім, чим тільки не хоче бути російська людина. У кімнаті не засиджуйся, а з'являйся частіше на селянських роботах. І де не з'явишся, з'являйся так, щоб від твоєї появи дивилося все живіше й веселіше, обертаючись молодцем та чепуруном у роботі. Додай і від себе сили словами: «Нумо, прихопимо враз, хлопці, всі разом!» Візьми сам у руки сокиру чи косу; це буде тобі на добро і кориснішим для твого здоров'я за всякі Марієнбади, медичні муціони та мляві прогулянки.

Зауваги твої про школи цілковито справедливі. Вчити мужика грамоті з тим, щоб надати йому можливість читати пусті книжчини, котрі видають для народу європейські людинолюбці, це справді дурниця. Головне вже те, що у мужика немає зовсім для цього часу. Після стількох робіт ніяка книжчина не полізе в голову, і, прийшовши додому, він засне, як убитий, богатирським сном. Ти й сам робитимеш те саме, коли станеш частіше навідуватися на роботи. Сільський священик може сказати набагато більше істинно потрібного для мужика, ніж усі ці книжчини. Якщо в кому істинно вже зародиться охота до грамоти, і при цьому зовсім не з тим, щоб зробитися шахраєм-конторником, але з тим, щоб прочитати ті книги, в яких накреслений Божий закон людині, — тоді інша справа. Виховай його як сина і на нього одного витрать усе, що витратив би ти на всю школу. Народ наш не дурний, що тікає, як від чорта, від усякої писаної бамаги. Знає, що там притик всієї людської плутанини, крутійства і каверз. По-справжньому, йому не слід і знати, чи є які-небудь інші книги, крім святих.

До речі, про священика. Ти даремне клопочешся про його переміну й затіваєш просити архієрея, щоб він дав тобі більш знаючого і досвідченого. Такого священика він тобі не дасть, тому що такий священик всюди потрібен. Викинь навіть із голови, щоб міг віднайтися священик, який уповні відповідає твоєму ідеалові. Ніяка семінарія й ніяка школа не може так виховати священика. В семінарії він отримує тільки початкові основи свого виховання, дістає ж освіту сповна в ділі життя. Будь сам йому напутником, ти ж зрозумів так добре обов'язки сільського священика. Якщо священик поганий, то в цьому майже завжди винні самі поміщики. Вони

замість того, щоб пригріти його у себе в домі, як рідного, поселити в ньому бажання бесіди доброї, котра могла б його чого-небудь повчити, покинуть його серед мужиків, молодого і недосвідченого, коли він ще й не знає, що таке мужик, поставлять його в таке становище, що він ще повинен потурати і догоджати їм, замість того, щоб уже від самого початку мати над ними певну владу, і після того волають, що у них священики погані, що вони набули мужицьких звичаїв і нічим не відрізняються від простих мужиків. Тож я питаю: хто не огрубіє навіть із приготованих і вихованих? А ти зроби ось як. Заведи, щоб священик обідав з тобою кожного дня. Читай з ним разом духовні книги: тебе ж це читання тепер захоплює й живить понад усе. А найголовніше — бери з собою священика всюди, де буваєш на роботах, щоб він бачив особисто все поводження твоє з мужиками. Тут він побачить ясно, що таке поміщик, що таке мужик і якими мають бути їхні стосунки між собою. А між тим і до нього буде більше поваги з боку мужиків, коли вони побачать, що він йде з тобою об руку. Зроби так, щоб він не бідував у домі своєму, щоб був забезпечений щодо власного свого господарства і через те мав би можливість бути з тобою безпрестанно. Повір, що він так нарешті звикне до тебе, що йому буде нудно без тебе. А звикнувши до тебе, він від тебе невідчутно набереться знання речей, і знання людини, і багато всякого добра, тому що в тобі, слава Богу, всього цього доволі, і ти вмієш так ясно й гарно висловлюватися, що кожен мимоволі засвоює собі не тільки твої думки, а навіть і образ їхнього вираження, і самі слова твої.

Що ж до проповіді, котру ти вважаєш потрібною, то на це я тобі скажу ось що: я скоріше тієї думки, що священику, не вповні наставленому в своєму ділі і не ознайомленому з людьми, його оточуючими, краще зовсім не виголошувати проповіді. Чи подумав ти про те, яке трудне діло сказати розумну проповідь і особливо мужикам? Ні, краще трохи потерпи, принаймні до тих пір, поки і священик більше роздивиться, та й ти також. А до того часу пораджу тобі те, що одному вже порадив і що, здається, йому пішло уже на користь. Візьми святих отців і особливо Золотоустого, кажу тому Золотоустого, що Золотоустий, маючи діло з народом-невігласом, що прийняв тільки позірне християнство, але в серцях залишився грубими язичниками, намагався бути особливо доступним до понять людини простої та грубої і говорить такою живою мовою про предмети потрібні й навіть дуже високі, що цілком можна обернути місця з проповідей його до нашого мужика, і він зрозуміє. Візьми Золотоустого і читай його разом з твоїм священи-

ком, ще й з олівцем у руці, щоб зазначати тут же всі такі місця, а таких місць у Золотоустого десятками по всій проповіді. І ці самі місця хай він скаже народу; не треба, щоб вони були довгими: сторінка чи навіть півсторінки; чим менше, тим краще. Але треба, щоб перед тим, як промовляти їх народові, священик прочитав їх кілька разів з тобою разом, з тим, щоб уміти їх промовити йому не тільки з натхненням, але таким переконливим голосом, начеб він клопотався про яку-небудь власну вигоду свою, від котрої залежить благополуччя його життя. Побачиш, що це буде дієвіше, ніж його власна проповідь. Народові треба мало говорити, але влучно, — інакше він може звикнути до проповіді так само, як звикло до неї вище коло, котре їздить слухати знаменитих європейських проповідників таким же самим чином, як їде в оперу або в спектакль. У К*** священик не говорить ніякої проповіді, але, знаючи наскрізь усіх мужиків, очікує тільки сповіді. І на сповіді так допече з них кожного, що він наче з бані виходить з церкви. З*** відправив до нього зумисне сповідувати 30 чоловік робітників зі своєї фабрики, п'яниць і крутіїв першорядних, а сам став на паперті церковній, щоб подивитися їм у обличчя в той час, як вони будуть виходити з церкви: всі вийшли червоні, як раки. А здається, небагато й тримав їх на сповіді; по чотири, по п'ять чоловік сповідував одразу. І після того, за словами самого З***, протягом двох місяців не показувався жоден з них у корчмі, так що шинкарі в окрузі не могли прикласти ума, від чого це сталося.

Утім досить. Попрацюй старанно тільки рік, а там діло вже само собою піде робитися так, що не треба буде тобі й рук докладати. Розбагатієш ти як Крез, наперекір тим підсліпуватим людям, котрі думають, ніби вигоди поміщика йдуть нарізно з вигодами мужиків. Ти їм доведеш ділом, а не словами, що вони брешуть і що коли тільки поміщик подивився оком християнина на свій обов'язок, то не тільки він може зміцнити старі зв'язки, про котрі торочать, ніби вони щезнули навіки, але зв'язати їх новими, ще сильнішими зв'язками — зв'язками у Христі, за котрі вже нічого не може бути сильнішим. І ти, не служивши досі ревно ні на якому поприщі, прислужишся такою службою государю у званні поміщика, якою не прислужиться інший великочиновний чоловік. Що не кажи, але поставити 800 підданих, котрі всі, як один, і можуть бути прикладом всім оточуючим своїм істинно зразковим життям, — це діло не бездільне і служба істинно законна і велика.

1846

XXIII
ІСТОРИЧНИЙ ЖИВОПИСЕЦЬ ІВАНОВ

(Лист до гр. Матв. Ю. В...........го)

Пишу до вас про Іванова. Яка незбагненна доля цієї людини! Уже діло його стало, нарешті, всім зрозумілим. Усі впевнилися, що картина, котру він пише, — явище небувале, почали турбуватися про художника, клопочуться з усіх боків, щоб дали йому кошти закінчити її, щоб не вмер над нею від голоду художник, — кажу *буквально* — не вмер від голоду, — і до сих пір ні слуху, ні духу з Петербурга. Заради Христа, розберіть, що це все означає. Сюди принеслись безглузді чутки, ніби художники і всі професори нашої Академії мистецтв, побоюючись, щоб картина Іванова не вбила собою все, що було досі створене нашими митцями, із заздрощів стараються, щоб йому не давали коштів на закінчення. Це брехня, я в цьому певен. Художники наші благородні, і якби вони дізналися про все те, що витерпів бідний Іванов через свою надзвичайну самопожертву і любов до труда, ризикуючи дійсно померти від голоду, вони б з ним поділилися по-братськи своїми власними грошима, а не те щоб підказувати іншим таке жорстоке діло. Та й чого їм побоюватись Іванова? Він іде своєю власною дорогою й нікому не на заваді. Він не тільки не шукає професорського місця і житейських вигод, а навіть просто нічого не шукає, тому що вже давно помер для всього у мирі, крім своєї роботи. Він молить про жалюгідні кошти, про ті кошти, які даються тільки початкуючому учневі, а не про ті, котрі належні йому як майстру, що сидить над таким колосальним ділом, котрого не затівав досі ніхто. І цих жалюгідних коштів, про котрі всі стараються і клопочуть, не може він допроситися, не дивлячись на клопіт усіх. Воля ваша, я бачу в усьому цьому волю Провидіння, яке вже так визначило, щоб Іванов витерпів, вистраждав і переніс усе, іншому нічому не можу приписати.

Досі лунав йому докір у повільності. Говорили всі: «Як! вісім років сидів над картиною, і до сих пір картині немає кінця!» Але тепер цей докір затихнув, коли побачили, що й крапля часу у художника не пропала намарно, що одних етюдів, приготованих ним для картини своєї, набереться на цілий зал і може скласти окрему виставку, що незвичайний розмір самої картини, котрій рівної ще



О. Іванов. *Літографія П. Бореля.*

не було (вона більше картин Брюллова і Бруні), потребувала надто багато часу для роботи, особливо за тих малих коштів, котрі не давали йому можливості мати кілька моделей одразу, і притому таких, яких би він хотів. Словом, тепер усі відчувають безглуздість докору у повільності й лінощах такому художникові, котрий, як трудівник, сидів усе життя своє над роботою і забув навіть, чи існує на світі яка-небудь утіха, крім роботи. Ще більше буде соромно тим, котрі дорікали йому в повільності, коли дізнаються й про другу сокровенну причину повільності. З виробництвом цієї картини зв'язалось власне душевне діло художника, — явище надто рідкісне в світі, явище, в котрому зовсім не бере участі сваволя людини, але воля Того, Хто вище людини. Так уже було визначено, щоб над цією картиною відбулося виховання власне художника, як у рукотворному ділі мистецтва, так і в думках, що спрямовують мистецтво до законного й вищого призначення. Предмет картини, як ви вже знаєте, надто значний. З євангельських місць узято найважче для виконання, якого досі ще не брав ніхто з художників навіть давніших богомільно-митецьких віків, а саме — перше появлення Христа народу. Картина зображує пустелю на березі Йордану. За всіх видніший Іоанн Хреститель, який проповідує і охрещує в ім'я Того, Котрого ще ніхто не бачив із народу. Його обступає натовп нагих і тих, які роздягаються, тих, хто одягається і одягнених, тих, хто виходить із води і готових зануритися у води. В натовпі цьому стоять і майбутні учні Самого Спасителя. Все, відправляючи свої різні тілесні рухи, спрямовується внутрішнім вухом до слів пророка, ніби схоплюючи з вуст його кожне слово і виражаючи на різних обличчях свої різні почуття: на одних — уже повна віра; на других — ще сумнів; треті вже вагаються; четверті понурили голови у скруті й покаянні; є й такі, на котрих видно ще кору і нечутливість сердечну. В цей саме час, коли все рухається такими різними рухами, з'являється вдалині Той Самий, в ім'я Котрого вже відбулося Хрещення, — і тут справжня хвилина картини. Предтеча взятий саме тієї миті, коли, вказавши на Спасителя перстом, промовляє: «Оце Агнець, що на себе гріх миру бере!» І весь натовп, не змінивши виразів облич своїх, спрямовується чи поглядом, чи думкою до Того, на Котрого вказав пророк. Над колишніми враженнями, що не встигли зникнути з облич, пробігають по всіх обличчях нові враження. Дивовижним світлом освітилися обличчя передових обраних, тоді як другі намагаються ще увійти у смисл незрозумілих слів, спантеличені тим, як може один узя-

ти на себе гріхи всього миру, і треті непевно хитають головою, кажучи: «З Назарета пророк не приходить». А Він, у *небесному спокої* й чудесному віддаленні, тихою і твердою стопою уже наближається до людей.

Дрібничка — зобразити на обличчях весь цей хід *навернення людини до Христа!* Є люди, котрі впевнені, що великому художнику все доступне. Земля, море, людина, жаба, бійка і гулянка людей, гра в карти і моління Богові — словом, все може дістатися йому легко, якби був тільки він талановитим художником та повчився в академії. Художник може зобразити тільки те, що він *відчув* і про що в голові його склалася вже повна ідея; інакше картина буде мертва, академічна картина. Іванов зробив усе, що інший художник вважав би достатнім для закінчення картини. Вся матеріальна частина, все, що належить до розумного і строгого розташування групи в картині, виконано в досконалості. Самі обличчя отримали свою типову, відповідно до Євангелія, схожість і разом з тим схожість єврейську. Раптом чуєш по обличчях, в якій землі відбувається діло. Іванов скрізь їздив умисне вивчати для того єврейські обличчя. Все, що стосується гармонійного розташування кольорів, одягу людини й обдуманого його напинання на тіло, вивчено до такої міри, що всяка складка привертає увагу знавця. Нарешті, вся ландшафтна частина, на котру зазвичай не багато дивиться історичний живописець, краєвид всієї живописної пустелі, що оточує групу, виконаний так, що дивуються самі ландшафтні живописці, які живуть у Римі. Іванов для цього просиджував по кілька місяців у нездорових Понтійських болотах і пустельних місцях Італії, переніс у свої етюди всі дикі закутки, що знаходяться навкруг Риму, вивчив усякий камінчик і листочок — словом, зробив усе, що міг зробити, все зобразив, чого тільки знайшов зразок. Але як зобразити те, для чого ще не знайдено художником зразка? Де міг знайти він зразок для того, щоб зобразити головне, що становить завдання всієї картини, — представити в обличчях увесь хід людського навернення до Христа? Звідки міг він узяти його? З голови? Створити уявою? Осягнути думкою? Ні, пусте! Холодна для цього думка і нікчемна уява. Іванов напружував уяву, наскільки міг, намагався на обличчях усіх людей, з якими зустрічався, ловити високі порухи душевні, залишався у церквах слідкувати за молитвою людини — і бачив, що все безсиле і недостатнє і не утверджує в його душі повної ідеї про те, що потрібно. І це було предметом сильних страждань його душевних і виною того, що картина так на-

довго затяглася. Ні, поки в самому художнику не відбулося істинне навернення до Христа, не зобразити йому того на полотні. Іванов молив Бога про дарування йому такого повного навернення, лив сльози у тиші, прохаючи у Нього ж сил виконати Ним же навіяну думку; а в цей час дорікали йому повільністю і квапили його! Іванов просив у Бога, щоб огнем благодаті спопелив у ньому ту холодну черствість, котрою тепер страждають багато найкращих і найдобріших людей, і надихнув би його так зобразити це навернення, щоб розчулився і нехристиянин, поглянувши на його картину; а йому в цей час докоряли навіть люди, які його знали, навіть приятелі, думаючи, що він просто лінується, і міркували всерйоз про те, чи не можна голодом і відібранням усіх засобів змусити його закінчити картину. Найспівчутливіші з них говорили: «Сам же винуватий; хай би більша картина йшла своєю чергою, а у проміжках міг би він писати малі картини, брати за них гроші й не померти від голоду», — говорили, не відаючи того, що художнику, для котрого труд його, з волі Бога, обернувся на його душевне діло, вже неможливо зайнятися ніяким іншим трудом, і немає у нього проміжків, не спрямується і думка його ні до чого іншого, як би він її не примушував і не силував. Так вірна дружина, яка полюбила істинно свого чоловіка, не полюбить уже нікого другого, нікому не продасть за гріш своїх ласк, хоч би цим засобом могла б врятувати від бідності себе й чоловіка. Ось якими були обставини душевні Іванова. Ви скажете: «Так чому ж він не виклав всього цього на папері? Чому не описав ясно свого дійсного стану? тоді б йому одразу були вислані гроші». Якби ж то так. Спробуй хто-небудь із вас, який ще не довів своїх сил, який ще не вміє самому собі висловити себе, порозумітися з людьми, які стоять на інших поприщах, котрі не можуть, цілком природно, навіть збагнути, що може існувати в мистецтві його вищий ступінь, вище того, на котрому воно стоїть у нинішній модний вік! Невже йому сказати: «Я зроблю одне таке діло, яке вас потім здивує, але котре вам не можу тепер розповісти, тому що багато що поки й мені самому ще не зовсім зрозуміле, а ви протягом всього того часу, коли я сидітиму над роботою, чекайте терпляче і давайте мені гроші на утримання»? Тоді, ймовірно, явиться багато таких охочих, котрі заговорять таким же чином — та їм хіба що безумець дасть гроші. Хай навіть Іванов міг би у цей неясний час висловитися ясно і сказати так: «Мені навіяна кимось зверху думка, що переслідує мене, — зобразити пензлем навернення людини до Христа. Я відчуваю, що не

можу цього зробити, не навернувшись істинно сам. А тому чекайте, поки в мені самому не відбудеться це навернення, і давайте до того часу мені гроші на моє утримання і на мою роботу». Та йому тоді в один голос закричимо ми всі: «Що ти, брате, за нісенітницю верзеш? за дурнів, чи що, нас маєш? Що за зв'язок у душі з картиною? Душа сама по собі, а картина сама по собі. Чого нам чекати твого навернення! Ти повинен бути і без того християнин; адже ось ми всі істинні християни». Ось що ми скажемо всі Іванову, і кожен із нас майже правий. Не було б цих же самих тяжких його обставин і внутрішніх гризот душевних, котрі силою спонукали його звернутися жаркіше інших до Бога й дали йому здатність до Нього вдаватися і жити в Ньому так, як не живе в Ньому нинішній світський художник, і виплакати сльозами ті почуття, котрі він силкувався здобути раніше одними розмислами, — не зобразити б йому ніколи того, що починає він уже зображати тепер на полотні, і він дійсно б обманув і себе, й інших, незважаючи на все бажання не обманути.

Не думайте, щоби легко було порозумітися з людьми під час перехідного стану душевного, коли, з волі Бога, почнеться переробка у власній природі людини. Я це знаю і почасти навіть пережив сам. Мої твори теж зв'язалися дивовижним чином з моєю душею і моїм внутрішнім вихованням. Протягом понад шести років я нічого не міг робити для світу. Вся робота відбувалась у мені і власне для мене. А існував я доти, — не забудьте, — єдино прибутками з моїх творів. Всі майже знали, що я нуждував, але були переконані, що це відбувається через власну мою впертість, що мені варто тільки присісти та написати невелику річ, щоб отримати великі гроші; а я не в силах був створити жодного рядка, і коли, послухавшись поради одного нерозумного чоловіка, здумався було змусити себе силоміць написати сякі-такі статейки для журналу, це було мені до того важко, що нила моя голова, боліли всі чуття, я бруднив і роздирав сторінки, і після двох, трьох місяців таких тортур так розладнав здоров'я, котре й без того було поганим, що зліг у ліжко, а до того долучені недуги нервові і, нарешті, недуги від невміння пояснити нікому в світі свій стан так мене виснажили, що був я вже на краю гроба. І двічі траплялося майже те саме. Один раз, на додачу до всього цього, я опинився у місті, де не було майже ні душі мені близької, без усяких коштів, ризикуючи померти не тільки від хвороби і страждань душевних, а навіть від голоду. Це було вже давно. Спасенний я був государем. Неждано до

мене прийшла від нього допомога. Чи почув він серцем, що бідний підданий його на своєму неслуживому і непомітному поприщі помислив зіслужити йому таку ж чесну службу, яку зіслужили йому інші на своїх службових і помітних поприщах, чи це був просто звичайний вияв милості його. Але ця допомога мене підняла одразу. Мені було приємно цієї хвилини бути зобов'язаним йому, а не комусь іншому. До причин, що спонукали мене взятися з новою силою за труд, приєдналась ще й думка, — якщо удостоїть мене Бог зробитися справді людиною близькою для багатьох людей і достойною справді любові всіх тих, котрих люблю, — сказати їм: «Не забувайте ж, мене б не було, може бути, на світі, якби не государ». Ось якими бувають обставини. На додачу скажу вам, що у цей же самий час я повинен був вислуховувати звинувачення в егоїзмі: багато хто не міг мені вибачити моєї неучасті у різних справах, котрі вони затівали, на їхню думку, для блага загального. Слова мої, що я не можу писати і не повинен працювати ні для яких журналів й альманахів, сприймалися як вигадка. Саме життя моє, котре я вів у чужих краях, приписане було сибаритському бажанню насолоджуватися красотами Італії. Я не міг навіть пояснити нікому з найбільш близьких моїх друзів, що, окрім нездоров'я, мені потрібне було тимчасове віддалення від них самих, з тим саме, щоб не втрапити у фальшиві стосунки з ними і не завдати їм же прикростей, — я навіть цього не міг пояснити. Я чув сам, що мій душевний стан до того зробився дивним, що жодній людині в світі я не міг би розказати його доладно. Силкуючись відкрити хоч би одну частину себе, я бачив тут же перед моїми очима, як моїми ж словами туманив і морочив голову людині, яка мене слухала, і гірко розкаювався за одне навіть бажання бути відвертим. Клянусь, бувають настільки трудні становища, що їх можна уподібнити тільки становищу того чоловіка, котрий перебуває в летаргійному сні, котрий бачить сам, як його погребають живого, і не може навіть поворухнути пальцем і подати знак, що він ще живий. Ні, бережи Боже в ці хвилини перехідного стану душевного намагатися пояснити себе якій-небудь людині; треба бігти до одного Бога, і ні до кого більше. Проти мене стали несправедливими багато, навіть близькі мені люди, і були в той же час зовсім невинуваті; я б і сам зробив те саме, перебуваючи на їхньому місці.

Те саме і в ділі Іванова; якби сталося, що він помер від бідності й нестачі коштів, одразу б все до одного переповнилося обуренням проти тих, котрі допустили це, пішли б звинувачення у байдужості

та заздрості до нього інших художників. Якийсь драматичний поет склав би з цього сентиментальну драму, якою б розчулив слухачів і подвигнув би гнівом проти ворогів його. І все це був би обман, тому що дійсно ніхто не був би істинно винним у його смерті. Один тільки чоловік був би безчесним і винним, і цим чоловіком був би — я: я пережив майже той самий стан, випробував його на власному тілі і не пояснив цього іншим! І ось чому я тепер пишу до вас. Владнайте ж це діло; інакше — гріх буде на вашій власній душі. З моєї душі я вже зняв його цим самим листом; тепер він повиснув на вас. Зробіть так, щоб не тільки були видані Іванову ті мізерні кошти, які він просить, а ще зверх того одноразова винагорода, саме за те, що він працював довго над своєю картиною і не хотів у цей час нічого робити стороннього, як не примушували його інші люди і як не примушували його власні злидні. Не скупіться! гроші всі винагородяться. Достоїнство картини вже починає розумітися всіма. Весь Рим починає говорити голосно, судячи навіть з її нинішнього вигляду, в якому ще далеко не виступила вся думка художника, що подібного явища ще не показувалося з часів Рафаеля і Леонардо да Вінчі. Буде закінчена картина — найбідніший двір у Європі заплатить за неї охоче ті гроші, які тепер платять за віднайдені картини великих майстрів минулого, і таким картинам не буває ціни меншої ста чи двохсот тисяч. Влаштуйте так, щоб нагорода видана була не за картину, а за самовідданість і неймовірну любов до мистецтва, щоб це послужило уроком художникам. Урок цей потрібен, щоби бачили всі інші, як треба любити мистецтво. Що треба, як Іванов, померти для всіх приманок життя; як Іванов, учитися і вважати себе вік учнем; як Іванов, відмовляти собі в усьому, навіть і у зайвій страві святкового дня; як Іванов, одягнути просту плисову куртку, коли обірвалися всі кошти, і знехтувати пустими звичаями; як Іванов, перетерпіти все і за високого і ніжного складу душевного, за великої чутливості до всього винести усі дошкульні поразки і навіть те, коли завгодно було декому проголосити його божевільним і розпустити ці чутки таким чином, щоб він власними своїми вухами, на кожному кроці міг їх чути. За ці-то подвиги треба, щоб йому була видана нагорода. Це треба особливо для художників молодих і виступаючих на поприщі мистецтва, щоб не думали вони про те, як заводити краватки та сюртучки та робити борги для підтримання якоїсь ваги в суспільстві; щоб знали наперед, що підкріплення і допомога з боку уряду очікують тільки тих, котрі вже не помислюють про сюртучки

та гулянки з товаришами, а віддалися своїй справі, як монах монастирю. Добре б навіть, якби видана Іванову сума була надто великою, щоб мимовільно почухали свою потилицю всі інші. Не бійтесь, цю суму він не візьме собі; може бути, з неї й копійки не візьме для себе, — ця сума вся буде використана на допомогу істинним трудівникам мистецтва, котрих знає художник краще, ніж який-небудь чиновник, і розпорядження з цього діла будуть зроблені краще чиновницьких. За чиновником чимало може водитися: у нього може трапитись й жінка-модниця, й приятелі-їдоки, котрих треба пригощати обідом; чиновник заведе і штат, і блиск; стане навіть стверджувати, що для підтримання честі російської нації треба задати пороху іноземцям, і вимагатиме на це гроші. Але той, хто сам подвизався на тому поприщі, котрому потім повинен допомогти, хто чув зойк потреби й злиднів істинних, а не вдаваних, хто терпів сам і бачив, як терплять інші, і співчував їм, і ділився останньою сорочкою з неімущим трударем у той час, коли й самому нічого було їсти і ні у що вдягнутися, як робив це Іванов, той — інше діло. Тому можна сміливо довірити мільйон і спати спокійно, — не пропаде даремно копійка з цього мільйона. Зробіть же справедливо, а листа мого покажіть багатьом як моїм, так і вашим приятелям, і особливо таким, котрих управлінню довірена яка-небудь частина, тому що трударі, подібні до Іванова, можуть трапитися на всіх поприщах, і все-таки не слід допустити, щоб вони померли від голоду. Якщо станеться, що один, відокремившись від усіх інших, візьметься дужче за всіх за своє діло, хоч би навіть і своє власне, але коли він скаже, що це, вочевидь, власне його діло буде потрібне всім, вважайте його ніби на службі й видавайте насущне харчування. А щоб пересвідчитись, чи немає тут якогось обману, тому що під таким виглядом може пробратися лінивий чоловік, який нічого не робить, слідкуйте за його власним життям; його власне життя скаже все. Якщо він так само, як Іванов, плюнув на всі звичаї та умовності світські, надягнув просту куртку і, відігнавши від себе думку не тільки про втіхи і гулянки, а навіть думку завести коли-небудь дружину й сімейство чи якесь господарство, веде життя істинно чернече, гне спину вдень і вночі над своєю роботою і молиться щохвилини, — тоді нічого довго розмірковувати, а треба дати йому засоби працювати, не слід також квапити й підштовхувати його — дайте йому спокій: підштовхне його Бог без вас; ваше діло тільки дивитися за тим, щоб він не помер від голоду. Не давайте йому великих коштів; дайте йому бідне і жебрацьке на-

віть утримання, і не спокушайте його спокусами світу. Є люди, котрі повинні вік залишатись жебраками. Жебрацтво є блаженство, котрого ще не розкусив світ. Але кого Бог удостоїв скуштувати його солодощі і хто вже полюбив істинно свою жебрацьку торбу, той не продасть її ні за які скарби тутешнього світу.

1846

XXIV
ЧИМ МОЖЕ БУТИ ДРУЖИНА ДЛЯ ЧОЛОВІКА В ПРОСТОМУ ДОМАШНЬОМУ ПОБУТІ, ЗА НИНІШНЬОГО СТАНУ РЕЧЕЙ У РОСІЇ

Довго думав я, на кого з вас напосісти: на вас чи на вашого чоловіка? Нарешті насмілююсь напосісти на вас: жінка швидше здатна отямитись і зрушити. Стан вас обох, хоч ви вважаєте себе на вершині блаженства, як на мене, не тільки не блаженний, а навіть гірший стану тих, котрі вважають себе у горі й нещасті. У вас обох є багато гарних якостей душевних, сердечних і навіть розумових, і немає тільки того, без чого все це нічому не послужить: немає всередині себе управління собою. Ніхто з вас не господар собі. У вас немає характеру, якщо визнати характером *міцність волі.* Ваш чоловік, відчуваючи цей недолік у собі, одружився зумисне з тим, щоб знайти в дружині собі збуджування на всяке діло і подвиг. Ви за нього вийшли заміж з тим, щоб він був вашим збудником у всякому ділі життя. Обоє один від одного чекають того, чого немає в обох. Кажу вам: стан ваш не тільки не блаженний, а навіть небезпечний. Ви обоє розпливетесь і розпуститесь серед життя, як мило у воді; всі ваші достоїнства і гарні якості зникнуть у безладі дій, який один зробиться вашим характером, і станете ви обоє — уособлене безсилля. Моліть Бога про *міцність.* У Бога можна все вимолити, навіть і міцність, котру, як відомо, ніякими засобами не може дістати безсила і квола людина. Дійте тільки розумно. «Молись і до берега гребись», — каже прислів'я. Проказуйте це собі і вранці, і в полудень, і ввечері, і в усі години дня: «Боже, збери мене всю в саму мене і укріпи!» — і дійте протягом цілого року так, як я вам зараз скажу, не роздумуючи поки, навіщо і до чого це.

Всю господарчу частину дому візьміть на себе; прибутки і видатки щоби були у ваших руках. Не ведіть загальної видаткової книги, але з самого початку року зробіть кошторис усього наперед, охопіть усі потреби ваші, продумайте наперед, скільки можете і скільки ви повинні витратити за рік, відповідно до ваших статків, і все зведіть до круглих сум. Розділіть ваші гроші на сім приблизно рівних куп. У першій купі будуть гроші на квартиру, з опалюванням, водою, дровами і всім, що має стосунок до стін дому й чистоти двору. У другій купі — гроші на стіл і на все їстівне з жалуванням кухарю і продовольством усього, що живе у вашому домі. У третій купі — екіпаж: карета, кучер, коні, овес, словом — все, що стосується цієї частини. У четвертій купі — гроші на гардероб, тобто все, що потрібно для вас обох з тим, щоб показатися в світі чи сидіти вдома. У п'ятій купі будуть ваші кишенькові гроші. У шостій купі — гроші на надзвичайні видатки, які можуть трапитися: переміна меблів, купівля нового екіпажу і навіть допомога кому-небудь з ваших родичів, якби він мав нагальну потребу. Сьома купа — Богу, тобто гроші на церкву і на бідних. Зробіть так, щоб ці сім куп залишалися у вас незмішаними, ніби сім окремих міністерств. Ведіть витрати кожної окремо, і під жодним приводом не займайте з однієї купи до іншої. Які не уявлялись би вам в цей час вигідні закупи і як би не спокушували вони вас своєю дешевизною, не купуйте. На це можете відважитися потім, коли більше укріпитесь. А тепер не забувайте ні на мить, що все це вами робиться для купівлі твердого характеру, а ця купівля поки для вас потрібніша за всяку іншу покупку, і тому будьте в цьому впертою. Просіть Бога про впертість. Навіть і тоді, коли б з'явилася потреба допомогти вбогому, ви не можете використати на це більше того, скільки знаходиться у визначеній на те купі. Якби навіть ви були свідком картини нещастя, що крає серце, і бачили б самі, що грошова допомога може допомогти, не смійте і тоді торкатися до інших куп, але їдьте по всьому місту, по всіх ваших знайомих і намагайтесь схилити їх до жалості: просіть, моліть, будьте готові навіть на приниження себе, щоби це залишилось вам уроком, щоб ви пам'ятали вічно, як ви були доведені до жорстокої необхідності відмовити нещасному, як ви повинні були через це зазнати приниження і навіть висміювання публічного; щоб це не виходило у вас з розуму, щоб ви через це привчалися обрізувати себе у витратах з кожної купи і заздалегідь міркували про те, щоб до кінця року залишався від кожної остаток для бідних, а не сходилися б тільки

кінці з кінцями. Якщо ви будете тримати це в голові своїй невідступно, то ви ніколи не заїдете без потреби нагальної до магазину і не купите собі неждано для себе самої яку-небудь прикрасу для каміна чи стола, до чого охочі у нас як дами, так і чоловіки (останні ще більше і суть не жінки, а баби). Ваші забаганки будуть мимовільно і непомітно зменшуватися, і дійде нарешті до того, що ви відчуєте самі, що вам не треба мати більше однієї карети і пари коней, більше чотирьох страв за столом, що званий обід може також наситити людей і на простому сервізі, з додачею однієї зайвої страви та пляшки вина, рознесеного без усяких тонкощів у простих чарках. Ви навіть не тільки не спопелієте з сорому, якщо піде містом чутка, що у вас не comme il faut, а ще посмієтесь з того самі, упевнившись істинно, що справжнє comme il faut є те, якого вимагає від людини Той Самий, Котрий створив її, а не той, котрий приводить у систему обіди, навіть і не той, котрий вигадує кожного дня змінювані етикети, навіть і не сама мадам Сихлер. Заведіть для кожної грошової купи особливу книгу, підводьте підсумок кожної купи кожен місяць і перечитуйте в останній день місяця все разом, порівнюючи всяку річ одну з іншою, щоб вміти дізнаватися, у скільки разів одна потрібніша за іншу, щоби бачити ясно, від якої першої треба відмовитись у разі необхідності, щоб навчитися мудрості осягати, що з потрібного є найпотрібнішим.

Додержуйтесь цього строго протягом цілого року. Кріпіться і будьте впертою, і весь цей час моліться Богу, щоб укріпив вас. І ви окріпнете неодмінно. Важливо те, щоб у людині хоч що-небудь зміцніло й стало непорушним; від цього несамохіть встановиться порядок і у всьому іншому. Укріпившись у ділі речового порядку, ви укріпитесь непомітно в ділі душевного порядку. Розподіліть ваш час; визначте для всього обов'язкові години. Не залишайтесь уранці з вашим чоловіком; женіть його на службу в його департамент, щохвилини нагадуючи йому про те, що він увесь повинен належати спільній справі і господарству всієї держави (а його власне господарство не його турбота: воно повинне лежати на вас, а не на ньому), що він одружився саме з тим, щоб, звільнивши себе від дрібних турбот, уповні віддатися вітчизні, і дружина йому дана не для завади службі, а на укріплення його на службі. Щоб увесь ранок ви працювали порізно, кожний на своєму поприщі, і через те зустрілись би весело перед обідом і зраділи б так один одному, начеб кілька років не бачились, щоб вам було що переказати один одному і не почастував би один одного позіхом. Розкажіть йому все, що ви робили у вашому

домі й хатньому господарстві, і хай він розкаже вам усе, що зробив у департаменті своєму для спільного господарства. Ви повинні знати напевно сутність його посади, і в чому полягає його частина, і які діла випало йому вершити в той день, і в чому саме вони полягали. Не нехтуйте цим і пам'ятайте, що дружина повинна бути помічницею чоловіка. Якщо тільки протягом одного року ви будете уважно вислуховувати від нього все, то на другий рік будете в силах подати йому навіть пораду, будете знати, як підбадьорити його при зустрічі з якою-небудь неприємністю по службі, будете знати, як змусити його перенести й витерпіти те, на що в нього не вистачило б духу, будете його істинним збудником на все прекрасне.

Почніть же з цього дня виконувати все, що я вам тепер сказав. Кріпіться, моліться і просіть Бога невідступно, хай поможе вам зібрати всю себе в собі і тримати себе. Все у нас тепер розплилось і розхристалось. Погань і ганчірка став усякий чоловік; обернув сам себе на підле підніжжя всього і на раба найбільш пустих і дрібних обставин, і немає тепер ніде свободи в її істинному смислі. Цю свободу один мій приятель, котрого ви особисто не знаєте, але котрого, однак, знає вся Росія, визначає так: «Свобода не в тому, щоб говорити сваволі своїх бажань: *так*, а в тому, щоб уміти сказати їм: *ні*». Він правий, як сама правда. Ніхто тепер у Росії не вміє сказати самому собі цього твердого «ні». Ніде я не бачу мужа. Хай же безсила жінка йому про це нагадає! Стало так тепер все чудно, що дружина ж повинна звеліти чоловікові, щоби він був її глава і повелитель.

1846

XXV
СІЛЬСЬКИЙ СУД І РОЗПРАВА

(З листа до М.)

Ніколи не нехтуйте розправою і судом. Не доручайте цього діла управителю і нікому на селі: ця частина важливіша за саме господарство. Судіть самі. Цим одним ви зміцните розірваний зв'язок поміщика із селянами. Суд — Боже діло, і я не знаю, що може бути цього вище. Недарма так ушановується в народі той, хто вміє виголошувати правий суд. До вас повалить не тільки ваше село, а й всі окружні мужики з інших селищ, як тільки дізнаються, що ви вмієте давати розправу. Не нехтуйте ніким з тих, хто прихо-

дить, і судіть усіх, хоч би навіть і за незначну сварку чи бійку. З приводу цього можете багато сказати мужику такого, що піде на добро його душі і чого б ви ніяк не знайшлися сказати в інший час, не знайшовши, до чого присікатися.

Судіть усякого чоловіка подвійним судом і всякому ділу давайте подвійну розправу. Один суд повинен бути людський. На ньому виправдайте правого і осудіть винуватого. Намагайтесь, щоб це було при свідках, щоб тут стояли й інші мужики, щоб усі бачили ясно як день, чим один правий і чим другий винний. Другий же суд зробіть Божеський. І на ньому осудіть і правого і винуватого. Виведіть ясно першому, як він сам був того виною, що другий його образив, а другому — як він подвійно винний і перед Богом, і перед людьми; одному дорікніть, чому не простив своєму брату, як повелів Христос, а другого попрікніть, чому він образив Самого Христа у своєму братові; а обом разом викажіть за те, що не примирилися самі і прийшли на суд, і візьміть слово з обох сповідатися неодмінно попу на сповіді в усьому. Якщо такий суд ви будете виголошувати, ви будете самі повноважні, як Бог, тому що Бог вас уповноважить. Ви здобудете звідти для себе самого багато добра і багато прямих і правих знань. Якби багато з державних людей починали своє поприще не паперовими заняттями, а усною розправою справ між простими людьми, вони б краще спізнали дух землі, властивість народу і взагалі душу людини і не запозичували б потім з чужоземних земель нам негодящих нововведень. Правосуддя у нас могло б учинятися краще, ніж в усіх інших державах, тому що з усіх народів тільки в одному російському запала ця вірна думка, що немає людини правої і що правий один тільки Бог. Ця думка, як непохитне вірування, рознеслась повсюди в нашому народі. Озброєний нею, навіть простий і нерозумний чоловік прибирає серед народу владу і припиняє сварки. Ми тільки, люди вищі, не чуємо її, тому що набрались пустих рицарсько-європейських понять про правду. Ми тільки сперечаємося через те, хто правий, хто винуватий; а якщо розібрати кожну зі справ наших, прийдеш до того ж знаменника, тобто — обоє винуваті. І бачиш, що цілком розумно діяла комендантша в повісті Пушкіна «Капітанська дочка», котра, відправивши поручика розсудити городового солдата з бабою, які побилися в бані за дерев'яну ряжку, спорядила його такою інструкцією: «Розбери, хто правий, хто винуватий, та обох і накажи».

1845

XXVI
СТРАХИ І ЖАХИ РОСІЇ

(Лист до графині ....ої)

На ваш довгий лист, який ви писали з таким страхом, який просили сієї ж миті знищити після прочитання і на який просили відповідати не інакше, як через вірні руки, але не поштою, я відповідаю не тільки не по секрету, але, як ви бачите, у друкованій книзі, яку, може бути, прочитає половина грамотної Росії. Спонукало мене до цього те, що, може бути, мій лист послужить водночас відповіддю й іншим, котрі, подібно до вас, бентежаться тими ж страхами. Те, що ви мені об'являєте по секрету, є ще не більше як одна частина всього діла; а ось якби я вам розказав те, що я знаю (а знаю я, поза всяким сумнівом, далеко ще не все), тоді б, точно, скаламутилися ваші думки і ви самі подумали б, як би втекти з Росії. Та куди тікати? ось питання. Європі довелось ще важче, ніж Росії. Різниця в тому, що там ніхто ще цього уповні не бачить: все, не виключаючи навіть державних людей, перебуває поки на верхівці верхніх відомостей, тобто перебуває в тому зачарованому колі знань, яке нанесено журналами у вигляді скороспілих висновків, необачливих прикладів, виставлених, крізь брехливі призми всяких партій, зовсім не у тому світлі, в якому вони є. Зачекайте, скоро піднімуться знизу такі крики, саме у тих позірно упоряджених державах, яких зовнішнім блиском ми так захоплюємося, прагнучи від них усе перейняти і пристосувати до себе, що запаморочиться голова у самих тих знаменитих державних людей, котрими ви так любувалися у палатах і камерах. У Європі заварюються тепер скрізь такі сум'яття, що не допоможе ніякий людський засіб, коли вони відкриються, і перед ними буде нікчемна річ страхи, котрі вам бачаться тепер у Росії. У Росії ще блимає світло, є ще путі й дороги до спасіння, і слава Богу, що ці страхи прийшли тепер, а не пізніше. Ваші слова: «Всі занепадають духом, ніби у чеканні чогось неминучого», рівно як і слова: «Кожен думає тільки про спасіння особистих вигод, про збереження власної користі, так як на полі битви після поразки кожен думає тільки про спасіння життя: sauve qui peut», дійсно справедливі; так воно тепер дійсно є; так бути має: так повелів Бог, щоби воно було. Кожен повинен подумати тепер про себе, саме про своє власне спасіння. Та настав ін-

ший рід спасіння. Не тікати на кораблі із землі своєї, рятуючи своє нікчемне земне майно, а, рятуючи свою душу, не виходячи геть із держави, повинен кожен з нас спасати самого себе у самому серці держави. На кораблі своєї посади і служби повинен тепер кожен з нас виноситись із виру, дивлячись на Керманича небесного. Хто навіть і не в службі, той повинен тепер же вступити на службу і ухопитись за свою посаду, як потопаючий хапається за дошку, без чого не врятуватись нікому. Служити ж тепер повинен з нас кожен не так, як би служив він у колишній Росії, але в іншій Небесній державі, главою котрої вже Сам Христос, а тому й усе своє ставлення чи до влади, вищої над нами, чи до людей, рівних і кружляючих навкруги нас, чи до тих, котрі нас нижчі й знаходяться під нами, повинні ми виконати так, як повелів Христос, а не хто інший. І вже нічого тепер дивитись на які-небудь щиглі, котрі б завдавав хто б то не було нашому честолюбству чи самолюбству, — треба пам'ятати тільки те, що заради Христа взята посада, а тому повинна бути і виконана так, як звелів Христос, а не хто інший. Тільки одним цим засобом і може кожен з нас тепер врятуватись. І погано буде тому, хто про це не помислить зараз же. Скаламутиться розум його, потьмаряться думки, і не знайде він кутка, куди сховатися від своїх страхів. Згадайте *Єгипетські тьми*, які з такою силою передав цар Соломон, коли Господь, бажаючи покарати одних, наслав на них невідомі, незрозумілі страхи. Глупа ніч обійняла їх раптом серед білого дня; з усіх сторін втупилися в них жахаючі образи: дряхлі страховиська з печальними обличчями постали невідпорно в очах їхніх; без залізних ланцюгів скувала їх усіх боязнь і позбавила всього, всі почуття, всі бажання, всі сили в них загинули, крім одного страху. І сталося це тільки в тих, котрих покарав Господь. Інші ж у цей же час не бачили ніяких жахів; для них був день і світло.

Дивіться ж, щоб не сталося з вами чого-небудь подібного. Краще моліться і просіть Бога про те, щоб напоумив вас, як бути вам на вашому власному місці й на ньому виконати все згідно із законом Христа. Діло йде тепер не на жарт. Перш ніж бентежитись від оточуючого безладу, непогано зазирнути всякому з нас у свою власну душу. Зазирніть також і ви у свою. Бог зна, може бути, там побачите такий же безлад, за який картаєте інших; може бути, там побутує розтріпаний, неохайний гнів, зугарний кожної хвилини заволодіти вашою душею, на радість ворогу Христа; може бути, там поселилась малодушна здатність впадати на всякому

кроці у зневіру — жалюгідну дочку безвір'я у Бога; може бути, там ще таїться марнославне бажання ганятися за тим, що виблискує і має славнозвісність світську; може бути, там побутує гордість кращими якостями своєї душі, спроможна перетворити у ніщо все добро, яке має. Бог зна, що може бути в душі нашій. Краще в кілька разів більше збентежитися від того, що всередині нас самих, ніж від того, що поза і навкруг нас. Що ж стосується страхів і жахів у Росії, то вони не без користі: посеред них багато хто виховався таким вихованням, якого не дадуть ніякі школи. Сама утрудненість обставин, надавши нових вигинів розуму, розбудила дрімаючі здібності багатьох, і у той час, коли на одних кінцях Росії ще дотанцьовують польку і дограють преферанс, уже незримо утворюються на різних поприщах істинні мудреці життєвого діла. Ще мине десяток років, і ви побачите, що Європа приїде до нас не за купівлею коноплі й сала, але за купівлею мудрості, котрої не продають більше на європейських базарах. Я б вам назвав багатьох таких, котрі складуть коли-небудь красу землі Руської і принесуть їй віковічне добро; та до честі вашої статі я повинен сказати, що жінок ще більше. Їх ціле намисто з перлин зберігає моя пам'ять. Всі вони, починаючи з ваших дочок, котрі так живо нагадали мені, у скільки разів спорідненість душевна вища за всяку кревну спорідненість (дай Боже, щоб найкраща сестра з такою готовністю виконувала прохання свого брата, з якою вони виконували найменші бажання душі моєї), — починаючи з них і продовжуючи тими, про котрих ви ледве чули, і закінчуючи тими, про котрих ви, може бути, і не почуєте ніколи, та котрі досконаліші всіх тих, про яких ви чули. Всі вони не схожі одна на іншу, і кожна є сама по собі явище незвичайне. Тільки одна Росія могла породити подібне розмаїття характерів. І тільки у нинішній час важких обставин, розслаблення і розбещення загального, повсюдної нікчемності суспільства, могли вони утворитися. Та всіх перевищила одна, котру я і в очі не знаю і про котру до мене дійшла тільки одна темна розповідь. Не думав я, щоб могла існувати на землі подібна досконалість. Зробити таке розумне і великодушне діло, і зробити його так, як уміла зробити вона; зробити так, щоб відвести від себе і підозру в її власній участі й розкласти весь подвиг на інших таким чином, що ці інші стали похвалятися нею зробленим ділом, ніби власним своїм, у повній певності, що вони його зробили. Так розумно обдумати вже наперед, як втекти від слави, тоді як саме діло вже з необхідністю мало б кричати про себе і виявити її! До-

сягти успіху в цьому і залишитися невідомою! Ні, подібної мудрості ще не зустрічав я ні в кому з нашої братії чоловічої статі. І мені здалися цієї хвилини блідими всі жіночі ідеали, створювані поетами: вони те саме перед цією істиною, що маячня уяви перед повним розумом. Жалюгідними мені також здалися цієї хвилини всі ті жінки, котрі женуться за блискучою славнозвісністю! І де ж явилося таке диво? У непримітному закутку Росії, у той час саме, коли стало важче обертатися людині, коли заплутались обставини всіх і настали лякаючі вас страхи і жахи Росії.

1846

XXVII
ДО КОРОТКОЗОРОГО ПРИЯТЕЛЯ

Озброївся поглядом сучасної короткозорості і думаєш, що вірно судиш про події! Висновки твої — гнилизна; вони зроблені без Бога. Чого покликаєшся ти на історію? Історія для тебе мертва, — і лише закрита книга. Без Бога не виснуєш з неї великих висновків; виснуєш одні тільки нікчемні й дрібні. Росія не Франція; елементи французькі — не російські. Ти забув навіть про своєрідність кожного народу й думаєш, що одні й ті ж події можуть діяти однаковим чином на кожний народ. Той же самий молот, коли падає на скло, роздроблює його вщент, а коли впаде на залізо, кує його. Думки твої про фінанси засновані на читанні іноземних книг та на англійських журналах, а тому власне мертві думки. Сором тобі, будучи розумним чоловіком, не увійти досі до власного ума свого, котрий міг би самобутньо розвинутися, а не захаращувати його чужоземним гноєм. Не бачу і в проектах твоїх участі Божої; не чую у словах листа твого, попри весь блиск ума і гострий розум, щоби Бог був присутній у твоїх думках у той час, коли ти писав його; не бачу я на твоїй думці освячення небесного. Ні, не зробиш ти добра на своїй посаді, хоч і бажаєш того; не принесуть твої діла того плоду, котрого ждеш. З прекрасними намірами можна зробити зло, як уже багато хто і зробив його. Останнім часом не стільки розгардіяшу зробили нерозумні люди, скільки розумні, а все від того, що понадіялись на свої сили та на ум свій. Ти гордий, і чим же пишаєшся? хоч би вже своїм умом; ні, ти загромадив сміттям свій ум, справді чудовий і великий, і зробив його



В. Бєлінський. *1840-ві роки.*

чужоземцем самому собі. Ти пишаєшся чужим, мертвим умом і видаєш його за свій. Дивись за собою: ти ходиш небезпечно. Ти мітиш у державні люди і будеш чоловіком державним, тому що у тебе, справді, є на те здібності; але тим строгіше тепер дивись за собою. Не зачинай цих покращень, котрими вже наповнилася твоя голова ще до того, як ти вступив у свою посаду, і пам'ятай, що всяким найменшим нерозважливим вчинком можна призвести тепер велике зло. Вже і в твоїх нинішніх проектах видно радше боязнь, ніж передбачливість. Всі думки твої спрямовані на те, щоб уникнути чогось загрозливого у майбутньому. Не майбутнього, але теперішнього стережися. Про теперішнє велить нам дбати Бог. Хто засмучується боязню від майбутнього, від того, значить, уже відступилась свята сила. Хто з Богом, той дивиться світло вперед і є уже в теперішньому творцем сяючого майбуття. А ти гордий: ти й тепер уже нічого не хочеш бачити; ти самовпевнений: ти думаєш, що вже все знаєш; ти думаєш, що всі обставини Росії тобі відкриті; ти думаєш, що вже ніхто і повчити тебе не може; ти прагнеш з усіх сил бути схожим на тих державних людей, котрі швидко зблиснули і швидко зникли, котрі мали в собі все для того, щоб зробити безліч добра, котрі навіть полум'яніли бажанням зробити добро, навіть працювали, як мурашки, все своє життя, і при всьому тому не залишилось після них ніякого сліду, і сама пам'ять про них забута; як щезає коло на воді, щезло життя їхнє посеред Росії. І до сих пір ще, на наш сором, вказують нам європейці на своїх великих людей, розумнішими за яких бувають у нас часом і невеликі люди; та ті хоч яке-небудь залишили після себе діло *міцне*, а ми виробляємо купи справ, і всі, як порох, змітаються вони з землі разом з нами. Ти гордий — кажу тобі, і знову повторюю тобі: ти гордий; пильнуй себе і спасай себе від гордості зарання. Почни з того, що переконай самого себе, що ти за всіх дурніший у Росії, і що з цих тільки пір слід серйозно порозумнішати тобі, і слухай з такою увагою всякого ділка, наче б зовсім нічого не знав і всього від нього хотів би повчитися. Втім тобі ще загадка слова мої; вони на тебе не подіють. Тобі потрібне чи яке-небудь нещастя, чи потрясіння. Моли Бога про те, щоб сталось це потрясіння, щоб зустрілась тобі яка-небудь найнестерпніша неприємність на службі, щоб знайшовся такий чоловік, котрий сильно образив би тебе і осоромив так перед усіма, що від сорому не знав би ти, куди сховатися, і розірвав би за одним ра-

зом всі найчутливіші струни твого самолюбства. Він буде твій істинний брат і визволитель. О, як нам буває потрібний публічний, даний на очах у всіх, ляпас!

1844

XXVIII
ДО ПОСІДАЮЧОГО ВАЖЛИВЕ МІСЦЕ

В ім'я Бога беріть всяку посаду, яку б вам не запропонували, і не бентежтесь нічим. Чи доведеться вам їхати до черкесів на Кавказ, чи, як колись, посісти місце генерал-губернатора — ви тепер потрібні скрізь. Що ж до утруднень, про які ви говорите, то все тепер утруднене; все стало складно; всюди багато роботи. Чим більше входжу умом у сутність нинішніх речей, тим менше можу вирішити, яка посада тепер важча і яка легша. Для того, хто не християнин, все стало тепер трудно; для того ж, хто вніс Христа в усі діла і в усі дії свого життя, — все легко. Не скажу вам, щоб ви зробились уповні християнином, але ви близькі до цього. Вас не турбує вже честолюбство, вас не приманюють уперед уже ні чини, ні нагороди, ви уже зовсім не думаєте про те, щоб похизуватися перед Європою і зробити з себе історичну особу. Словом, ви зійшли саме на ту сходинку стану душевного, на котрій треба бути тому, хто захотів би зробити тепер користь Росії. Чого ж вам боятися? Я навіть не розумію, як може чого-небудь боятися той, хто вже осягнув, що треба діяти скрізь як християнин. Він на всякому місці мудрець, всюди знавець діла. Поїдете ви на Кавказ — ви перш за все пильно роздивіться. Християнське смирення вас не допустить ні до якої швидкої поспішливості. Ви, як учень, спочатку будете дізнаватися. Ви не пропустите ні одного старого офіцера, не розпитавши про його власні сутички з неприятелем, знаючи, що тільки зі знання подробиць виводиться знання *цілого*. Ви змусите всіх розказати собі порізно всі подвиги бранного та бівуачного життя; розпитаєте і цициановців, і єрмоловців, і офіцерів нинішньої епохи і, коли заберете все, що треба, обіймете всі подробиці, з'єднаєте всі окремі цифри і підведете їм підсумок — вийде у підсумку сам собою план полководцеві: не треба буде й голови ламати, ясно буде як день все, що вам треба робити. І коли весь план буде вже в голові вашій, ви й тоді не будете квапитися; християн-

ське смирення вас до того не допустить. Не об'являючи його нікому, ви розпитаєте всякого вартого уваги офіцера, як би він діяв на вашому місці; ви не залишите не почутою жодної думки, ні навіть поради від кого б то не було, хоч би від того, хто стоїть на низькому місці, знаючи, що інколи Бог може навіяти і простому чоловіку розумну думку. Для цього ви не станете збирати воєнних нарад, знаючи, що не в суперечках і спорах діло, але поодинці вислухаєте кожного, хто б захотів з вами поговорити. Словом, ви всіх вислухаєте, але зробите так, як звелить вам ваша власна голова; а ваша власна голова звелить вам розумно, тому що всіх вислухає. Ви будете навіть неспроможні зробити нерозумне діло, тому що нерозумні діла робляться від гордості і впевненості в собі. Та християнське смирення спасе вас скрізь і віджене те самозасліплення, яке находить на багатьох навіть дуже розумних людей, котрі, дізнавшись тільки одну половину діла, вже думають, що дізнались все, і летять прожогом діяти; тоді як, на жаль, навіть і в тому ділі, яке, ймовірно, наскрізь нам відоме, може ховатися ціла половина невідома. Ні, Бог від вас віджене це грубе засліплення. Чого ж вам боятися Кавказу?

Чи доведеться вам, як і раніше, бути генерал-губернатором де-небудь всередині Росії — та ж християнська мудрість осінить вас. Добре знаю, що тепер трудно начальствувати всередині Росії — набагато трудніше, ніж будь-коли раніше, і, може бути, трудніше, ніж на Кавказі. Багато зловживань; завелося таке здирство, котре знищити немає ніяких засобів людських. Знаю й те, що утворився інший незаконний хід дій мимо законів держави і вже перетворився майже на законний, так що закони залишаються тільки для виду; і якщо тільки вдивишся пильно в те саме, на що інші дивляться поверхово, не підозрюючи нічого, то піде обертом голова у найрозумнішого чоловіка. Але ви й тут діятимете розумно. Християнське смирення змусить вас і тут не віддаватися допоки висновкам гордого ума, а терпляче роздивитися. Знаючи, під якою кількістю сторонніх впливів перебуває тепер кожен чоловік і як усі вони дотикаються до виконання його посади, ви раніше поцікавитесь спізнати кожного з обіймаючих головні посади, спізнати його з усіх сторін його домашнього і родинного життя, з ходом його думок, нахилами та звичками. Для цього ви не будете використовувати шпигунів. Ні, ви розпитаєте його самого. Він вам скаже все і з вами розбалакається, тому що в обличчі вашому є вже щось таке, що викликає до вас довіру в усіх; з допомогою цього ви дізнаєтесь

те, чого не дізнається ніколи крикун — нахрап, або так званий розпікатель. Ви не будете переслідувати за несправедливість нікого окремо до тих пір, поки не виступить перед вами ясно весь ланцюг, необхідною ланкою котрої є вами помічений чиновник. Ви вже знаєте, що вина так тепер розклалася на всіх, що ніяким чином не можна сказати спочатку, хто винуватий більше за інших. Є безвинно-винуваті і винувато-невинні. Саме через це ви тепер будете незрівнянно обережнішим і обачнішим, ніж будь-коли раніше. Ви станете глибше вдивлятися в душу чоловіка, знаючи, що в ній ключ до всього. Душу і душу треба знати тепер, а без того не зробити нічого. А спізнати душу може один тільки той, хто почав уже працювати над власною душею своєю, як почали це робити тепер ви. Якщо ви спізнаєте шахрая не тільки як шахрая, але заразом і як людину, якщо ви спізнаєте всі душевні його сили, дані йому на добро і котрі він обернув у зло чи зовсім не використав, тоді ви зумієте так дорікнути йому ним же самим, що він не знайде собі місця, куди йому сховатися від самого ж себе. Діло раптом обернеться інакше, коли покажеш чоловіку, чим він винуватий перед самим собою, а не перед іншим. Тут потрясеш так його всього, що в ньому з'явиться раптом відвага бути іншим, і тоді тільки ви відчуєте, яка благородна наша російська порода, навіть і в шахраєві. Ваше нинішнє генерал-губернаторство буде зовсім інше, ніж колись. Головна помилка вашого колишнього управління, котре, втім, принесло велику користь, незважаючи на те, що ви його осуджуєте й ганьбите, полягала, на мою думку, в тому, що ви не зовсім вірно визначили собі сутність цієї посади. Ви прийняли генерал-губернатора за постійного начальника і господарчого правителя губернії, котрого благотворний вплив може бути відчутним в губернії тільки від довготривалого його перебування на одному місці. Один державний наш муж визначив так цю посаду: «Генерал-губернатор є міністр внутрішніх справ, який зупинився на дорозі». Визначення це точніше і більш суголосне з тим, чого вимагає сам уряд від цієї посади. Посада ця більше тимчасова, ніж постійна. Генерал-губернатор посилається з тим, щоб прискорити биття державного пульсу всередині губернії, привести у швидкіший рух все урядове виробництво у губернських місцях як зв'язаних між собою, так і незалежних, що перебувають під управлінням окремих міністерств, дати поштовх усьому, своїм повноваженням полегшити утрудненість багатьох місць у їхніх зносинах з віддаленими міністерствами, не вносячи ніяких нових елементів і

нічого не заводячи від себе, все примусити обертатися швидше в законах і межах, уже вказаних і визначених. Владу цю, що полягає у верховному нагляді над тим, що вже є і заведено, ви прийняли за клопітливий обов'язок управителя, котрий сам повинен викручуватись у господарстві і прийняти на себе всі дрібні видатки; ви захопили собі частину того, що повинно належати губернатору, а не генерал-губернатору, і цим самим применшили найвище значення вашої посади. Ви вважали ваше місце довічним. Ви захотіли вашими власними закладами залишити після себе пам'ятник вашого перебування. Стремління прекрасне, та якби ви вже тоді були тим, чим ви є тепер, тобто більше християнином, ви подбали б про інший пам'ятник. Облаштувати дороги, мости і всяке сполучення, і облаштувати їх так розумно, як облаштували ви, є діло істинно потрібне; але вторувати багато внутрішніх доріг, котрі до сих пір затримують російську людину в стремлінні до повного розвитку сил її і котрі заважають їй користуватись як дорогами, так і всякими іншими виявами освіти, про котрі ми так ревно клопочемося, є діло ще потрібніше. Пушкін, коли бачив турботу не про головне, а про те, що вже виходить із головного, зазвичай висловлювався прислів'ям: «Було б корито, а свині будуть». Мости, дороги і всі ці сполучення власне свині, а не щось інше. Були б міста, а вони самі собою прибіжать. У Європі за них небагато клопоталися, та як тільки з'явились міста, самі собою з'явились дороги: самі ж звичайні люди й завели їх без усякої підмоги урядів, і тепер розвинулась їх така кількість, що стали вже всерйоз ставити одне одному питання: «Для чого ця швидкість сполучення? Що виграло людство через ці залізниці і всілякі дороги, що отримало воно в усіх родах свого розвитку і яка користь від того, що одне місто тепер збідніло, а інше зробилося людним базаром та збільшилась кількість гультяїв в усьому світі?» У Росії давно б завелась вся ця погань сама собою, з такими зручностями, яких і в Європі немає, якби тільки багато хто з нас подбав раніше про діло внутрішнє так, як слід. «Про це помисліть перше, — сказав Спаситель, — а ця вся вам додасться». Ваші подвиги у відношенні моральному були набагато значніші. Кого я не чув, усі відгукуються з повагою про ваші розпорядження; всі говорять, що ви викорінили багато неправд, що поставили багатьох істинно благородних і прекрасних чиновників. Я про це дізнався, хоч ви зі скромності мені не сказали. Та ви б зробили ще більше, якби згадали тоді, що ваша посада тимчасова і що не про те слід було дбати, щоб тільки при вас все

було добре, але саме про те, щоби після вас все було добре. Ви повинні були безнастанно уявляти собі, що після вас прийме цю посаду слабкий і бездарний наступник, котрий не тільки не підтримає вами заведеного порядку, але ще зіпсує його, а тому вже з самого початку ви повинні були думати про те, щоб діяти так сильно і загартувати зроблене так міцно, щоб після вас уже ніхто не міг зсунути те, що одного разу спрямоване. Ви повинні були рубати зло при корінні, а не у гілках, і дати такий поштовх загальному руханню всього, щоб після вас пішла сама собою працювати машина, так щоб не було чого над нею стояти і наглядачеві, і сим тільки спорудили б пам'ятник вічний вашого генерал-губернаторства. Тепер я знаю, що ви зовсім діятимете інакше, а тому не нехтуйте ніяк цією посадою, якщо вона буде вам знову запропонована. Ніколи ще не був таким важливим і потрібним генерал-губернатор, як у нинішній час. Я вам назву вже кілька подвигів таких, котрих ніхто тепер не може зробити, крім генерал-губернатора.

По-перше, ввести всяку посаду в її законні межі і всякого чиновника губернії — у повне знання його посади. Це діло зовсім не абищиця. Останнім часом всі майже губернські посади непомітним чином вийшли за межі й кордони, вказані законом. Одні надто стали обрізані й утиснені, другі розсунулись у діях на шкоду іншим; прямі місця знесилилися і послабшали від уведення багатьох непрямих і тимчасових. Останнім часом стали особливо відчуватися повноваження і розв'язані руки там, де потрібно *перешкоджати* в діях, і зв'язані руки там, де потрібно *посприяти* їм. Повернути всяку посаду в її законне коло тим більше стало тепер важко, що самі чиновники збились у своїх поняттях про неї. Отримуючи її у спадок від попередника в тому вигляді, якого надав їй останній, вони всі узгоджуються більш-менш з цим виглядом, а не з першообразом її, котрий уже майже вийшов у всіх із голови. Від цього багато благонамірених і навіть доволі розумних начальників хотіли вже знищити чи зовсім перебудувати ті посади, котрі слід було тільки просто повернути собі. Діло це може зробити тільки вищий і повноважний начальник, якщо він не зневажить осягнути сам сутність всякої посади. Всі наші посади у їхньому першообразі прекрасні і прямо створені для землі нашої. Розглянемо зумисне організм губернії. Перша особа — губернатор. Він з'являється у кількох видах своєї влади.

Він начальник і правитель повноважний в усьому, що стосується господарчого та поліцейського управління по усій губернії, як міського, розуміючи тут усе, що стосується внутрішнього

облаштування міст і підтримання в них порядку, так і земського, включаючи сюди все, що робиться в землях поза містами: збирання податків, розподіл повинностей, облаштування доріг, забудови і поправки всіх родів. У першому випадку в його повному і безпосередньому розпорядженні — губернський поліцмейстер і городничі усіх міст; у другому випадку — капітан-справники і земські засідателі, котрі відносяться до нього за посередництва губернського управління, створеного в дусі колегіальних правлінь з радниками, а не у вигляді власної канцелярії з секретарем, так що відповідальність за всяке важливе зловживання, якби його зробив губернатор, падає неодмінно на радників і чиновників, і за всієї повноважності своєї він уже обмежений.

Він більше ніж член присутствія і свідок діловодства в інших присутствіях, що від нього зовсім не залежать і перебувають під управлінням своїх особливих міністерств; якщо тільки ці присутствія учиняють які-небудь угоди та умови, чи щодо здачі внайми або на відкупи казенних земель, озер, чи взагалі щодо всяких продаж, закупівель і укладання на них умов, він повинен бути вже там. Ніякі казенні підряди й угоди не можуть відбуватися без його особистої присутності. Таким чином місця, зовсім від нього незалежні щодо внутрішнього свого діловодства, вже обрізані його присутністю на всіх путях до зловживань.

Весь уклад юстиції, як-от: всі суди повітові, так і вища їхня інстанція — гражданська палата, знаходячись у повному віданні свого міністерства, здаються незалежними від губернатора, але на всіх путях несправедливостей вони обмежені на кожному кроці губернатором, котрий під час об'їздів своїх по всей губернії, що трапляються не менше двох разів на рік, має право, зазирнувши в суд, вимагати виїмково дві-три вирішені справи, перевірити їх у себе вдома, разом із секретарем своїм, і у такий спосіб тримати у страху їх усіх. Словом, не маючи ніякого начальства над місцями, залежними від інших начальників, він має право зупинити зловживання скрізь, де б воно не було.

На дворян він може мати тільки вплив моральний. В обряді ж посадового його спілкування з дворянством влаштовано так, щоб він мав з ними діло в особі їхнього ж представника, губернського предводителя, і таким чином за посередництва його одного поладнати з ними усіма; тут видно особливу мудрість законодавця, тому що інакше не було б ніякої можливості йому спілкуватися з ними усіма й ладнати, беручи до уваги ту відмінність у вихованні, звичаях, думках і те незліченне розмаїття характерів, якого не пред-

ставляє жодне з європейських дворянств і яке є тільки в нашому. Звання предводителя дворянства, будучи чином майже рівним до звання губернатора, маючи право на перше місце після нього в губернії, вже сим самим вказує їм на необхідність бути друзями, інакше їм обом було б ніяково у відносинах світських і не вільно на поприщі посадовому. Самі місця капітан-справника і засідателів, котрі, будучи обрані дворянством, знаходяться потім у повній залежності від губернатора, вказують на необхідність взаємного підкріплення одного в другому. Лякаючи іменем губернатора, предводитель може багато зробити там, де не вистачить власної влади; так само як і губернатор за посередництва предводителя може успішніше та сильніше діяти на дворян.

Усюди можуть трапитися недогляди, неправда може прослизнути всюди; за самим губернатором можуть завестися гріхи. І це передбачено: є окрема особа, від усіх незалежна, що повинна тримати себе від усіх у стороні, навіть і від самого губернатора. Це прокурор, котрий є оком закону, без котрого жодний папір не може вийти з губернії. Жодне проведення справ у всіх губернських місцях не може його оминути. Вона не вирішена, якщо він не зазначив на всіх її сторінках своє слово: читав. Нікому не підлягає він сам в усій губернії; нікому не дає звіту, крім міністра юстиції, з котрим одним тільки має прямі зносини, і завжди може подати протест на все, що робиться у губернії.

Словом, усе повне, і скрізь чутна законодавча мудрість, як і в установленні самої влади, так і в стосунках її між собою. Я вже і не кажу про ті установи, де ще далі простяглося урядове передбачення, згадаю тільки про Совісний суд, подібного до якого не знаю в інших державах. На мою думку, це вершина чоловіколюбства, мудрості й знання душевного. Всі ті випадки, де тяжкий і жорстокий дотик закону; всі справи, що стосуються малолітніх, божевільних; все, що може вирішити одна тільки совість людини і де може бути несправедливим найсправедливіший закон; все, що повинно бути кінчене полюбовно й миролюбно у високому християнському смислі, без зволікань у високих інстанціях, — є вже його предметом. І як розумно, що вибір совісного судді залежить від дворянства, котре обирає зазвичай на це місце того, на кого падає загальний голос, як на чоловіколюбну і безкорисливу людину. Як добре також, що йому не призначається за це ніякого жалування, ніяких нагород і що немає тут ніякої мирської примани людині. Був час мені дуже хотілося посісти це місце. Як багато можна

вирішити на ньому найбільш заплутаних спірних справ. Самі позивачі опріч власних вигод своїх перенесуть діло до Совісного суду, як тільки рознесеться поголос, що суддя судить істинно по совісті і вже прославився мудрістю свого Божеського суду. Кому з нас не хочеться примиритися?

Одним словом, чим більше вдивляєшся в організм управління губерній, тим більше дивуєшся мудрості засновників: чутно, що Сам Бог будував незримо руками государів. Все повно, достатньо, все влаштовано саме так, щоб посприяти в добрих діях, подаючи руку один одному, і зупиняти тільки на путі до зловживань. Я навіть і придумати не можу, для чого тут потрібен який-небудь додатковий чиновник; всяка нова особа тут не до діла, всяке нововведення — непотрібна вставка. А між тим знайшлися ж такі правителі губерній, як ви самі знаєте, котрі припрягли до всього цього безліч різних чиновників з особливих доручень, безліч всяких тимчасових і слідчих комітетів, розклали і роздробили дії всякої посади і збили чиновників так, що вони втратили й останнє уявлення про межі точні свого поприща. Добре, що ви цього не зробили, тому що ви й тоді розуміли це діло краще за інших. Ви дуже добре знаєте, що приставити нового чиновника для того, щоб обмежити попереднього в його покражі, означає зробити двох крадіїв замість одного. Та й взагалі система обмеження — найбільш дріб'язкова система. Чоловіка не можна обмежити чоловіком; наступного року виявиться потреба обмежити й того, котрий приставлений для обмеження, і тоді обмеженням не буде кінця. Ця пуста й жалюгідна система, подібно до всіх інших систем негативних, могла утворитися тільки в державах колоніальних, котрі склались з народу всякого наброду, який не має національної цілизни й духу народного, де невідомі ні самозречення, ні благородство, а тільки одні корисливі особисті вигоди. Треба виказати довіру до благородства людини, а без того не буде зовсім благородства. Хто знає, що на нього дивляться підозріло, як на злодюжку, і приставляють до нього з усіх боків наглядачів, у того невільно віднімаються руки. Треба розв'язати кожному руки, а не зв'язувати їх; треба напирати на те, щоб кожний тримав сам себе у руках, а не те, щоб його тримали інші; щоб він був суворішим до себе у кілька разів за сам закон, щоб він бачив сам, у чому він підлотник перед своєю посадою; словом — щоби він був уведений у значення вищої своєї посади. А це може зробити тільки один генерал-губернатор, якщо він не знехтує осягнути сам всяку посаду в її істинній сутності й по-

думки прослужити самому на місці того чиновника, котрого б захотів він увести у повне значення його посади. Внаслідок цього всі ваші зносини з чиновниками будуть особисті, без усяких секретарів і мертвого паперового листування, а від цього й ваша власна канцелярія зробиться маленькою і зовсім не буде схожою на ті потворні, величезні канцелярії, які заводять інші начальники. Ці ж величезні канцелярії, як ви вже самі знаєте, завдають багато шкоди тим, що відберуть у всіх чиновників їхні діла, утворюють собою раптом нову інстанцію і, отже, нові утруднення, дадуть невідчутно утворитися якій-небудь новій повноважній особі, іноді взагалі ні для кого незримої, у вигляді простого секретаря, але через руки котрого стануть проходити всі справи; у секретарів з'явиться яка-небудь коханка, через неї — інтриги, сварки, а з ними разом і сам чорт плутанини, котрий тут як тут у всякий час; і діло закінчиться тим, що, окрім заподіяння нового безладу і складнощів, зіжреться сила-силенна казенних сум. Бережи вас Бог від заведення канцелярії. Інакше і не розмовляйте ні з ким, тільки особисто. Як можна зневажити розмовою з чоловіком, особливо, коли розмова близька до нього самого, до виконання його зобов'язань і обов'язку, тобто близька до самої душі його? Як можна проміняти таку розмову на пусті газетні балачки і мертві слова про всяку брехню, що набирається з брехливих європейських журналів? Про обов'язок людини можна так розговоритися, що обом видасться, ніби вони бесідують з ангелами у присутності Самого Бога. Говоріть же так з вашим підлеглим, тобто — напутливо й поживно його душі! Не забудьте, що російською мовою, — я розумію не ту мову, котра вивертається тепер у повсякденні, і не книжну мову, і не мову, що утворилася під час всяких зловживань наших, але ту істинно російську мову, котра незримо носиться по всій Руській землі, незважаючи на чужоземствування наше у землі своїй, котра ще не торкається до діла життя нашого, але, однак, всі чують, що вона істинно російська мова, — цією мовою начальник називається батьком. Будьте ж з ними, як батько з дітьми, а батько з дітьми не заводить паперового листування і напряму спілкується з кожним із них. Так діючи, введете ви кожного у знання його посади і зробите істинно великий подвиг.

А ось вам другий подвиг, котрого ніхто не може здійснити, крім генерал-губернатора, і котрий в нинішній час є ділом навіть необхідним, не тільки потрібним, а саме: ввести дворянство у знання істинне свого звання. Стан цей у своєму істинно російському зерні прекрасний, незважаючи на тимчасово наросле чу-

жоземне лушпиння. Та дворянство цього ще не чує. Багато ледь-ледь тільки здогадуються, другі перебувають у повному про це невіданні, треті беруть собі в ідеали дворянства держав іноземних, четверті навіть не задаються питанням: чи потрібно на світі дворянство? Якщо ж і знаходяться між ними такі, котрі мають про це які-небудь світлі думки, то думки ці ще не лунають у масах, і маса їх не чує. Останнім часом, окрім усього іншого, відновився навіть у дворянстві якийсь дух недовіри до уряду. В часи останніх європейських заворушень і всякого роду заколотів декотрі зі зловмисників намагались особливо рознести у нашому дворянстві поголос, ніби уряд шукає, як знесилити їхнє значення і довести їх до незначливості. Втікачі, вихідці за кордон і всякого роду недоброзичливці Росії писали статті й наповнювали ними стовпці чужоземних газет з тим саме наміром, щоб посіяти ворожнечу між дворянством і урядом: з одного боку, показати государю Росії партію якихось фантастичних бояр, що оспорюють саму владу, а з іншого боку, показати дворянству, що государ не благоволить до них і взагалі не любить цього звання. Тобто їм хотілося заварити в Росії якусь кашу і сум'яття, серед котрого можна було б і самим зіграти яку-небудь роль. Розрахунок був на те, що взаємний порятунок і підозріливість є страшною річчю і може з часом призвести до дійсного розриву найбільш священних зв'язків. Та, слава Богу, вже минули ті часи, коли кілька пустунів могли збурити цілу державу. Проект так і залишився фантастичним проектом, тим не менш, однак, іскри непорозумінь та взаємної недовіри заронились, і я знаю багатьох дворян, котрі переконані всерйоз, що государ не любить їхнього стану, і від того навіть сумують. Діло це їм роз'ясніть і оголосіть усю правду, не приховуючи нічого. Скажіть, що государ любить цей стан більше всіх інших, але любить в його істинно російському значенні, — в тому прекрасному вигляді, в якому воно має бути за духом самої землі нашої. Та й не може бути інакше. Чи йому не любити цвіт свого народу? а у нас дворянство є цвітом нашого ж народу, а не який-небудь зайшлий чужоземний стан. Але слід, щоб дворянство саме себе показало і визначило значення свого звання, тому що в тому вигляді, в якому воно тепер, за цієї відсутності єдності у загальному дусі, за цього розмаїття думок, виховання, життя, звичок, за такого плутаного уявлення про самих себе, нікому не можуть вони подати дійсної й повної ідеї про те, що таке в нашій землі дворянство. А тому ніякий мудрець не може тепер знати, як йому з ними бути. Слід, щоб дворян-

ство саме увійшло у своє істинне і повне значення. І ось тут ви можете істинно їм усім допомогти, тому що, будучи самі російським дворянином і вже розуміючи вище значення нашого дворянства, ви краще за всіх будете в силах це пояснити. Не треба для цього багато слів, тому що начала всього того, що ви їм об'явите, у них у грудях. Дворянство наше представляє явище, справді, незвичайне. Воно утворилося у нас зовсім інакше, ніж в інших землях. Почалось воно не насильницьким приходом, у якості васалів з військами, завсідних оспорювачів верховної влади і вічних гнобителів стану нижчого; почалось воно у нас особистими вислугами перед царем, народом і всією землею, — вислугами, заснованими на достоїнствах моральних, а не на силі. У нашому дворянстві немає гордості якими-небудь перевагами свого стану, як в інших землях; немає пихи німецького дворянства; ніхто не похваляється у нас родом чи древністю походження, хоч наші дворяни за всіх древніші, — похваляються хіба тільки які-небудь англомани, котрі заразились цим на час, протягом проїзду Англією; може бути, тільки зрідка похвалиться хто-небудь своїм предком, та й то таким, котрий зіслужив істинно вірну службу цареві та землі своїй; а похвалися він поганим предком, на нього випустять тут же епіграму його ж побратими дворяни. Одним тільки дозволяє собі кожен з них похвалитися — це почуттям свого морального благородства, котре уже Бог їм вклав у груди. І якщо дійде діло до того, щоб виказати яким-небудь учинком це внутрішнє вище благородство, у нас ні один не відстане від іншого, хоч би сам був за всіх гіршим і весь зажив у бруді й кіптяві. Дворянство у нас є ніби сосуд, в котрому міститься все моральне благородство, що повинно розноситись по лицю всієї Російської землі з тим, щоб дати поняття всім іншим станам, чому стан вищий називається цвітом народу. І якщо ви тільки їм скажете майже те саме, що я тепер говорю і що є істинна правда, та розгорнете перед ними те поприще, котре тепер всіх їх чекає на передачу і увічнення імен своїх у потомстві; якщо ясно покажете їм, що вся Російська земля волає про допомогу і що допомогу їй можна надати одними подвигами благородства, а подвиги благородства слід показати тим, котрі вже від народження отримали благородство, то побачите, що серця їхні цокнуть об ваше серце, як чарки під час гулянки. Не приховуйте від них діла, поясніть їм усю правду. Навіщо змушувати їх дізнаватися те саме з брехливих іноземних газет і дозволяти пустунам морочити їм голови? Відкрийте їм усю правду начисто. Скажіть їм, що Росія справді нещасна, що

нещасна від грабунків і неправди, котрі до такого нахабства ще не піднімали ріг свій; що болить серце у государя так, як ніхто з них не знає, не чує і не може знати. Та й чи може бути інакше, коли бачиш цей вихор плутанини, що, виникнувши, відсторонили всіх один від одного і відняли майже у кожного простір робити добро і користь істинну для своєї землі, коли бачиш повсюдне потьмарення і загальне відхилення всіх від духу землі своєї, бачиш, зрештою, цих безчесних шахраїв, продавців правосуддя і грабіжників, котрі, наче ворони, налетіли з усіх сторін клювати ще живе наше тіло і в каламутній воді ловити свою нікчемну вигоду. Коли ви це їм скажете, та услід за тим покажете, що тепер на них усіх чекає істинно благородна та висока служба цареві, а саме: так само великодушно, як колись ставали до рядів проти неприятеля, так само великодушно стати тепер на непривабливі місця й посади, зганьблені низькими різночинцями, тоді побачите, як стріпонеться наше дворянство. Відбою не буде від бажаючих вступити на службу і посісти найбільш невидні місця. І, відслуживши, не вимагатимуть вони собі за це ні нагород, ні відзнак, ні навіть привілеїв та переваг, вдоволені тим, що показали високу внутрішню перевагу свою. Словом, тільки покажіть їм висоту їхнього звання, і ви побачите, яка благородна їхня природа. Ви можете вказати їм також те друге велике діло, яке вони можуть зробити, виховавши ввірених їм селян таким чином, щоб вони стали взірцем цього стану для всієї Європи, тому що тепер не на жарт замислився багато хто в Європі над древнім патріархальним побутом, котрого стихії щезли скрізь, крім Росії, і починають гласно говорити про переваги нашого селянського побуту, зазнавши безсилля всіх установ та закладів нинішніх для їхнього покращення. А тому вам слід схилити дворян, щоб вони роздивилися пильніше істинно російське ставлення поміщика до селян, а не ті фальшиві та хибні, котрі утворились під час їхньої ганебної недбалості про свої власні маєтки, передані до рук найманців і управителів; щоб подбали про них істинно, як про своїх кревних і рідних, а не як про чужих людей, і так би подивились на них, як батьки на дітей своїх. Сим тільки одним можуть піднести вони цей стан до того становища, в якому слід йому перебувати, котре, як зумисне, не має у нас назви ані вільних, ані рабів, але називається хрестянами від імені Самого Христа. Все це може уповні пояснити дворянству генерал-губернатор, якщо про те подумає завчасно і увійде сам у повне значення нашого дворянства. І це буде вам другий великий подвиг.

А ось вам третій подвиг, котрого теж ніхто не може зробити, крім генерал-губернатора. Всі європейські держави тепер хворіють на незвичайну складність всяких законів та постанов. Скрізь помітне одне прикметне явище, а саме: закони власне цивільні вийшли за межі й увірвалися в області, їм не належні. З одного боку, вони вторглися в область, що довго перебувала під управлінням народних звичаїв; з іншого боку, вони вторглися в область, що має залишатися вічно під управлінням Церкви. Сталося це не примусово: паводок цивільних законів відбувся сам собою, зустрівши скрізь пусті, себе не обгороджуючі місця. Мода підірвала звичаї, відхиляння духівництва від прямого життя у Христі залишило напризволяще всі приватні стосунки кожної людини в її приватному побуті. Закони цивільні взяли, те й друге, як покинутих сиріт, під свою опіку і від того тільки стали такими складними. Самі ж по собі вони зовсім не розлогі, і якщо повернеться те, що законним чином має належати звичаям, і те, що має перейти до вічного володіння Церкви, тоді їх може вмістити тільки одна книга, котра обійме одні великі ухиляння від суспільного порядку і відносини власне державні. Всі до одного тепер бачать, що велика кількість діл, зловживань і всяких кляуз пішла саме від того, що європейські філософи-законодавці стали заздалегідь визначати всі можливі випадки ухилянь, до найменших подробиць, і тим відкрили всякому, навіть благородному й доброму, путі до безкінечних і найнесправедливіших позовів, котрі затівати він раніше мав би за найбезчесніше діло, але котрі він затіває тепер сміливо, побачивши в якому-небудь пункті постанов можливість і надію отримати колись втрачене добро чи ж просто тільки можливість оспорювати власність іншого. Він уже йде горою, як герой на приступ, і не дивиться зовсім на свого супротивника, хоч би той втратив через це останню свою сорочку, хоч би він пішов з торбами по світу з усією сім'єю своєю. Чоловіколюбний робить тепер найбезсоромнішим чином на очах усіх жорстоке діло і навіть ним хвастається, тоді як він застидався б і самої думки про те, якби служитель Церкви поставив їх обох обличчям до Христа, а не мізерних вигод особистих і якби завелось так, як і бути має, щоби в усіх ділах заплутаних, казусних, темних — словом, в усіх тих ділах, де загрожує проволока по інстанціях, мирила людину з людиною Церква, а не цивільний закон. Та ось питання: як це зробити? Як зробити, щоб цивільному закону віддано було дійсно тільки те, що має належати цивільному закону; щоб звичаям повернено було те, що має залиша-

тися у владі звичаїв, і щоб за Церквою знову утверджено було те, що має вічно належати Церкві? Словом, як повернути все на своє місце? В Європі зробити це неможливо: вона обіллється кров'ю, знеможе у марних боріннях і нічого не встигне. В Росії є можливість; в Росії може це невідчутно здійснитися — не якими-небудь нововведеннями, переворотами й реформами і навіть не засіданнями, не комітетами, не суперечками і не журнальними розмовами й балачками; в Росії може цьому дати начало кожний генерал-губернатор ввіреною його управлінню областю, і як просто: ні чим іншим, як тільки власним життям своїм. Патріархальністю життя свого і простим поводженням з усіма він може вивести геть моду з її пустими етикетами і зміцнити ті російські звичаї, котрі насправді гарні й можуть бути застосовані з користю до нинішнього побуту. Він може сильно подіяти на те, що стосунки між собою як жителів міст, так і поміщиків стануть простішими; а знищення цієї складності світських стосунків, що є нині, зменшить неодмінно сварки і невдоволення, котрі виникли, як веремії, між мешканцями міст. Так само, як на впровадження звичаїв, може подіяти генерал-губернатор на законне впровадження Церкви у нинішнє життя російської людини: по-перше, прикладом власного життя, а по-друге — самими заходами, не примусовими й насильницькими, але сильнішими в кілька разів за всякі насильницькі. Про це коли-небудь ми з вами поговоримо опісля, коли ви дійсно візьмете посаду, а до того часу скажу вам тільки ось що: коли вже простий звичай сильніший за всякий писаний закон, а між тим, що таке звичай, коли розглянути його строго? Іноді він просто не має ніякого значення в нинішньому часі, встановлений невідомо нащо, прийшов невідомо звідки; не чуєш навіть авторитету, що його утвердив; іноді він тягнеться ще з часів язичництва, супротивний християнству і всім елементам нового життя. І коли за всього цього звичай такий сильний, що його важко буває стерти протягом багатьох років? Так що ж, коли введеться такий звичай, котрий заснований на розумі, одноголосно та одностайно буде визнаний усіма і освячений зверху Самим Христом та Його Церквою? Такий звичай піде у віки віків, і не зруйнує його ніяка сила, які б не настали всесвітні хитання. Та це й предмет великий; про нього треба поговорити розумно, а я для того дурний. Після, коли Бог допоможе й урозумить мене, може бути, що-небудь скажу. Робіт вам буде багато. Кріпіться і беріть твердо посаду генерал-губернатора, коли тільки вона буде вам запропонована. Ви виконаєте її тепер саме

так, як слід, і згідно з тим, чого вимагає сам уряд, тобто бадьористою, освіжаючою силою пронестись по всій області, всіх підняти, всіх освіжити, всіх налаштувати, всьому дати поштовх і вирушити потім до іншої губернії з тим, щоб і там зробити те саме. Ви самі побачите, що посада ця неодмінно має бути тимчасовою, інакше вона не мала б смислу, тому що внутрішній організм губернії достатній і повний, і немає потреби в іншому управителі, крім цивільного губернатора. З Богом же, і не бійтесь нічого! Та, хоч би довелось вам посісти й іншу посаду, керуйтеся тими ж правилами: не забувайте ніде, що ви тимчасово. Облаштовуйте так діла, щоб вони не тільки при вас ішли добре, а й після вас; щоб не міг нічого зрушити ваш наступник, але увійшов би несамохіть уже сам в утверджені вами межі, тримаючись вами даного законного напрямку. Христос навчить вас, як загартовувати діло найміцніше і навіки. Будьте батьком істинним всім вам підвладним чиновникам і кожному допоможіть свято й чесно виконати службу свою. Подавайте по-братськи руку всякому для звільнення від його власних пороків і недоліків. Майте на всіх уплив, але вплив єдино з тим, щоб змусити кожного мати на самого себе вплив. Дивіться також, щоб ніхто не спирався надмірно і занадто на вас, як на власний посох свій, подібно до того, як римо-католицькі дами спираються на духівників своїх, без волі котрих вони не сміють переступити в іншу кімнату і чекають для цього сповіді; але щоб пам'ятала людина, що нянька дається їй на час, а не назавжди і що як тільки відступає від неї наставник, тут їй і слід дивитися за собою обачніше, ніж коли-небудь раніше, пам'ятаючи щохвилини, що вже нікому тепер наглядати за нею, і утримуючи, як святиню, в своїй пам'яті кожне слово, до неї сказане. Намагайтесь також, щоб не було плачу при розставанні з вами, якби довелося вам залишати вашу посаду, але щоб ще бадьоріше і свіжіше дивився кожний уперед, а тому до дня розставання накопичуйте все, що хотіли б ви сказати у настанову кожному: в цей день будуть для них святими всі слова ваші, і те, чого б вони не прийняли і не виконали раніше, те тепер приймуть і після вас виконають. Для мене найкраща хвилина — час розставання з моїми друзями; кожен з друзів моїх, хто тепер розстається зі мною, розстається весело і світлішає духом. Вам підтвердять це всі ті, котрі розставалися зі мною останнім часом. Я навіть певен, що коли буду помирати, зі мною попрощаються весело всі, хто мене любив: ніхто з них не заплаче і буде значно світ-

ліший духом після моеї смерті, ніж за життя мого. Ще скажу вам слово щодо любові й загальної прихильності до себе, за котрими багато так женуться. Запобігати любові до себе є незаконне діло і не повинно непокоїти людину. Дивіться на те — чи любите ви інших, а не на те — чи люблять вас інші. Хто вимагає платежу за любов свою, той підлий і далеко не християнин. О, який я вдячний за те, що ще з дитинства вселив у мене Бог незрозуміле мені самому почуття тікати від усяких надмірних виявлень, навіть родинних і дружніх, як від чогось нудотного і неприємного. Як це вірно, що повна любов не повинна належати нікому на землі. Вона повинна передаватися по начальству, і всякий начальник, як тільки помітить її устремління до себе, повинен тієї ж хвилини звертати її до поставленого над ним вищого начальника, щоб таким чином дісталась вона до свого законного джерела, і передав би її урочисто на очах усіх всіма любимий цар Самому Богу.

1845

XXIX
ЧИЯ ДОЛЯ НА ЗЕМЛІ ВИЩА

(З листа до У......го)

Ніяк не можу вам сказати, чия доля на землі вища і кому випав кращий талан. Раніше, коли я був дурнішим, я віддавав перевагу одному званню перед іншим, тепер же бачу, що доля всіх рівно завидна. Всі отримають рівне воздаяння — як той, кому ввірений був один талант і він приніс на нього другий, так і той, котрому дано було п'ять талантів і котрий приніс на них інших п'ять. Навіть, я думаю, доля першого ще краща, саме від того, що він не був відомий на землі й не скуштував чарівливого напою земної слави, подібно до останнього. Дивовижна милість Божа, що визначила рівне воздаяння всякому, хто виконав чесно обов'язок свій, чи цар він, чи останній жебрак. Всі вони там зрівняються, тому що всі увійдуть у радість Господаря свого і перебуватимуть *однаково* в Богові. Звісно, Сам Христос сказав у іншому місці: «Багато осель у домі Мого Отця»; але як роздумаюсь про те, що повинні бути у Бога оселі, не можу втриматись від сліз і знаю, що ніяк би не вирішив, яку з них обрати собі, якби тільки дійсно був удостоєний Небесного Царства і запитаний: «Яку з них хочеш?»

Знаю тільки те, що сказав би: «Останню, Господи, але лишень би вона була в домі Твоєму!» Здається, нічого б не бажалось більше, як тільки служити тим обраним, котрі вже удостоїлись споглядати у всій величі Його славу. Лежати б тільки біля ніг їхніх і цілувати святі їхні ноги!

1845

XXX
НАПУТТЯ

На листа твого тепер не буду відповідати; відповідь буде потім. Все бачу і чую: страждання твої великі. З такою ніжною душею терпіти такі грубі обвинувачення; з такими піднесеними почуттями жити між таких грубих, незграбних людей, якими є мешканці пошлого містечка, в якому ти оселився, котрих уже один бездушний грубий доторк в силах розбити, навіть без їхнього відома, найкращу дорогоцінність сердечну, ведмежою лапою вдарити по найтонкіших струнах душевних, даних на те, щоб виспівати небесні звуки, — розладнати і розірвати їх, бачити, на додачу до всього цього, щоденні скоєні мерзоти і терпіти зневагу від негідних! Все це тяжко, знаю. Твої страждання тілесні тяжкі не менше: твої нервові недуги, твій сум і ці страшні напади агонії, котрою ти одержимий тепер, — все це тяжко, тяжко, і нічого більше не можу сказати тобі, але тільки: тяжко! Та ось тобі розрада. Це ще початок; образ тобі буде ще більше: чекає на тебе ще сильніша боротьба з хабарниками, підлотниками всіх сортів і найбезсоромнішими людьми, для котрих нічого немає святого, котрі не тільки в силах зробити те мерзотне діло, про яке ти пишеш, тобто підписатися під чужу руку, дерзнути звести такий жахливий злочин на невинну душу, бачити своїми очами кару, що спостигла обмовленого, і не здриґнутися, — не тільки подібне мерзотне діло, а й ще в кілька разів мерзотніше, про які одна розповідь може позбавити навіки сну людину жалісливу. (О, краще б зовсім не народитися цим людям: увесь сонм небесних сил здриґнеться від жаху загробного покарання, що на них чекає, від котрого ніхто вже їх не звільнить.) Зустрінуться тобі незліченні нові поразки, неждані зовсім. На твоєму майже беззахисному поприщі й непомітній посаді все може трапитись. Твої нервові напади й недуги будуть також ще сильнішими,

сум буде вбивчим і печалі будуть нищівними. Але згадай: покликані у світ ми зовсім не для свят і бенкетів. На битву ми сюди покликані; святкувати ж перемогу будемо *там*. А тому ні на мить ми не повинні забувати, що вийшли на битву, і нічого тут вибирати, де менше небезпек: як добрий воїн, повинен кидатись з нас кожен туди, де жаркіша битва. Всіх нас бачить зверху небесний Полководець, і ні найменше наше діло не уникне Його погляду. Не ухиляйся ж від поля бою, а ставши до бою, не шукай супротивника безсилого, а сильного. За бій з невеликим горем і дрібними бідами не багато отримаєш слави. Не велика слава для росіянина битися з миролюбним німцем, коли знаєш наперед, що він побіжить; ні, з черкесом, від котрого всі тремтять, вважаючи непереможним, з черкесом схопитися і перемогти його — ось слава, котрою можна похвалитися! Вперед же, прекрасний мій воїне! З Богом, добрий товаришу! З Богом, прекрасний друже мій!

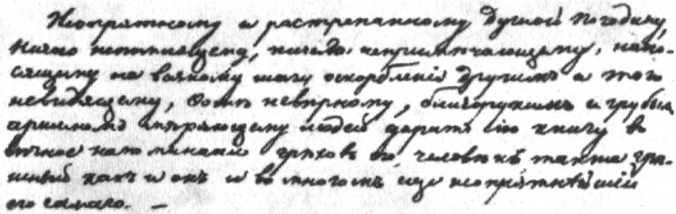
1846

XXXI
У ЧОМУ Ж, НАРЕШТІ, СУТНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ ТА В ЧОМУ ЇЇ ОСОБЛИВІСТЬ

Незважаючи на зовнішні ознаки наслідування, в нашій поезії є дуже багато свого. Самобутнє джерело її вже било у грудях народу тоді, коли самого імені ще не було ні на чиїх устах. Струмені його пробиваються в наших піснях, в яких мало прив'язаності до життя та його предметів, але багато прив'язаності до якогось безмежного розгулу, до стремління ніби полинути кудись разом зі звуками. Струмені його пробиваються у прислів'ях наших, у котрих видно надзвичайну повноту народного ума, що вмів зробити все своїм знаряддям: іронію, кепкування, наочність, влучність живописного зображення, щоб скласти животрепетне слово, котре проймає наскрізь природу російської людини, зачіпаючи за все її живе. Струмені його пробиваються, врешті, в самому слові церковних пастирів — слові простому, не красномовному, але чудовому за стремлінням стати на висоту тієї святої незворушності, на котру визначено зійти християнину, за стремлінням спрямувати людину не до захоплень сердечних, а до вищої, розумної тверезос-



М. Погодін.



Неопрятному и растрепанному душой Погодину,
ничего не помнящему, ничего не примечающему, нано-
сящему на всякомъ шагу оскорбленія другимъ и того
невидящему, Фомѣ невѣрному, близорукимъ и грубымъ
орудіемъ оскорбляющему людей дарит сію книгу в
вѣчное напоминаніе грѣховъ его, человѣкъ такой же грѣ-
шный какъ и онъ и во многомъ еще неопрятнѣйшій
его самаго. —

Дарчий напис М. Гоголя М. Погодіну на “Вибраних місцях із листування з друзями”. 1847.

ті духовної. Все це пророкувало нашій поезії якийсь іншим народам невідомий, своєрідний і самобутній розвиток. Але не з сих трьох джерел, що вже у нас побутували, бере початки наша солодкозвучна поезія, що нині нас тішить; так само, як і будова нинішнього нашого суспільного порядку походить не з начал, що вже побутували раніше в землі нашій. Суспільна будова наша відбулася також не правильним, поступовим перебігом подій, не повільно-розсудливим уведенням європейських звичаїв, — котре було б уже неможливе з тієї причини, що вже занадто визріла європейська просвіта, занадто великим був наплив її, щоб не увірватися рано чи пізно з усіх сторін у Росію і не наробити без такого вождя, яким був Петро, набагато більшого розладу в усьому, ніж який дійсно потім настав, — суспільна будова наше постала від потрясіння, від того богатирського потрясіння всієї держави, котре викликав цар-перетворювач, коли воля Бога вклала йому думку ввести молодий народ свій у коло європейських держав і одразу познайомити його зі всім, що тільки здобула собі Європа довгими роками кривавих борінь і страждань. Крутий поворот був потрібний російському народові, і європейська просвіта була кресалом, котрим слід було вдарити по всій нашій масі, що починала дрімати. Кресало не передає вогонь кременю, але поки ним не вдариш, не дасть кремінь вогню. Вогонь вилетів раптом з народу. Вогонь цей був захват, захват від пробудження, захват спершу несвідомий: ніхто ще не почув, що він пробудився з тим, щоби з допомогою європейського світла роздивитися глибше самого себе, а не копіювати Європу; все тільки почуло, що він пробудився. Вже сам цей крутий поворот усієї держави, здійснений одним чоловіком, — і до того самим царем, котрий великодушно відмовився на час від царського звання свого, вирішив випробувати сам всяке ремесло і з сокирою в руці стати передовим у всякому ділі, щоби не виникло ніяких заворушень, які бувають при найменшій зміні державних форм, — було ділом, достойним захвату. Переворот, котрий зазвичай на кілька років заливає кров'ю розворушену державу, якщо здійснюється борінням внутрішніх партій, був здійснений перед всією Європою в такому порядку, наче блискучий маневр добре навченого війська. Росія раптом огорнулася державною величчю, заговорила громами і зблиснула відблиском європейських наук. Все у молодій державі прийшло у захват, скрикнувши тим криком зчудування, котрим скрикує дикун, побачивши навезені блискучі скарби. Захват цей відобразився в нашій поезії, або краще — він створив її. Ось чому поезія з першого вірша, що з'явився

друком, набула у нас торжествуючого виразу, прагнучи виказати в один і той же час захоплення від світла, внесеного до Росії, зчудування від великого поприща, що на неї чекає, і вдячність царям, того призвідникам. З цих пір стремління до світла стало нашим елементом, шостим почуттям російської людини, й саме воно дало хід нашій нинішній поезії, внісши нове, світлоносне начало, котрого не видно було ні в одному з тих трьох джерел її, про котрі згадувалося при початку.

Що таке Ломоносов, якщо розглянути його строго? Захоплений юнак, котрого вабить світло наук та поприще, що чекає попереду. Випадково втрапив він у поети: захват від нашої нової перемоги змусив його накидати першу оду. Похапцем запозичив він у сусідів німців розмір і форму, які у них на той час трапилися, не роздивившись, чи пасують вони російській мові. Немає й слідів творчості в його риторично складених одах, але захват уже чутно в них скрізь, де не торкнеться він чого-небудь близького науколюбній його душі. Торкнувся він північного сяйва, що було предметом його наукових досліджень, — і плодом цього доторку була ода «Вечірні розмисли про Божу велич», вся велична від початку й до кінця, котрої нікому не написати, окрім Ломоносова. Ті ж причини породили відоме послання до Шувалова «Про корисність скла». Всякий доторк до милої серцю його Росії, на котру дивиться він під кутом її сяючого майбуття, наповнює його силою чудотворною. Між холодних строф поллються раптом у нього такі строфи, що не знаєш сам, де ти знаходишся. Точно ніби, висловлюючись його ж словами:

Божественный пророк Давид
Священными шумит струнами,
И Бога полными устами
Исайя восхищен гремит.

Всю Російську землю оглядає він від краю і до краю з якоїсь світлої височини, милуючись і ніяк не намилуючись її безмежністю та незайманою природою. В описах чутно погляд радше вченого натураліста, ніж поета, але щиросердна сила захвату перетворила натураліста на поета. Найдивовижніше те, що, вмістивши віршовану мову свою у вузькі строфи німецького ямбу, він нітрохи не стиснув мови: мова в нього рухається у вузьких строфах так само велично й вільно, як повновода ріка, не стиснена берегами. Вона у нього вільніша і краща у віршах, ніж у прозі, і недаремно Ломоносова називають батьком нашої віршованої мови. Дивовижно те,

що зачинатель уже постав владарем і законодавцем мови. Ломоносов стоїть попереду наших поетів, як вступ попереду книги. Його поезія — початок світанку. Вона у нього, подібно до спалахуючої зірниці, освітлює не все, але тільки деякі строфи. Сама Росія з'являється у нього тільки у загальних географічних обрисах. Він ніби дбає тільки про те, щоб накидати один начерк величезної держави, намітити крапками і лініями її кордони, надавши іншим нанести фарби; він сам ніби первісний, пророчий начерк того, що попереду.

З руки Ломоносова оди увійшли в звичай. Торжество, перемога, тезоіменитство, навіть ілюмінація та феєрверк стали предметом од. Віршувальники їхні виказали тільки бездарну спритність замість захвату. Виключити з них можна одного Петрова, не чужого силі й віршованому вогню: він був дійсно поет, незважаючи на жорсткий і черствий вірш свій. Усі інші нагадали тільки риторично-холодний склад ломоносовських од і показали, замість милозвучності ломоносовської мови, тріскотню і безлад слів, що терзають вухо. Але кресало вже вдарило по кременю; поезія вже спалахнула: ще не встиг відняти руку від ліри Ломоносов, як уже заводив перші пісні Державін.

В епоху Катерини, царювання котрої можна назвати блискучою виставкою перших російських творів, коли на всіх поприщах почали виявлятися російські таланти, — з битвами піднеслися полководці, з установами внутрішніми державні ділки, з перемовинами дипломати, з академіями словесники й вчені, — з'явився і поет, Державін, з тією ж картинно-величною зовнішністю, як і всі люди часів Катерини, що розвернулися в якійсь ще дикій свободі, з багато чим недокінченим і не цілком викінченим у частинах, як трапляється з тими творами, котрі виставляються дещо поспішливо напоказ. Думка про подібність Ломоносова з Державіним, що приходить на ум при першому погляді на них обох, зникне одразу, як тільки вдивишся сильніше в Державіна. Всім, навіть самим вихованням, останній являє цілковиту протилежність першому. Як перший увесь віддався наукам, вважаючи віршування своє тільки розвагою і ділом відпочинку, так другий віддався весь своєму віршуванню, вважаючи різносторонню освіту науками зайвою і непотрібною. Та ж самодержавна, державна велич Росії чутна і в нього; але вже видно не самі тільки географічні обриси держави: виступають люди і життя. Не далекі від реальності науки, а наука життя його цікавить. Оди його звертаються вже до людей всіх станів і посад, і чутно в них стремління накреслити закон правильних дій людини в усьому, навіть у самих її насолодах. У нього виступи-

ла уже творчість. У нього є щось ще більш велетенське і витаюче, ніж у Ломоносова. Розгубився ум, вирішуючи, звідки взявся в ньому цей гіперболічний розмах його мови. Чи залишки це нашого казкового руського богатирства, котре у вигляді якогось темного пророцтва носиться до сих пір над нашою землею, прообразуючи щось вище, що на нас чекає, чи ж це навіяно йому далеким татарським його походженням, степами, де бродять вбогі рештки орд, розпалюючи свою уяву розповідями про богатирів у кілька верст заввишки, які живуть по тисячу років на світі, — що б то не було, але ця властивість у Державіні дивовижна. Інколи бозна-як здалеку забирає він слова й вирази з тим саме, щоб стати ближче до свого предмета. Дике, величезне все; але де тільки допомогла йому сила натхнення, там увесь цей огром слугує на те, щоб неприродною силою оживити предмет, так що здається, ніби тисячею очей дивиться він. Варто переглянути його «Водоспад», де, здається, ніби ціла епопея злилася в одну плинучу оду. У «Водоспаді» перед ним пігмеї інші поети. Природа там ніби вища за нами зриму природу, люди могутніші за нами знаних людей, а наше звичайне життя перед величним життям, там зображеним, наче мурашник, котрий десь далеко копошиться вдалині. Про Державіна можна сказати, що він — співець величі. Все у нього величне: величний образ Катерини, велична Росія, що оглядає себе у вісьмох морях своїх; його полководці — орли; словом, все у нього величне. Помітно, одначе, що постійним предметом його думок, який найбільше його цікавив, було — накреслити образ якогось дужого мужа, загартованого в ділі життя, готового до битви не з одним яким-небудь часом, але з усіма віками; зобразити його таким, яким він мав би виникнути, на його думку, з міцних начал нашої російської породи, виховавшись на незрушному камені нашої Церкви. Часто, відкинувши в сторону ту особу, котрій написана ода, він ставить на її місце того ж свого незламного, правдивого мужа. Тоді глибокі істини проголошуються у нього таким голосом, котрий далеко вищий за звичайний: повертається святе, високе значення тому, що звикли називати ми загальними місцями, і, наче з вуст самої Церкви, дослухаєшся до вічних слів його. Порівняно з іншими поетами у нього все виглядає велетом: його поетичні образи, не маючи повної викінченості пластичної, наче губляться в якихось духовних обрисах і від того набувають ще більше величі. Наприклад: поет зображує старого Каспія в той час, коли він, розлютований бурею,

Встает в упор ее волнам:
То скачет в твердь, то, в ад стремяся,
Трезубцем бьет по кораблям;
Столбом власы седые вьются,
И глас его гремит в горах.

Тут, здавалося, хотів створитися *зримо* образ старого Каспія, але загубився в якомусь духовному, *незримому* окресленні: вухо чує один гул гримлячого моря, і разом з сивим волоссям старого піднімається волосся на голові самого читача, враженого суворою величчю картини. Все у нього крупне. Стиль у нього такий крупний, як ні в кого з наших поетів. Розітнувши анатомічним ножем, побачиш, що це наслідок надзвичайного поєднання найбільш високих слів з найбільш низькими і простими, на що б ніхто не відважився, крім Державіна. Хто б посмів, крім нього, висловитися так, як висловився він в одному місці про того ж свого величного мужа, в ту хвилину, коли він все уже виконав, що потрібно на землі:

И смерть как гостью ожидает,
Крутя, задумавшись, усы.

Хто, крім Державіна, насмілився б поєднати таке діло, як чекання смерті, з такою нікчемною дією, як крутіння вусів? Але як через це відчутніша видимість самого мужа, і яке меланхолійно-глибоке почуття зостається в душі! Та потрібно сказати, що як це, так і всі інші велетенські якості Державіна, що дають йому перевагу над іншими поетами нашими, перетворюються раптом у нього на неохайність і неподобство, як тільки покидає його натхнення. Тоді все у безладі: слово, мова, стиль — все скрипить, наче віз із немазаними колесами, і вірш — справжній труп, покинутий душею. Сліди власної незакінченої освіти, як у розумовому, так і в моральному сенсі, відбилися дуже помітно на його творах. Муж, який проповідував іншим про те, як керувати собою, не зумів скерувати себе, далеко не став самим собою і змушений був напруженою силою натхнення добиратися до себе ж, щоб заговорити про те, що повинно вже вільно виливатися у поета. Надай виховання повне такому мужу — не було б поета вищого за Державіна; тепер же залишається він як необроблена величезна скеля, перед котрою ніхто не може зупинитися, не будучи враженим, але перед котрою довго не затримується ніхто, поспішаючи до інших місць, більш принадливих.

Ще Державін ударяв у струни своєї ліри, як уже все довкола нього змінилося: вік Катерини, полководці-орли, вельможна розкіш і вельможне життя промайнули, як сновидіння. Настав вік

Олександра, ошатний, благопристойний, вилощений. Все застебнулося і, ніби відчувши, що вже розкинулося надто нарозпашку, стало навперейми набувати позірної добропристойності та стрункості вчинків. Французи стали уповні взірець до всього, і так само, як джиґуни Парижа заволоділи надовго нашим суспільством, прудкі французькі поети заволоділи були на час нашими поетами. До честі, втім, вірного поетичного чуття нашого необхідно сказати, що за зразок пішов один Лафонтен саме тому, що був ближчим до природи: Дмитрієв, Хемніцер і Богданович стали створювати подібні до нього простотою твори, обробляючи ті ж предмети. Російська мова раптом отримала свободу і легкість перелітати від предмета до предмета, якої не знав Державін. Замість оди стали пробувати всі роди і форми поезії. Дмитрієв виказав багато таланту, смаку, простоти і пристойності в усьому, якими вбив бундючність і пишномовність, нанесені бездарними наслідувачами Державіна та Ломоносова. Але поверхова епоха не могла дати багато змісту нашій поезії: одне загальносвітське стало її предметом, і вона зробилася сама схожою на розумного і меткого світського чоловіка, коли він сидить у вітальні й веде розмову не з тим, щоб повідати душевну сповідь свою чи спонукати інших до якого-небудь важливого діла, а з тим, щоб просто повести розмову і похизуватися вмінням вести її про всі предмети. Останні звуки Державіна змовкли, як змовкають останні звуки церковного органу, і поезія наша, вийшовши з церкви, опинилася раптом на балу. Від одного тільки Капніста почувся аромат істинно душевного почуття і якоїсь особливої антологічної привабливості, доти незнайомої. Ось його «Сільський будиночок в Обуховці»:

Приютный дом мой под соломой,
По мне, ни низок, ни высок;
Для дружбы есть в нем уголок,
А к двери, нищему знакомой,
Забыла лень прибить замок.

Та не могла зоставатися довго наша поезія на цій поверховій світській верхівці. Вже пробуджена була сильно її чулість від петровського удару європейським кресалом. Раптом запримітила вона, що від французів, окрім спритності, нічого не перейме для свого виховання, і звернулася до німців. У німецькій літературі відбувалося у той час явище дивне. Неясні марення, таємничі перекази, непояснимі чудесні пригоди, темні привиди невидимого світу, мрії та страхи, що супроводжують дитинство людини, стали пред-

метом німецьких поетів. Можна б назвати таку поезію пустощами школяра, якби в ній не чулося те лепетання немовляти, котрим вістує в ній про себе безсмертний дух людини, потребуючи собі живої поживи. Чутлива поезія наша зупинилася з цікавістю немовляти перед таким явищем. Її власні слов'янські начала нагадали їй раптом про щось подібне. Але при всьому тому ми самі нізяк би не зіткнулися з німцями, якби не з'явився поміж нас такий поет, котрий показав нам весь цей новий, незвичайний світ крізь ясне скло своєї власної природи, нам більш доступної, ніж німецька. Цей поет — Жуковський, наша найвизначніша оригінальність! Дивовижною, вищою волею вкладено було йому в душу з дитячих днів незбагненне йому самому стремління до незримого й таємничого. В душі його, наче в герої його балади Вадимі, лунав небесний дзвінок, кличучи у далечінь. Через цей поклик кидався він до всього незбагненного й таємничого всюди, де воно йому траплялося, й став одягати його в звуки, близькі нашій душі. Все у цьому роді у нього взяте у чужих, і більше у німців, — майже все переклади. Але на перекладах так закарбувалося це внутрішнє стремління, так запалило й одушевило їх своєю живістю, що самі німці, які навчалися російської мови, зізнаються, що перед ним оригінали видаються копіями, а переклади його видаються істинними оригіналами. Не знаєш, як назвати його, — перекладачем чи оригінальним поетом. Перекладач втрачає власну особистість, але Жуковський виказав її більше за всіх наших поетів. Проглянувши назви віршів його, бачиш: один взято із Шиллера, другий з Уланда, третій у Вальтер Скотта, четвертий у Байрона, і все — найвірніший сколок, слово в слово, особистість кожного поета витримано, ніде було й висунутись самому перекладачеві; але коли прочитаєш кілька віршів одразу і спитаєш себе: чиї вірші читав? — не постане перед очима твоїми ні Шиллер, ні Уланд, ні Вальтер Скотт, але поет, від них усіх окремий, достойний стати не біля ніг їхніх, а сісти з ними поряд, як рівний з рівним. Яким чином крізь особистості всіх поетів пронеслась його власна особистість — це загадка, але вона так і бачиться всім. Немає росіянина, котрий би не склав собі з самих же творів Жуковського вірного портрета самої душі його. Потрібно сказати також, що ні в кому з перекладених ним поетів не чутно так сильно стремління піднестися у захмарне, чуже всьому видимому, ні в кому також із них не видно цього твердого визнання незримих сил, що охороняють всюди людину, так що, читаючи його, відчуваєш на кожному кроці, ніби сам, висловлюючись віршами Державіна:

Под надзирание ты предан
Невидимых, бессмертных сил,
И легионам заповедан
Всех ангелов, чтоб цел ты был.

Перекладаючи, справляв він своїми перекладами таке враження, як самобутній і самоцвітний поет. Внісши це нове, доти незнайоме нашій поезії стремління в область незримого й таємничого, він звільнив її саму від матеріалізму не тільки в думках і способі їхнього вираження, а у самому вірші, котрий став легким та безтілесним, як видіння. Перекладаючи, він залишив перекладами початки для всього оригінального, вніс нові форми й розміри, котрі почали потім уживати всі інші наші поети. Лінощі ума завадили йому стати переважно поетом-винахідником, — лінь вигадувати, а не брак творчості. Ознаки творчості показав він у собі вже із самого початку свого поприща: «Світлана» і «Людмила» рознесли у перший раз зігріваючі звуки нашої слов'янської природи, ближчі нашій душі за ті, що лунали в інших поетів. Доказом того те, що вони справили вплив сильний на всіх у той час, коли поетичне чуття у нас було ще слабо розвинене. Елегійний рід нашої поезії створений ним. Є ще первісніша причина, від котрої пішли й самі лінощі ума: це — здатність *оцінювати*, котра, оселившись владно в його умі, змушувала його зупинятися з любов'ю над усяким готовим твором. Звідси його тонке критичне чуття, котре так дивувало Пушкіна. Пушкін сильно на нього сердився за те, що він не пише критик. На його думку, ніхто, крім Жуковського, не міг так розібрати й визначити всякий художній твір. Ця здатність розбирати й оцінювати відображається в його мальовничих описах природи, котрі всі його власні, самобутні твори. Взявши картину, що його полонила, він не залишає її до тих пір, поки не вичерпає всю, розітнувши ніби анатомічним ножем її найневловимішу подробицю. Хто вже міг написати вірш «Звіт про сонце», де спостережені всі видозміни сонячних променів і чарівність картин, ними породжених у різні години дня, і з такими ж мальовничими подробицями зобразити в «Звіті про місяць» чарівність місячних променів, з цілою низкою нічних картин, ними породжених, — той, зрозуміло, мав містити в собі у великій мірі здатність *оцінювати*. Його «Слов'янка» з краєвидами Павловська — справжній живопис. Благоговійна задумливість, котра проноситься крізь всі його картини, наповнює їх тим зігріваючим, теплим світлом, котре наводить заспокоєння незвичайне на читача. Стаєш тихішим у всіх своїх пориваннях, і якоюсь таїною замикаються твої власні вуста.

Останнім часом у Жуковському став помічатися перелом поетичного напряму. В міру того як стала йому вияснюватися чистіше та незримо-світла далина, котру він бачив доти в неясно-поетичній віддалі, зникала пристрасть і смак до примар і привидів німецьких балад. Сама задумливість поступилася місцем світлості душевній. Плодом цього була «Ундина», творіння, приналежне уповні Жуковському. Німецький переповідувач того самого переказу в прозі не зміг слугувати йому взірцем. Повний творець світлості цього поетичного витвору є Жуковський. З цих пір він здобув якусь прозору мову, котра ту ж річ показує ще видніше, ніж якою вона є у самого хазяїна, у котрого він узяв її. Навіть колишня легка невизначеність вірша його зникла: вірш його став міцнішим і твердішим; все готувалося в ньому на те, щоб повернути його до передачі найдосконалішого поетичного твору, котрий, будучи створений так, як створює він, за такого напування всього себе духом давнини і за такого просвітленого, вищого погляду на життя, покаже неодмінно первісний, патріархальний побут древнього світу в світлі рідному й близькому всьому людству, — подвиг, набагато вищий за всякий власний твір, котрий принесе Жуковському значення всесвітнє. Перед іншими нашими поетами Жуковський те саме, що ювелір перед іншими майстрами, тобто майстер, який займається остаточним викінченням діла. Не його діло добувати в горах алмаз — його діло оправити цей алмаз таким чином, щоб він заграв усім своїм блиском і виказав би уповні своє достоїнство усім. Поява такого поета могла статися тільки серед російського народу, в котрому такий сильний геній сприйнятливості, даний йому, може бути, на те, щоб оправити в кращу оправу все, що не оцінене, не оброблене і зневажене іншими народами.

У той час, коли Жуковський стояв ще у першій порі свого поетичного розвитку, відриваючи нашу поезію від землі й суттєвості й відносячи її в область безтілесних видінь, інший поет, Батюшков, ніби зумисне йому на спротив, став прикріпляти її до землі й тіла, виказуючи всю чарівливу повабу відчутної суттєвості. Як той губився весь у неясному ще для нього самого ідеальному, так цей весь потонув у розкішній повабі видимого, котре так ясно чув і так сильно відчував. Усе прекрасне в усіх образах, навіть і незримих, він ніби силкувався перетворити на відчутну млість насолоди. Він чув, висловлюючись його ж виразом, «стихов и мыслей сладострастье». Здавалося, ніби якась внутрішня сила рівноваги, що перебуває в лоні поезії нашої, охороняючи її від крайнощів будь-якого захоплен-

ня, створила цього поета саме з тим, щоб у той час, коли один стане приносити звуки північних співців Європи, другий овіяв би її ароматичними звуками півдня, познайомивши з Аріосто, Тассо, Петраркою, Парні та ніжним відлунням древньої Еллади; щоби навіть і сам вірш, що почав набувати легкої невизначеності, прибрав тієї майже скульптурної опуклості, яку видно у древніх, і тієї звучної млості, що чутна у південних поетів нової Європи.

Два різнорідні поети внесли одразу два різнорідні начала в нашу поезію; з двох начал вмить утворилося третє: з'явився Пушкін. У ньому середина. Ні далекої від життя ідеальності першого, ні повноводдя любострасних розкошів другого. Все урівноважене, стисле, зосереджене, як у росіянині, котрий небагатомовний на передачу відчуття, але береже й збирає його довго в собі, так що від цього довготривалого носіння воно має вже силу вибуху, якщо виступить назовні. Наведу приклад. Поета вразив краєвид Казбеку, однієї з найвищих кавказьких гір, на верхівці якої він побачив монастир, що видався йому ширяючим у небесах ковчегом. У іншого поета полилися б палкі вірші на кілька сторінок. У Пушкіна все у десяти рядках, і вірш закінчує він сим неочікуваним звертанням:

Далекий, вожделенный брег!
Туда б, сказав «прости» ущелью,
Подняться к горной вышине!
Туда б, в заоблачную келью,
В соседство Бога скрыться мне!

Саме так міг би сказати росіянин, тоді як і француз, і англієць, і німець пустилися б у детальний звіт відчуттів. Ніхто з наших поетів не був ще таким скупим на слова і вирази, як Пушкін, так не пильнував себе, щоб не сказати надмірного і зайвого, полохаючись нудотної солодкавості того й другого.

Що ж було предметом його поезії? Все стало її предметом, і ніщо зокрема. Німує думка перед незліченністю його предметів. Чим він не був вражений і перед чим він не зупинився? Від захмарного Кавказу і картинного черкеса до бідного північного сільця з балалайкою і тропаком біля корчми — скрізь, всюди: на модному балу, в хаті, в степу, у дорожній кибитці — все стає його предметом. На все, що тільки є у внутрішній людині, починаючи від її високої й великої риси до найменшого подиху її слабкості й неістотної прикмети, що його збентежила, він відкликнувся так само, як відкликнувся на все, що тільки є в природі видимій і зовнішній. Все стає у нього окремою картиною; всі предмети його; з усього, як дрібного, так і великого, він добуває одну електричну іс-

кру того поетичного вогню, котрий присутній у всякому творінні Бога, — його найвищу сторону, знайому тільки поету, не роблячи з неї ніякого ужитку до життя на потребу людині, не пояснюючи нікому, для чого здобуто цю іскру, не підставляючи до неї драбинок ні для кого з тих, котрі глухі до поезії. Йому ні до кого не було діла. Він дбав тільки про те, щоб сказати одним обдарованим поетичним чуттям: «Дивіться, яке прекрасне творіння Бога!» — і, не додаючи нічого більше, перелітати до іншого предмета з тим, щоб сказати також: «Дивіться, яке прекрасне Боже творіння!» Від цього твори його є явище дивовижне суперечливістю тих вражень, які вони породжують у читачах. В очах людей вельми розумних, але не маючих поетичного чуття, вони — уривки недовершені, легкі, миттєві; в очах людей, обдарованих поетичним чуттям, вони — цілісні поеми, обдумані, викінчені, які містять у собі все, що їм потрібно.

На Пушкіні обірвалися всі питання, котрі доти не ставилися нікому з наших поетів і в котрих видно дух часу, що прокидався. Нащо, до чого була його поезія? Який новий напрямок мисленнєвому світу дав Пушкін? Що сказав він потрібного своєму віку? Чи вплинув на нього якщо не рятівним чином, то руйнівним? Чи впливав на інших хоч особистістю власного характеру, геніальними помилками, як Байрон і як навіть багато другорядних і нижчих поетів? Для чого він даний був світові і що довів собою? Пушкін даний був світові для того, щоб довести собою, що таке сам поет, і нічого більше, — що таке поет, узятий не під впливом якого-небудь часу чи обставин і не під умовою також власного, особистого характеру, як людини, але незалежно від усього; щоб коли захоче потім який-небудь вищий анатомік душевний розітнути і пояснити собі, що таке в сутності своїй поет, це чутливе створіння, яке на все відкликається в світі й собі одному не має відклику, то щоб він вдоволений був, побачивши це в Пушкіні. Одному Пушкіну визначено було показати в собі цю незалежну істоту, це дзвінке відлуння, що відкликається на всякий окремий звук, породжуваний у повітрі. При думці про всякого поета уявляється більше або менше особистість його самого. Кому при розмислах про Шиллера не постане раптом ця світла, дитинна душа, що мріяла про кращі й досконаліші ідеали і створювала з них собі світ, вдоволена тим, що могла жити в цьому поетичному світі? Кому, хто читає Байрона, не постане сам Байрон, цей гордий чоловік, облагодіяний всіма дарами Неба, який не зміг простити Йому своєї незначної тілесної вади, від котрої ремство перенеслося і в поезію його? Сам Гете,

цей Протей із поетів, що прагнув обійняти все як у світі природи, так і в світі наук, показав уже сим самим наукоподібним стремлінням своїм особистість свою, сповнену якоїсь германської статечності й теоретично-німецького намагання приладнатися до всіх часів і віків. Усі наші російські поети: Державін, Жуковський, Батюшков — утримали свою особистість. В одного Пушкіна її немає. Що схопиш із його творів про нього самого? Піди влови його характер як людини! Замість нього постане той же дивовижний образ, що на все відгукується і одному собі тільки не знаходить відгуку. Всі твори його — повний арсенал знарядь поета. Іди туди, вибирай собі кожен по руці будь-яке і виходь із ним на битву; але сам поет на битву з ним не вийшов. Чому не вийшов? — це інше питання. Він сам на нього відповідає віршами:

Не для житейского волненья,
Не для корысти, не для битв,
Мы рождены для вдохновенья,
Для звуков сладких и молитв.

Пушкін вчував значення своє краще тих, котрі ставили йому питання, і з любов'ю виконував його. Навіть і в ту пору, коли метався він сам у чаді пристрастей, поезія була для нього святиня — точно якийсь храм. Не входив він туди неохайним і неприбраним; нічого не вносив він туди необдуманого, нерозважливого з власного життя свого; не увійшла туди гольцем розхристана дійсність. А між тим все там до єдиного є історією його самого. Але це нікому не зримо. Читач почув одні тільки пахощі; але які речовини перегоріли в грудях поета з тим, щоб запахтіти цими пахощами, цього ніхто не може почути. І як він леліяв їх у собі! як виношував їх! Жоден італійський поет не вивершував так сонетів своїх, як викінчував він ці легкі, позірно миттєві творіння. Яка точність у всякому слові! Яка значливість всякого виразу! Яке все округлене, вивершене й замкнуте! Всі вони ніби перлини; важно й вирішити, котре краще. Ніби сяючі зуби красуні, котрі уподібнює цар Соломон до овець-юнок, які, щойно вийшовши з купелі, всі як одна і всі рівно прекрасні.

Як йому говорити було про що-небудь потрібне сучасному суспільству в його сучасну хвилину, коли хотілося відгукнутись на все, що тільки є в світі, і коли всякий предмет однаково кликав його? Він хотів було зобразити в «Онєгіні» сучасну людину і розв'язати якусь сучасну задачу — і не міг. Зіштовхнувши з місця своїх героїв, сам став на їхнє місце і в особі їхній був уражений тим, чим вра-

жається поет. Поема вийшла зібранням розрізнених відчуттів, ніжних елегій, колючих епіграм, картинних ідилій, і після прочитання її замість усього виступає той же чудесний образ поета, котрий на все відгукується. Його найдосконаліші твори: «Борис Годунов» і «Полтава» — той же вірний відгук минулому. Нічого не хотів він ними сказати своєму часові; ніякої користі співвітчизникам не замислював він вибором цих двох сюжетів; не видно також, щоб він наповнився особливим співчуттям до кого-небудь із виведених тут героїв і взявся б через це за ці дві поеми, так майстерно і художньо вивершені. Він подивувався тільки незвичайності двох історичних подій і хотів, щоб, подібно до нього, подивувалися інші.

Читання поетів всіх народів і віків породжувало в ньому той же відгук. Герой іспанський Дон-Жуан, цей невичерпний предмет незліченної кількості драматичних поем, дав йому раптом ідею зосередити все діло у невеликій власній драматичній картині, де зі ще більшим знанням душі виставлена невідпорна звабність спокусника, ще яскравіше слабкість жінки і ще відчутніша сама Іспанія. Фауст Гете навів його раптом на ідею втиснути у дві-три сторіночки головну думку германського поета, — і дивуєшся, як вона влучно схоплена і як зосереджена в одне міцне ядро, незважаючи на всю її невизначену розкиданість у Гете. Суворі терцини Данта навіяли йому думку у таких же терцинах і в дусі самого Данта зобразити поетичне дитинство своє у Царському Селі, уособити науку в вигляді строгої жінки, яка збирає до школи дітей, і себе — у вигляді школяра, який вирвався з класу до саду з тим, щоб зупинитися перед древніми статуями з лірами і циркулями у руках, що промовляли до нього живіше за науку, де видно, як уже рано пробуджувалася в ньому ця чутливість на все відгукуватися.

І який вірний його відгук, яке чутливе його вухо! Чуєш запах, колір землі, часу, народу. В Іспанії він іспанець, із греком — грек, на Кавказі — вільний горець у повному смислі цього слова; з віджилим чоловіком він дихає старовиною часу минулого; зазирне до мужика в хату — він росіянин увесь з голови до ніг: усі риси нашої природи в ньому відкликнулися, і все охоплене іноді одним словом, одним чуйно знайденим і влучно прибраним прикметником.

Властивість ця у ньому розросталася поступово, і він відгукнувся б потім цілком на все російське життя, так само, як відгукався на всяку окрему його рису. Думка про роман, котрий би повідав просту, нештучну повість справді російського життя, займала його останнім часом невідступно. Він кинув вірші єдино з тим, щоб не

відволікатися нічим по сторонах і бути простішим у описах, і саму прозу спростив він до того, що навіть не знайшли ніякого достоїнства в перших повістях його. Пушкін був цьому радий і написав «Капітанську дочку», безсумнівно, найкращий російський твір у розповідному роді. У порівнянні з «Капітанською дочкою» всі наші романи й повісті здаються нудотною розмазнею. Чистота і нештучність зійшли в ній на такий високий ступінь, що сама дійсність видається перед нею штучною і карикатурною. Вперше виступили істинно російські характери: простий комендант фортеці, капітанша, поручик, сама фортеця з єдиною гарматою, безладдя часу і проста велич простих людей — все не тільки сама правда, а ще ніби краще за неї. Так воно і бути має: на те і покликання поета, щоб із нас же взяти нас і нас же повернути нам в очищеному і кращому вигляді. Все показувало в Пушкіні, що він на те був народжений і того прагнув. Майже в один час з «Капітанською дочкою» залишив він майстерні проби романів: «Рукопис села Горюхіна», «Царський арап» і зроблений олівцем начерк великого роману — «Дубровський». Останнім часом набрався він багато російського життя і говорив про все так влучно і розумно, що хоч записуй всяке слово: воно вартувало його кращих віршів; але ще дивовижнішим було те, що будувалось всередині самої душі його й готувалося освітити перед ним ще більше життя. Відзвуки цього чутні у виданому вже по смерті його вірші, в котрому звуками майже апокаліптичними зображена втеча з приреченого на загибель міста, і частка його власного душевного стану. Багато готувалося Росії добра в цьому чоловікові... Але, стаючи мужем, забираючи звідусіль сили на те, щоб управлятися з великими ділами, не подумав він про те, як справитись з дріб'язковими та малими. Нагла смерть забрала його раптом від нас — і все у державі відчуло раптом, що втратило велику людину.

Вплив Пушкіна як поета на суспільство був малозначущим. Суспільство глянуло на нього тільки на початку його поетичного поприща, коли він першими молодими віршами своїми нагадав був ліру Байрона; коли ж він отямився і став нарешті не Байрон, а Пушкін, суспільство від нього відвернулося. Але вплив його був сильним на поетів. Не зробив того Карамзін у прозі, що він у віршах. Наслідувачі Карамзіна стали жалюгідною карикатурою на нього самого і довели як стиль, так і думки до солодкавої нудотності. Що ж до Пушкіна, то він був для всіх поетів, йому сучасних, наче скинутий з Неба поетичний вогонь, від котрого, мов свічки,

запалились інші самоцвітні поети. Довкола нього раптом утворилося їх ціле сузір'я: Дельвіг, поет-сибарит, котрий ніжився всяким звуком своєї майже еллінської ліри і, не випиваючи одним духом всього напою поезії, ковтав його по краплі, як знавець вин, придивляючись до кольору і нюхаючи сам запах; Козлов, гармонічний поет, від котрого пролунали якісь доти нечувані, музикально-сердечні звуки; Баратинський, строгий і похмурий поет, котрий показав так рано самобутнє стремління думок до світу внутрішнього і став уже дбати про матеріальне викінчення їх, коли вони ще не визріли в ньому самому; темний і нерозвинений, став себе виказувати людям і зробився через те всім чужий і нікому не близький. Усіх цих поетів збудив до діяльності Пушкін; інших же просто створив. Я розумію тут наших так званих антологічних поетів, котрі створили небагато; але якщо з цих небагатьох духмяних квітів зробити вибір, то вийде книга, під котрою підпише своє ім'я найкращий поет. Варто назвати обох Туманських, О. Крилова, Тютчева, Плетньова і кількох інших, котрі не виказали б власного поетичного вогню і запашних порухів душевних, якби не були запалені вогнем поезії Пушкіна. Навіть старі поети стали перестроювати лад лір своїх. Відомий перекладач «Іліади» Гнєдич, переспівувач псалмів Ф. Глинка, партизан-поет Давидов, зрештою сам Жуковський, наставник і вчитель Пушкіна в мистецтві віршування, став потім учитися сам у свого учня. Зробилися поетами навіть ті, котрі не народжені були поетами, котрим готувалося поприще не менш високе, судячи з тих духовних сил, які вони показали навіть у віршованих своїх пробах, як-от: Веневітінов, що так рано від нас пішов, і Хомяков, який, слава Богу, ще живе для якогось світлого майбуття, поки ще йому самому не відкритого. Сила збуджуючого впливу Пушкіна навіть зашкодила багатьом, особливо Баратинському, і ще одному поетові, про котрого йтиметься нижче, — зашкодила саме тим, що вони стали передавати невизрілі порухи душі своєї, тоді як сама душа не набралася ще поезії, доступної й близької іншим, і коли визначено було їм довершити спершу своє внутрішнє виховання і на певний час замовкнути. Всіх звабила ця надзвичайна художня викінченість віршованих творів, котру показав Пушкін. Забувши і суспільство, і всякі сучасні зв'язки з ним людини, і всякі вимоги землі своєї, все жило в якійсь поетичній Елладі, повторюючи вірші Пушкіна:

Не для житейского волненья,
Не для корысти, не для битв,

Мы рождены для вдохновенья,
Для звуков сладких и молитв.

З поетів часу Пушкіна більше за всіх виокремився Язиков. З появою перших віршів його всім почулась нова ліра, розгул і шаленство сил, молодецтво всякого виразу, світ молодого захвату і мова, котра в такій силі, досконалості й строгій покорі владареві ще не являлася доти ні в кому. Ім'я Язиков випало йому недарма. Володіє він язиком, як араб диким конем своїм, і ще ніби похваляється своєю владою. Звідки не почне період, чи з голови, чи з хвоста, він виведе його картинно, закінчить і замкне так, що зупинишся вражений. Все, що виражає силу молодості, не розслабленої, але могутньої, сповненої майбуттям, стало одразу предметом віршів його. Так і бризкає юнацька свіжість від усього, до чого він не торкнеться. Ось його купання в річці:

Покровы прочь! Перед челом
Протянем руки удалые
И — бух!
Блистательным дождем
Взлетают брызги водяные.
Какая сильная волна!
Какая свежесть и прохлада!
Как сладострастна, как нежна
Меня обнявшая наяда!

Ось у нього гра в швайку, яку він назвав прямо-російською грою. Юнаки-молодці стали в коло:

Тяжкий гвоздь стойком и плотно
Бьет в кольцо — кольцо бренчит.
Вешний вечер беззаботно
И невидимо летит.

Все, що викликає в юнакові відвагу, — море, хвилі, буря, бенкети і чаркування, братський союз на діло, тверда мов кремінь віра в майбуття, готовність боротися за вітчизну, — виражається у нього з силою неприродною. Коли з'явилися його вірші окремою книгою, Пушкін сказав з прикрістю: «Навіщо він назвав їх: "Вірші Язикова"! їх би слід назвати просто: "хміль"! Людина зі звичайними силами нічого не зробить подібного; тут потрібне шаленство сил». Живо пам'ятаю захват його в той час, коли прочитав він вірш Язикова до Давидова, надрукований у журналі. Вперше я побачив тоді сльози на обличчі Пушкіна (Пушкін ніколи не плакав; він сам про себе сказав у посланні до Овідія: «Суровый славянин, я слез не проливал, но понимаю их»). Я пам'ятаю ті строфи, котрі виклика-

ли у нього сльози: перша, де поет, звертаючись до Росії, котру вже були визнали безсилою й немічною, закликає так:

Чу! труба продребезжала!
Русь! тебе надменный зов!
Вспомяни ж, как ты встречала
Все нашествия врагов!
Созови от стран далеких
Ты своих богатырей,
Со степей, с равнин широких,
С рек великих, с гор высоких,
От осьми твоих морей!

І потім строфа, де описується нечувана самопожертва, — віддати вогню власну столицю з усім, що тільки є в ній священного для всієї землі:

Пламень в небо упирая,
Лют пожар Москвы ревет.
Златоглавая, святая,
Ты ли гибнешь? Русь, вперед!
Громче буря истребленья!
Крепче смелый ей отпор!
Это жертвенник спасенья,
Это пламя очищенья,
Это фениксов костер!

У кого не бризнуть сльози після таких строф? Вірші його наче п'янкий хміль; але в хмелі чутно силу вищу, що змушує його підноситись вгору. У нього студентські гулянки не з гультяювання і пияцтва, а від радості, що є міць у руці й поприще попереду, що понесуться вони, студенти,

На благородное служенье
Во славу чести и добра.

Біда тільки, що хміль перейшов міру і що сам поет загулявся занадто на радощах від свого майбуття, як і багато хто з нас на Русі, і залишилось діло тільки в одному могутньому пориві.

Усіх очі звернулися на Язикова. Усі чекали чогось незвичайного від нового поета, від віршів котрого пронеслась така богатирська похвальба зробити якесь могутнє діло. Але діла не дочекалися. Вийшло ще кілька віршів, що повторили слабкіше те̄ саме; потім тяжка хвороба напосіла на поета і вплинула на його дух. В останніх віршах його вже не було нічого, що б зворухнуло російську душу. В них лунали нудьгування серед німецьких міст, байдужі записи роз'їздів, перелік одноманітно-страдницького дня. Все це було мертвим для

російського духу. Не запримітили навіть незвичайного викінчення пізніх віршів його. Його мова, яка ще більше зміцніла, йому ж була на карб: вона була на вбогих думках і бідному змісті, наче панцир богатиря на хирлявому тілі карлика. Стали говорити навіть, що в Язикова немає зовсім думок, а одні пустодзвонні вірші і що він навіть і не поет. Усе почало проти нього ремство. Відзвуки цього ремства пролунали недоладно в журналах, але в засадах їхніх була правда. Язиков не сказав же, говорячи про поета, словами Пушкіна:

Не для житейского волненья,
Не для корысти, не для битв,
Мы рождены для вдохновенья,
Для звуков сладких и молитв.

У нього, навпаки, ось що говорить поет:

Когда тебе на подвиг все готово,
В чем на земле небесный виден дар,
Могучей мысли свет и жар
И огнедышащее слово —
Иди ты в мир, да слышит он поэта.

Хай це говориться про ідеального поета; але ідеал свій він узяв зі своєї ж природи. Якби в ньому самому ж не було начал того, не міг би і уявити він собі такого поета. Ні, не сили його залишили, не бідність таланту і думок виною пустоти змісту останніх віршів його, як самовпевнено проголосили критики, і навіть не хвороба (хвороба дається тільки для прискорення діла, якщо людина збагне смисл її) — ні, інше його здолало: світло любові погасло в душі його — ось чому смеркло й світло поезії. Полюби потрібне й необхідне душі з такою силою, як полюбив колись хміль юності своєї, — і одразу піднімуться твої думки нарівні з віршем, пролунає вогнедишне слово: зобразиш нам ту саму пошлість хворобливого життя свого, але зобразиш так, що здригнеться людина від пробуджених залізних сил своїх і подякує Богові за недугу, що дала їй це відчути. Не за стопами Пушкіна слід було Язикову викінчувати та округлювати вірш свій; не для елегій та антологічних віршів, а для дифірамба й гімну народився він, це почули всі. І вже скоріше від Державіна, ніж від Пушкіна, повинен був він засвітити світильник свій. Вірш його тільки тоді й входить у душу, коли він весь у ліричному світлі; предмет у нього тільки тоді живий, коли він або рухається, або звучить, або сяє, а не тоді, коли перебуває в спокої. Долі поетів не однакові. Одному визначено бути вірним дзеркалом і відзвуком життя — на те й дано йому багатосторонній

описовий талант. Іншому звелено бути передовою, збуджуючою силою суспільства в усіх його благородних і вищих порухах — і на те дано йому ліричний талант. Не потрапляє талант на свою дорогу, тому що не звертає очей вищих на самого себе. Але Промисел краще дбає про людину. Бідою, злом і хворобою силоміць приводить він її до того, до чого вона не прийшла б сама. Уже і в лірі Язикова помітне стремління до повороту на свою законну дорогу. Від нього почули нещодавно вірш «Землетрус», котрий, на думку Жуковського, є нашим найкращим віршем.

З поетів часу Пушкіна виокремився князь Вяземський. Хоч він почав писати набагато раніше за Пушкіна, але оскільки його повний розвиток був при ньому, то згадаємо про нього тут. У князі Вяземському — протилежність Язикову: наскільки в тому вражає вбогість думок, настільки в цьому багатство їх. Вірш зужитий у нього як знаряддя, що перше потрапило під руку: ніякої зовнішньої обробки його, ніякого також зосередження та заокруглення думки з тим, щоб виставити її читачеві як дорогоцінність: він не художник і не дбає про все це. Його вірші — імпровізації, хоч для таких імпровізацій потрібно мати надто багато всяких дарів і надто підготовлену голову. В ньому зібралося багатство надзвичайне всіх якостей: ум, дотепність, зіркість, спостережливість, несподіваність висновків, почуття, веселість і навіть сум; кожний вірш його — строкатий фараон усього разом. Він не поет за покликанням: доля, наділивши його всіма дарами, дала йому ніби на додачу талант поета, з тим, щоб скласти з нього щось повне. В його книзі «Біографія Фонвізіна» виявилось ще видніше багатство всіх дарів, які він має. Там чутно в один і той же час політика, філософа, тонкого оцінювача і критика, розважливого державного чоловіка і навіть досвідченого відателя практичної сторони життя — словом, усі ті якості, котрі повинен мати в собі глибокий історик у значенні вищому. І якби таким же пером, яким накреслена біографія Фонвізіна, написане було все царювання Катерини, яке вже й тепер здається нам майже фантастичним від надзвичайного багатства епохи і незвичайного зіткнення незвичайних осіб та характерів, то можна сказати майже напевно, що подібного за достоїнством історичного твору не представила б нам Європа. Але відсутність великого і повного труда є хвороба князя Вяземського, і це вчувається в самих його віршах. У них помітна відсутність внутрішнього гармонійного узгодження в частинах, чутно розлад: слово не поєднувалось зі словом, вірш з віршем, біля міцного і твердого вірша, якого немає у жодного пое-

та, стоїть інший, нічим на нього не схожий; то раптом защемить він чимось вирваним живцем із самого серця, то раптом відштовхне від себе звуком, майже чужим серцю, що пролунав зовсім не в такт з предметом; чутно незібраність у собі, не повне життя своїми силами; чується на дні всього щось придавлене і пригнічене. Доля чоловіка, обдарованого здібностями різноманітними, котрий опинився без такого діла, яке б охопило всі до єдиної його здібності, тяжча за долю останнього бідняка. Тільки той труд, котрий змушує цілком усього чоловіка обернутися до себе і заглибитися в себе, є нашим рятівником. На ньому тільки, як говорить поет,

Душа прямится, крепнет воля,
И наша собственная доля
Определяется видней.

У той час, коли наша поезія робила так швидко своєрідний хід свій, виховуючись поетами всіх віків і націй, обвіюючись звуками всіх поетичних країн, пробуючи всі тони і акорди, один поет залишався в стороні. Обравши для себе найменш помітну і вузьку стежину, йшов він нею майже без шуму, поки не переріс інших, як міцний дуб переростає гай, який спочатку його ховав. Цей поет — Крилов. Обрав він собі форму байки, всіма знехтувану як річ стару, непридатну для ужитку та мало не дитячу іграшку, — і в сій байці зумів зробитися народним поетом. Це наша міцна російська голова, той самий ум, котрий близький уму наших прислів'їв, той самий ум, яким міцний росіянин, ум висновків, так званий задній ум. Прислів'я не є якою-небудь наперед заданою думкою чи гадкою про діло, а вже підведений підсумок діла, осад, відстій уже перебродження і закінчених подій, остаточний витяг сили діла з усіх сторін його, а не з однієї. Це виражено і у приказці: «Одне слово не приказка». Унаслідок цього заднього ума, чи ума остаточних висновків, яким переважно обдарований порівняно з іншими росіянин, наші прислів'я значливіші за прислів'я всіх інших народів. Окрім повноти думок, уже в самому способі вираження в них відобразилось багато народних якостей наших; у них все є: поглумка, насмішка, попрікання — словом, усе що розворушує й забирає за живе: як стоокий Аргус, дивиться з них кожне на людину. Всі великі люди, від Пушкіна до Суворова і Петра, благоговіли перед нашими прислів'ями. Повага до них виражена багатьма приказками: «Нема приказки без правди», або «Приказка повік жива». Відомо, що коли зумієш закінчити мову вдало дібраним прислів'ям, то сим поясниш її одразу народові, як би сама по собі не була вище вона над його поняття.

Ось звідси веде своє походження Крилов. Його байки аж ніяк не для дітей. Той помилиться грубо, хто назве його байкарем у такому смислі, в якому були байкарями Лафонтен, Дмитрієв, Хемніцер і, зрештою, Ізмайлов. Його притчі — надбання народне і становлять книгу мудрості самого народу. Звірі у нього мислять і поводяться надто по-російському: в їхніх витівках між собою чутні витівки і обряди виконань усередині Росії. Крім вірної звіриної схожості, котра у нього до того сильна, що не тільки лисиця, ведмідь, вовк, а навіть сам горщик повертається як живий, вони показали в собі ще й російську природу. Навіть осел, котрий у нього до того визначився в характері своєму, що варто йому висунути тільки вуха з якої-небудь байки, як уже читач викрикує наперед: «Це осел Крилова!» — навіть осел, незважаючи на свою приналежність до клімату інших земель, постав у нього росіянином. Кілька років учиняючи крадіжку по чужих городах, він загорівся раптом чинолюбством, захотів ордена і запишався страх, коли хазяїн повісив йому на шию дзвоник, не зміркувавши того, що тепер усяка крадіжка й капость його буде видна всім і притягне звідусіль побої на його боки. Словом, всюди у нього Русь і пахне Руссю. Всяка байка його має до того ж історичне походження. Попри свою неквапливість і, ймовірно, байдужість до подій сучасних, поет, однак, слідкував за всякою подією всередині держави: на все подавав свій голос, і в голосі цьому чулася розумна середина, примирливий третейський суд, котрим такий сильний російський ум, коли сягає своєї повної досконалості. Строго виваженим і твердим словом так одразу він і визначить діло, так і означить, у чому його істинна сутність. Коли деякі надто військові люди почали були вже стверджувати, що все в державах повинно бути засноване на одній військовій силі і в ній одній порятунок, а чиновники цивільні стали, своєю чергою, збиткуватися з усього, що тільки є військовим, через те тільки, що дехто звів військове діло до одних погончиків та петличок, він написав знаменитий спір гармат з вітрилами, в якому вводить обидві сторони в їхні законні межі сим прикметним чотиривіршем:

Держава всякая сильна,
Когда устроены в ней мудро части:
Оружием — врагам она грозна,
А паруса — гражданские в ней власти.

Яка влучність визначення! Без гармат не захистишся, а без вітрил і зовсім не попливеш. Коли у декотрих доброзичливих, але недалекозорих начальників утвердилася була дивна думка, що слід

стерегтися жвавих, розумних людей і обходити їх посадами через те єдино, що декотрі з них були колись пустунами й долучилися до безрозсудного діла, він написав не менш чудову байку «Дві бритви» і в ній справедливо попрікав начальників, котрі

> Людей с умом боятся
> И держат при себе охотней дураков.

Особливо чутно, як він скрізь тримає сторону ума, як просить не зневажати розумним чоловіком, але вміти з ним поводитись. Це відобразилось у байці «Хор півчих», яку завершив він словами: «Про мене, краще пий, та діло розумій!» Не тому він це сказав, щоб хотів похвалити пияцтво, але тому, що заболіла його душа, побачивши, як декотрі, набравши до себе замість майстрів діла людей бозна-яких, ще й хвастаються тим, говорячи, що хоч майстерності вони і не знають, та зате найвідміннішої поведінки. Він знав, що з розумним чоловіком все можна зробити і неважко навернути його до гарної поведінки, якщо зумієш розумно говорити з ним, але дурня важко зробити розумним, як не говори з ним. «У злодії — наче в морі, в дурнику — наче в прісному молоці», — каже наше прислів'я. Але й розумному робить він також пекучі зауваги, сильно попрікнувши його в байці «Стоячий ставок» за те, що дав задрімати своїм здібностям, і строго дорікнувши у байці «Вигадник і Розбійник» за розпусне і зле їхнє спрямування. Взагалі його цікавили питання важливі. У книзі його всім є уроки, всім званням у державі, починаючи від глави, котрому говорить він:

> Властитель хочет ли народы удержать?
> Держи бразды не вкруть, но мощною рукою, —

і до останнього трудівника, що працює у нижчих рядах державних, котрому вказує він на високу долю у вигляді бджоли, що не прагне відзнак за свою роботу:

> Но сколь и тот почтен, кто, в низости сокрытый,
> За все труды, за весь потерянный покой
> Ни славою, ни почестьми не льстится
> И мыслью оживлен одной,
> Что к пользе общей он трудится.

Слова ці залишаться доказом вічним, якою благородною була душа самого Крилова. Жоден із поетів не зумів зробити своєї думки такою відчутною і висловлюватися так доступно всім, як Крилов. Поет і мудрець злилися в ньому воєдино. У нього мальовниче все, починаючи від зображення природи чарівної, грізної і навіть брудної, до передачі найменших відтінків розмови, що живо пере-

дають душевні якості. Все так сказано влучно, так знайдено вірно і так засвоєні міцно речі, що навіть і визначити не можна, в чому характер пера Крилова. У нього не спіймаєш його стилю. Предмет, наче не маючи словесної оболонки, виступає сам собою, натурою перед очима. Вірша його також не ухопиш. Ніяк не визначиш його властивостей: чи звучний він? чи легкий? чи важкий? Звучить він там, де предмет у нього звучить; рухається, де предмет рухається; міцнішає, де міцнішає думка; і стає раптом легким, де поступається легковажному базіканню дурня. Його мова покірлива і слухняна думці й літає як муха, то з'являючись раптом у довгому шестистопному вірші, то у швидкому одностопному; розрахованим числом складів видає вона відчутно саму невимовну її духовність. Варто згадати величне закінчення байки «Дві бочки»:

Великий человек лишь виден на делах,
И думает свою он крепку думу
Без шуму.

Тут від самого розміщення слів ніби чується велич заглибленої в себе людини.

Від Крилова одразу можна перейти до іншої сторони нашої поезії — поезії сатиричної. У нас у всіх багато іронії. Її видно в наших прислів'ях і піснях і, що найбільш дивовижно, часто там, де видимо страждає душа й не схильна зовсім до веселощів. Глибина цієї самобутньої іронії ще перед нами не розкрилася, тому що, виховуючись усіма європейськими вихованнями, ми й тут віддалилися від рідного кореня. Схильність до іронії, однак, утрималась, хоч і не в тій формі. Важко знайти росіянина, в котрому б не поєднувалось разом з умінням перед чим-небудь істинно благоговіти властивість з чого-небудь істинно посміятись. Всі наші поети мали в собі цю властивість. Державін крупною сіллю розсипав її у більшій половині од своїх. Вона є у Пушкіна, у Крилова, у князя Вяземського; вона чутна навіть у таких поетів, котрі в характері своєму мали ніжну, меланхолійну схильність: у Капніста, у Жуковського, у Карамзіна, у князя Долгорукого, — вона є щось споріднене нам усім. Природно, що у нас повинні були розвинутись письменники власне сатиричні. Уже в той час, коли Ломоносов настроював свою ліру на високий ліричний лад, князь Кантемір знаходив поживу для сатири і хльоскав нею дурощі суспільства на самому початку його. В різні епохи з'являлося у нас багато сатир, епіграм, насмішкуватих перелицювань навиворіт найвідоміших творів і всякого роду пародій їдких, злих, котрі залишаться, напев-

но, завжди в рукописах і в котрих всюди видно велику силу. Варто згадати пародії князя Горчакова, сатиру на літераторів Воєйкова — «Дім для божевільних» і талановиті пародії Михайла Дмитрієва, де жовч Ювенала з'єдналася з якоюсь особливою слов'янською добродушністю. Але сатира скоро попросила собі поприща просторішого і перейшла в драму. Театр почався у нас так само, як і скрізь, спочатку наслідуваннями; потім стали пробиватися риси оригінальні. У трагедії з'явились моральна сила і незнання людини в умовах обраної епохи і віку; в комедії — легкі насмішки зі смішних сторін суспільства, без погляду в душу людини. Імена Озерова, Княжніна, Капніста, князя Шаховського, Хмельницького, Загоскіна, О. Писарєва пам'ятаються з повагою; але все це збліддо перед двома яскравими творами: перед комедіями Фонвізіна «Недоросток» і Грибоєдова «Горе з розуму», котрі вельми дотепно назвав князь Вяземський двома сучасними трагедіями. В них уже не легкі насмішки зі смішних сторін суспільства, а рани і хвороби нашого суспільства, тяжкі зловживання внутрішні, котрі нещадною силою іронії виставлені в очевидності вражаючій. Обидві комедії взяли дві різні епохи. Одна вдарила по хворобах від неосвіченості, друга — від хибного розуміння освіченості.

Комедія Фонвізіна вдаряє по огрубілому звірству людини, що пішло від довгого, нечутливого, непорушного застою у віддалених закутках і глушині Росії. Вона виставила так страшно цю кору огрубілості, що в ній майже не впізнаєш росіянина. Хто може впізнати що-небудь російське в цій злобній істоті, сповненій тиранства, якою є Простакова, мучителька селян, чоловіка і всього, крім свого сина? А між тим відчуваєш, що ніде в іншій землі, ні у Франції, ні в Англії, не могла створитися така істота. Ця безумна любов до свого дітища є наша сильна російська любов, котра в людині, що втратила свою гідність, виразилася в такому спотвореному вигляді, в такому дивному поєднанні з тиранством, — так що, чим більше вона любить своє дитя, тим більше ненавидить усе, що не є її дитям. Потім характер Скотиніна — інший тип огрубіння. Його неоковирна природа, не отримавши на свою долю ніяких сильних та несамовитих пристрастей, обернулась на якусь більш спокійну, у своєму роді художню любов до скотини замість людини: свині стали для нього тим самим, що для любителя мистецтв картинна галерея. Потім чоловік Простакової — нещасна, забита істота, в котрій і ті слабкі сили, які трималися, забиті погейкуванням дружини, — повне притуплення всього! Зрештою, сам Митрофан,

котрий, нічого не маючи злобного в своїй природі, не маючи бажання принести комусь нещастя, стає непомітно, з допомогою потурань та пестощів, тираном усіх, і найбільше тих, котрі його найсильніше люблять, тобто матері й няньки, так що завдавати їм образ — стало йому за насолоду. Словом, особи ці ніби вже не російські; важко навіть і впізнати в них російські якості, за винятком хіба що однієї Єремеєвни та відставного солдата. З жахом чуєш, що вже на них не подієш ні впливом Церкви, ні звичаями старовини, від котрих затрималось в них одне пошле, і тільки одному залізному закону тут місце. Все в цій комедії видається потворною карикатурою на російське. А між тим немає нічого в ній карикатурного: все взяте живцем з природи і перевірене знанням душі. Це ті непереборно-страшні ідеали огрубіння, яких може сягнути тільки одна людина Російської землі, а не іншого народу.

Комедія Грибоєдова взяла інший час суспільства — виставила хвороби від хибно зрозумілої освіти, від прийняття дурних світських дрібниць на місце головного — словом, узяла донкішотську сторону нашої європейської освіти, незв'язну суміш звичаїв, що зробила з росіян ні росіян, ні іноземців. Тип Фамусова так само глибоко осмислений, як і Простакової. Так само наївно, як хвастається Простакова своїм неуцтвом, він хвастається напівосвіченістю, як власною, так і всього того стану, до якого належить: хвастається тим, що московські дівиці верхні виводять нотки, слівця два не скажуть, все з кривляннями; що двері у нього відкриті для всіх, як званих, так і незваних, особливо для іноземних; що канцелярія у нього набита ріднею, яка нічого не робить. Він і благопристойний статечний чоловік, і гульвіса, і читає мораль, і майстер так пообідати, що в три дні не перетравиться. Він навіть вільнодумець, коли збирається з подібними до себе старими, і в той же час готовий не допустити на постріл до столиць молодих вільнодумців, ім'ям котрих узиває всіх, хто не підкорився прийнятим світським звичаям їхнього товариства. За сутністю своєю це одна з тих вивітрених осіб, у котрих, за всього їхнього світського comme il faut, не залишилося зовсім нічого, котрі своїм перебуванням у столиці та службою так само шкідливі суспільству, як інші йому шкідливі своєю неслужбою і огрубілим перебуванням на селі. Шкідливі, по-перше, власним маєткам своїм — тим, що, віддавши їх до рук найманців та управителів, вимагаючи від них тільки грошей для своїх балів і обідів, званих і незваних, вони зруйнували істинно законні узи, що зв'язували поміщиків з селя-

нами; шкідливі, по-друге, на службовому поприщі — тим, що, даючи місця одним тільки байдикуючим родичам своїм, відняли у держави істинних ділових людей і відбили бажання служити в чесного чоловіка; шкідливі, зрештою, по-третє, духові уряду своїм двозначним життям — тим, що під личиною запопадливості до царя і добромисності, вимагаючи удаваної моральності від молодих людей і живучи розпусно в той же час самі, збудили обурення молоді, неповагу до старості й заслуг і схильність до вільнодумства справжнього у тих, котрі мають неміцні голови та здатні вдаватися до крайнощів. Не менше показний другий тип: несосвітенний мерзотник Загорецький, якого скрізь лають і, на подив, скрізь приймають, брехун, шахрай, але в той же час майстер догодити всякій скільки-небудь значній чи сильній особі, діставши їй те, до чого вона гріховно ласа, готовий, у разі потреби, зробитися патріотом і ратоборцем моральності, запалити вогнища й на них віддати полум'ю всі книги, які тільки є на світі, а в тому числі й творців навіть самих байок за їхні вічні насмішки з левів та орлів, і сим виявивший, що, не боячись нічого, навіть найганебнішої лайки, боїться, однак, насмішки, як чорт хреста. Не менш показний третій тип: недоумкуватий ліберал Репетилов, лицар пустоти у всіх її вимірах, що гасає по нічних зібраннях, радіє, як бозна-якій знахідці, коли вдається йому припрягтися до якого-небудь товариства, котре шумить про те, чого він не розуміє, чого й розказати навіть не вміє, але котрого маячню слухає він розчулено, у певності, що втрапив нарешті на справжню дорогу і що тут криється дійсно якесь громадське діло, котре хоч ще і не достигло, але як раз достигне, якщо тільки про нього пошумлять побільше, стануть частіше збиратися ночами та задерикуватіше між собою сперечатися. Не менше показний четвертий тип: недоумкуватий фрунтовик Скалозуб, який розумів службу єдино у вмінні розрізняти формені відзнаки, але за всього того утримав якийсь свій особливий філософсько-ліберальний погляд на чини, який зізнається відверто, що він їх вважає необхідними каналами, щоб потрапити в генерали, а там, про нього, хоч трава не рости; всі інші тривоги йому пусте, а обставини часу і віку для нього не головоломна наука: він щиро переконаний, що весь світ можна заспокоїти, давши йому у Вольтери фельдфебеля. Не менш показовий також тип і стара Хльостова, жалюгідна суміш пошлості двох віків, що утримала зі старовинних часів тільки одне пошле, із зазіханнями на повагу від нового покоління, з вимогами пошани до себе від тих самих людей, котрих сама зневажає,

готова вилаяти вголос першого ліпшого за те тільки, що не так до неї сів чи перед нею повернувся, яка ні до чого не має ніякої любові й ніякої поваги, але покровителька арапчат, мосьок і людей штибу Молчаліна, — словом, стара погань у повному сенсі цього слова. Сам Молчалін — теж показовий тип. Влучно схоплена ця особа, безмовна, низька, що поки тихцем пробирається в люди, та в котрому, за словами Чацького, готується майбутній Загорецький. Таке збіговисько потвор суспільства, з яких кожен окарикатурив яке-небудь міркування, правило, думку, спотворивши по-своєму законний смисл їхній, повинно було викликати на відсіч йому іншу крайність, котра виявилась яскраво в Чацькому. Спересердя та в справедливому обуренні проти них усіх Чацький переходить також у надмір, не помічаючи, що через це саме і через цей нестриманий язик свій він робиться сам нестерпним і навіть смішним. Всі особи комедії Грибоєдова сутнісно такі ж діти напівосвіченості, як Фонвізінові — діти неосвіченості, російські потвори, тимчасові, минущі особи, що утворилися серед бродіння нової закваски. Прямо-російського типу немає ні в кому з них; не чутно російського громадянина. Глядач залишається спантеличеним стосовно того, чим повинен бути росіянин. Навіть та особа, котра взята вочевидь за взірець, тобто сам Чацький, показує тільки стремління чимось стати, висловлює тільки обурення проти того, що негідне і мерзенне в суспільстві, але не дає в собі взірця суспільству.

Обидві комедії погано відповідають сценічним умовам; у цьому сенсі нікчемна французька п'єса за них краща. Зміст, взятий у інтригу, ані зав'язаний міцно, ані майстерно розв'язаний. Здається, самі коміки про нього не багато дбали, бачачи крізь нього інший, вищий зміст і співвідносячи з ним появи і виходи осіб своїх. Ступінь потрібності побічних характерів і ролей виміряна також не стосовно героя п'єси, але стосовно того, скільки вони могли поповнити і пояснити думку самого автора присутністю своєю на сцені, скільки могли собою домалювати єдність всієї сатири. У протилежному ж випадку — тобто якби вони виконали і ці необхідні умови всякого драматичного твору і змусили кожну з осіб, так влучно схоплених і створених, вивертатися перед глядачем у живій дії, а не в розмові — це були б два високі твори нашого генія. І тепер навіть їх можна назвати істинно громадянськими комедіями, і подібного вираження, скільки мені здається, не прибирала ще комедія у жодного з народів. Є сліди громадянської комедії у давніх греків; але Аристофан керувався більше особистим

ставленням, нападав на зловживання одного якого-небудь чоловіка і не завжди мав на увазі істину: доказом того те, що він дерзнув висміяти Сократа. Наші коміки були спонукувані суспільною причиною, а не власною, повстали не проти однієї особи, а проти цілої безлічі зловживань, проти відхилення всього суспільства від прямої дороги. Суспільство зробили вони ніби власним своїм тілом; вогнем обурення ліричного запалала нещадна сила їхньої насмішки. Це — продовження тієї ж брані світла з темрявою, внесеної до Росії Петром, котра всякого благородного росіянина робить уже мимовільно ратником світла. Обидві комедії аж ніяк не творіння художні й не належать фантазії письменника. Потрібно було багато накопичитися сміттю та мотлоху всередині землі нашої, щоб з'явилися вони майже самі собою у вигляді якогось грізного очищення. Ось чому по слідах їхніх не з'являлося в нашій літературі нічого до них подібного і, ймовірно, довго не з'явиться.

Зі смертю Пушкіна зупинився поступ поезії нашої вперед. Це, однак, не означає, що дух її загас; навпаки, він, як гроза, невидимо накопичується вдалині; сама сухість і духота у повітрі віщують його наближення. Вже з'явилися і тепер люди не без талантів. Але все ще перебуває під сильним упливом гармонійних звуків Пушкіна; ще ніхто не може вирватись з цього зачарованого, ним окресленого кола і показати власні сили. Ще навіть не чує ніхто, що довкола нього настав інший час, утворилися стихії нового життя і лунають питання, котрі доти не лунали; а тому ні в кому з них ще немає самоцвітіння. Їх навіть не слід називати по іменах, крім одного Лермонтова, котрий себе виставив уперед більше за інших і котрого вже немає на світі. В ньому чутні ознаки таланту першорядного: поприще велике могло чекати на нього, якби не якась нещаслива зірка, котрої управління захотілось йому над собою визнати. Потрапивши від початку в коло того товариства, котре справедливо можна було назвати тимчасовим і перехідним, котре, як бідна рослина, зірвана з рідного ґрунту, приречене було безрадісно носитися степами, вчуваючи саме, що не прирости йому ні до якого іншого ґрунту і його жереб — зів'янути й пропасти, — він уже з ранніх пір став виражати ту роздираючу серце байдужість до всього, котрої не чулося ще в жодного з наших поетів. Безрадісні зустрічі, безпечальні розлуки, дивні, безглузді любовні узи, невідомо чому розпочаті й невідомо чому розірвані, стали предметом віршів його і дали нагоду Жуковському вельми вірно визначити сутність цієї поезії словом *беззачарування.* За допомоги таланту

Лермонтова воно зробилося було на час модним. Як колись з легкої руки Шиллера пронеслося було світом *зачарування* і стало модним, як потім з важкої руки Байрона пішло в хід *розчарування*, породжене, може бути, зайвиною зачарування, і стало також на час модним, так зрештою прийшла черга і *беззачарування*, рідного дітища байронівського розчарування. Існування його, зрозуміло, було короткочаснішим за всі інші, тому що в беззачаруванні немає ніякої приваби ні для кого. Визнавши над собою владу якогось зваблинвого демона, поет замірявся не раз зобразити його образ, ніби бажаючи віршами від нього позбутися. Образ цей не визначений напевне, навіть не набув тієї зваблинвої могутності над людиною, якої він хотів йому надати. Видно, що виріс він не від власної сили, а від втоми й лінощів людини боротися з ним. У незакінченому його вірші, названому «Казка для дітей», образ цей набуває більшої певності та більше смислу. Може бути, із закінченням цієї оповіді, що є його найкращим віршем, позбавився б він самого духа і разом з ним безвідрадного свого стану (ознаки того вже сіяють у віршах «Ангел», «Молитва» і деяких інших), якби тільки збереглося в ньому самому побільше поваги та любові до свого таланту. Але ніхто ще не грав так легковажно зі своїм талантом і так не старався виказати до нього навіть якесь хвастливе презирство, як Лермонтов. Не помітно в ньому ніякої любові до дітей своєї ж уяви. Жоден вірш не виношений у ньому, не зеліяний чадолюбно й дбайливо; не усталився і не зосередився в собі самому; самий вірш не отримав ще своєї власної твердої особистості і тьмяно нагадує то вірш Жуковського, то Пушкіна; скрізь — надмір та багатослів'я. В його творах прозових набагато більше достоїнства. Ніхто ще не писав у нас такою правильною, прекрасною і духмяною прозою. Тут видно більше заглиблення у дійсність життя — готувався майбутній великий живописець російського побуту... Але нагла смерть раптом його від нас забрала. Чути страшне в долі наших поетів. Як тільки хто-небудь з них, випустивши з уваги своє головне поприще і призначення, кидався на інше чи ж опускався у той вир світських стосунків, де не слід йому бути і де немає місця для поета, раптова, нагла смерть виривала його раптом з нашого середовища. Три першорядних поети: Пушкін, Грибоєдов, Лермонтов, один за одним, у всіх на очах, були викрадені наглою смертю протягом одного десятиліття, в пору найквітучішої мужності, у повному розвитку сил своїх, — і нікого це не вразило: навіть не здриґнулося легковажне плем'я.

Та час, однак, сказати наостанок, що таке наша поезія взагалі, нащо вона була, чому служила і що зробила для всієї Російської землі нашої. Чи мала вона вплив на дух сучасного їй суспільства, виховавши та облагородивши кожного, відповідно до його місця, й піднісши поняття всіх взагалі, відповідно до духу і корінних сил народу, який повинен рухати державу? Чи вона була просто вірною картиною нашого суспільства — картиною повною і докладною, яскравим дзеркалом усього нашого побуту? Не була вона ні тим, ні другим; ні того, ні другого вона не зробила. Вона була майже незнана й невідома нашому суспільству, яке в той час виховувалось іншим вихованням — під впливом гувернерів французьких, німецьких, англійських, під впливом вихідців з усіх країн, усіх можливих станів, з різними способами мислення, правил і напрямків. Суспільство наше, — чого не траплялося ще досі з жодним народом, — виховувалось у невіданні землі своєї посеред самої землі своєї. Навіть мова була забута, так що поезії нашій були навіть відрізані дороги й путі до того, щоб торкнутися його вуха. Якщо й пробивалася вона до суспільства, то якимись незаконними путівцями: або щасливо написана музика заносила у вітальню який-небудь віршований твір; або ж плід незрілої молодості поета, нікчемний і слабкий його твір, що відповідав яким-небудь чужоземно-вільнодумним міркуванням, занесеним у голову суспільства чужоземними вихователями, бувало причиною, що суспільство дізнавалося про існування серед нього поета. Словом — поезія наша не повчала суспільство, не виражала його. Ніби чуючи, що її доля не для сучасного суспільства, линула вона весь час понад суспільством; якщо ж і спускалася до нього, то хіба що з тим тільки, щоб хльоснути його бичем сатири, а не передавати його життя за взірець потомству. Діло дивовижне: предметом нашої поезії все ж були ми, але ми в ній не впізнаємо себе. Коли поет показує нам наші кращі сторони, нам це видається перебільшеним, і ми ледь не готові не вірити тому, що говорить нам про нас же Державін. Коли ж виставляє письменник наші низькі сторони, ми знову не віримо, і нам це видається карикатурою. Є, дійсно, в тому і другому ніби якась перебільшена сила, хоч насправді перебільшення немає. Причина першого те, що наші ліричні поети, володіючи таємницею прозрівати в зерні, майже непримітному для простого ока, майбутній чудовий плід його, виставляли очищенішою всяку властивість нашу. Причина другого те, що сатиричні наші письменники, носячи в душі своїй, хоч поки й неясно, ідеал уже кращої російської людини, бачили ясніше все погане і низьке російської справжньої людини. Сила обурення благо-

родного давала їм силу виставляти яскравіше ту ж річ, ніж її може побачити звичайна людина. Ось від чого останнім часом, сильніше за всі інші властивості наші, розвинулась у нас насмішкуватість. Все сміється у нас одне з одного, і є уже всередині самої землі нашої щось, що сміється з усього однаково, зі старовини і з новизни, і благоговіє тільки перед одним нестаріючим і вічним. Отже, поезія наша не виразила нам ніде російську людину уповні, ні у тому *ідеалі*, в якому вона повинна бути, ні у тій *дійсності*, в якій вона нині є. Вона зібрала тільки докупи незліченні відтінки різноманітних якостей наших; вона зібрала тільки в одну скарбницю окремо взяті сторони нашої різносторонньої природи. Поети наші чули, що не прийшов іще час живописати себе цілком і хвастатись собою, що ще потрібно нам самим спочатку організуватися, стати собою і зробитися росіянами. Ще тільки розм'якшена і приготована наша природа до того, щоб прийняти їй належну форму; ще не встигли ми вивести висновків з безлічі всяких елементів і начал, нанесених звідусіль у нашу землю; ще у кожному з нас безладна зустріч чужоземного зі своїм, а не розумне здобування того самого висновку, для якого повелів Бог цю зустріч. Чуючи це, вони ніби дбали тільки про те, щоб не пропало в цій боротьбі найкраще з нашої природи. Це найкраще забирали вони звідусюди, де знаходили, і поспішали його виносити на світ, не дбаючи про те, де і як його поставити. Так бідний господар із охопленого полум'ям дому намагається вихопити тільки те, що є в ньому найдорогоціннішого, не дбаючи про інше. Поезія наша звучала не для сучасного їй часу, а щоб, — якщо настане зрештою той благодатний час, коли думка про внутрішню побудову людини в такому образі, в якому повелів їй вибудуватися Бог із самородних начал землі своєї, стане зрештою у нас спільною по всій Росії і рівно бажаною всім, — то щоб побачили ми, що є дійсно в нас кращого, власне нашого, і не забули б його вмістити у свою побудову. Наші власні скарби стануть нам відкриватися більше і більше в міру того, як ми станемо уважніше вчитуватися в наших поетів. У міру більшого й кращого їх пізнавання нам відкриються й інші їх вищі сторони, досі майже ніким не спостережені: побачимо, що вони були не одними скарбниками скарбів наших, але почасти навіть і будівниками нашими, або дійсно маючи про те думку, або її не маючи, але показавши своєю вищою від нас природою яку-небудь з наших народних якостей, котра в них розвинулась видніше з тим саме, щоб блиснути перед нами в усій красі своїй. Це стремління Державіна накреслити образ непохитного, твердого мужа в якійсь біблійно-гігантській величі не було стрем-

лінням довільним: начала його він почув у нашому народі. Широкі риси чоловіка величного линуть і чуються по всій Російській землі так сильно, що навіть чужоземці, які зазирнули всередину Росії, ними вражаються ще раніше, ніж встигають спізнати звичаї і звички землі нашої. Ще недавно один з них, який видав свої записки з тим саме, щоб показати Європі з поганого боку Росію[1], не міг приховати подиву свого, побачивши простих мешканців сільських хатин наших. Як вражений, зупинявся він перед нашими поважними біловолосими стариками, що сиділи біля порогів хат своїх, які здавались йому величними патріархами древніх біблійних часів. Не раз зізнавався він, що ніде в інших землях Європи, де тільки мандрував він, не поставав перед ним образ людини в такій величі, близькій до патріархально-біблійної. І цю думку повторив він кілька разів на сторінках своєї просякнутої ненавистю до нас книги. Ця властивість *чулості*, що у такому високому ступені виявилась у Пушкіні, є наша народна властивість. Згадаємо тільки одні назви, якими народ сам характеризує в собі цю властивість, наприклад: назва *вухо*, що дається такій людині, в котрій всі жилки горять і говорять, котра миті не постоїть без діла; *вдача* — всюди поспіває і всюди успіває; і безліч є у нас інших назв, що визначають різні відтінки і відхилення цієї властивості. Властивість ця велика: не цілісним і суворим вийде російський муж, зображений Державіним, якщо не буде в ньому чуття відгукуватись живо на всякий предмет у природі, дивуючись на кожному кроці красі Божого творіння. Цей ум, що вміє знайти законну середину всякої речі, який виявився у Крилові, є наш *істинно російський ум.* Тільки у Крилові відобразився той вірний такт руського ума, котрий, уміючи виразити істинну сутність всякого діла, уміє виразити його так, що нікого не скривдить вираженням і не налаштує ні проти себе, ні проти думки своєї навіть неподібних до нього людей, — одним словом, той вірний такт, котрий ми втратили серед нашої світської освіти і котрий зберігся досі у нашого селянина. Селянин наш уміє говорити з усіма вищими за себе, навіть із царем, так вільно, як ніхто з нас, і жодним словом не викаже непристойності, тоді як ми часто не вміємо поговорити навіть з рівним собі так, щоб не образити його яким-небудь виразом. Зате уже в кого з нас дійсно утворився цей зосереджений, вірний, істинно російський такт ума — він у нас користується повагою всіх; йому всі дозволять сказати те, чого нікому іншому не дозволять; на нього

[1] Маркіз Кюстін.

ніхто вже й не сердиться. У всіх наших письменників бували вороги, навіть у найнезлобивіших і прекрасніших душею (варто згадати Карамзіна і Жуковського); але у Крилова не було жодного ворога. Це *молоде завзяття* і відвага рвонутися на діло добра, котрі так і буяють у віршах Язикова, є завзяття нашого російського народу, та чудова властивість, йому одному властива, котра дає у нас одразу молодість і старику і юнаку, якщо тільки буде нагода рвонутися всім на діло, неможливе ні для якого іншого народу, котре одразу зливає у нас всю різнорідну масу, між собою ворогуючу, в одне почуття, так що і сварки, і особисті вигоди кожного — все забувається, і вся Росія — одна людина. Всі ці властивості, виявлені нашими поетами, є наші народні властивості, що у них тільки видніше розвинулись: поети беруться не звідки ж небудь з-за моря, але виходять зі свого народу. Це — вогні, що з нього ж вилетіли, передові вісники сил його. Крім того, поети наші зробили добро вже тим, що рознесли благозвучність, доти небувалу. Не знаю, в якій іншій літературі показали віршотворці таке безкінечне розмаїття відтінків звуку, чому почасти, зрозуміло, сприяла сама поетична мова наша. У кожного свій вірш і свій особливий дзвін. Цей металевий, бронзовий вірш Державіна, котрого до сих пір не може ще забути наше вухо; це густий, як смола чи струмінь столітнього токая, вірш Пушкіна; цей сяючий, святковий вірш Язикова, що влітає, наче промінь, у душу, весь зітканий зі світла; цей облитий ароматами півдня вірш Батюшкова, солодкий, як мед з гірської ущелини; цей легкий плинний вірш Жуковського, що пурхає, як неясний звук еолової арфи; цей важкий, ніби тягнений по землі вірш Вяземського, просякнутий часом їдким, щемливим російським сумом, — усі вони, наче різнодзвонні дзвони чи незліченні клавіші одного чудового органу, рознесли благозвучність по Російській землі. Благозвучність не таке пусте діло, як думають ті, котрі незнайомі з поезією. Під благозвучність, як під колискову, прекрасну пісню матері, заколисується народ-немовля ще раніше, ніж може входити у значення слів самої пісні, і непомітно самі собою стихають і заспокоюються його дикі пристрасті. Вона так само буває потрібна, як у храмі куріння кадильне, котре вже невидимо настроює душу до слухання чогось кращого ще раніше, ніж почалося саме служіння. Поезія наша пробувала всі акорди, виховувалась літературами всіх народів, прислуховувалась до лір усіх поетів, здобувала якусь всесвітню мову з тим, щоб приготувати всіх до служіння більш значливого. Не можна вже тепер заговорити про ті дрібниці, про які ще продовжує легковажно лопотіти молоде, нинішнє покоління поетів, не даючи собі звіту; не

можна служити і самому мистецтву, — хоч яке прекрасне це служіння, — не зрозумівши його мети вищої і не визначивши для себе, нащо дане нам мистецтво; не можна повторювати Пушкіна. Ні, не Пушкін і ніхто інший не повинен стати тепер за взірець нам: інші вже часи прийшли. Тепер уже нічим не візьмеш — ні своєрідністю ума свого, ні картинною особистістю характеру, ні гордістю рухів своїх, — християнським вищим вихованням повинен виховатись тепер поет. Інші діла настають для поезії. Як у часи дитинства народів служила вона тому, щоб викликати на битву народи, збуджуючи в них браннолюбний дух, так доведеться їй тепер викликати на іншу, вищу битву людину — на битву вже не за тимчасову нашу свободу, права і привілеї наші, але за нашу душу, котру Сам небесний Творець наш вважає перлом Своїх творінь. Багато чекає тепер на поезію — повертати в суспільство те, що є істинно прекрасним і що вигнане з нього теперішнім безглуздим життям. Ні, не нагадають вони вже нікого з наших попередніх поетів. Сама мова їхня буде іншою; вона буде ближчою і ріднішою нашій російській душі. Ще в ній відчутніше виступлять наші народні начала. Ще не б'є всією силою вгору те самородне джерело нашої поезії, котре уже кипіло і било в грудях нашої природи тоді, коли й саме слово поезія не було ні на чиїх устах. Ще ніхто не черпав із самої глибини тих трьох джерел, про які згадувалося на початку цієї статті. Ще досі загадка — цей непояснимий розгул, який чується у наших піснях, несеться кудись повз життя і саму пісню, ніби спалюваний бажанням кращої вітчизни, за якою тужить з дня сотворіння свого людина. Ще ні в кому не відобразилась уповні та багатостороння поетична повнота ума нашого, що міститься у наших багатооких прислів'ях, що зуміли зробити такі великі висновки з бідного, жалюгідного свого часу, де в таких тісних межах і в такій каламутній калюжі повертався росіянин, і які говорять тільки про те, які величезні висновки може зробити нинішній росіянин з нинішнього широкого часу, куди нанесені підсумки всіх віків і, як нерозібраний товар, скинуті в одну безладну купу. Ще таємниця для багатьох цей незвичайний ліризм — породження верховної тверезості ума, котрий виходить від наших церковних пісень та канонів і поки що так само несамохіть підносить дух поета, як несамохіть підмивають його серце рідні звуки нашої пісні. Нарешті, сама незвичайна мова наша є ще таємницею. В ній всі тони і відтінки, всі переходи звуків від найбільш твердих до найбільш ніжних і м'яких; вона безмежна і може, жива, як життя, збагачуватись щохвилини, черпаючи, з одного боку, високі слова з мови церковно-біблійної, а з іншого боку — вибираючи

на вибір влучні назви з незліченних своїх наріч, розсипаних по наших провінціях, маючи можливість, таким чином, в одному і тому ж висловлюванні підніматися до висоти, не доступної жодній іншій мові, і спускатися до простоти, відчутної відчуттям найбільш нетямушої людини, — мова, котра сама по собі вже поет і котру недарма на час забуло наше краще товариство: потрібно було, щоб вибалакали ми чужоземними наріччями всю погань, яка пристала до нас разом з чужоземною освітою, щоб усі ті неясні звуки, неточні назви речей — діти думок непрояснених і плутаних, котрі затемнюють мови, — не насмілились би затьмарити дитячої ясності нашої мови, і повернулись би ми до неї вже готові мислити і жити своїм умом, а не чужоземним. Все це ще знаряддя, ще матеріали, ще брили, ще в руді дорогі метали, з котрих викується інша, найсильніша мова. Пройде ця мова вже наскрізь усю душу і не впаде на безплідну землю. Скорботою ангела запалає наша поезія і, вдаривши по всіх струнах, які тільки є в російській людині, внесе до найбільш огрубілих душ святиню того, чого ніякі сили і знаряддя не можуть утвердити в людині; викличе нам нашу Росію — нашу російську Росію: не ту, котру показують нам грубо які-небудь квасні патріоти, і не ту, котру викликають до нас з-за моря очужоземлені росіяни, але ту, котру видобуде вона з нас же і покаже таким чином, що всі до одного, яких би не були вони різних думок, способів виховання і міркувань, скажуть в один голос: «Це наша Росія, нам у ній затишно і тепло, і ми тепер дійсно у себе вдома, під своєю рідною кровлею, а не на чужині».

XXXII
СВІТЛЕ ВОСКРЕСІННЯ

У російської людини особливе ставлення до свята Світлого Воскресіння. Вона це відчуває живіше, якщо їй випаде бути в чужій землі. Бачачи, як скрізь в інших країнах день цей майже не відрізняють від інших днів, — ті ж завсідні заняття, те ж повсякденне життя, той же буденний вираз на обличчях, — вона відчуває смуток і звертається мимовільно до Росії. Їй здається, що там якось краще святкується цей день, і сама людина радісніша і краща, ніж в інші дні, і саме життя якесь інше, а не повсякденне. Їй раптом уявляться ця урочиста північ, цей повсюдний передзвін дзвонів, котрий наче всю землю зливає в одне гудіння, цей вигук

«Христос воскрес!», який заміняє цього дня всі інші привітання, цей поцілунок, який тільки роздається у нас, — і вона майже готова вигукнути: «Тільки в одній Росії святкується цей день так, як йому слід святкуватися!» Зрозуміло, все це мріяння; воно зникне одразу, як тільки вона перенесеться насправді до Росії чи навіть тільки пригадає, що день цей є днем якоїсь напівсонної біганини та суєти, пустих візитів, умисних незаставань одне одного замість радісних зустрічей, — якщо ж і зустрічей, то заснованих на самих корисливих розрахунках; що честолюбство кипить у нас цього дня ще більше, ніж в усі інші, і говорять не про Воскресіння Христа, а про те, кому яка нагорода вийде і хто що отримає; що навіть і сам народ, про який іде слава, ніби він більше за всіх радіє, уже п'яний трапляється на вулицях, щойно встигла закінчитись урочиста обідня, і не встигла ще зоря освітити землі. Зітхне бідна російська людина, якщо тільки все це пригадає собі і побачить, що це хіба тільки карикатура і посміх зі свята, а самого свята немає. Для проформи тільки який-небудь начальник цмокне в щоку інваліда, бажаючи показати підлеглим чиновникам, як треба любити свого брата, та який-небудь відсталий патріот, спересердя на молодь, яка сварить старовинні російські наші звичаї, стверджуючи, що у нас нічого немає, прокричить гнівно: «У нас все є — і сімейне життя, і сімейні чесноти, і звичаїв у нас дотримуються свято; і обов'язок свій ми виконуємо так, як ніде в Європі; і народ ми на подив усім».

Ні, не у видимих знаках діло, не у патріотичних вигуках і не в поцілунку, даному інвалідові, а в тому, щоб насправді подивитись у цей день на людину, як на найкращу свою коштовність, — так обійняти та пригорнути її до себе, як найріднішого свого брата, так їй порадіти, ніби своєму найкращому другові, з котрим кілька років не бачились і котрий раптом неждано до нас приїхав. Ще сильніше! ще більше! тому що узи, які нас з нею зв'язують, сильніші за земну кровну спорідненість, і поріднилися ми з нею за нашим прекрасним Небесним Отцем, у кілька разів нам ближчим за нашого земного вітця, і дня цього ми — у своїй істинній сім'ї, у Нього Самого в домі. День цей є той святий день, в котрий святкує святе, небесне своє братство все людство до єдиного, не виключивши з нього ні однієї людини.

Як би цей день прийшовся, здавалось, доречно нашому дев'ятнадцятому віку, коли думки про щастя людства стали заледве не улюбленими думками всіх; коли обійняти все людство, як братів, зробилось улюбленою мрією молодої людини; коли багато тільки й мріють про те, як перебудувати все людство, як піднести внут-

рішню гідність людини; коли майже половина вже визнала урочисто, що одне тільки християнство в силах це здійснити; коли стали стверджувати, що слід ближче ввести закон Христа як у сімейний, так і у державний побут; коли стали навіть поговорювати про те, щоб усе було спільним — і будинки, і землі; коли подвиги жалісливості й допомоги нещасним стали розмовою навіть модних віталень; коли, нарешті, стало тісно від усяких чоловіколюбних закладів, будинків для прочан і притулків. Як би, здавалось, дев'ятнадцятий вік повинен був радісно відсвяткувати цей день, котрий так до серця всім великодушним і чоловіколюбним його порухам! Та на цьому-то самому дні, як на пробному камені, бачиш, які бліді всі його християнські стремління і як усі вони в одних тільки мріях і думках, а не у ділі. І якщо, дійсно, доведеться йому обняти в цей день свого брата, як брата він його не обніме. Все людство готовий він обняти, як брата, а брата не обніме. Відокремиться від цього людства, котрому він готує такі великодушні обійми, один чоловік, який його образив, котрому повеліває Христос тієї ж хвилини простити, — він уже не обніме його. Відокремиться від цього людства один, незгодний з ним у яких-небудь нікчемних людських думках, — він уже не обніме його. Відокремиться від цього людства один, що страждає видніше за інших тяжкими виразками своїх душевних недоліків, більше за всіх інших потребуючи співчуття до себе, — він відштовхне його і не обніме. І дістануться його обійми тільки тим, котрі нічим ще не образили його, з котрими не мав він нагоди стикатися, котрих він ніколи не знав і навіть не бачив у очі. Ось якого роду обійми всьому людству дає чоловік нинішнього віку, і часто саме той самий, котрий думає про себе, що він істинний чоловіколюбець і досконалий християнин! Християнин! Вигнали на вулицю Христа, у лазарети та лікарні, замість того, щоб покликати Його до себе в доми, під рідну крівлю свою, і думають, що вони християни!

Ні, не відсвяткувати нинішньому віку Світлого свята так, як йому слід святкуватися. Є страшна перешкода, є непереборна перешкода, ім'я їй — *гордість.* Вона була відома і в колишні віки, але то була гордість більш дитинна, гордість своїми силами фізичними, гордість багатствами своїми, гордість родом і званням, та не доходила вона до того страшного духовного розвитку, в якому постала тепер. Тепер з'явилась вона у двох видах. Перший вид її — гордість чистотою своєю.

Зрадівши тому, що стало набагато чим кращим за своїх предків, людство нинішнього віку закохалось у чистоту і красу свою. Ніхто

не соромився хвастатись публічно душевною красою своєю і вважати себе кращим від інших. Варто тільки придивитись, яким лицарем благородства виступає з нас тепер кожен, як безпощадно та різко судить про іншого. Варто тільки прислухатись до тих виправдань, якими він виправдовує себе в тому, що не обійняв свого брата навіть у день Світлого Воскресіння. Без сорому і не затремтівши душею, говорить він: «Я не можу обійняти цього чоловіка: він мерзенний, він підлий душею, він заплямував себе найбезчеснішим учинком; я не пущу цього чоловіка навіть до передпокою свого; я навіть не хочу дихати одним повітрям з ним; я зроблю гак для того, щоб об'їхати його і не зустрічатися з ним. Я не можу жити з підлими та нікчемними людьми — невже мені обійняти такого чоловіка як брата?» На жаль! забув бідний чоловік дев'ятнадцятого віку, що в цей день немає ні підлих, ні мерзенних людей, але всі люди — брати тієї ж сім'ї, і всякому чоловікові ім'я брат, а не яке-небудь інше. Все разом і одразу він забув: забув, що, може бути, з тим саме оточили його мерзенні й підлі люди, щоб, поглянувши на них, поглянув він на себе і пошукав би в собі те ж саме, чого так злякався в інших. Забув, що він сам може на кожному кроці, навіть не помітивши того сам, зробити те ж підле діло, хоч в іншому тільки вигляді, — у вигляді, не ураженому публічною ганьбою, але яке, одначе, висловлюючись прислів'ям, є той самий млинець, тільки на іншому блюді. Все забув. Забув він те, що, можливо, від того розвелось так багато підлих і мерзенних людей, що суворо й не по-людськи їх відштовхнули найкращі й найпрекрасніші люди і тим змусили ще більше озлобитися. Буцімто легко терпіти до себе презирство! Бог зна, може бути, хтось зовсім не був народжений безчесним чоловіком; може бути, бідна душа його, безсила боротися зі спокусами, просила й молила про допомогу і готова була обцілувати руки й ноги того, хто, спонуканий жалістю душевною, підтримав би її на краю безодні. Може бути, однієї краплі любові до нього було достатньо для того, щоб повернути його на прямий путь. Буцімто дорогою любові було важко досягти його серця! Буцімто вже до того скам'яніла в ньому природа, що ніяке почуття не могло в ньому ворухнутися, коли й розбійник вдячний за любов, коли й звір пам'ятає руку, що його пестила! Але все забув чоловік дев'ятнадцятого віку, і відштовхує він від себе брата, як багач відштовхує пойнятого гноєм жебрака від чудового ґанку свого. Йому немає діла до страждань його; йому б тільки не бачити гною ран його. Він навіть не хоче почути сповіді його, боячись, щоб не вразило нюх його смердюче дихання вуст нещас-

ного, гордий духмяністю чистоти своєї. Чи такому чоловікові святкувати свято небесної Любові?

Є другий вид гордості, ще сильніший за перший, — гордість ума. Ніколи ще не зростала вона до такої сили, як у дев'ятнадцятому віці. Вона чутна в самому остраху кожного набути слави дурня. Все винесе чоловік віку: винесе назву шахрая, негідника; яку хочеш дай йому назву, він винесе її — і тільки не винесе назви дурня. З усього він дозволить посміятися — і тільки не дозволить посміятися з ума свого. Ум для нього — святиня. Через найменшу насмішку з ума свого він готовий сієї ж хвилини поставити свого брата на шляхетну відстань і всадити, не здриґнувшись, йому кулю в лоба. Нічому й ні у що він не вірить; тільки вірить в один ум свій. Чого не бачить його ум, того для нього немає. Він забув навіть, що ум іде вперед, коли йдуть уперед усі моральні сили в людині, і стоїть без руху і навіть іде назад, коли не підносяться моральні сили. Він забув і те, що немає всіх сторін ума ні в одній людині; що інша людина може бачити саме ту сторону речі, котру він не може бачити, і, таким чином, знати те, чого він не може знати. Не вірить він цьому, і все, чого не бачить він сам, те для нього неправда. І тінь християнського смирення не може до нього торкнутися через гординю ума. В усьому він засумнівається: у серці чоловіка, котрого кілька років знав, у правді, Бога візьме під сумнів, але не засумнівається в своєму умі. Вже сварки і лайки почались не через якінебудь суттєві права, не через особисті ненависті — ні, не чуттєві пристрасті, але пристрасті ума вже почались: уже ворогують особисто через несхожість думок, через протиріччя у світі мисленнєвому. Вже утворилися цілі партії, що одна одну не бачили, ніяких особистих стосунків не мали — і вже одна одну ненавидять. Навдивовижу: в той час, коли вже було почали думати люди, що освітою вигнали злобу зі світу, злоба іншою дорогою, з іншого кінця входить у світ, — дорогою ума, і на крилах журнальних листків, як все знищуюча сарана, нападає на серця людей скрізь. Уже й самого ума майже не чутно. Уже й розумні люди починають говорити неправду всупереч власному переконанню, через те тільки, щоб не поступитися супротивній партії, через те тільки, що гордість не дозволяє зізнатися перед усіма у помилці, — вже одна чиста злоба зацарювала замість ума.

Чи людині такого віку вміти полюбити й відчути християнську любов до людини? Чи їй сповнитись тією світлою простодушністю і ангельською дитинністю, котра збирає всіх людей в одну сім'ю? Чи їй почути духмяність небесного братства нашого? Чи їй відсвя-

ткувати цей день? Щезнув навіть і той позірно доброзичливий вираз колишніх простих віків, котрий надавав вигляд, нібито людина була ближчою до людини. Гордий ум дев'ятнадцятого віку знищив його. Диявол виступив уже без маски у світ. Дух гордості перестав уже з'являтися в різних образах і лякати забобонних людей, він з'явився у власному своєму вигляді. Відчувши, що визнають його панування, він перестав уже й церемонитися з людьми. Із зухвалою безсоромністю сміється в очі їм же, хто його визнає; найдурніші закони дає світові, які досі ще ніколи не давались, — і світ це бачить і не сміє не слухатись. Що означає ця мода, нікчемна, незначлива, котру допустила спочатку людина як дріб'язок, як невинне діло, і котра тепер, як повна хазяйка, вже почала розпоряджатися в домах наших, виганяючи все, що є найголовнішого і найкращого в людині? Ніхто не боїться переступати кілька разів на день найперші й найсвященніші закони Христа і між тим боїться не виконати її найменшого наказу, тремтячи перед нею, як несмілий хлопчина. Що означає, що навіть і ті, котрі самі з неї сміються, танцюють, як легкі вітрогони, під її дудку? Що означають ці так звані незліченні пристойності, котрі стали сильнішими за всякі засадничі настанови? Що означають ці дивні влади, що утворились окрім законних, — сторонні, побічні впливи? Що означає, що вже правлять світом швачки, кравці й ремісники всякого роду, а Божі помазаники залишились осторонь? Люди темні, нікому не відомі, які не мають думок і щиросердних переконань, правлять міркуваннями й думками розумних людей, і газетний листок, визнаний брехливим усіма, стає непомітно законодавцем його не поважаючої людини. Що значать всі незаконні ці закони, котрі видимо, на очах усіх, креслить, виходячи знизу, нечиста сила, — і світ це бачить увесь і, мов зачарований, не сміє ворухнутися? Що за страшна насмішка з людства! І для чого за такого ходу речей зберігати ще зовнішні святі звичаї Церкви, Небесний Хазяїн якої не має над ними влади? Чи це ще нова насмішка духа темряви? Нащо це свято, яке втратило своє значення? Нащо воно знову приходить тихше й тихше скликати в одну сім'ю людей, які розійшлися, і сумно оглянувши всіх, йде геть як незнайоме й чуже всім? Чи всім справді воно незнайоме і чуже? Але нащо ж ще вціліли де-не-де люди, котрим здається, ніби вони світлішають у цей день і святкують свою дитинність, — ту дитинність, від котрої небесні цілунки, ніби цілунки вічної весни, проливаються на душу, ту прекрасну дитинність, котру втратила нинішня горда людина? Чому ще не забула людина навіки цю дитинність і, ніби

бачене в якомусь далекому сні, вона ще зворушує нашу душу? Нащо все це і до чого це? Либонь невідомо нащо? Либонь не видно до чого? З тим, щоб хоч декотрим, які ще чують весняний подих цього свята, зробилось би раптом так тоскно, так тоскно, як тоскно янголу на Небі. І, заволавши краючим серце воланням, впали б вони до ніг своїх братів, благаючи хоч би один цей день вирвати з черги інших днів, один би день тільки провести не за звичаями дев'ятнадцятого віку, а за звичаями Вічного Віку, в один би тільки день обійняти та обхопити чоловіка, як винуватий друг обнімає великодушного друга, який все йому простив, хоч би тільки з тим, щоб завтра ж відштовхнути його від себе і сказати йому, що він нам чужий і незнайомий. Хоч би тільки забажати так, хоч би тільки силоміць змусити себе це зробити, ухопитись би за цей день, як потопаючий хапається за дошку! Бог зна, може бути, за одне це бажання уже готова скинутись з Небес нам драбина і простягнутися рука, що допомагає злетіти по ній.

Проте й одного дня не хоче провести так людина дев'ятнадцятого віку! І незбагненним сумом уже загорілась земля; черствішим і черствішим стає життя: все дрібнішає й мілішає, і зростає тільки на очах у всіх один велетенський образ нудьги, сягаючи з кожним днем найнезмірнішого росту. Все глухо, могила скрізь. Боже! пусто й страшно стає у Твоєму світі!

Чому ж одному росіянинові ще здається, що свято це святкується, як слід, і святкується так в одній його землі? Чи мріяння це? Але чому ж це мріяння не приходить ні до кого іншого, крім росіянина? Що означає насправді, що саме свято щезло, а видимі ознаки його так ясно носяться по лицю землі нашої: лунають слова: «Христос воскрес!» — і поцілунок, і кожного разу так само урочисто виходить свята північ, і гули вседзвінних дзвонів гудуть і гудуть по всій землі, ніби будять нас? Де носяться так очевидно привиди, там недарма носяться; де будять, там розбудять. Не вмирають ті звичаї, котрим визначено бути вічними. Вмирають у букві, але оживають у дусі. Притьмарюються тимчасово, помирають у пустих і вивітрених натовпах, але воскресають з новою силою в обраних, з тим, щоби в найсильнішому світлі від них розлитися по всьому світу. Не помре з нашої старовини ні зерня того, що є в ній істинно російського і що освячене Самим Христом. Рознесеться дзвінкими струнами поетів, сповіститься духмяними вустами святителів, спалахне притьмарене — і свято Світлого Воскресіння святкуватиметься, як слід, раніше у нас, ніж у інших народів! На чому ж засновуючись, на які дані, що містяться в серцях наших, спираю-

чись, можемо сказати це? Чи кращі ми за інші народи? Чи ближчі життям до Христа, ніж вони? Ні за кого ми не кращі, а життя ще невлаштованіше й безладніше за них усіх. «Гірші ми за всіх інших» — ось що ми повинні завжди говорити про себе. Але є в нашій природі те, що нам пророкує це. Вже сама невлаштованість наша нам це пророкує. Ми ще розтоплений метал, що не відлився у свою національну форму; ще нам можна викинути, відштовхнути від себе нам неприйнятне і внести у себе все, що вже не можна іншим народам, які набули форми й загартувалися в ній. Що є багато чого в корінній природі нашій, нами забутій, близького закону Христа, — доказом того вже те, що без меча прийшов до нас Христос, і приготована земля сердець наших кликала сама собою Його слово, що є вже начала братства Христового в самій нашій слов'янській природі, і побратимство людей було в нас ріднішим навіть і за кровне братство, що ще немає в нас непримиренної ненависті стану супроти стану і тих озлоблених партій, котрі водяться в Європі й котрі постачають перешкоди непереборні до єднання людей і братської любові між ними, що є, нарешті, у нас відвага, нікому не властива, і якщо постане перед нами всіма яке-небудь діло, зовсім неможливе ні для якого іншого народу, хоч би навіть, наприклад, скинути одразу і разом всі недоліки наші, все, що ганьбить високу природу людини, то з болем власного тіла, не пошкодувавши самих себе, як у дванадцятому році, не пошкодувавши майна, палили доми свої й земні статки, так рвонеться у нас усе скидати з себе ганебне і плямуюче нас, жодна душа не відстане від іншої, і в такі хвилини всілякі сварки, ненависті, ворожнечі — все буває забуте, брат повисне на грудях у брата, і вся Росія — одна людина. Ось на чому засновуючись, можна сказати, що свято Воскресіння Христова святкуватиметься раніше у нас, ніж у інших. І твердо говорить мені це душа моя; і це не думка, видумана в голові. Такі думки не видумуються. Навіянням Божим породжуються вони разом у серцях багатьох людей, які одне одного не бачили, живуть на різних кінцях землі, і в один час, мовби з одних вуст, виголошуються. Знаю я твердо, що не одна людина у Росії, хоч я її і не знаю, твердо вірить цьому і каже: «У нас раніше, ніж у всякій іншій землі, святкуватиметься Світле Воскресіння Христове!»

МИСТЕЦТВО Є ПРИМИРЕННЯ З ЖИТТЯМ

Лист до В.А. Жуковського

Винуватий перед тобою, душе моя! Кожного дня збираюсь написати — і незбагненна *неохота* утримує. Переді мною знову Неаполь, Везувій і море! Дні біжать у заняттях, час летить так, що не знаєш, звідки взяти зайву часину. Навчаюсь, як школяр, усьому тому, чим зневажив навчитися в школі. Та що розказувати про це! Хотілось би поговорити про те, про що з одним тобою можу говорити: про наше миле *мистецтво*, для якого живу і для якого вчусь тепер, як школяр. Позаяк тепер очікується моя подорож до Єрусалима, то хочу тобі сповідатися: кому ж, як не тобі? Адже література зайняла майже все життя моє, і головні мої гріхи — тут. Ось уже скоро двадцять років з тих пір, як я, юнак, що ледве увійшов у світ, прийшов уперше до тебе, хто звершив уже півдороги на цьому поприщі. Це було у Шепелівському палаці. Кімнати цієї вже немає. Але я її бачу як тепер, усю, до найменших меблів і речей. Ти подав мені руку і так наповнився бажанням допомогти майбутньому сподвижникові! Яким був прихильно залюбленим твій погляд!.. Що нас звело, нерівних за роками? Мистецтво. Ми відчули споріднення, сильніше за звичайне споріднення. Чому? Тому що відчували обидва святиню мистецтва.

Не моє діло вирішувати, якою мірою я поет; знаю тільки те, що, перш ніж розуміти значення і мету мистецтва, я вже відчував чуттям усієї душі моєї, що воно повинно бути святим. І заледве не з часу цього першого побачення нашого воно вже стало *головним* та *першим* у моєму житті, а все інше *другим*. Мені здавалось, що вже не повинен я зв'язуватися ніякими іншими узами на землі, ні життям сімейним, ні посадовим життям громадянина, і що словесне поприще є теж службою. Ще я не давав собі звіту (та й чи міг тоді його дати), що повинно бути предметом мого пера, але вже творча сила ворушилася і власні обставини життя мого наштовхували на предмети. Все робилось ніби незалежно від мого власного (вільного) попуску. Ніколи, наприклад, я не думав, що мені дове-

деться бути сатиричним письменником і смішити моїх читачів. Правда, що, ще будучи у школі, відчував я часом схильність до веселості й набридав товаришам недоречними жартами. Та це були скороминущі напади, взагалі ж я був характеру скоріш меланхолійного і схильного до роздумів. Згодом приєдналась до цього хвороба і хандра. І ці-то саме хвороба і хандра були причиною тієї веселості, котра з'явилась у моїх перших творах: щоб розважати самого себе, я вигадував без подальшої мети і плану героїв, становив їх у смішні становища — ось походження моїх повістей! Пристрасть спостерігати за людиною, властива мені ще змалку, надала їм деякої природності; їх навіть стали називати точними знімками з натури. Ще одна обставина: мій сміх спочатку був доброзичливим; я зовсім не думав висміювати щось з якою-небудь метою, і мене так вражало, коли я чув, що ображаються і навіть сердяться на мене цілі стани й класи суспільства, що я нарешті задумався. «Якщо сила сміху така велика, що її бояться, тож її не слід витрачати по-пустому». Я наважився зібрати все погане, що тільки я знав, і за одним разом з нього посміятися, — ось походження «Ревізора»! Це був перший мій твір, задуманий з метою справити добрий вплив на суспільство, що між тим не вийшло: в комедії стали бачити бажання висміяти узаконений стан речей та урядові форми, тоді як у мене був намір висміяти тільки самоуправний відступ деяких осіб від форменого та узаконеного порядку. Вистава «Ревізора» справила на мене гнітюче враження. Я був сердитий і на глядачів, які мене не зрозуміли, і на самого себе, який був виною того, що мене не зрозуміли. Мені хотілось утекти від усього. Душа потребувала усамітнення й обдумування найсуворішого свого діла. Вже давно заполонила мене думка *великого твору*, в якому б постало все, що лишень є і доброго і поганого в російській людині, і виявилась би перед нами видніше *властивість* нашої російської природи. Я бачив і охоплював окремо багато частин, але план цілого ніяк не міг переді мною висвітлитися і визначитися з такою силою, щоб я міг уже взятись і почати писати. На кожному кроці я відчував, що мені багато чого не вистачає, що я не вмію ще ні зав'язувати, ні розв'язувати події і що мені треба навчитися побудові великих творів у великих майстрів. Я взявся за них, починаючи з нашого люб'язного Гомера. Вже мені здалось було, що я починаю дещо розуміти і набувати навіть їхні прийоми та замашки, — а спроможність творити все не поверталась. Від напруження боліла голова. З великими зусиллями вдалось мені сяк-так випустити у



В. Жуковський.

світ першу частину «Мертвих душ», ніби з тим, щоб побачити на ній, яким я був ще далеким від того, до чого прагнув. Після цього найшов на мене знову безблагодатний стан. Згризалося перо, дратувалися нерви й сили — і нічого не виходило. Я думав, що уже спроможність писати просто віднялась від мене. І раптом хвороби й тяжкі душевні стани, відірвавши мене разом від усього і навіть від самої думки про мистецтво, повернули до того, до чого раніше, ніж зробився письменником, уже мав я хотіння: до спостережень внутрішніх за людиною та за *душею людською*. О, наскільки глибше перед тобою розкривається це пізнання, коли почнеш діло з власної своєї душі! На цьому-то шляху несамохіть зустрінешся *ближче* з Тим, Котрий Один з усіх, хто досі бував на землі, показав у Собі повне знання душі людської, божественність Котрого навіть якби й відкинув світ, то вже цієї останньої властивості ніяк не в силах відкинути, хіба тільки у такому випадку, коли зробиться вже не *сліпим*, а просто *дурним*. Цим крутим поворотом, що відбувся не з моєї волі, наведений був я зазирнути глибше в душу взагалі й дізнатися, що існують її вищі ступені та явища. З цих пір спроможність творити стала пробуджуватись; живі образи починають виходити ясно з імли; відчуваю, що робота піде, що навіть і мова буде правильною та звучною, а стиль зміцніє. І, може бути, майбутній повітовий учитель словесності прочитає учням своїм сторінку майбутньої моєї прози одразу після твоєї, промовивши: «Обидва письменники правильно писали, хоч і не схожі один на одного». Випуск книги «Листування з друзями», з якою (від радості, що розписалося перо) я так поквапився, не подумавши, що, перш ніж принести яку-небудь користь, можу збити нею з пантелику багатьох, прийшовся на користь мені самому. На цій книзі я побачив, де і в чому я перейшов у ту надмірність, до якої в епоху нинішнього перехідного стану суспільства потрапляє майже кожна людина, що йде вперед. Незважаючи на упередженість суджень про цю книгу і різнобій думок їхніх, у підсумку став чутним спільний голос, який вказав мені місце моє і межі, котрих я, як письменник, не повинен переступати.

Насправді, не моє діло повчати проповіддю. Мистецтво і без того вже повчання. Моє діло говорити *живими образами*, а не мудруваннями. Я повинен виставити *життя* лицем, а не трактувати про життя. Істина очевидна. Але питання: чи міг би я без цього великого гаку зробитися достойним виробником мистецтва? Чи міг би я виставити життя в його глибині так, щоб воно пішло на повчення? Як зображувати людей, якщо не дізнався спершу, що таке

душа людська? Письменнику, якщо тільки ти обдарований творчою силою створювати власні образи, виховай себе спершу як людина і громадянин землі своєї, а потім уже берись за перо! Інакше буде все не до ладу. Яка користь затаврувати ганебного і порочного, виставивши його на позір усім, якщо неясний в тобі самому ідеал йому протилежної прекрасної людини? Як виставляти недоліки і негідність людську, якщо не поставив собі самому запита: в чому ж гідність людини? і не дав на це собі скільки-небудь задовільної відповіді. Як висміювати винятки, коли ще не знаєш добре ті правила, з яких виставляєш на позір винятки? Це означатиме зруйнувати старий дім раніше, ніж мати можливість збудувати замість нього новий. Але мистецтво не руйнування. В мистецтві таїться сім'я творення, а не руйнування. Це відчувалося завжди, навіть і в ті часи, коли все було темним. Під звуки ліри Орфея будувались міста. Не дивлячись на не очищене до сих пір поняття суспільства про мистецтво, всі, однак, говорять: «Мистецтво є примирення з життям». Це правда. Істинний твір мистецтва має в собі щось заспокійливе і примирливе. Під час читання душа наповнюється стрункою злагодою, а після прочитання задоволена: нічого не хочеться, нічого не бажається, не піднімається в серці порух обурення проти брата, а скоріше в ньому струмує єлей всепрощаючої любові до брата. І взагалі не прямуєш до *осудження* дій іншого, а на *споглядання* самого себе. Якщо ж твір поета не має в собі цієї властивості, то він є одним тільки благородним гарячим поривом, плодом нетривалого стану автора. Він залишиться як прикметне явище, але не називатиметься твором мистецтва. По заслузі! Мистецтво є примирення з життям!

Мистецтво є впровадженням у душі стрункості та порядку, а не бентежності та розладу. Мистецтво повинне зобразити нам таким чином людей землі нашої, щоб кожен з нас відчув, що це *живі люди*, створені й взяті з того ж тіла, з якого й ми. Мистецтво повинно виставити нам на позір усі доблесні *народні* наші якості та властивості, не виключаючи навіть і тих, котрі, не маючи простору вільно розвинутись, не всіма помічені та оцінені так вірно, щоб кожен відчув їх і у собі самому й загорівся б бажанням розвинути і леліяти у собі самому те, що ним закинуте й забуте. Мистецтво повинно виставити нам усі погані наші народні якості та властивості таким чином, щоб сліди їхні кожен з нас відшукав спочатку в собі самому і подумав би про те, як спочатку з самого себе скинути все, що затьмарює благородство природи нашої. Тоді тільки, і таким

чином діючи, мистецтво виконає своє призначення та внесе порядок і стрункість в суспільство!

Отже, благословившись і помолившись, звернімося ж сильніше, ніж будь-коли раніше, до нашого любого мистецтва. Що стосується мене, то, відклавши все інше на майбутній час (коли Бог удостоїть бути достойним скільки-небудь того), хочу зайнятися дуже «Мертвими душами». З'їжджу в Єрусалим (що стало навіть і совісно не зробити), подякую, як зумію, за все колишнє. Помолюся, щоб укріпилася душа й зібралися сили, і з Богом за діло. Дуже, дуже б хотілось, щоб привів Бог нам знову пожити разом у Москві, близько один від одного. Перечитувати написане й бути суддею один одному тепер буде ще більше треба, ніж раніше.

Затим від усієї душі вітаю тебе з Новим роком. Дай Боже, щоб він був нам обом дуже, дуже плідним, пліднішим за всі минулі. Прощавай, мій рідний! Цілую тебе й обнімаю міцно. Пиши до мене. Твій лист ще застане мене в Неаполі. Раніше лютого я не думаю піднятися.

Обнімаю всю твою милу родину разом з Рейтернами.

АВТОРСЬКА СПОВІДЬ

<АВТОРСЬКА СПОВІДЬ>

Всі згідні в тому, що ще жодна книжка не спричинила стільки різноманітних пересудів, як «Вибрані місця із листування з друзями». І що найбільш примітне, чого не сталося, можливо, досі ще в жодній літературі, предметом пересудів та критик стала не книжка, а автор. З підозрою й недовірою розібране було кожне слово, і кожен навперейми поспішав проголосити джерело, з якого воно походить. Над живим тілом людини, що ще живе, здійснювалася та страшна анатомія, від якої кидає в холодний піт навіть і того, хто наділений міцною статурою. Хоч би які, одначе, були вражаючі й образливі для людини шляхетної та чесної численні присуди та висновки, але, скріпившись, наскільки стало невеликих сил моїх, я зважився стерпіти все і скористатися цим випадком як вказівкою небес — роздивитися більш суворо самого себе. Ніколи й раніше я не нехтував порадами, думками, осудами та докорами, впевнюючись чим далі то більше, що коли тільки винищиш у собі ті дражливі струни, котрі здатні дратуватися й гніватися, й приведеш себе до здатності все вислуховувати спокійно, тоді почуєш той середній голос, котрий виходить у підсумку тоді, коли складеш усі голоси і зміркуєш крайнощі обох сторін, словом — той усіма пошукуваний середній голос, котрий недаремно називають гласом народним і гласом Божим. Проте цього разу, незважаючи на те, що чимало закидів були істинно корисні душі моїй, я не почув цього середнього голосу і не можу сказати, чим вирішилася справа і чим із певністю вважати мою книжку. У висліді мені було чутно три різні думки: перша, що книжка є витвір нечуваних гордощів людини, котра вирішила, що вона піднеслася вище за всіх своїх читачів, має право на увагу всієї Росії і може змінювати ціле суспільство; друга, що книжка ця є витвір доброї людини, але такої, що впала в звабу і в спокушення, у якої пішла обертом голова від схвалень, від самонасолоджень власними чеснотами, яка внаслідок цього збилася й сплуталася; третя, що книжка є твір хрис-

тиянина, котрий дивиться на речі з правильної точки і ставить всяку річ на її законне місце. На боці кожної з цих думок знаходяться однаково освічені й розумні люди, а також і однаково віруючі християни. Отже, жодна з цих думок, бувши справедливою *почасти*, ніяк не може бути справедливою *цілком*. Найбільш справедливо було би назвати цю книжку правдивим дзеркалом людини. В ній віднаходиться те ж таки, що й у кожній людині; передовсім бажання добра, що створило саму книжку, котре живе в кожній людині, якщо тільки вона відчула, що таке добро; щира свідомість своїх недоліків і поряд із нею висока думка про свої чесноти; щире бажання вчитися самому і поряд із ним упевненість, що можеш багато чого навчити й інших; смирення й поряд із ним гордість, і, можливо, гордість у самому смиренні; докори іншим у тому ж таки, на чому послизнувся сам і за що гідний ще більших докорів. Словом, те саме, що в кожній людині, з тією лише різницею, що тут відпали всі умовності й пристойності і все, що ховає всередині людина, виступило назовні, з тією ще різницею, що заволало це галасливіше й голосніше, як у письменникові, в котрого все, що лише є в душі, проситься на світло, вдарило яскравіше всім в очі, як у людині, що дістала на свій приділ більше здібностей порівняно з іншою людиною. Одне слово, книжка може правити лише за доказ великої істини слів апостола Павла, котрий сказав, що вся людина єсть олжа.

Але до цього висновку, можливо, більше за всі інші справедливого, ніхто не дійшов, тому що урочистий тон самої книжки і незвичайний спосіб вислову її збив, більше чи менше, всіх і не поставив нікого на належну точку зору. Видаючи її під впливом страху смерті своєї, котрий переслідував мене протягом усього часу мого хворобливого стану, навіть і тоді, коли я вже був поза небезпекою, я невідчутно перейшов у тон, мені не властивий і вже цілком непристойний для людини, що ще живе. З остраху, що мені не вдасться докінчити той твір мій, котрим постійно була зайнята моя думка впродовж десяти років, я мав необережність заговорити наперед про дещо з того, що слід було мені довести в особі виведених героїв оповідного твору. Це перетворилося на недоречну проповідь, дивну в устах автора, на які<сь> містичні незрозумілі місця, що не в'яжуться з рештою листів. Нарешті, різноманітний тон самих листів, писаних до людей різних характерів та властивостей, писаних у різні часи мого душевного стану. Одні було писано в той час, коли я, виховуючи себе самого докорами, просячи й вимагаю-

чи їх від інших, вважав у той же час за потребу роздавати їх і іншим; інші було писано в той час, коли я почав відчувати, що докори слід приберегти для самого себе, мовлячи ж до інших, слід уживати саму лишень братерську любов. Від цього і м'якість і різкість зустрілися майже впритул. Нарешті, невключення багатьох тих статей, котрі мали увійти до книжки як такі, котрі багато що зв'язували й пояснювали. Нарешті, моя власна темнота й невміння висловлюватися, властивості письменника, що не цілком організувався, все це сприяло тому, аби спантеличити не одного читача і спричинити незліченну кількість висновків та присудів невпопад. Годість відшукали в тих словах, котрі спонукані були, можливо, цілком протилежною причиною; де ж була насправді гордість, там її не помітили. Назвали зневаженням те, що було далебі не зневаженням. А що найголовніше: не було двох людей, цілковито згідних між собою у думках, як тільки доходила справа до розбору книжки по частинах, що цілком слушно дало декому зауважити, що в судженнях своїх про мою книжку кожен висловлював більше самого себе, аніж мене чи мою книжку. Безперечно, в усьому винен я. А тому в усіх нападах на мої особисті моральні якості, хоч які вони образливі для людини, в якій ще не вмерла шляхетність, я не маю права звинувачувати нікого.

Зроблю побіжно зо дві зауваги на те, що не стосується моїх моральних якостей. Мене вразило, коли люди розумні почали робити причіпки до слів цілком ясних і, застановившись над двома-трьома місцями, почали робити висновки, цілком протилежні до духу цілого твору. З двох-трьох слів, мовлених такому поміщикові, в якого всі селяни землероби, заклопотані цілий рік роботою, виснувати, що я воюю проти просвіти народної, — це видалося мені дуже дивним, тим більше, що я півжиття думав сам про те, як би написати істинно корисну книжку для простого народу, і зупинився, відчувши, що треба бути дуже мудрим для того, аби знати, що насамперед потрібно подати народові. А позаяк немає таких розумних книжок, мені здавалося, що слово усне пастирів церкви корисніше й потрібніше для мужика за все те, що може сказати йому наш брат письменник. Скільки я себе пам'ятаю, я завжди стояв за просвіту народну, але мені здавалося, що ще попереду просвіти самого народу кориснішою є просвіта тих, хто має найближчі зіткнення з народом, від яких часто терпить народ. Мені здавалася, нарешті, такою, що значно більше вимагає уваги до себе не верства землеробів, а та тісна верства, що нині збільшується, котра по-

сідає різні дрібні місця і, не маючи жодної моральности, незважаючи на невеличку грамотність, шкодить усім, для того, аби жити коштом бідних. Ось для цієї верстви мені здавалися найбільш необхід<ними> книжки розумних письменників, котрі, відчувши самі свій обов'язок, вміли б їм їх самих пояснити. А землероб наш мені завжди здавався більш моральним за всіх інших і таким, що менше за інших потребує настанов письменника. Також не менш дивним видалося мені, коли з одного місця моєї книжки, де я кажу, що в критичних дописах, на мене спрямованих, є чимало справедливого, зробили висновок, ніби я заперечую всі чесноти моїх творів і не згоден із тими критиками, котрі говорили на мою користь [1]. Я дуже пам'ятаю і зовсім не забув, що з приводу невеликих моїх чеснот з'явилися у нас винятково гарні розправи, котрі назавжди залишаться пам'ятками любові до мистецтва, котрі піднесли в очах суспільства значення поетичних творінь. Але ж ніяково мені говорити самому про свої чесноти, та й з якої рації? Про недоліки ж мої літературні я заговорив, оскільки було доречно, з приводу психологічного питання, котре є головний предмет усієї моєї книжки. Як же не тямити цих речей! Не менш дивно також — із того, що я виставив яскраво на огляд наші російські елементи, робити висновок, начебто я заперечую потребу просвіти європейської і вважаю непотрібним для росіянина знати весь важкий <шлях?> вдосконалювання людського. І раніше, й тепер мені здавалося, що російський громадянин має знати справи Європи. Але я був переконаний завжди, що коли, за цієї похвальної жадоби знати чужоземне, упустиш з уваги свої російські начала, то ці знання не принесуть добра, зіб'ють, сплутають і розкидають думки, замість того, щоб зосередити й зібрати їх. І раніше, й тепер я був упевнений у тому, що треба дуже добре й дуже глибоко взнати свою російську природу, і що тільки за допомогою цього знання <можна> відчути, що саме слід нам брати й запозичувати з Європи, котра сама цього не говорить. Мені здавалося завжди, що перш ніж упроваджувати щось нове, треба не абияк, а докорінно взнати старе; інакше застосування навіть найбільш доброчинного відкриття не буде успішним. З цією метою я й заговорив переважно про старе.

---

[1] На заповіт не слід було спиратись: в ньому судиш себе суворо, тому що готуєшся постати на суд перед Тим, перед Ким жодна людина не буває права.

Одне слово, всі ці однобічні висновки людей розумних і притому таких, яких я зовсім не вважав однобічними, всі ці чіпляння до слів, а не до сенсу й духу твору, показують мені те, що ніхто не перебував у спокійному стані, коли читав мою книжку; що вже наперед встановилося якесь упередження, перш ніж вона з'явилася на світ, і кожен дивився на неї внаслідок уже наперед заготованого погляду, зупиняючись лише над тим, що зміцнювало його в упередженні й дратувало, і проминаючи все те, що здатне було спростувати упередження, а самого читача заспокоїти. Сила цього дивного роздратування була така велика, що навіть зруйнувала всі ті правила пристойності, котрі досі ще зберігалися стосовно письменника. Майже в очі авторові почали казати, що він збожеволів, і приписували йому рецепти від розумового розладнання. Не можу втаїти, що мене ще більше засмутило, коли люди також розумні, і притому не роздратовані, проголосили друком, що в моїй книжці нічого немає нового, що ж і нове в ній — то олжа, а не істинне. Це видалося мені жорстоким. Хоч би як там було, але в ній є моя власна сповідь; у ній є вилив і душі, й серця мого. Я ще не визнаний публічно безчесною людиною, котрій би жодної довіри не можна було виявляти. Я можу помилятися, можу втрапити в оману, як і кожна людина, можу сказати олжу в тому сенсі, як і вся людина є олжа; але назвати все, що вилилося з душі й серця мого, олжею — це жорстоко. Це несправедливо так само, як несправедливо й те, що в книжці моїй нічого немає нового. Сповідь людини, котра провела кілька років усередині себе, котра виховувала себе, як учень, бажаючи винагородити, хоч би й запізно, за час, втрачений в юності, і котра притому не в усьому схожа на інших і має деякі властивості, їй одній належні, — сповідь такої людини не може не явити чогось нового. Хоч би як там було, але в такій справі, де замішалася справа душі, не можна так рішуче звіщати вирок. Тут і найбільш глибокодумний душезнавець дещо замислиться. В душевній справі важко й над людиною пересічною виголосити суд свій. Є такі речі, котрі не підвладні холодному розмислові, хоч би який розумний був той, хто міркує, котрі осягаються лише в хвилини тих душевних настроїв, коли власна душа наша схильна до сповіді, до звернення на себе, до осудження себе, а не інших. Одне слово, в цій рішучості, з якою було виголошено цей вирок, мені видалася велика власна самовпевненість того, хто судив, — у своєму розумі та в остаточності своєї точки зору. Не для того я тут кажу це, аби комусь дорікнути, але для того, аби лише показати, як на кожному

кроці ми близькі до того, аби припуститися тієї хиби, за котру щойно дорікнули своєму братові; як, докоривши в самовпевненості іншому, ми тут-таки у власних словах показуємо свою власну самовпевненість; як, щойно ми докорили іншому брак поблажливості, як тут-таки буваємо самі й не поблажливі й прискіпливі. Шляхетним є принаймні той, кому стає духу в цьому зізнатися й хто не соромиться, хоч би й в очах цілого світу, сказати, що він помилився. Але досить. Далебі не для того, аби захистити себе з моральних сторін моїх, я подаю тепер голос. Ні, я вважаю обов'язком відповідати тільки на той запит, який зроблений мені майже одностайно від імені читачів усіх моїх давніших творів, — запит: навіщо я залишив той рід і той терен, який за собою вже ствердив, де був майже паном, і взявся за інше, мені чуже?

Щоб відповісти на цей запит, я наважуюсь щиросердно і наскільки можливо коротше викласти всю повість мого авторства, аби дати можливість кожному справедливіше осудити мене, аби побачив читач, чи змінював я терен свій, бажаючи дати собі інше спрямування, а чи й у моїй долі так само, як і в усьому, слід визнати участь Того, Хто володіє світом не завжди у згоді з тим, як нам хочеться, і з яким важко змагатися людині. Можливо, ця щиросерда повість моя правитиме за пояснення хоч якоїсь частки того, що здається такою непоясненною загадкою для багатьох у нещодавно виданій моїй книжці. Якби сталося так, я би з цього щиро тішився, тому що вся ця дивна історія мене вельми втомила, й мені самому нелегко від цього вихора непорозумінь.

Я не можу сказати ствердно, чи достеменно терен письменника є мій терен. Знаю лише те, що в ті роки, коли я почав замислюватися про моє майбутнє (а замислюватися про майбутнє я почав рано, в ті часи, коли всі мої однолітки думали ще про ігри), думка про письменника мені ніколи не спадала, хоч мені завжди здавалося, що я зроблюся людиною відомою, що на мене чекає широке коло дії і що я навіть зроблю щось для загального добра. Я гадав попросту, що я вислужуся й усе це надасть служба державна. Через те палке бажання служити було в мене замолоду дуже сильне. Воно перебувало безперервно в моїй голові попереду всіх моїх справ і занять. Перші мої спроби, перші вправи у творах, що до них я набув звичку в останній час перебування мого в школі, були майже всі в ліричному й серйозному роді. Ані сам я, ні товариші мої, що разом зі мною вправлялися в творах, не мали гадки, що мені доведеться бути письменником комічним та сатиричним, хоч, незва-

жаючи на мій меланхолійний від природи характер, мене часто трафляло бажання жартувати і навіть набридати іншим моїми жартами; хоч і в найбільш ранніх судженнях моїх про людей знаходили вміння помічати ті особливості, котрі вислизають з-під уваги інших людей, як крупні, так дрібні й кумедні. Казали, що я вмію не те що передражнити, але вгадати людину, тобто вгадати, що вона має в таких і таких випадках сказати, з дотриманням самого ладу й способу її думок та висловлювань. Проте все це не переносилося на папір, і я жодним чином не думав про те, що згодом знайду цьому застосування.

Причина тих веселощів, котрі було зауважено в перших творах моїх, що з'явилися друком, полягала в певній душевній потребі. На мене накочували напади туги, для мене самого незрозумілої, котра походила, можливо, з мого хворобливого стану. Аби розважити себе самого, я вигадував собі все кумедне, що тільки міг вигадати. Вигадував цілком кумедні особи й характери, становив їх подумки в найбільш кумедні становища, анітрохи не дбаючи про те, навіщо це, для чого й кому від цього вийде яка користь.

Молодість, у час якої не спадають на думку жодні запитання, підштовхувала. Ось походження тих перших моїх творів, котрі одних змушували сміятися так само безтурботно й бездумно, як і мене самого, а інших спантеличували й змушували вирішувати, як могли людині розумній спадати на думку такі дурниці. Можливо, з роками та з потребою розважати себе веселощі ці щезли б, а з ними разом і моє письменництво. Проте Пушкін змусив мене глянути на справу серйозно. Він уже давно схиляв мене взятися за великий твір, і нарешті одного разу, після того як я йому прочитав одне невеличке зображення невеличкої сцени, котре, одначе, вразило його більше за все читане мною раніше, він мені сказав: «Як із цією здатністю вгадувати людину й кількома рисами виставляти її раптом усю, як живу, з цією здатністю — не взятися за великий твір! Це просто гріх!» Слідом за тим почав він мені малювати мою слабку статуру, мої хвороби, котрі можуть перервати моє життя зарано; навів мені в приклад Сервантеса, котрий, хоч і написав кілька дуже чудових і добрих повістей, та якби не взявся за «Донкішота», ніколи б не посів того місця, котре займає тепер поміж письменниками, і на завершення всього віддав мені свій власний сюжет, із якого він хотів зробити сам щось на зразок поеми і якого, за його словами, він не віддав би іншому нікому. Це був сюжет «Мертвих душ». (Задум «Ревізора» належить також йому.) Цього разу я

й сам уже замислився серйозно, — тим більше, що почали наближатися такі роки, коли сам собою приходить запит на кожен вчинок: навіщо й для чого його робиш? Я побачив, що у творах моїх сміюся дарма, намарне, сам не знаючи навіщо. Якщо сміятися, то вже краще сміятися потужно й над тим, що справді варте осміювання загального. В «Ревізорі» я наважився зібрати в одну купу все гидке в Росії, яке я тоді знав, всі несправедливості, котрі діються в тих місцях і в тих випадках, де більш за все вимагається від людини справедливість, і за одним разом посміятися з усього. Але це, як відомо, вчинило потрясаючу дію. Крізь сміх, котрий ніколи ще в мені не появлявся з такою силою, читач вчув сум. Я сам відчув, що вже сміх мій не той, яким був раніше, що вже не можу бути у творах моїх тим, чим був раніше, і що сама потреба розважати себе безневинними, безтурботними сценами скінчилася разом із молодими моїми літами. Після «Ревізора» я відчув, більше ніж колись раніше, потребу твору повного, де було б уже не одне те, над чим слід сміятися. Пушкін вважав, що сюжет «М<ертвих> д<уш>» добрий для мене тим, що дає повну волю об'їздити з героєм усю Росію й вивести силу найрізноманітніших характерів. Я почав був писати, не визначивши собі докладного плану, не здавши собі справи, що таке насправді має бути самий герой. Я гадав просто, що смішний проект, виконанням якого зайнятий Чичиков, наведе мене сам на різноманітні особи й характери; що охота сміятися, котра народилася в мені самому, створить сама собою безліч смішних явищ, котрі я мав намір перемішати зі зворушливими. Але на кожному кроці мене спинювано питаннями: навіщо? До чого це? що має сказати собою такий-то характер? Що має висловити собою таке-то явище? Запитаємо себе: що слід робити, коли приходять такі питання? Проганяти їх? Я пробував, але невідворотні запитання стояли переді мною. Не відчуваючи суттєвої потреби в тому й іншому героєві, я не міг відчути й любові до справи зображення його. Навпаки, я відчував щось на зразок відрази: все в мене виходило натягнуто, силувано, й навіть те, з чого я сміявся, ставало сумним.

Я побачив ясно, що більше не можу писати без плану, цілком визначеного й чіткого, що слід гаразд пояснити спершу самому собі мету твору свого, його посутню корисність та необхідність, унаслідок чого сам автор запалав би любов'ю істинною та сильною до праці своєї, котра животворить усе й без котрої не йде робота. Одне слово, щоби відчув і переконався сам автор, що творя-



С.Т. Аксаков.
Літографія П. Бореля.



К.С. Аксаков.
Малюнок В.С. Аксакової.

чи твір свій, він виконує саме той обов'язок, для якого він покликаний на землю, для якого саме дано йому здібності й сили, і що, виконуючи <його>, він служить у той самий час так само й державі своїй, як коли б він насправді перебував на державній службі. Думка про службу в мене ніколи не зникала. Перше ніж вступити на терен письменника, я зміняв безліч різних місць та посад, аби взнати, до котрої з них я був більше здібний; але не був задоволений ні службою, ні собою, ані тими, котрі наді мною були поставлені. Я ще не знав тоді, як багато мені бракувало для того, щоби служити так, як я прагнув служити. Я не знав тоді, що потрібно для цього перемогти в собі всі вразливі струни самолюбства особистого й гордощів особистих, не забувати ні на хвилину, що взяв місце не для власного щастя, але для щастя багатьох тих, котрі будуть нещасні, якщо шляхетна людина кине своє місце, що потрібно забути про всі прикрощі власні. Я не знав ще тоді, що тому, хто забажає істинно чесно служити Росії, потрібно мати дуже багато любові до неї, котра би поглинула вже всі інші відчуття, — треба мати багато любові до людини взагалі і зробитися істинним християнином, в усьому сенсі цього слова. А тому не дивина, що, не маючи цього в собі, я не міг служити так, як хотів, незважаючи на те, що згоряв насправді бажанням служити чесно. Але щойно лише я відчув, що на терені письменника можу відправити також службу державну, я кинув усе: і попередні свої посади, і Петербург, і товариства близьких душі моїй людей, і саму Росію, задля того, аби на віддалі і в усамітненні від усіх обміркувати, як це зробити, як здійснити таким чином своє творіння, аби довело воно, що я був також громадянин землі своєї і хотів служити їй. Що більше обмірковував я свій твір, то більше відчував, що він може справді принести користь. Що більше я обмірковував свій твір, то більше бачив, що не випадково слід мені взяти характери, які трапляться, але обрати саме ті, на котрих більш помітно й глибоко відбилися істинно російські, кореневі властивості наші. Мені хотілося у творі моєму виставити переважно ті вищі властивості російської природи, котрі ще не всіма цінуються справедливо, і переважно ті з низьких, котрі ще недостатньо всіма висміяні й затавровані. Мені хотілося сюди зібрати найбільш яскраві психологічні явища, помістити ті спостереження, котрі я робив здавна потаємно над людиною, котрі не звіряв раніше перу, відчуваючи сам незрілість його, котрі, бувши зображені правильно, послугували б розгадкою багато чого в нашому житті, — одне слово, щоби вна-

слідок читання мого твору постала наче ненароком уся російська людина, з усім розмаїттям багатств та дарів, що дісталися на її долю, з усією перевагою перед іншими народами і з усією безліччю тих недоліків, котрі властиві їй, також із перевагою перед усіма іншими народами. Я гадав, що лірична сила, котрої в мене був запас, допоможе мені так зобразити ці чесноти, що до них спалахне любов'ю російська людина, а сила сміху, котрого в мене також був запас, допоможе мені так яскраво <зобразити> недоліки, що їх зненавидить читач, навіть якби знайшов їх у собі самому. Але я відчув водночас, що все це можливо буде зробити мені лише в тому випадку, коли взнаєш дуже добре сам, що насправді в нашій природі є чесноти і що в ній справді є недоліки. Треба дуже добре зважити й оцінити одне й друге і пояснити собі самому чітко, щоби не піднести до чесноти те, що є гріх наш, і не вразити сміхом разом із недоліками нашими й того, що є в нас чеснотою. Мені не хотілося марно витрачати силу. Відтоді, як мені почали казати, що я сміюся не лише з недоліку, але навіть цілком і з самої людини, в якій міститься недолік, і не лише з усієї людини, а й з місця, з самої посади, яку вона займає (чого я ніколи навіть не мав і на думці), я побачив, що треба зі сміхом бути дуже обережним, — тим паче, що він заразливий, і варто лишень тому, хто більш дотепний, посміятися з однієї сторони справи, як уже слідом за ним той, хто дещо тупіший та дурніший, буде сміятися з усіх сторін справи. Словом, я бачив ясно, як два по два чотири, що раніше, допоки не визначу собі самому достеменно, чітко високе й низьке російської природи нашої, чесноти й недоліки наші, мені не можна братися; а щоби визначити собі російську природу, належить взнати краще природу людини взагалі й душу людини взагалі: без цього не станеш на ту точку огляду, з котрої ясно бачаться недоліки й чесноти будь-якого народу.

Відтоді людина й душа людини зробилися більше, ніж будь-коли, предметом спостережень. Я залишив тимчасово все сучасне; я звернув увагу на пізнання тих вічних законів, якими рухається людина й людство взагалі. Книжки законодавців, душезнавців і спостерігачів за природою людини стали моїм читанням. Все, де тільки висловлювалося пізнання людей та душі людини, від сповіді світської людини до сповіді анахорета й пустельника, мене цікавило, і на цій дорозі невідчутно, майже сам не знаючи як, я прийшов до Христа, побачивши, що в ньому ключ до душі людини, і що ніхто з душезнавців не підносився на ту висоту пізнання

душевного, на якій стояв він. Перевіркою розуму перевірив я те, що інші розуміють ясною вірою й чому доти я вірив якось тьмяно й неясно. До цього привів мене й аналіз над моєю власною душею: я побачив теж математично чітко, що говорити й писати про вищі почуття й порухи людини не можна з уяви: треба містити в собі самому хоч невеличку дрібку цього, — одне слово, треба зробитися кращим. Це може видатися доволі дивним, надто для тих, котрі дістали замолоду цілком закінчене й повне виховання. Проте слід сказати, що я дістав у школі виховання досить погане, а тому й не дивно, що думка про навчання спала мені у зрілому віці. Я почав із таких першопочаткових книжок, що соромився навіть показувати й приховував усі свої заняття. Я спостерігав за собою, як учитель за учнем, не в книжковому навчанні, а й у звичайному моральному, дивлячись на себе самого як на школяра. Я помістив дещо з цих витівок над самим собою в книжці моїх листів, зовсім не на те, аби похизуватися чим-небудь (та й не знаю, чим тут хизуватися), а з прагнення добра: ану ж комусь принесе це користь; я був упевнений, що багато хто, подібно до мене, виховувалися в школі погано й потім, подібно до мене, спохопилися, бажаючи щиро себе виправити. Я часто чував, як багато хто жалівся, що не може відчепитися від поганих звичок за всього свого бажання позбутися їх. То я й помістив це, сяк-так прилаштувавши до іншого, і помістив це я не інакше, як побачивши з досвіду, що чимало з цього вже прийшло на користь деяким людям, яких я знав. У відповідь же тим, котрі дорікають мені, навіщо я виставив свою внутрішню клітку, можу сказати те, що все-таки я ще не монах, а письменник. Я вчинив у цьому випадку так, як усі ті письменники, котрі говорили, що було на душі. Якби і з Карамзіним сталася ця внутрішня історія під час його письменництва, він би її також висловив. Але Карамзін виховався в юнацтві. Він сформувався вже як людина і громадянин, перш ніж виступив на терені письменництва. Зі мною сталося інакше. Я не вважав ні для кого спокусливим відкрити публічно, що я намагаюся бути кращим, ніж я є. Мені не видається спокусливим знемагати й згоряти явно, перед усіма, бажанням досконалості, якщо сходив за тим сам Син Божий, щоби сказати нам усім: «Будьте досконалі так, як досконалий Отець ваш небесний». Стосовно ж звинувачень, начебто я, з бажання похвалитися смиренням, у книжці моїй показав зневаження паче гордощів, то на це скажу, що ні смирення, ані зневаження тут немає. Тих, хто дійшли такого висновку, ввела в оману подібність ознак. Огид<ним> я

справді здавався собі самому зовсім не від смирення, а тому, що в думках моїх чим далі, тим ясніше уявлявся ідеал прекрасної людини, той благосний образ, якою має бути на землі людина, і мені ставало щоразу після цього огидно дивитися на себе. Це не смирення, але радше те почуття, яке буває в заздрісної людини, котра, взрівши в чужих руках кращу річ, кидає свою і не хоче вже дивитися на неї. Притому мені пощастило стріти на своєму віку, а надто останнім часом, кілька таких людей, перед душевними якостями яких видалися мені дрібними мої якості, і щоразу я гнівався на себе за те, що не маю того, що мають інші. Тут потрібно винуватити хіба що заздрісну загалом натуру.

Але повертаюся до історії. Отже, на деякий час заняттям моїм стала не російська людина й Росія, а людина й душа людини взагалі. Все мене приводило в цей час до дослідження загальних законів душі нашої: мої власні душевні обставини, нарешті обставини зовнішні, над якими не маємо влади і які щоразу звертали мене всупереч моїй волі знову до того ж предмета, щойно лише я від нього віддалявся. Кілька разів, звинувачуваний у бездіяльності, я брався за перо. Хотів силоміць примусити себе написати хоч що-небудь на зразок невеличкої повісті чи якогось літературного твору — і не міг створити нічого. Зусилля мої закінчувалися майже завжди хворобою, стражданнями й, нарешті, такими нападами, внаслідок яких треба було надовго відкласти будь-яке заняття. Що мені було вдіяти? Хіба винний я був у тому, що не в змозі був повторювати те саме, що говорив і писав у мої молоді роки? Так наче дві весни бувають у людському житті! І якщо кожна людина підвладна цим неминучим змінам при переході з віку у вік, то чому ж лише письменник має бути винятком? Хіба письменник не людина так само? Я не збочував зі свого шляху. Я простував тією ж дорогою. Предмет у мене був завжди один і той самий: предмет у мене був — життя, а не що інше. Життя я переслідував у його дійсності, а не у мріях уяви, і прийшов до Того, Хто є джерело життя. Від ранніх років була в мене пристрасть помічати за людиною, ловити душу її в найменших рисах та рухах її, котрі проминаються без уваги людьми — і я прийшов до Того, Хто один є повний знавець душі й від Кого одного і міг лише взнати повніше душу. Я не заспокоївся доти, поки не розв'язалися мені деякі власні мої питання відносно мене самого. І тільки тоді, коли знайшов задоволення в деяких головних питаннях, міг заходитися знову до мого твору, перша частина якого становить ще досі загадку, позаяк містить у собі певну

частину перехідного стану моєї власної душі, тоді як ще не цілком відділилось у мені те, що мало відділитися.

Як тільки скінчився в мені цей стан, і жага знати людину взагалі вдовольнилася, в мені народилося бажання сильніше знати Росію. Я почав знайомитися з людьми, від яких міг чогось повчитися і розвідати, що діється на Русі; намагався найбільше знайомитися з такими досвідченими практичними людьми всіх станів, котрі обернені були обличчям до всіляких витівок всередині Росії. Мені хотілося зійтися з людьми всіх станів і від кожного що-небудь взнати. Кожна посадова і чим-небудь зайнята людина стала в очах моїх цікава. Перш за все я хотів визначити собі всіляку посаду, всілякий стан, всіляке місце і всіляке звання в державі. Мені видавалося це необхідним для письменника, котрий бере людей на різних теренах. Не містячи у власній голові своїй весь обов'язок і всю зобов'язаність того чоловіка, котрого змальовуєш, не виставиш його як слід, правильно і притому так, щоб він насправді був у повчання й науку для того, хто живе. Через це я старався завести листування з такими людьми, котрі могли мені що-небудь сповіщати. Решту я просив накидувати легкі портрети й характери, перші-ліпші, які їм трапляться. Все це було мені потрібно не для того, щоб у голові моїй не було ні характерів, ні героїв: їх було в мене вже багато; вони виробилися з пізнання природи людської набагато повнішого ніж те, що було в мені раніше; але відомості ці мені попросту потрібні були, як потрібні етюди з натури художникові, котрий пише велику картину, яку сам придумав. Він не переводить ці малюнки до себе на картину, але розвішує їх довкола по стінах для того, аби тримати перед собою невідступно, щоб не погрішити ні в чому проти дійсності, проти часу чи доби, яка ним узята. Я ніколи нічого не створював в уяві й не мав цієї здатності. В мене тільки те й виходило добре, що взяте було мною з дійсності, з даних, мені відомих. Вгадувати людину я міг тільки тоді, коли мені уявлялися найменші подробиці її зовнішності. Я ніколи не *писав* портрет, у розумінні простої копії. Я *створював* портрет, але створював його внаслідок міркування, а не уявлення. Чим більше речей приймав я до міркування, тим у мене вірніше виходило творіння. Мені треба було знати набагато більше, порівняно з усяким іншим письменником, тому що варто було мені кілька подробиць пропустити, не взяти до уваги — і неправда в мене виступала яскравіше, ніж у когось іншого. Цього я ніяк не міг пояснити нікому, а тому й ніколи майже не одержував таких листів, яких я прагнув.

Всі лише дивувалися, як я можу вимагати таких нікчемних дрібниць, тоді як маю таку уяву, котра може сама творити. Але уява моя досі не обдарувала мене жодним видатним характером і не створила жодної такої речі, котру де-небудь не спостеріг би мій погляд у дійсності. Я вмістив у книжці моїй «Листування з друзями» кілька листів до поміщиків та різних посадових осіб (з них більша частина не надрукована) далебі не на те, щоб зі мною безумовно погодилися, але щоби спростували мене наведенням анекдотичних фактів. Заперечення такого роду від людей практичних і досвідчених для мене важливі тим, що становлять мене ближче до справи, розкриваючи мені глибше середину Росії. Але замість справ, цікавих для кожної російської людини, і наших російських питань, зайнялися моєю власною особою і списали цілі аркуші про те, чи маю я право втручатися в подібні справи. Я зробив у той же час відозву до всіх читачів «Мертвих душ» — відозву дещо непристойну і не надто доладну. Я був цілком свідомий того, що з неї багато хто покепкує; але я був готовий витримати будь-яке осміяння, аби лише домогтися свого. Я гадав, що, можливо, хоч п'ятеро, шестеро людей схочуть виконати моє прохання так, як я бажав. Я не вимагав власне поправок на «Мертві душі»: мені хотілося, під цим приводом, добути приватних записок, спогадів про ті характери й особистості, з якими довелося кому зустрітися в житті, зображення тих випадків, де пахне Руссю. Знаючи, що у всіх нас є якісь лінощі на підйом, на роботу, внаслідок яких майже кожному з нас важко що-небудь діставати зі своєї пам'яті, я гадав, що читання «Мертвих душ» може розворушити, особливо якщо і олівець і папір будуть при цьому напохваті. Я виставив свою адресу і просив надіслати мені в листі лише тих, котрі не схотіли би друкувати, але загалом я вважав значно кориснішим зробити їх загальновідомими. Мені здавалося навіть необхідним і в теперішній час це поширення відомостей про Росію за допомогою живих фактів, тому що в цей час, який недарма називають перехідним, майже в кожної людини, на всіх теренах, помітне прагнення перетворювати, поправляти, виправляти і взагалі квапитися засобами проти всякого зла. Я гадав, що тепер більше, ніж будь-коли, потрібно нам виявити назовні все, що тільки є всередині Росії, щоби ми відчули, з якої сили різнорідних начал складається наш ґрунт, на котрому ми всі прагнемо сіяти, і краще би розгледілися перше, ніж вимовляти щось так рішуче, як нині всі вимовляють. Я мав потаємну надію, що читання «Мерт<вих> душ» наведе декого на думку писати свої

власні записки, що багато хто відчує навіть деяке звернення на самих себе, тому що й у самому авторові в той час, коли були писані «Мертві душі», сталося деяке звернення на самого себе. Я думав, що той, хто вже перебуває на схилі днів своїх і бентежиться думкою, що життя його спливло без користі і що він зробив мало для добра землі своєї, відчує дужче, що вірним і живим зображенням людей, характерів і випадків свого часу він може познайомити з Руссю людей молодих, що починають діяти, і таким чином більш ніж винагородить прекрасно за свою недіяльність. Молодий же, той, хто вступає ще на кін, хто ще ні до чого не охолов і тому має жвавість погляду, кого цікавить усе, може зобразити добу сучасну, як вона уявляється молодим очам юнака.

Одне слово, я міркував, як дитя; я помилився щодо декого: я гадав, що в певній частині читачів є якась любов. Я не знав ще тоді, що моє ім'я у вжитку лише для того, аби дорікнути одне одному й насміятися одне з одного. Я гадав, що багато хто крізь самий сміх чує мою добру вдачу, котра сміялася далебі не зі злобного бажання. Проте на моє запрошення я не одержав записів; у журналах мені відповідали кпинами. Навожу все це для того, аби показати, як я докладав усіх сил, аби триматися свого терену і придумував усі засоби, котрі могли рушити мою роботу, не маючи й на думці залишити звання письменника. Не можу не зазначити при цій оказії, що багато хто був вражений тим, як я прагну вістей про Росію і водночас залишаюся поза Росією, не збагнувши того, що, окрім хворобливого стану мого здоров'я, котрий потребував теплого клімату, мені потрібна була ця віддаленість від Росії, аби жвавіше перебувати думкою в Росії. Для <тих>, котрі не можуть цього відчути, дам пояснення, хоч мені дещо важко давати пояснення у всьому тому, що становить властивості, власне мені належні. Майже у всіх письменників, котрі не позбавлені *творчості*, є здатність, котру я не назву уявою, здатність уявляти предмети відсутні настільки жваво, як коли б вони були перед нашими очима. Здатність ця діє в нас лише тоді, коли ми віддалимося від предметів, котрі змальовуємо. Ось чому поети здебільшого обирали епоху, що від нас віддалилася, і занурювалися в минуле. Минуле, відриваючи нас <від> усього, що тільки є довкола нас, приводить душу в той тихий, спокійний настрій, котрий необхідний для праці. У мене не було потяг<у> до минулого. Предмет мій була сучасність і життя в його нинішньому побуті, можливо тому, що розум мій завжди схильний до суттєвості й до користі більш відчутної. Що далі, то біль-

ше посилювалося в мені бажання бути письменником сучасним. Але я бачив рівночасно, що, зображуючи сучасність, не можна перебувати в тому високо настроєному й спокійному стані, який необхідний для створення великої та стрункої праці. Сучасне надто живе, надто зворушує, надто дратує; перо письменника невідчутно й непомітно переходить у сатиру, притому, перебуваючи сам у ряду інших і більш чи менш діючи з ними, бачиш перед собою тільки тих людей, котрі стоять близько від тебе; всього натовпу й загалу не бачиш, огледіти всіх не можеш. Я почав думати про те, як би вибратися з ряду інших і стати на таке місце, звідки би я міг побачити всю масу, а не лише людей, що біля мене стоять, — начебто, віддалившись від сучасного, обернути його певним чином для себе в минуле. Моє розладнане здоров'я і водночас маленькі неприємності, котрі я би тепер переніс легко, але котрі тоді ще не вмів переносити, примусили мене податися в чужі краї. Я ніколи не мав потягу чи пристрасті до чужих країв. Я не мав також тієї неусвідомленої цікавості, яка часом володіє юнаком, жадібним до вражень. Але, дивна річ, навіть у дитинстві, навіть під час шкільного навчання, навіть у той час, коли я мав на думці саму лишень службу, а не письменництво, мені завжди здавалося, що в житті моєму мене чекає якась велика самопожертва і що, саме для служби моїй вітчизні, я муситиму виховатися десь оддалі від неї. Я не знав ні як це буде, ні чому це потрібно; я навіть не замислювався про це, але бачив самого себе так чітко в якійсь чужій землі стужілим за своєю вітчизною, картина ця так часто мене переслідувала, що я відчував від неї сум. Можлив<о>, це був просто той незрозумілий поетичний потяг, котрий бентежив іноді й Пушкіна — їхати в чужі краї єдино для того, щоб, за висловом його,

Под небом Африки моей
Вздыхать о сумрачной России.

Хоч би як там було, але цей мимовільний для мене самого потяг був такий сильний, що не минуло п'яти місяців по прибутті моєму до Петербурга, як я сів уже на корабель, не в змозі опиратися відчуттю, мені самому незрозумілому. Я знав лише те, що їду далебі не для того, аби насолоджуватися чужими краями, але радше аби натерпітися, так неначе передчував, що взнаю ціну Росії тільки поза Росією і здобуду любов до неї далеко від неї. Щойно тільки я опинився в морі, на чужому кораблі, серед чужих людей (пароплав був аглицький, і на ньому ні душі російської), мені ста-

ло сумно; мені зробилося так шкода друзів і товаришів мого дитинства, котрих я залишив і котрих я завжди любив, що перш ніж ступити на тверду землю, я вже подумав про повернення. Три дні лише я пробув у чужих краях і, незважаючи на те, що новизна речей почала мене зваблювати, я поквапився на тому ж таки пароплаві повернутися, боячись, що інакше мені не вдасться повернутися. Відтоді я дав собі слово не мати й думки про чужі краї, і точно, за весь час перебування мого в Петербурзі, протягом цілих семи років, не спадали мені ніколи на думку чужі краї, аж поки обставини мого здоров'я, деякі прикрощі й нарешті потреба більшого усамітнення не змусили мене залишити Росію.

Двічі я повертався потім до Росії, раз навіть із тим, аби в ній залишитися назавжди. Я гадав, що тепер особливо, діставши таку пристрасть взнавати все, я в змозі буду багато що взнати. Але, дивна річ, посеред Росії я майже не побачив Росії. Всі люди, з якими я зустрічався, здебільшого любили побалакати про те, що діється в Європі, а не в Росії. Я дізнавався лише те, що діється в аглицькому клубі, та дещо з того, що я й сам уже знав. Відомо, що кожен у нас оточений своїм колом близьких знайомих, з-поза якого важко йому побачити людей сторонніх. По-перше, вже тому, що з близькими змушений бути частіше, а по-друге, тому, що коло друзів таке вже саме по собі приємне, що треба мати надто багато самовідданості, аби з нього вирватися. Всі, з ким мені траплялося познайомитися, наділяли мене вже готовими висновками, присудами, а не просто фактами, яких я шукав. Я спостеріг взагалі певну зміну в думках та умах. Кожен дивився на речі поглядом більш філософічним, ніж будь-коли раніше, в кожній речі хотів побачити її глибокий сенс і вирішальне значення, — рух, що загалом засвідчує великий крок суспільства вперед. Проте, з другого боку, від цього пішла поквапливість робити висновки й присуди за двома, трьома фактами на загал про ціле і безперервна забудькуватість щодо того, що не всі речі й не всі боки враховані й зважені. Я зауважив, що майже в кожного утворювалася в голові своя власна Росія, і через те нескінченні суперечки. Мені потрібно було не це, мені треба було просто отих бесід, як бували за старих часів, коли кожен оповідав лише те, що бачив, чував на віку, і розмова здавалася зібранням анекдотів, а не розмірковуванням. Це мені потрібно було вже й тому, що я й сам починав мимоволі набиратися цієї квапливост<і> робити висновки й присуди, загальної пошесті теперішнього часу.

Провінції наші мене ще більше вразили. Там навіть ім'я Росія не лунає на устах. Лунало, як мені видалося, на устах лише те, що було прочитане в новітніх романах, перекладених з французької. Одне слово, впродовж усього перебування мого в Росії Росія в мене в голові розсіювалася й розліталася. Я не міг її ніяк зібрати в одне ціле; дух мій занепадав, і саме бажання знати її слабшало. Але щойно я виїжджав з неї, вона поставала знову в моїх думках цілою, прагнення знати її прокидалося в мені знову, і бажання знайомитися з кожною свіжою людиною, що недавно виїхала з Росії, ставало знову міцним. В мені народжувалося навіть уміння випитувати, і часто за годину розмови я взнавав те, чого не міг, живучи в Росії, довідатися протягом тижня. Кожен знає, що за кордоном знайомства робляться набагато легше, що на водах у Німеччині й на зимівлях в Італії сходяться люди, котрі, можливо, не зіткнулися б ніколи в межах землі своєї й залишалися б довіку незнайомими. Ось що змусило мене віддати перевагу перебуванню поза Росією, навіть і стосовно <того, аби> побільше чути про Росію. Я дуже довго думав про те, яким би чином взнати багато чого, що діється в Росії, живучи в Росії. Поїздками країною небагато візьмеш, залишаться в голові тільки станції та трактири. Знайомства і в містах, і в селах також доволі важкі для того, хто роз'їздить не з казенної потреби, можуть прийняти за якогось шпигуна і набудеш хіба тільки сюжет для комедії, котра зветься безладдя. Якщо ж довідаються, що подорожній є заразом ще й письменник, тоді становище є ще більш кумедним: половина російських читачів упевнена сурйозно, що я живу єдино для висміювання всього, що тільки є в людині, від голови до ніг. А тим часом ніколи ще не відчував <я> так сильно потребу знати сучасний стан нинішньої російської людини, — тим більше, що нині так розійшлося все в образах думок, так вихор непорозумінь пойняв усіх, що ніхто не в змозі судити вірно одне одного, і треба наче намацувати власною рукою кожну річ, не довіряючи нікому. Я не міг бути без цих відомостей. Нині обрані характери й особи мо<го> тв<о>ру крупніші за колишні. Чим вища гідність узятої особи, тим відчутніше, тим відчуттєвіше потрібно виставити її перед читачем. Для цього потрібні всі ті незліченні дрібниці й деталі, котрі говорять, що взята особа справді жила на світі. Інакше вона стане ідеальною: буде блідою і, скільки не нав'яжи їй чеснот, буде все нікчемним. Потрібно, аби російський читач справді відчув, що виведена ним особа взята саме з того тіла, з якого створений і він сам, що це живе і його власне тіло. То-

ді тільки зливається він сам зі своїм героєм і невідчутно приймає від нього ті навіювання, котрих жодним розмірковуванням і жодною проповіддю не навієш. Це повне втілення у плоть, це повне округлення характеру звершувалося в мене тільки тоді, коли я заберу в умі своїм весь цей прозаїчний суттєвий дрязг життя, коли, тримаючи в голові всі крупні риси характеру, зберу в той же час довкола нього все шмаття до найменшої булавки, котре кружляє щоденно довкола людини, — одне слово, коли зміркую все від мала до велика, нічого не впустивши. У мене щодо цього розум той самий, який буває в більшої частини російських людей, тобто здатний більше висновувати, ніж видумувати. Мені завжди потрібно було вислухати надто багато людей, аби утворилася в мені власна моя думка, і тоді лише мою думку вважали слушною й розумною. Коли ж я не всіх вислухаю і покваплюся з висновком, він виходив лише різкий і незвичайний. Навіть у нинішній моїй книжці «Листування з друзями», в якій багато що скидається на самі припущення, власне припущень немає. В ній усе висновки; проте справа в тому, що одні висновки взяті з усіх сторін справи і тому всім ясні, інші — з деяких, не всім відомих, і тому затемнені, а для багатьох здаються навіть і взагалі нісенітницею. Ось чому рідко в якому моєму творові не стикаються поряд і зрілість і незрілість, і муж і дитя, і вчитель і учень.

Отже, всього того, що мені потрібно, я не міг дістати. А не діставши його, чи дивно, що я не міг працювати? Як воювати з собою, якщо зробився вимогливий до себе самого? Як полетіти уявою, хоч би вона й була, якщо розум на кожному кроці задає питання: навіщо? Навіщо сталося чимало таких обставин, котрих я не кликав? Навіщо мені призначено було не інакше набути пізнання душі людини, як здійснивши суворий аналіз над власною душею? Навіщо бажанням зобразити російську людину я запалився не раніше, як взнавши краще загальні закони дій людських, а взнав їх не раніше, як прийшовши до Того, Хто один знавець і дій людських, і всіх найменших наших душевних таємниць?.. Навіщо жага знати душу людини так мучила мене? Навіщо, нарешті, були такі обставини, про які я не можу навіть сказати, але які примушували мене, проти волі моєї власної, входити глибше в душу людини? Навіщо вінцем усіх естетичних насолод у мені залишилася здатність захоплюватися красою душі людської скрізь, де б я її не зустрів? Навіщо жага знати душу людини так мучила мене постійно від днів моєї молодості? Визначте мені спершу, чому все це ста-

лося, і тоді запитуйте: чому я не можу писати те, що писав? Я намагався діяти наперекір обставинам і цьому порядкові, не від мене накресленому. Я пробував кілька разів писати по-колишньому, як писалося замолоду, тобто як попало, куди б не повело перо моє; але ніщо не виливалося на папір. Зрадівши з того, що розписався сяк-так у листах до моїх знайомих і друзів, я схотів тут-таки з цього зробити пожиточне, і щойно лише оговтався від тяжкої хвороби моєї, як склав із них книжку, та постарався дати їй якийсь лад і послідовність, <а>би вона скидалася на справну книжку, не зміркувавши того, що багато що, звернене до декого, суспільність візьме на свій <рахунок>, особливо після заповіту, зверненого особисто до всіх співвітчизників. Я боявся сам розгляд<ати> її недоліки, знаючи, що коли роздивлюся суворіше мою книжку, можливо, вона буде так само знищена, як я знищував «Мертві душі» і як знищував усе, що тільки писав останнім часом. Я думав, що цією книжкою я хоч якоюсь мірою розрахуюся за тривале моє мовчання, введу й поясню моє важке становище, чому я не міг писати в цей час, зверну увагу на практичне і на справу життя. Я думав слідом за нею заговорити про те, що розкриє переді мною побільше Русь, відсвіжить, оживить мене і примусить мене взятися за перо. Та не так сталося: все накинулося на мене з докорами. Я почув тільки пересуди про те, що не вирішується пересудами. Руки мої опали. Порив, котрий, мені здавалося, почав був у мені пробуджуватися, згас, і я невідчутно сам собою прийшов тепер до того питання, котре я досі й не думав задавати в собі: чи мушу я насправді писати? чи мушу залишатися на цьому терені[1], від якого останнім часом так явно все мене відволікало? Припустимо, якби навіть я в змозі був як-небудь перемогти <себе>, перо моє дістало б легкість і сторінки полилися б невимушено одна за одною, чи такий є мій душевний стан, аби твори мої були справді в цей час корисні й потрібні сучасному суспільству? Кинемо погляд на нинішній стан суспільства, чи сприятливий нинішній час для письменника взагалі і слідом за тим — для такого письменника, як я?

Усі більш чи менш погодилися називати нинішній час перехідним. Усі, більше ніж будь-коли раніше, нині відчувають, що світ у дорозі, а не в пристані, не на ночівлі, не на тимчасовій станції чи відпочинку. Все за чимсь шукає, шукає вже не поза, а всередині себе. Питання моральні взяли верх і над політичними, і над ученими, і над усякими іншими питаннями. І меч, і грім гармат не в змозі володіти увагою світу. Скрізь дається взнаки більше чи мен-

ше думка про внутрішній устрій: все чекає на якийсь більш стрункий порядок. Думка про побудову як себе, так і інших робиться загальною. З усіма визначними людьми, що стоять попереду інших, ставалися які-небудь душевні внутрішні перевороти, з декотрими навіть у такі роки, в які аж ніяк неможливі були досі зміни в людині й покращення. Кожен більш чи менш відчуває, що він не перебуває в тому саме стані своєму, в якому має бути, хоч і не знає, в чому саме має полягати цей бажаний стан. Але цього бажаного стану шукають усі; вуха всіх чутливо нашорошені в т<ой> б<ік>, де сподіваються почути хоч що-небудь про питання, котрі всіх обходять. Ніхто не хоче читати іншої книжки, опріч тієї, де може міститися бодай натяк на ці питання. Чи потрібні в цей час твори такого письменника, котрий обдарований здатністю творити, створювати живі образи людей і уявляти яскраво життя в тому вигляді, як воно уявляється йому самому, котрий мучиться жагою знати життя? Визначимо собі спершу, що таке той письменник, котрого головний талант полягає у творчості.

Всі більш чи менш згодні в тому, що письменник-творець творить твір свій для повчання людей. Вимоги до нього надто великі — і справедливо: для того, аби передавати саму лише вірну копію з того, що бачимо перед очима, є також інші письменники, найвищою мірою обдаровані іноді здатністю змальовувати, але позбавлені здатності *творити*. Але хто створює, хто трудиться над цим довго, кому обходиться дорого його творіння, той має вже потрудитися не намарне. Потрібно, щоб у творінні його життя зробило якийсь крок уперед і щоб він, осягнувши сучасність, ставши на рівень із добою, вмів зі свого боку віддати їй належне за своє навчання навчанням її. Так принай<мні> визначають поетів і взагалі письменників, наділених творчістю, естетики як нинішнього часу, так і колишніх часів. Повернути людей у тому ж вигляді, в якому і взяв, для письменника-творця навіть і неможливо: це зробить краще за нього той, хто, володіючи вправним пензлем, може малювати щохвилини все, що проходить перед його очима, нічим не збентежений і не потривожений усередині.

Отже, за теперішнього часу, коли всі так зайняті питанням життя, такий письменник може, більше ніж хто-небудь інший, бути вирішувачем сучасних питань; але коли й у якому випадку? В такому випадку й тоді, коли він уже все вирішив собі, що тільки тривожить його самого. Якщо він, за всіх великих обдарувань, за картинного живопису слова, за орлиної сили погляду, за піднесе-

ної сили ліризму і вражаючої сили сарказму, та набуде повного пізнання землі своєї й свого народу в корінні й у гілках, виховається як громадянин своєї землі і як громадянин усього людства, і як кремінь стане в усьому тому, в чому належить бути міцною скелілюдині, тоді він виступай на терен. Володіючи такими засобами, знаряддями, зачне подавати він суспільству людей, потрібних йому в нинішній час, у сучасну епоху, і зодягне їх портретною жвавістю, котра робить <те, що> змальований образ переслідує нас усюди так, що не можна й одірватися. Самозрозумі<ло>, що з такими засобами йому нічого не вартуватиме вигнати з голів усіх тих героїв, котрих напустили туди модні письменники. Заговори лишень до суспільства, замість найпалкіших розмірковувань, цими живими образами, котрі як повні господарі входять у душі людей, і двері сердець розкриються самі назустріч до прийняття їх, якщо лише відчують, хоч краплю відчують, що вони взяті з нашої природи, з того ж тіла. Тоді, зрозуміло, хто може вплинути нині сильніше за такого письменника й хто може бути більше за нього потрібним нинішньому часові й нинішній добі? Але якщо він, маючи справді деякі з тих знарядь, сам іще не виховався так, як громадянин землі своєї і громадянин усесвітній, якщо він, покірний загальному нинішньому потягові всіх, сам ще будується і створюється, тоді йому навіть небезпечно виходити на терен: його вплив може бути радше шкідливий, ніж корисний. Це будування себе самого неодмінно виявляється в усьому, що тільки буде виходити з-під пера його. Чим він сам менше схожий на інших людей, чим він незвичайніший, чим відмінніший від інших, чим своєрідніший, тим більше може спричинити всезагальних оман та непорозумінь. Те, що в ньому є не більш як природне явище, законний хід його незвичайного організму, стан тимчасо<вий> духу, може здати<ся> іншим людям верховною точкою, до котрої слід усім дійти. Чим більше запалиться він любов'ю до героїв та осіб своїх, чим більше відшліфує, чим із більшою жвавістю виставить їх, тим більше шкоди. Приклад тому в очах наших. Відома французька письменниця, більше за всіх інших наділена талантами, за небагато років спричинила дужчу зміну у звичаях, ніж усі письменники, що турбувалися про розбещення людей. Вона, можливо, і гадки не мала проповідувати розпусту, а виявила лише тимчасову хибну думку свою, від якої потім, можливо, й відмовилася, переступивши в іншу епоху свого душевного стану. А слово вже кинуте. Слово як горобець, каже наше прислів'я, випустивши його, не схопиш потім.

Я сам письменник, не позбавлений творчості; я володію також деякими з тих дарів, котрі здатні захоплювати. Покірний загальному прагненню, котре не від нас, але здійснюється з волі Того <...>, [помишляю я] про свою власну будівлю, як помишляють й інші. Я відчуваю, що й тепер знаходжуся далеко від того, до чого прагну, а тому не повинен виступати. Сама видана книжка «Листування з друзями» є тому доказом. Якщо й ця книжка, котра не більше як розмірковування, говорять, невизначальністю своєю спричинює помилки, поширює навіть хибні думки; якщо й із цих листів, кажуть, залишаються в голові, як живі картини, цілком фрази й сторінки, — що ж було б, якби я виступив із живими образами оповідного твору замість цих листів? Я сам чую, що тут я набагато сильніший, ніж у розмірковуваннях. Тепер ще може мене оскаржувати критика, а тоді навряд чи був би в силі хтось мене спростувати. Образи мої були спокусливі й так би заст<рягли> міцно в головах, що критика б їх звідти не витягла. Не треба випускати з уваги те, <що> всі виставлені особи й характери мали довести істину моїх власних переконань. Як порівняю цю книжку зі знищеними мною «Мертвими душами», не можу не воздякувати за наслане мені навіяння їх знищити. У книжці моїх листів я все-таки стою на вищій точці, аніж у знищених «Мертвих душах». Темнота висловлювання в багатьох місцях лише збиває читача, але якби ясніше висловив ту ж таки думку, зі мною багато хто перестав би сперечатися. У знищених «Мертвих душах» набагато більше висловлювалося мого переходового стану, значно менша визначальність у головних засадах і думка рухоміша, а вже багато захопливості в частинах, і герої були спокусливі. Одне слово — як чесна <людина>, я мав би залишити перо, навіть і тоді, якби справді відчув поклик до нього. На цю справу слід поглянути розважливо. Всі ті, котрі легковажно вимагають від мене продовження писати і в той же час гудять мою ниніш<ню книжку>, повинні принай<мні> розгледіти ближче всю цю справу й не пропустити всіх тих обставин, котрих не пропускає жоден суддя, якщо тільки виголошує над кимось суд свій. Мені здається, що тепер не тільки той, хто пише, а й всякий розум взагалі, якщо тільки схильний до того, аби робити висновки й присуди, а сам у той же час ще <...>, має втриматися від діяльності. З людей розумних мають виступати на терені тільки <ті>, котрі завершили своє виховання й створилися як громадяни землі своєї, а з письменників тільки такі, котрі люблячи Росію так само полум'яно, як той, хто дав собі найменння Луганського козака, вміють

слідом за ним змальовувати природу, як вона є, не приховуючи ні поганого, ні доброго в російському і керуючись єдино бажанням ввести всіх в дійсне становище російської людини.

Мені, напевно, дещо важче, ніж комусь іншому, відмовитися від письменництва, коли це становило єдиний предмет усіх моїх <по>мислів, коли я все інше залишив, усі кращі приманки життя і, як чернець, розірвав зв'язки з усім тим, що людині миле на землі, на те щоб ні про що інше не думати, окрім праці своєї. Мені не легко відмовитися від письменництва, одні з кращих хвилин у житті моєму були ті, коли я нарешті клав на папір те, що виношувалося довготерміново в моїх думках; коли я й досі певен, що заледве чи є вища з насолод, як насолода *творити*. Але повторюю знову, як чесна людина, я повинен покласти перо навіть і тоді, якби почував поклик до нього.

Не знаю, чи вистачило б у мене чесності це зробити, якби не віднялася в мене здатність писати; тому що, скажу відверто, життя втратило б для мене тоді раптом усю ціну, і не писати для мене цілковито означало б те саме, що й не жити. Але немає втрат, услід яким нам <не> посилається заміна, на свідчення, що ні на короткий час не залишає людину Творець. Серце ні на хвилину не залишається порожнє і не може бути без якогось бажання. Як земля, на час звільнена від оранки, даватиме інші трави, поки знову не перетвориться під ріллю, запліднена й угноєна ними, так і в мені, — щойно лише здатність писати <мене залишила>, думки наче самі знову повернулися до того, про що я гадав із самого дитинства. Мені схотілося служити на хоч би якій, хоч на найдрібнішій і найнепомітнішій посаді, але служити землі своїй, так служити, як я хотів колись, і навіть набагато краще, ніж я колись хотів. Думка про службу мене ніколи не полишала. Я змирився і з письменництвом своїм лише тоді, коли відчув, що на цьому терені можу також служити землі своїй. Але й тоді, одначе, я загадував, як тільки скінчу великий твір, вступити, за прикладом інших, в службу й узяти місце. Плани мої <та> наміри були лише горді й пихаті. Мені здавалося, що, коли тільки довести, що я точно знаю російську людину в корені і в суттєвих її началах, як у тих, котрі явлені всім, так і в тих, <котрі> в ній поки що приховані й помітні не для всіх, що знаю душу людини не за книжками та оповідями, а з досвіду, ведений змалку бажанням знати людину, — то мені дадуть таке місце, де я буду дотикатися людей різних станів, багатьох людей у дотикові особистому, а не за посередництва паперів та канцелярій,

де я можу застосувати з дійсною користю моє знання людини і де можу бути корисний багатьом людям, а для себе самого набути ще більше пізнання людини. Мені здавалося, що найбільше страждає все на Русі від взаємних непорозумінь, що найбільше нам потрібна всяка така людина, котра <б> за деякого пізнання душі й серця та за деякого знання взагалі, просякнута бажанням істинним мирити. Я бачив і вже відчув, як особистими перемовинами і поясненням припиняти можна багато таких <справ>, котрі ніколи не закінчуються на папері. Я гадав, що хоч тепер і немає таких місць, але що я дістану після того, як вийде цілком мій твір, і наготовляв уже в думках і самий проект, у котрому мав намір розтлумачити, як унаслідок тих здібностей, які в мене є, я можу бути потрібний і корисний для Росії. Задуми мої були горді, але позаяк вони були засновані лише на успіхові мого твору, то й упали разом із ним, як залишила мене здатність продукувати творіння поетичні. Тепер усі посади мені видаються рівні, всі місця однаково значні, від малого до великого, якщо тільки на них поглянеш зі значенням. І мені здається, що коли лишень хоч скількись умієш цінувати людину й розуміти її гідність, яка в ній буває навіть і серед сили недоліків, і якщо тільки при цьому хоч скількись маєш істинно християнської любові до людини і, на довершення, перейнятий точно любов'ю до Росії, — то, мені здається, на будь-якому місці можна зробити багато добра. Сила впливу морального понад усякі сили. Місце й посада зробилися для мене як для того, хто пливе морем, пристань і тверда земля. Я переконаний, що тепер усякому тому, хто палахкотить бажанням добра, хто росіянин і кому дорога честь землі російської, належить зараз <?> також брати численні місця й посади в державі, з таким самим завзяттям, як став колись із нас кожен у ряди проти ворогів рятувати рідну землю, тому що неправда велика і багато зганьбила <...>. З іншого боку, я переконаний, що місце й посада потрібні для самого себе, для <...>

Хоч який бурхливий нинішній час, хоч як бунтуються й хвилюються довкола уми, хоч як бентежить тебе власний твій розум, але можна залишитися серед усього цього в тиші, якщо з тим саме візьмеш своє місце, аби на ньому виконати обов'язок таким чином, щоб не соромно було дати й за який даси відповідь небу. Хоч би як було, але життя для нас уже не загадка. Воно було тоді загадка, коли найрозумніші з людей, <від> мислителів до поетів, над ним замислювалися і приходили лише до свідомості, що не знають, що таке життя. Але коли один з усіх найрозумніший сказав

твердо, не вагаючись жодним сумнівом, що він знає, що таке життя, коли цей один визнаний усіма за найвидатнішу людину з усіх, що досі були, навіть і тими, що не визнають у ньому божественності, тоді слід повірити йому на слово, навіть і в такому випадку, якби він <був> просто людина. Отже, питання вирішене: що таке життя.

Цього замало. Нам даний найповніший закон усіх дій наших, той закон, котрий не в змозі обмежити чи зупинити жодна влада, котрий можна занести навіть до тюремних мурів, але котрий, одначе, не можна виконувати в повітрі: потрібно для того стояти хоч на якомусь земному ґрунті. Перебуваючи на посаді й на місці, все-таки йдеш дорогою; не маючи певного місця й посади, йдеш через чагарники та яри, як попало, хоч мета й та сама. Дорогою йти легше, аніж без дороги. Якщо поглянеш на місце й посаду як на засіб досягнення не мети земної, а мети небесної, задля спасіння своєї душі, — побачиш, що закон, даний Христом, даний неначе для тебе самого, <неначе> спрямований особисто до тебе самого, для того, аби ясно показати тобі, як бути на своєму місці у взятій тобою посаді. Християнинові мовлено ясно, як йому бути з тими, хто вище за нього, так що коли хоч трохи він з того виконає, всі вищі його полюблять. Християнинові мовлено ясно, як йому бути з тими, хто від нього нижчий, так що коли хоч би почасти він теє виконає, всі нижчі йому віддадуться цілою душею своєю. Всю цю всесвітність чоловіколюбного закону Христового, все це ставлення людини до людства може з нас перенести кожен на свій невеличкий терен. Варто лише всіх тих людей, з якими відбуваються в нас часткові неприємності найдражливіші, обернути саме на тих самих ближніх та братів, котрих велить найбільше прощати й любити Христос. Варто тільки не дивитися на те, як інші з тобою чинять, а дивитися на те, як сам чиниш із іншими. Варто тільки не дивитися на те, як тебе люблять інші, а дивитися тільки на те, чи любиш ти сам їх. Варто тільки, не образившис<ь> нічим, подавати першим руку на примирення. Варто чинити так уподовж нетривалого часу і побачиш, що й тобі легше з іншими, й іншим легше з тобою, і в змозі будеш достеменно здійснити багато корисних справ майже на непомітному місці. Важче за всіх на світі тому, хто не прикріпив себе до місця, не визначив собі, в чому його призначення: йому найважче застосувати до себе закон Христа, котрий на те, щоби виконуватися на землі, а не на повітрі; а тому й життя повинно бути для нього вічною загадкою. Порівняно з ним в'я-

зень у тюрмі має перевагу: він знає, що він в'язень, а тому й знає, що брати з закону Христового. Але людина, котра не знає, яка її посада, де її місце, котра не визначила собі нічого й не спинилася ні на чому, перебуває і не в світі, і не поза світом, не довідається, хто ближній її, хто браття, кого треба любити, кому прощати. Цілий світ не полюбиш, якщо не почнеш спершу любити тих, котрі стоять ближче до тебе й мають нагоду засмутити тебе. Вона ближча за всіх до холодної черствості душевної.

Отже, після довгих років і трудів, і досвідів, і розд<умів>, йдучи видимо вперед, я прийшов до того, про що вже помислював у часи мого дитинства: що призначення людини — служити і все наше життя є служба. Не забувати лишень треба того, що взяте місце в земній державі на те, аби служити на ньому Государеві Небесному й тому мати на увазі Його закон. Тільки так служачи, можна догодити всім: государеві, і народові, і землі своїй.

Упевнившись у цьому, я вже готовий був узяти будь-яку посаду, хоч, враховуючи свої здібності, старався обрати таку, котра продовжувала би практично знайомити з російською людиною, щоб, якщо повернеться мені здатність писати, набралися б у мене матеріали. Однією з головних причин моєї подорожі до Святих <Місць> було бажання щиро помолитися й попрохати благословень на чесне виконання служби, на вступ у життя, у самого Того, хто відкрив нам тайну життя, на тому самому місці, де колись проходили стопи Його; подякувати за все, що лишень трапилося в моєму житті, попрохати діяльності й напутнього підбадьорення на справу, до котрої я себе виховував і до котрої готував себе. Тут я не бачу нічого дивного, якщо й учень, по закінченні свого <навчання>, поспішає сказати подячне слово вчителеві. Якщо син поспішає на могилу батька перед тим, як має ступити на терен, — чому ж і мені не вклонитися тій могилі, якій поклоняються всі, на якій усі дістають собі якесь напутнє слово, де надихаються всі, навіть і не поети. Дивно, може <бути> те, що я про це сказав у друкованій книжці. Але я в той час щойно оговтався від тяжкої хвороби. Я був кволий; я не думав, що мені стане сил здійснити цю подорож. Мені хотілося, аби помолилися <за> мене ті, чиє все життя стало одніє<ю> молитвою. Я не знав, як зробити, аби голос мій досягнув у глибину келій і стін самітників, із думкою, що може хтось із тих, що прочитали, донесе їм моє слово. Я просив за мене й інших молитися, бо не знав, чия молитва з нас більше вгодна Тому, Кому ми всі молимося. Знаю тільки те, що найбільш зневажу-

ваний з нас може завтра ж таки зробитися кращим за всіх нас, і його молитва буде найближча до Бога. За це не слід було б мене багато засуджувати, а виконати, пам'ятаючи слова: тому, що просить, дай.

Як сталося, що я повинен про все це входити в з'ясування з читачем, цього я сам не можу зрозуміти. Знаю тільки те, що ніколи, навіть із найщирішими приятелями, я не хотів входити в пояснення щодо сокровенних моїх задумів. Я вирішив твердо не відкривати нічого з душевної своєї історії, зносити будь-які судження про себе, які б не лунали, у певності, що коли вийде другий і третій том «Мертвих душ», все буде пояснено ними і ніхто не робитиме запиту: що таке є сам автор? Хоч автор і мав весь сховатися за своїх героїв. Але, почавши деякі пояснення з приводу моїх творів, я мусив неминуче заговорити про себе самого, тому що твори пов'язані тісно зі справою моєї душі, Бог зна, може бути, і в цьому була також воля Того, без чиєї волі ніщо не робиться на світі; можливо, сталося це саме для того, аби дати мені змогу глянути на себе самого. Мені легко було відчути деяку гордість, особливо після того, <як> вдалося мені насправді позбутися багатьох недоліків. Ця гордість у мені жила б безперестанно, і на неї мені ніхто б не вказав. Відомо, що достатньо набути у спілкуванні з людьми деяку рівність характеру й поблажливість, щоби примусити їх уже не помічати в нас наші недоліки. Але, коли виставишся перед лице незнайомих людей, перед лице цілого світу, і розберуть по нитці всяку твою дію, всякий вчинок, і люди всіх можливих переконань, упереджень, способу мислення глянуть на тебе кожен по-своєму, й посипляться зусібіч докори впопад і невпопад, вдарять і навмисне й ненароком по всіх чутливих струнах твоїх, — тут мимохіть поглянеш на себе з таких сторін, з яких би ніколи на себе не глянув; почнеш у собі відшукувати ті недоліки, які ніколи не здумав би раніше відшукувати. Це та страшна школа, від якої або достеменно з глузду з'їдеш, або помудрішаєш більше ніж будь-коли. Не без сорому й червоного обличчя я перечитую сам багато що в моїй книжці, але при всьому тому дякую Богові, що дав мені сили пустити її у світ. Мені потрібно було мати дзеркало, в яке би я міг дивитися й бачити краще себе, а без цієї книжки навряд чи мав би я це дзеркало. Отже, задумана від щирого бажання принести користь іншим, книжка моя принесла насамперед користь мені самому.

Але нехай буде мені дозволено сказати тут кілька слів щодо корисності її для інших. Чи справді жодної користі не має моя книжка для інших, і особливо для суспільства в його нинішньому, су-

часному вигляді? Мені здається, всі, хто судив її, глянули на неї якимись широкими <очима>, якось надто вже згарячу. Треба було судити про неї більш спокійно. Замість того, аби виступати захисниками цілого суспільства і викликати мене на суд перед цілою Росією, треба було розглянути справу простіше, розглянути книжку, що таке вона в основі своїй, а не зупинятися над частинами й деталями раніше, ніж з'ясувався цілком внутрішній сенс її. Від цього вийшли порожні причіпки до слів і приписання багато чому такого сенсу, який мені ніколи й на думку не міг спасти.

Почати з того, що я завжди мав право сказати про те, про що говорив у моїй книжці, якби тільки висловився простіше й пристойніше. Навчати суспільство в тому сенсі, який дехто мені приписав, я геть не мав на думці. *Навчати* я приймав у тому простому значенні, в якому велить нам церква навчати одне одного і безперервно, вміючи з такою самою охотою приймати й від інших поради, з якою подавати їх самому. А я був готовий у той час приймати й від інших поради. Я не уявляв собі суспільство школою, наповненою моїми учнями, а себе його вчителем. Я не сходив з моєю книжкою на кафедру, вимагаючи, аби всі за нею вчилися. Я прийшов до своїх побратимів, співучнів, як рівний їм співучень; приніс кілька зошитів, які встиг записати зі слів того ж Учителя, в якого ми всі вчимося; приніс на вибір, аби кожен узяв, що кому підійде. Тут були листи, писані до людей різної вдачі, різних нахилів, і притому таких, що перебували на різних ступенях свого власного душевного стану, котрі ніяк не могли підійти однаково всім. Я гадав, що кожен ухопить лише те, що потрібне йому, а на інше не зверне уваги. Я не думав, що хтось, вхопивши те, що потрібне для іншого, буде кричати: «Це мені не треба!» — і гніватися за те. Я ніякої нової науки не брався проповідувати. Як учень, що в дечому встиг більше за іншого, я хотів лише відкрити іншим, як легше виучувати уроки, котрі даються нам нашим Учителем. Я думав, що, прочитавши книжку, мені скажуть: «Дякую тобі, брате», а не «Дякую тобі, вчителю». Якби не заповіт, котрий я вмістив доволі необачно, в котрому натякав про повчання, котре зобов'язаний дати кожен автор поетичними творіннями своїми, нікому б і на думку не спало мені приписувати це апостольство, незважаючи навіть на рішучий склад і певну ліричну урочистість мовлення. Проте в книжці моїй відшукає багато собі корисного кожен той, хто вже дивиться у власну душу свою.

Що ж до думки, начебто книжка моя має спричинити шкоду, з цим не можу погодитися в жодному випадку. У книжці, попри всі

її недоліки, надто явно виступило бажання добра. Незважаючи на численні невизначувальні й темні місця, головне бачиться в ній чітко, і після читання її доходиш того ж висновку, що верховна інстанція всього є церква і розв'язання питань життя — в ній. Отже, в кожному разі, після книжки моєї читач звернеться до церкви, а в церкві зустріне й учителів церкви, котрі вкажуть, що слід йому взяти з моєї книжки для себе, а може бути, дадуть йому замість моєї книжки інші — значніші, корисніші, для яких він кине мою книжку, як учень кидає склади, коли вивчиться читати по верхах.

На завершення всього я маю зауважити: судження здебільш<ого> були надто вже рішучі, надто різкі, і кожен, хто докоряв мені за брак смирення істинного, не засвідчив смирення щодо мене самого. Припустимо, я в гордині своїй, засновуючись на численних чеснотах, мені приписаних усіма, міг подумати, що я стою вище за всіх і маю право виголошувати <суд> над іншим. Але ж, на чому засновуючись, міг судити мене рішуче той, хто не відчув, що він стоїть вище за мене? Хоч би як то було, але щоб виголосити повний суд над чим би то не було, потрібно <бути> вищим за того, кого судиш. Можна робити зауваження по частинах на те й на інше, можна давати й думки, й поради, проте висновува<ти> на підставі цих думок про цілу людину, проголошувати її достеменно божевільною, такою, що з'їхала з глузду, називати брехуном, що вдягнув личину набожності, приписувати підлі й мерзенні цілі — це такого роду звинувачення, які я не в змозі <був би звести> навіть <на> несосвітенного мерзотника, котрий затаврований тавром всезагального презирства. Мені здається, що перш ніж вимовляти такі звинувачення, слід було хоч трохи здригнутися душею й подумати про те, як то воно було б нам самим, якби такі звинувачення звалилися на нас публічно, перед цілим світом. Не завадило б подумати, перш ніж вимовляти таке звинувачення: «Чи не помиляюся я сам? Адже я також людина. Справа тут душевна. Душа людини — кладезь, не для всіх приступний іноді, тож на позірній подібності деяких ознак не можна засновуватися. Часто й найдосвідченіші лікарі приймали одну хворобу за іншу й дізнавалися про помилку свою лишень тоді, коли розр<ізу>вали вже мертвий труп. Ні, у книжці «Листування з друзями», хоч як багато недоліків у всіх відношеннях, але є також у ній багато такого, що не скоро може бути доступне всім. Нема чого стверджуватися на тому, що прочитав два чи три рази книжку, хтось і десять разів прочитає, і нічого з того не вийде. Для того, аби хоч скількись відчути цю

книжку, потрібно мати або дуже просту й добру душу, або бути занадто багатогранною людиною, <котра> при розумі, що охоплює зусібіч, містила би високий поетичний талант і душу, що вміє любити повною та глибокою любов'ю.

Не можу не зізнатися, що вся ця плутанина й непорозуміння були для мене дуже важкі, тим більше, що я гадав, що в книжці моїй радше зерно примирення, а не розбрату. Душа моя знемогла б від безлічі докорів, з них багато були такі страшні, що не дай їх Бог нікому дістати. Не можу не виявити також і вдячності тим, котрі могли б також обсипати мене багато за що докорами, але котрі, відчувши, що їх уже забагато для немічної натури людини, рукою скорботного брата підвели мене, велівши підбадьоритися. Нехай Бог винагородить їх: я не знаю вищого подвигу, як подати руку тому, хто знеміг духом.

1847

РОЗМИСЛИ ПРО БОЖЕСТВЕННУ ЛІТУРГІЮ

ПЕРЕДМОВА

Мета цієї книги — показати, в якій повноті й внутрішньому глибокому зв'язку здійснюється наша Літургія, юнакам та людям, що ще починають, ще мало ознайомлені з її значенням. З багатьох пояснень, зроблених Отцями та Вчителями, вибрані тут тільки ті, які доступні всім своєю простотою й доступністю, які служать переважно тому, щоб зрозуміти необхідний і правильний вихід однієї дії з іншої [1]. Намір видавця цієї книги полягає в тому, щоб утвердився в голові читача порядок усього. Він певен, що кожному, хто уважно слідує за Літургією, повторюючи кожне слово, глибоке внутрішнє значення її розкриватиметься саме собою.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Божественна Літургія є вічним повторюванням великого подвигу любові, для нас здійсненого. Згорьоване неустроями своїми, людство звідусіль, з усіх кінців світу взивало до Творця свого — й ті, що жили в темряві язичництва, й позбавлені Богопізнання, — чуючи, що порядок і злагодженість можуть бути встановлені в мирі тільки Тим, Хто у злагодженому порядку повелів рухатись світам, Ним сотвореним. Звідусіль згорьована твар кликала свого Творця. Воланням взивало все до Призвідця свого буття, і волання це ще чутніше чулося в устах вибранців та пророків. Передчували й знали, що Творець, прихований у творіннях, постане Сам лицем до людей, — постане не інакше, як в образі того творіння Свого, со-

[1] Всі інші, котрі б захотіли отримати більш утаємничені й глибокі пояснення, можуть знайти їх у творах патріарха Германа, Єремії, Ніколая Кавасили, Сімеона Солунського, у Старій та Новій Скрижалі, у поясненнях Дмитрієва і, нарешті, в деяких...

твореного на Його образ і подобу. Втілення Бога на землі уявлялось усім, у міру того як скільки-небудь очищалося поняття про Божество. Але ніде так ясно не говорилося про це, як у пророків богообраного народу. І найчистіше втілення Його від Чистої Діви передчувалося навіть і язичниками; однак ніде у такій відчутно видимій ясності, як у пророків.

Волання було почуте: прийшов у мир Той, *Хто світ сотворив;* поміж нас явився в образі чоловіка, як передчували, як передчули і у темній темряві язичництва, але не в тому тільки, в якому уявляли Його неочищені поняття — не у гордім блискові й величі, не як каратель за злочини, не як суддя, що приходить знищити одних і винагородити інших. Ні! Ми відчули Його лагідний поцілунок брата. Звершилось Його появлення образом, що тільки одному Богові властивий, як провіщували Його божественно пророки, які отримали веління від Бога...

ПРОСКОМІДІЯ

Священик, котрий служитиме Літургію, повинен ще звечора тверезіти тілом і духом, повинен примиритися з усіма, повинен пильнувати, щоб не відчув якої-небудь неприязні до когось. Коли ж настане час, іде він до церкви; разом з дияконом кланяються вони обидва перед Царськими вратами, цілують образ Спасителя, цілують образ Богородиці, кланяються ликам святих усіх, вклоняються всім людям праворуч і ліворуч, просячи сим поклоном собі прощення у всіх, і входять у вівтар, проказуючи упівголоса псалом: *Увійду в дім Твій і поклонюся храмові святому Твоєму в страсі перед Тобою* [1]. І, наблизившись до престолу, звернені на схід, творять перед ним три земних поклони і цілують на ньому покладене Євангеліє, ніби Самого Господа, що сидить на престолі; цілують потім і саму трапезу й починають вдягатися в священну одіж, щоб відмежуватися не тільки від інших людей — і від самих себе, щоб нічим не нагадати в собі іншим звичайної людини, яка займається буденними життєвими ділами. І проказуючи упівголоса: *Боже! очисти мене грішного і помилуй мене!* — священик і диякон беруть у свої руки одіж. Спочатку одягається диякон; попросивши благосло-

[1] Тут і далі текст Святого Письма подано у перекладі І. Огієнка. *Ред.*

вення в ієрея, вдягає стихар, підризник лискучого кольору, на знак світлоносного ангельського одягу і як нагадування про непорочну чистоту серця, що має бути невіддільна від сану священства, тому й промовляє при зодяганні його: *Нехай радіє душа моя в Господі, бо Він одягнув мене в ризу спасіння й одежею веселості одів мене; немов на жениха, поклав на мене вінок і, як невісту, приоздобив мене красою.* Потім бере, поцілувавши, орар, вузьку довгу стрічку, приналежність дияконського звання, котрим подає він знак до початку кожної відправи церковної, закликаючи народ до молитви, співців до співу, священика до священнодійства, себе до ангельської швидкості й готовності до служіння. Бо звання диякона подібне до звання ангела на небі, і самою сією на ньому зодягненою тонкою стрічкою, що розвивається, начеб легке крило, і швидким ходінням своїм по церкві зображує він, за словами Золотоустого, ангельський політ. Стрічку цю, поцілувавши, він кладе собі на плече. Потім одягає він поручі, або нарукавники, що стягуються на самому зап'ястку його руки, надаючи більшої свободи й вправності при відправленні наступних священних дій. Надягаючи їх, розмислює про всетворчу, сприятливу всюди силу Божу і, зодягаючи на праву, промовляє він: *Правиця Твоя, Господи, прославилася силою; права рука Твоя, Господи, знищила ворогів, і величністю слави Своєї Ти погубив супротивників.* Зодягаючи на ліву руку, розмислює про самого себе, як про творіння рук Божих, і молить Того, який його сотворив, аби керував ним верховним, вищим Своїм керуванням, говорячи так: *Руки Твої сотворили мене й укріпили мене. Врозуми мене, і я заповідей Твоїх навчуся!*

Священик одягається таким же самим чином. Спочатку благословляє та одягає стихар, супроводжуючи се тими ж словами, якими супроводжував і диякон; але, після стихаря, зодягає вже не простий орар на одне плече, а такий, що, покривши обидва плеча та обійнявши шию, з'єднується обома кінцями на грудях його і так спадає до самого низу його одежі, знаменуючи сим поєднання в його посаді двох посад — ієрейської та дияконської. І зветься він уже не орар, а єпитрахиль, і самим одяганням своїм знаменує проливання з висот благодаті на священиків, тому й супроводжується це величними словами Писання: *Благословенний Бог, що зливає благодать Свою на священиків Своїх, як миро на голові, що спливає на бороду, бороду Аарона, що спливає на краї одежі його.* Потім надягає поручі на обидві руки свої, супроводжуючи тими ж словами, що й диякон, й оперізує себе поясом поверх підризника та єпитра-

хилі, аби не заважала ширина одежі при відправленні священнодійств та аби сим підперізуванням виразити готовність свою, бо підперізується чоловік, готуючись у дорогу, беручись до діла й подвигу: підперізується і священик, стаючи на дорогу небесного служіння, і дивиться на пояс свій, як на міць сили Божої, що його зміцнює, тому й промовляє: *Благословенний Бог, що перепоясує мене силою і вчиняє бездоганною мою дорогу, що скріпляє ноги мої, немов у оленя, і на висотах ставить мене,* тобто в домі Господньому. Коли ж він наділений при цьому званням вищим ієрейства, то привішує до стегна свого чотирикутний набедреник одним з чотирьох кінців його, котрий знаменує духовний меч, усепереможну силу Слова Божого, що звіщає вічне ратоборство, яке чекає у миру на людину, — ту перемогу над смертю, яку здобув перед цілим миром Христос, щоби ратоборствував бадьоро безсмертний дух людини проти тління свого. Тому й вигляд має могутньої зброї сей набедреник; привішується на поясі біля стегон, де сила у чоловіка, тому й супроводжується закликом до Самого Господа: *Припояси меч Твій до бедра Твого, Сильний красотою Твоєю і добротою Твоєю, і натягни лук, і наступай, і пануй задля істини, і лагідності, і правди, і поведе Тебе до перемоги правиця Твоя.* Наприкінці зодягає ієрей фелонь, верхню всепокриваючу одіж, в ознаменування верховної всепокриваючої правди Божої, та супроводжує сими словами: *Священики Твої, Господи, зодягнуться в праведність, і преподобні Твої вельми радітимуть.* І зодягнений таким чином у знаряддя Божі, священик постає вже іншим чоловіком: яким би він не був сам по собі, як би мало не був гідний свого звання, але дивляться на нього всі присутні у храмі як на знаряддя Боже, в якому діє Дух Святий. Як священик, так і диякон, омивають обидва руки, супроводжуючи читанням псалому: *Умию між невинними руки мої і обійду жертовник Твій.* Кладучи по три поклони у супроводі слів: *Боже! очисти мене, грішного, і помилуй,* постають омиті, просвітлені, подібно до сяючої одежі своєї, не маючи в собі подібного до інших людей, а подібні скоріше до сяючих видінь, ніж до людей.

Диякон нагадує про початок священнодійства словами: *Благослови, владико!* І священик починає словами: *Благословенний Бог наш завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні,* і приступає до бічного жертовника. Вся ця частина служіння полягає в приготуванні потрібного для служіння, тобто у відділенні від приношень, чи хлібів-просфор, того хліба, який повинен на самому початку утворити Тіло Христове, а потім перемінитися в нього.

Позаяк вся Проскомідія є нічим іншим, але тільки приготуванням до самої Літургії, то й поєднала з нею Церква спомин про раннє життя Христа, що було приготуванням до Його подвигів у миру. Вона звершується вся у вівтарі, за зачиненими дверима, за закритою завісою, незримо для народу, так, як і все раннє життя Христа проминало незримо для народу. Водночас для молільників читаються часи — зібрання псалмів і молитов, які читались християнами у чотири важливі для християн години дня: час перший, коли починався для християн ранок; час третій, коли зійшов Дух Святий; час шостий, коли Спаситель миру розіп'ятий був на хресті; час дев'ятий, коли Він віддав дух Свій. Позаяк нинішній християнин, через брак часу і безупинні відволікання, не може відбувати ці моління в означені години, для того вони з'єднані й читаються тепер.

Приступивши до бічного жертовника, або приношення, що знаходиться в заглибленні стіни, знаменуючи древню бічну комору храму, ієрей бере з них одну з просфор з тим, щоб вийняти ту частину, яка стане потім Тілом Христовим — середину з печаттю, ознаменовану іменем Ісуса Христа. Так він сим вилученням хліба з хліба знаменує вилучення тіла Христа з тіла Діви — народження Безтілесного в тілі. І, розмислюючи, що народжується Той, хто приніс в жертву Себе за весь мир, пов'язує неодмінно думку про саму жертву й принесення і дивиться на хліб, як на агнця, якого приносять у жертву, на ніж, яким повинен вилучити, як на жертовний, котрий має вигляд копія, нагадуючи про копіє, яким було простромлено на хресті Тіло Спасителя. Не супроводжує він тепер своєї дії ні словами Спасителя, ні словами свідків, що були сучасниками подій, не переносить себе у минуле, — у той час, коли звершилось се принесення в жертву: це ще попереду, в останній частині Літургії; і до сього він звертається здалеку прозірливою думкою, тому й супроводжує все священнодійство словами пророка Ісайї, який здалеку, з темряви віків, пророчо побачив майбутнє чудне народження, жертвопринесення й смерть і провістив про те з ясністю незбагненою. Водружаючи копіє у правий бік печаті, промовляє слова Ісайї: *Як агнця, на заколення ведено Його;* встромлюючи потім копіє у лівий бік, промовляє: *І, як агнець непорочний перед тим, що стриже його, безголосий, так і Він не відкриває уст своїх;* встромлюючи потім копіє в горішній бік печаті: *Був осуджений за Своє смирення (у смиренні Його суд над ним відбувся).* Встромивши потім у нижній бік, промовляє слова пророка, який замислився

над чудесним походженням засудженого Агнця, — слова: *Але про рід його хто оповістить?* І піднімає потім копієм вирізану середину хліба, промовляючи: *бо візьметься від землі життя Його;* і накреслює хрестоподібно, на ознаменування хресної смерті Його, на ньому знак жертвопринесення, за яким він потім розріжеться під час священнодійства, промовляючи: *Приноситься в жертву Агнець Божий, що бере гріх світу ради життя світу і спасіння.* І обернувши потім хліб печаттю вниз, а вийнятою частиною наверх, у подобі агнця, що приноситься в жертву, встромляє копіє у правий бік, на згадку, разом із заколенням жертви, простромлення ребра Спасителя, здійснене списом воїна, що стояв під хрестом, і промовляє: *Один із воїнів копієм бік Його проколов, і зараз потекла кров і вода. І той, хто бачив, засвідчив, і правдиве свідчення його.* І слова сі служать разом з тим знаком дияконові для вливання у Святу Чашу вина й води. Диякон, що досі дивився благоговійно на все здійснюване ієреєм, то нагадуючи йому про початок священнодійства, то промовляючи про себе: *Господу помолімося!* при кожній його дії, нарешті вливає вино й воду в Чашу, поєднавши їх разом і попросивши благословення в ієрея. Таким чином готуються і вино, і хліб, аби перемінитися потім під час величного священнодійства наступного.

І на виконання обряду первісної Церкви й святих перших християн, які згадували завжди, розмислюючи про Христа, про всіх тих, котрі були близькі Його серцю виконанням Його заповідей і святістю життя свого, приступає священик до інших просфор, аби, вийнявши з них частини на спомин про них, покласти на тому ж дискосі біля того ж Святого Хліба, що зображує Самого Господа, бо й самі вони палали бажанням бути всюди зі своїм Господом. Узявши в руки другу просфору, виймає він з неї часточку на спомин Пресвятої Богородиці і кладе її по правому боці Святого Хліба, промовляючи з псалма Давида: *Стала Цариця праворуч тебе, в ризи позолочені одягнена, прикрашена.* Потім бере третю просфору, на спомин святих, і тим же копієм виймає з неї дев'ять часточок, поклавши їх у три ряди, по три в кожному. Виймає першу часточку в ім'я Іоанна Хрестителя, другу в ім'я пророків, третю в ім'я апостолів і сим завершує перший ряд і чин святих. Затим виймає четверту часточку в ім'я святих отців, п'яту в ім'я мучеників, шосту в ім'я преподобних і богоносних отців і матерів і завершує сим другий ряд і чин святих. Потім виймає сьому часточку в ім'я чудотворців і безсрібників, восьму в ім'я Богоотців Йоакима та

Анни та святителя, в чию пам'ять звершується Літургія; дев'яту в ім'я Іоанна Золотоустого чи Василія Великого, залежно від того, кому з них правиться того дня служба, і завершує цим третій ряд і чин святих, і кладе всі дев'ять вийнятих часточок на святий дискос біля Святого Хліба з лівого його боку. І Христос являється поміж Своїх найближчих, Він, що в святих перебуває, стає видимим серед святих Своїх — Бог між богів, чоловік поміж чоловіків. І приймаючи в руки четверту просфору на спомин усіх живих, священик виймає з неї часточки в ім'я імператора, в ім'я синоду і патріархів, в ім'я всіх, де б не жили, православних християн і, нарешті, в ім'я кожного з них поіменно, кого забажає пом'янути, про кого просили його пом'янути. Затим бере ієрей останню просфору, виймає з неї часточки на поминання всіх померлих, просячи в той же час про відпущення їм гріхів їхніх, починаючи з патріархів, царів, засновників храму, архієрея, який його святив, якщо він уже перебуває серед померлих, і до останнього з християн, виймаючи окремо в ім'я кожного, про кого його просили, чи в ім'я кого він сам забажає вийняти. На завершення ж усього просить і собі відпущення в усьому і також виймає часточку за себе самого, і всіх їх покладає на дискос біля того ж Святого Хліба попід ним. Таким чином, навколо сього хліба, сього Агнця, що зображає Самого Христа, зібрана вся Церква Його, і та, що торжествує на небесах, і та, що воює тут. Син Людський являється між людей, заради котрих Він перейняв людське тіло і став людиною. Узявши губку, священик обережно збирає нею і самі крихточки на дискос, аби нічого не пропало зі Святого Хліба і все б пішло на утвердження.

І відійшовши від жертовника, вклоняється ієрей, як би він вклонявся самому втіленню Христовому, і вітає в сьому виді хліба, що лежить на дискосі, появу Небесного Хліба на землі, і вітає Його кадінням фіміаму, поблагословивши попередньо кадило і читаючи над ним молитву: *Кадило Тобі приносимо, Христе Боже наш, як приємні пахощі духовні; Ти ж прийми його в наднебесний Свій жертовник, пошли нам благодать Пресвятого Твого Духа.*

І весь переноситься думкою ієрей у час, коли звершилося Різдво Христове, повертаючи минуле у сучасність, і дивиться на цей бічний жертовник, як на таємничий вертеп, в який перенеслося на той час Небо на землю: Небо стало вертепом, і вертеп — Небом. Покадивши звіздицю, дві золоті дуги з зіркою вгорі, та поставивши її на дискосі, дивиться на неї, як на зірку, що світила над Немовлям, промовляючи слова: *І прийшла зоря і стала над тим міс-*

цем, де було Дитя; на Святий Хліб, що відділений для жертвопринесення — наче на новонароджене Немовля; на дискос — наче на ясла, в яких лежало Немовля; на покрови — наче на пелени, що покривали Немовля. І покадивши перший покрівець, покриває ним Святий Хліб з дискосом, промовляючи псалом: *Господь воцарився, у величність зодягнувся...* і т. д., — псалом, в якому оспівується дивна велич Господня. І покадивши другий покрівець, покриває ним Святу Чашу, промовляючи: *Милість Твоя, Христе, вкрила небеса і хвали Твоєї повна земля.* І взявши потім великий покров, що зветься святим воздухом, покриває ним і дискос, і Чашу разом, закликаючи Бога покрити нас покровом крила Свого. І відійшовши від жертовника, вклоняються обидва Святому Хлібові, як вклонялись пастирі-царі новонародженому Немовляті, і кадить перед вертепом, зображуючи в сьому кадінні ті пахощі ладану й смирни, котрі були принесені разом із золотом мудрецями.

Диякон, як і раніше, уважно присутній у діях ієрея, то промовляючи за всякої дії: *Господу помолимось,* то нагадуючи йому про початок самої дії. Нарешті приймає з рук його кадильницю і нагадує йому про молитву, котру належить піднести до Господа за сі для Нього приготовані Дари, словами: *За приготовані Чесні Дари Господові помолімося!* І священик приступає до молитви. Хоча Дари ці є лише приготовані до самого принесення, але позаяк відтепер ні на що інше вже не можуть бути вжиті, то й читає священик для себе одного молитву, просячи про прийняття сих принесених до майбутнього принесення Дарів. І у таких словах його молитва: *Боже, Боже наш, Ти, що послав Небесний Хліб, поживу для всього світу, Господа нашого і Бога Ісуса Христа, Спасителя, Визволителя і Доброчинця, що благословляє і освячує нас, Сам благослови принесення оце і прийми його в наднебесний Твій жертовник. Пом'яни, як Благий і Чоловіколюбець, тих, що принесли, і тих, за кого принесено; і нас неосудними збережи в священнодіянні Божественних Таїн Твоїх.* І творить, одразу після молитви, відпуст Проскомідії; а диякон кадить жертовник і потім хрестоподібно святу трапезу. Розмислюючи про земне народження Того, Хто народжений перед усіма віками, присутній всюди і повсюдно, промовляє упівголоса: *у гробі плоттю, у пеклі з душею, як Бог, в Раю ж із розбійником, і на престолі був єси, Христе, з Отцем і Духом, все наповняючи, Неописанний.* І виходить з вівтаря з кадильницею в руці, щоб наповнити пахощами всю церкву і привітати всіх, що зібралися на Святу Трапезу Любові. Кадіння це звершується завжди на початку служби, як і

в житті буденному всіх древніх східних народів зустрічали кожного гостя при вході умиванням та пахощами. Звичай цей перейшов цілком на цю гостину небесну — на Тайну Вечерю, що має назву Літургії, в котрій так чудесно поєдналося служіння Богові разом з дружнім частуванням усіх, приклад якого показав Сам Спаситель своїм служінням і умиванням ніг. Покадивши і поклонившись усім однаково, і багатому і бідному, диякон, як слуга Божий, вітає їх усіх як наймиліших гостей Небесного Господаря, кадить і вклоняється в той же час і образам святих, бо й вони суть гості, що прийшли на Тайну Вечерю: у Христі всі живі і з Ним нероздільні. Приготувавши, наповнивши пахощами храм і, повернувшись опісля знову до вівтаря і знову покадивши його, кладе, нарешті, кадильницю вбік, підходить до ієрея, і обидва разом стають перед святим престолом.

Ставши перед святим престолом, священик і диякон тричі кланяються і, готуючись починати священнодійство Літургії, взивають до Духа Святого, бо все служіння їхнє повинно бути духовним. Дух — учитель і наставник молитви: *бо про що нам молитися, як слід ми не знаємо,* — говорить апостол Павло: — *але Сам Дух заступається за нас воланнями невимовними.* Молячи Святого Духа, аби вселився в них і, вселившись, очистив їх для служіння, і священик, і диякон двічі проказують пісню, якою привітали ангели Різдво Ісуса Христа: *Слава в вишніх Богу, і на землі мир, у людях благовоління.* І услід за сею піснею відслоняється церковна завіса, котра відслоняється тільки тоді, коли слід піднести думку молільників до вищих горніх предметів. Тут відкриття горніх дверей знаменує, згідно з піснею ангелів, що не всім було відкрите Різдво Христове, що дізналися про нього тільки ангели на небесах, Марія з Йосифом, волхви, що прийшли поклонитися, та здалеку сповіщали про нього пророки. Священик і диякон промовляють упівголоса: *Господи! відкрий вуста мої — і вуста мої сповістять хвалу Твою.* Священик цілує Євангеліє, диякон цілує святу трапезу і, схиливши голову свою, нагадує так про початок Літургії: трьома перстами руки піднімає орар свій і мовить: *Прийшов час, щоб служити Господу: благослови, владико!* І благословляє його священик словами: *Благословенний Бог наш, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* І розмислює диякон про наступне служіння, в якому повинен уподібнитись до ангельського літання — від престолу до народу і від народу до престолу, збираючи всіх в єдину душу, і бути, так би мовити, святою збуджуючою силою, і відчуваючи негідність свою до такого служіння, — молить смиренно

ієрея: *Помолися за мене, владико! — Нехай направить Господь стопи твої!* — йому відповідає на це ієрей. *Пом'яни мене, владико святий! — Нехай пом'яне тебе Господь у Царстві Своєму, завжди, і нині, і повсякчас, і на віки вічні.* Тихо й підбадьореним голосом диякон мовить: *амінь,* — і виходить з вівтаря північними дверима до народу. І, зійшовши на амвон, що знаходиться навпроти Царських врат, повторює ще раз упівголоса: *Господи! відкрий вуста мої — і вуста мої сповістять хвалу Твою;* — і, обернувшись до вівтаря, звертається ще раз до ієрея: *Благослови, владико!* З глибин святилища виголошує на те ієрей: *Благословенне Царство...* — і Літургія починається.

ЛІТУРГІЯ ОГОЛОШЕНИХ

Друга частина Літургії називається Літургією оголошених. Як перша частина, Проскомідія, відповідала ранньому життю Христа, Його Різдву, яке було відкрите тільки ангелам та деяким людям, Його дитячим літам та перебуванню в сокровенній невідомості до часу появи у миру, — так друга відповідає Його життю в миру між людьми, котрих огласив Він словом істини. Називається вона Літургією оголошених ще тому, що в перші літа християн до неї допускалися й ті, котрі тільки готувались бути християнами, ще не прийняли св. Хрещення і перебували в числі оголошених. До того ж сам образ її священнодій, складаючись з читань пророків, Апостола і Святого Євангелія, вже є переважно оголошенням.

Ієрей починає Літургію виголосом із глибин вівтаря: *Благословенне Царство Отця, і Сина, і Святого Духа...* Позаяк через утілення Сина стало миру очевидно ясним Таїнство Трійці, то тому саме троїчний виголос передує і сяє перед початком кожної дії, і молільник, відкинувши все земне, повинен з першого разу поставити себе у Царство Трійці.

Стоячи на амвоні, лицем до Царських врат, зображуючи собою ангела, побудника людей до моління, піднявши трьома перстами правиці вузьку стрічку, — подобу ангельського крила, — диякон закликає молитися увесь народ, який прийшов, тими ж самими молитвами, котрими незмінно від апостольських часів молиться Церква, починаючи з моління за мир, без котрого неможливо молитись. Зібрання молільників, поклавши на себе знамено хреста, прагнучи перетворити свої серця в суголосно настроєні струни ор-

гану, по яких має ударяти кожен заклик диякона, вигукує подумки разом з хором співців: *Господи, помилуй!*

Стоячи на амвоні, тримаючи молитовний орар, який зображує підняте крило ангела, що спонукає людей до молитви, закликає диякон молитися: за небесний мир і спасіння душ наших, за мир усього миру, добрий стан Святих Божих Церков і з'єднання всіх; за святий храм і тих, хто входить у нього з вірою, побожністю й страхом; за государя, синод, начальство духовне і світське, палати, військо, за місто, за обитель, в якій правиться Літургія, за добре поліття, за врожай плодів земних, за часи мирні; за тих, хто у морі, подорожніх, недужих, знеможених, поневолених і за спасіння їх; за визволення нас від усякої скорботи, гніву й нужди. І, збираючи все цією всеохопною низкою молінь, що називається великою єктенією, на кожен її окремий заклик, зібрання молільників просить разом з хором півчих: *Господи, помилуй!*

На знак безсилля наших молінь, яким бракує душевної чистоти та небесного життя, закликає диякон, — згадуючи тих, котрі вміли краще за нас молитися, — віддати самих себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові. У бажанні щирому віддати самих себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові, як уміли це робити разом з Богоматір'ю святі та найкращі з нас, відповідає вся церква сукупно з ликом: *Тобі, Господи!* Низку молінь завершує диякон троїчним славословленням, котре, як всесильна нитка, проходить крізь усю Літургію, починаючи й закінчуючи всяку її дію. Зібрання молільників відповідає ствердно: *Амінь! Хай так буде!* Диякон сходить з амвону; починається спів антифонів.

Антифони — протигласники, пісні, вибрані з псалмів, які пророчо зображують пришестя у мир Сина Божого, — співаються навперемінно обома ликами на обох криласах; вони замінили у скороченому вигляді попередні довші псалмоспіви.

Поки триває спів першого антифону, священик молиться у вівтарі внутрішньою молитвою; а диякон стоїть у молитовній позі перед іконою Спасителя, піднявши орар трьома перстами руки. Коли закінчиться спів першого антифону, сходить він знову на амвон закликати зібрання молільників словами: *Ще і ще Господеві помолімося!* Зібрання молільників відповідає: *Господи, помилуй!* Звернувши погляд до ликів святих, диякон нагадує згадати знову Богоматір і всіх святих, віддати самих себе, і один одного, і все життя Христу Богові. Зібрання взиває: *Тобі, Господи!* Троїчним славословленням завершує він. Ствердне *амінь* виголошує вся церква. Слідує спів другого антифону.

Протягом другого антифону священик у вівтарі молиться про себе. Диякон стає знову в молитовній поставі перед іконою Спасителя, тримаючи молитовний орар трьома перстами руки; по закінченні ж співу сходить він знову на амвон і звертається до ликів святих, закликаючи, як і раніше, словами: *В мирі Господу помолімося!* Зібрання взиває: *Господи <помилуй!* Диякон закликає:> *Заступи, помилуй, спаси і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю.* Зібрання взиває: *Господи, помилуй!* Звівши очі на лики святих, диякон продовжує: *Пресвяту, Пречисту, Преблагословенну, Славну Владичицю нашу Богородицю з усіма святими пом'янувши, самі себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові віддаймо.* Зібрання взиває: *Тобі, Господи!* Троїчним славословленням закінчується моління; ствердним *амінь* відповідає вся церква; диякон сходить з амвону. А священик у закритому вівтарі молиться внутрішньою молитвою; вона — у сих словах: *Ти, що дарував нам ці спільні й суголосні молитви! Ти, що обіцяв вволити прохання двох або трьох, що згодяться в ім'я Твоє! сам і нині прохання рабів Твоїх на пожиток сповни, подаючи нам і в теперішньому віці пізнання Твоєї істини, а в майбутньому даруй життя вічне!*

З криласу голосно виголошуються блаженства, які звіщають у теперішньому віці пізнання істини, а в майбутньому вічне життя. Зібрання молільників, взиваючи покликом розсудливого розбійника, що волав до Христа на хресті: *У Царстві Твоїм пом'яни нас, Господи, коли прийдеш у Царство Твоє,* — повторює слідом за читцем сі слова Спасителя:

Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне — не ті, що горді, не ті, що підносять свій розум.

Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться — ті, що більше плачуть від своїх недосконалостей і гріхів, ніж від кривд і образ, яких зазнали.

Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю — ті, що не мають гніву супроти когось, всіх прощають, люблять і зброя яких — всеперемагаюча лагідність.

Блаженні голодні та спраглі справедливості, бо вони наситяться — ті, що прагнуть небесної правди, бажають відновити її спочатку в самих собі.

Блаженні милосердні, бо вони помилувані будуть — ті, що співчувають кожному братові, в кожному, хто просить, бачать Самого Христа, який за нього просить.

Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать — як у чистому дзеркалі спокійної води, не забрудненої ні піском, ні тванню, віддзеркалюється чистий небесний звід, так і у дзеркалі чистого серця, не забрудненому пристрастями, вже немає нічого людського, і образ Божий в ньому відображається лишень.

Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться — подібно до Самого Сина Божого, який приходив на землю з тим, аби внести мир у наші душі, так і ті, що приносять мир і примирення в доми — істинні Божі сини.

Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне — ті, що вигнані за звіщення правди не одними вустами, але духмяністю всього свого життя.

Блаженні ви, коли вас будуть зневажати, гонити та виговорювати всяке лихо на вас, обмовляючи, Мене ради. Радійте і веселіться, бо нагорода ваша велика на небесах — велика, бо заслуга їхня потрійна: перша — що вже самі по собі вони були невинні та чисті; друга — що, як чисті, були обмовлені; третя — що, обмовлені, раділи, що терпіли за Христа.

Зібрання молільників зворушливо повторює слідом за читцем сі слова Спасителя, які звістили, кому можна очікувати та сподіватися вічного життя у майбутньому віці, котрі суть істинні царі миру, спадкоємці і співучасники Небесного Царства.

Тут урочисто відкриваються Царські врата, наче врата самого Царствія Небесного, і перед очима всього зібрання постає сяючий престол, немов оселя Божої слави і верховне училище, звідки приходить до нас пізнання істини і звіщається **вічне життя.** Приступивши до престолу, священик і диякон знімають з нього Євангеліє і несуть його до народу не через Царські врата, але позад вівтаря бічними дверима, що нагадують двері у тій бічній кімнаті, з якої у давні часи виносились книги на середину храму для читання.

Зібрання молільників дивиться на Євангеліє, яке несуть у руках смиренні служителі Церкви, немов на Самого Спасителя, що вперше виходить на діло Божественної проповіді: виходить Він вузькими північними дверима, начебто невпізнаний, на середину храму, аби, показавшись усім, повернутись до святилища через Царські врата. Служителі Божі посеред храму зупиняються; обидва схиляють голови. Ієрей молиться внутрішньою молитвою, щоб Той, Хто встановив на небесах воїнства ангелів і чини небесні на служіння слави Своєї, звелів тепер сим самим силам і ангелам небесним, які служать нам, звершити разом з ними вхід у святилище.

А диякон, вказуючи молитовним орарем на Царські двері, говорить йому: *Благослови, владико, святий вхід! — Благословенний вхід святих Твоїх, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні!* — проголошує на це ієрей. Даючи поцілувати йому Святе Євангеліє, диякон несе його у вівтар; але у Царських вратах зупиняється і, піднісши його в руках своїх, виголошує: *Премудрість!* — знаменуючи сим, що Слово Боже, Його Син, Його Вічна Премудрість благовістилась миру через Євангеліє, котре він тепер підніс у своїх руках. І відразу за тим виголошує: *Прості!* — тобто випряміться, позбавтесь лінощів, неуважного стояння. Зібрання молільників, піднісшись духом, разом з хором взиває: *Прийдіте, поклонімося і припадім до Христа! Спаси нас, Сину Божий, співаємо Тобі: Алилуя!* У єврейському слові **алілуя** виражено: Господь йде, хваліть Господа; але позаяк, за сутністю священної мови, в слові **йде** міститься і сучасне, і майбутнє, тобто: йде Той, що прийшов і що знову прийде, то, знаменуючи відвічний хід Божий, це слово **алілуя** вживається кожного разу в тих священнодійствах, коли Сам Господь приходить до народу в образі Євангелія чи Дарів Святих.

Євангеліє, що звістило Слово Життя, покладається на престолі. На криласах лунають або пісні на честь свята того дня, або хвалебні тропарі й гімни на честь святого, якого день почитає Церква за те, що він уподібнився тим, кого поіменував Христос у прочитаних блаженствах, і що живим прикладом власного життя показав, як злетіти слідом за ним до життя вічного.

По закінченні тропарів надходить час Трисвятого співу. Попросивши на нього в ієрея благословення, диякон показується у Царських дверях і, повівши орарем, подає знак співцям. Урочисто-гучно оглашає всю церкву Трисвятий спів, що складається з потрійного заклику до Бога: *Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас!* Закликом *Святий Боже* звіщає Трисвята пісня Бога-Отця; закликом *Святий Кріпкий* — Бога-Сина, Його силу, Його творче Слово; закликом *Святий Безсмертний* — Його безсмертну думку, вічно живу волю Бога-Духа Святого. Тричі співці підносять сей спів, щоб чули всі, що з вічним перебуванням Бога перебувало в ньому вічне перебування Трійці, і не було часу, щоби у Бога не було Слова, і щоби в Слові Його зменшувався Дух Святий. *Словом Божим небеса створилися, і Духом уст Його вся сила їх,* — говорить пророк Давид. Кожен із присутніх, усвідомлюючи, що і в ньому, як у подобі Божій, є та ж троїстість, є Він Сам, Його Слово та Його Дух, або думка, що рухає сло-



А. Віельгорська.

во, але що людське його слово безсиле, виливається марно й не творить нічого, а дух його належить не йому, бо залежить від усіх сторонніх вражень, і тільки з піднесенням його самого до Бога те і друге набуває в ньому сили: в слові відображається Боже Слово, в дусі — Дух Божий, і образ Троїчного Творця відбивається у творінні, й творіння стає подібним Творцеві, — усвідомлюючи все се, кожен, хто чує Трисвятий спів, молиться внутрішньо за себе, щоби Бог Святий, Кріпкий і Безсмертний очистив його всього, обрав його Своїм храмом і оселею, і тричі повторює про себе: *Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас!* Священик у вівтарі, молячись таємною молитвою за прийняття сього Трисвятого співу, тричі вклоняється перед престолом і тричі повторює про себе: *Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний!* І, подібно до нього, повторивши про себе тричі ту ж Трисвяту пісню, диякон тричі вклоняється разом з ним перед святим престолом.

І зробивши поклони, відходить ієрей на горнє місце, наче у глибину Богознання, звідкіля відкрилася нам таїна Пресвятої Трійці, наче у те велично-піднесене місце, де Син перебуває в лоні Отчому єдністю Духа Святого. І сходженням своїм зображує ієрей сходження Самого Христа разом з тілом в лоно Отче, що закликає людину також прагнути до лона Отчого, — відродження, яке прозрів здалеку пророк Даниїл, котрий бачив у високому видінні своєму, як Син Людський дійшов навіть до Ветхого днями. Ієрей іде поважним кроком, мовлячи: *Благословенний, хто йде в ім'я Господнє,* — і на заклик диякона: *Благослови, владико, горній престол,* благословляє його, промовляючи: *Благословенний Ти на престолі слави Царства Твого, що сидиш на херувимах, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* І сідає на горньому місці біля сидіння, призначеного для архієрея. Звідси, як Божий апостол і його намісник, звернений обличчям до народу, готується він слухати наступні читання апостольських послань, — сидячи, зображує самим сидінням своїм свою рівність з апостолами.

Читець з Апостолом у руці, виходить на середину храму. Виголосом: *будьмо уважні!* закликає диякон усіх присутніх до уваги. Священик посилає з глибини вівтаря і читцеві, і присутнім побажання миру; зібрання молільників відповідає священику тим же. Але позаяк служіння його повинно бути духовним, подібно до служіння апостолів, котрі промовляли не свої слова, але Сам Дух Святий ворушив їхніми вустами, то не кажуть: *мир тобі*, але: *духові твоєму.* Диякон виголошує: *Премудрість!* Голосно, виразно, щоб кожне слово було чутно всім, починає читець; уважно, серцем від-

критим, душею спраглою, розумом, що шукає внутрішнього смислу прочитаного, слухає зібрання, бо читання Апостола слугує щаблем і драбиною до кращого розуміння читання євангельського. Коли читець закінчить читання, ієрей виголошує йому з вівтаря: *мир тобі.* Лик відповідає: *і духові твоєму.* Диякон виголошує: *Премудрість!* Лик гримить: *алілуя*, що вістує наближення Господа, який іде говорити до народу вустами Євангелія.

З кадильницею в руці йде диякон наповнити пахощами храм, до зустрічі прийдешнього Господа, нагадуючи кадінням про духовне очищення душ наших, з яким повинні ми слухати духмяне слово Євангелія. Священик у вівтарі молиться внутрішньою молитвою, щоби засяяло у серцях наших світло Божественної розсудливості, й відкрились би наші духовні очі до розуміння євангельських проповідувань. Про сяяння того ж світла у серцях своїх молиться внутрішньо зібрання, приготовляючи себе до слухання. Попросивши благословення в ієрея, отримавши від нього у напучення: *Бог молитвами всесвятого, всехвального апостола і євангеліста* (називається його ім'я) *нехай дасть тобі слово благовістити силою великою для сповнення Євангелія, Возлюбленого Сина Свого, Господа нашого Ісуса Христа*, диякон сходить на амвон, несучи поперед себе світильник, що знаменує всепросвічуюче світло Христове. Священик у вівтарі виголошує до зібрання: *Премудрість! Прості, вислухаймо Святого Євангелія! Мир усім!* Лик відповідає: *і духові твоєму.* Диякон починає читання.

Побожно схиливши голови, немовби слухаючи Самого Христа, що говорить з амвону, всі стараються прийняти серцями зерно Святого слова, котре вустами служителя сіє Сам Сівач Небесний — не тими серцями, які уподібнив Спаситель до землі при дорозі, на котру хоч і падають зерна, але тут же його викрадають птахи — злі помисли, що налітають; — не тими також серцями, котрі уподібнює Він до каменистого ґрунту, тільки зверху прикритого землею, котрі хоч і охоче приймають слово, але слово не пускає глибоко коріння, бо немає глибини сердечної; — і не тими також серцями, котрі уподібнює Він до занедбаної землі, яку глушить терня, на котрій хоч дає зерня сходи, але швидко виростають тут же разом з ними терни — терни трудів і клопотань доби, терни спокус, незліченні зваби світського вбивчого життя з його оманливими принадами, глушать сходи, що заледве зійшли, — і зерно залишається без плоду; — але тими сприйнятливими серцями, які уподібнює Він до доброго ґрунту, що дає плоди — одне у сто, одне у шістдесят, одне у тридцять, — котрі все, прийняте в себе, вийшовши з

церкви, повертають у домах, у родині, на службі, в труді, в дозвіллі, у розвагах, з людьми у бесідах і на самоті. Словом, кожен вірний прагне бути тим і слухачем, і виконавцем одночасно, котрого обіцяє Спаситель уподібнити до мужа мудрого, який будує храм не на піску, а на камені, так що, коли б тут же, по виході з церкви настигли його дощі, ріки й вихори усіх нещасть, його духовний храм залишився б непорушний, наче твердиня на камені. По закінченні читання священик у вівтарі вістує дияконові: *Мир тобі, що благовістуєш.* Піднісши голови, всі присутні з почуттям вдячності промовляють разом з ликом: *Слава Тобі, Боже наш! Слава Тобі!* Священик, що стоїть у Царських дверях, приймає від диякона Євангеліє і покладає його на престол, як Слово, що вийшло від Бога і до Нього ж повернулося. Вівтар, який представляє найвище горнє житло, ховається від очей — Врата царські зачиняються, горні двері заслоняються, знаменуючи, що немає інших дверей до Царства Небесного, крім відкритих Христом, що з Ним тільки можна увійти в них: *Я — двері.*

Тут, як велося у часи перших християн, було місце проповіді; слідувало пояснення й тлумачення прочитаних Євангелій. Але позаяк проповідь у нинішній час говориться по більшості на інші тексти і, таким чином, не служить поясненням прочитаного Євангелія, то, щоб не порушити стрункого порядку і зв'язку священної Літургії, вона переноситься на кінець.

Представляючи ангела, побудника людей до молінь, диякон іде на амвон, щоб закликати зібрання до молінь ще сильніших та ревніших. *Промовмо всі з усієї душі і з усієї мислі нашої, промовмо!* — закликає він, піднімаючи трьома перстами молитовний орар; і спрямовуючи моління від усіх помислів, всі вигукують: *Господи, помилуй!* Підсилюючи моління потрійним закликом про помилування, диякон закликає знову молитися за всіх людей, що знаходяться на усіх щаблях звань і посад, починаючи з вищих, де найважче чоловікові, де йому найбільше перешкод і де йому потрібніша допомога від Бога. Кожен із зібрання, знаючи, наскільки благоденство багатьох залежить від того, коли вища влада виконує чесно свої обов'язки, молиться посилено за те, щоби Бог їх врозумив, і наставив виконувати чесно своє завдання, і кожному дав би сили пройти чесно своє земне поприще. За се моляться всі ревно, проказуючи вже не один раз: *Господи, помилуй!* — а три рази. Вся низка цих молінь називається усильною єктенією, або єктенією посиленого благання, і священик у вівтарі перед престолом молиться ревно за прийняття загальних посилених молінь, і сама молитва його називається молитвою посиленого благання.

І якщо цього дня станеться якесь приношення за покійних, тоді слідом за усильною єктенією правиться єктенія за спочилих. Тримаючи орар трьома перстами руки, закликає диякон молитися за упокій душ Божих рабів, котрих усіх називає поіменно, щоби Бог простив їм усяке прогрішення, вільне і невільне, щоби оселив їхні душі там, де праведні спочивають. Тут кожен із присутніх поминає всіх близьких своєму серцю спочилих і промовляє про себе три рази на кожний заклик диякона: *Господи, помилуй!* — молячись ревно і за своїх, і за всіх спочилих християн. *Милості Божої,* — промовляє диякон: — *Небесного Царства і відпущення гріхів їх у Христа, Безсмертного Царя і Бога нашого, просім!* Зібрання кличе з хором співців: *Подай, Господи!* А священик молиться у вівтарі, аби Бог, Який подолав смерть і життя дарував, Сам упокоїв душі спочилих рабів Своїх на місці квітучім, на місці спокійнім, звідки відійшли хвороби, печаль і зітхання, і, випрошуючи їм у серці своєму відпущення всіх прогрішень, виголошує голосно: *Бо Ти єси воскресіння, і життя, і упокоєння спочилих рабів Твоїх, Христе, Боже наш, і Тобі славу віддаємо з безначальним Твоїм Отцем, і Пресвятим, і Благим, і Животворним Твоїм Духом, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* Ствердним *амінь* відповідає лик. Диякон починає єктенію за оголошених.

Хоча й рідко бувають тепер ті, що не прийняли святе Хрещення і належать до числа оголошених, але кожен присутній, задумавшись, як далеко він стоїть вірою та ділами від вірних, що були удостоєні присутності на Трапезі Любові у перших віках християнства, коли бачить, як він, можна сказати, тільки огласився Христом, але не вніс Його в саме життя, тільки й чує розум слів Його, але не виконує їх, і ще холодна його віра, і немає до брата вогню всепрощаючої любові, що поїдає душевну черствість, і що, хрещений водою в ім'я Христа, він не досягнув того відродження духа, без якого нікчемне його християнство, за словом Самого Спасителя: *коли хтось не народиться з висоти, не увійде в Царство Небесне,* — усвідомлюючи все се, кожен із присутніх скрушно ставить себе в ряди оголошених і на заклик диякона: *Помоліться, оголошені, Господеві!* — з глибини серця взиває: — *Господи, помилуй!*

Вірні, — взиває диякон, — *помолімося за оголошених, щоб Господь їх помилував, щоб огласив їх словом істини, щоб відкрив їм Євангеліє правди, щоб приєднав їх до Своєї Святої Соборної та Апостольської Церкви, щоби спас, помилував, заступив і охоронив їх Своєю благодаттю!*

І вірні, відчуваючи, наскільки мало вони заслуговують назви вірних, молячись за оголошених, моляться за самих себе, і на ко-

жен окремий заклик диякона промовляють внутрішньо слідом за співаючим ликом: *Господи, помилуй!* Диякон взиває: *Оголошені, голови ваші перед Господом схиліть!* Всі схиляють свої голови, промовляючи внутрішньо в серці: *Тобі, Господи!*

Священик тихо молиться за оголошених і за тих, котрих смиренність душі поставила в ряди оголошених. Молитва його у сих словах: *Господи Боже наш, що на висотах живеш і на смиренних споглядаєш, що на спасіння родові людському послав Свого Сина, Бога і Господа нашого, Ісуса Христа! споглянь на оголошених рабів Твоїх, що схилили перед Тобою свої шиї! Приєднай їх до Церкви Твоєї і прилічи до Твого вибраного стада, щоб і вони славили разом з нами Пречесне і Величне Ім'я Твоє, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* Лик гримить *амінь.* І на згадку, що надійшла хвилина, коли в давнину виводили з церкви оголошених, диякон кличе гучно: *Оголошені, вийдіть!* І за тим, ще голосніше, кличе вдруге: *Оголошені, вийдіть!* І потім утретє: *Оголошені, вийдіть! щоб ніхто з оголошених не залишився, тільки вірні, ще і ще Господеві помолімося!*

Від слів цих здриґаються всі, відчуваючи свою недостойність. Взиваючи подумки до Самого Христа, що вигнав з храму Божого продавців і безсоромних торгашів, що зробили торжище з Його святині, кожен присутній старається вигнати з храму душі своєї оголошеного, неготового до присутності на святині, і взиває до Самого Христа, щоб сотворив у ньому вірного, приліченого до вибраного стада, про яке сказав Апостол: *Язик святий, люд оновлений, каміння, вбудовані в храм духовний,* — приліченого до тих істинно вірних, котрі були присутніми на Літургії в перших віках християн, котрих лики дивляться тепер на нього з іконостасу. І звівши на них усіх очі, закликає їх на допомогу, як братів, що моляться тепер на небесах, бо попереду найсвятіше дійство — починається **Літургія вірних.**

ЛІТУРГІЯ ВІРНИХ

У закритому вівтарі ієрей розгортає на святому престолі антимінс, — замість престолу, — полотно із зображенням Тіла Спасителя, на яке повинні бути поставлені приготовані ним на Проскомідії Святий Хліб і Чаша, наповнена вином і водою, і які з бічного жертовника перенесуться тепер урочисто на очах усіх вірних. Розгорнувши антимінс, — що нагадує про часи гоніння християн, ко-

ли Церква не мала постійного перебування і, не маючи змоги переносити з собою престол, стала використовувати се полотно з часточками мощей, і яке залишилось ніби на звістку, що й нині не прикріплюється вона ні до якої особливої будівлі, міста чи місця, але, як корабель, пливе понад хвилями сього миру, не закидаючи ніде свого якоря: її якір на небесах, — розгорнувши сей антимінс, він приступає до престолу так, наче б приступав до нього вперше і наче б тільки тепер готувався починати це служіння: бо у перші часи християн тільки тепер відкривався престол, який досі залишався закритим і заслоненим завісою через присутність оголошених, і тільки тепер починалось справжнє моління вірних. Ще у закритому вівтарі припадає він до престолу, і двома молитвами вірних молиться за очищення своє, щоби неосудно стояв перед святим жертовником, щоби достойний був приносити жертви у чистому свідченні сумління. А диякон, стоячи на амвоні посеред церкви, представляючи ангела, побудника до молитов, тримаючи орар трьома перстами, закликає всіх вірних до тих самих молінь, якими почалась Літургія оголошених.

І так стараючись про приведення своїх сердець у суголосний настрій миру, тепер ще необхідніший, всі вірні взивають: *Господи, помилуй!* — і ще сильніше моляться за мир з висот і за спасіння душ наших, за мир усього миру, добрий стан Божих Церков і з'єднання всіх, за святий храм сей і тих, що входять до нього з вірою, побожністю і страхом Божим, за те, щоб визволитися від усякої скорботи, гніву й нужди. І взивають ще сильніше у серцях своїх: *Господи, помилуй!*

Ієрей з глибини вівтаря виголошує: *Премудрість!* — знаменуючи сим, що Та ж Сама Премудрість, Той же Вічний Син, що приходив у вигляді Євангелія сіяти Слово, яке вчило жити, буде перенесений тепер під виглядом Святого Хліба, щоб принести себе у жертву за весь мир. Зворушені сим нагадуванням, усі присутні спрямовують думки, готуючись до наступних найбільш священних священнодійств і служінь. Ієрей, що править Літургію, тихо молиться, припадаючи до престолу, сією величною молитвою: *Ніхто не достойний зі зв'язаних тілесними бажаннями і пристрастями приступати до Тебе, або приближатися, або служити Тобі, Царю Слави: бо служіння Тобі велике і страшне і самим силам небесним. Та позаяк ради безмірного Свого чоловіколюбства Ти безперемінно і незмінно був чоловіком, Сам був архієреєм, і Сам передав нам священнодійство сеї богослужбової і безкровної жертви, як Владика всіх. Ти бо*

єдиний, Господи, володієш і небесними, і земними, Тебе на престолі херувимському носять, Ти серафимів Господь і Цар Ізраїлів, Ти Єдиний Святий і в святих спочиваєш. Тебе, отже, молю, Єдиного Благого, споглянь на мене, грішного і непотрібного раба Твого, очисти мою душу і серце від сумління лукавого і вчини мене здатним силою Святого Твого Духа, одягненого благодаттю священства, стати перед Святою Твоєю Трапезою і священнодіяти Святе і Пречисте Твоє Тіло і Чесну Кров! Бо до Тебе приходжу і, схиливши мою голову, молюся Тобі, щоб Ти не відвернув лиця Твого від мене, ані не виключив мене з-поміж слуг Твоїх; але сподоби мене, щоб я, недостойний, приніс Тобі ці Дари: Ти бо єси Той, Хто приносить і Кого приносять, і Хто приймає, і Кого роздають, Христе, Боже наш, і Тобі славу віддаємо з Безначальним Твоїм Отцем і Пресвятим, Благим і Животворним Твоїм Духом, нині, і повсякчас, і на віки вічні.

Царські врата розчиняються посередині молитви, так що ієрея бачать, коли він ще молиться з піднесеними руками. Диякон з кадильницею в руці виходить, аби приготовити путь для Царя всіх, і, сильним курінням піднімаючи хмари кадильних пахощів, серед котрих перенесеться Несений на херувимах, нагадує всім, щоб виправилась їхня молитва, як кадило перед Господом, — нагадує про те, щоб усі були духмяністю Христовою, за словом Апостола, вони згадували про те, що треба їм бути чистими херувимами, щоб підняти Господа. А лики на обох криласах підносять від лиця всієї церкви сю Херувимську пісню: *Ми, херувимів тайно являючи і животворній Трійці Трисвяту пісню співаючи, всяку нині житейську відкладім печаль; щоб і Царя всіх ми прийняли, що його в славі невидимо супроводять ангельські чини.*

Був у древніх римлян звичай новообраного імператора виносити до народу у супроводі легіонів військ на щиті в отіненні багатьох схилених над ним копій. Пісню цю склав сам імператор, що упав у прах з усією своєю земною величчю перед величчю Царя всіх, на копіях несеного херувимами та легіонами небесних сил: у перші часи самі імператори смиренно ставали у ряди служителів при виносі Святого Хліба.

Спів сієї пісні наче ангельський, подібно до того, як на висотах співали незримі сили. Ієрей і диякон, повторюючи внутрішньо про себе ту саму Херувимську пісню, приступають до бічного жертовника, де звершувалася Проскомідія. Приступивши до Дарів, покритих воздухом, диякон говорить: *Візьми, владико!* Ієрей знімає воздух, і покладає йому на ліве плече, і промовляє: *Піднесіть руки*

ваші до святощів і благословіть Господа. Потім бере дискос з Агнцем і покладає його на голову диякона; а сам бере Святу Чашу і, слідом за несеним світильником чи лампадою, виходить бічними, або північними, дверима до народу. Якщо служіння правиться собором, з багатьма ієреями та дияконами, то один несе дискос, другий — Чашу, третій — святу ложку, якою причащають, четвертий — копіє, що простромило Св. Тіло. Всі речі виносяться, навіть та губка, котрою збирались крихти Святого Хліба на дискос й котра представляє ту губку, вмочену в оцет і жовч, якою напували люди Творця свого. При співі Херувимської пісні, уподібнюючись до небесних сил, відбувається сей урочистий хід, названий Великим Входом.

Бачачи Царя всіх, якого несуть у смиренному вигляді Агнця, що лежить на дискосі, наче на щиті, оточений знаряддями земних страждань, наче копіями незліченних невидимих воїнств і чиноначал, всі схиляють свої голови і моляться словами розбійника, що взивав до Нього на хресті: *Пом'яни мене, Господи, коли прийдеш, у Царстві Твоїм.* Посередині храму зупиняється весь хід. Священик користується сією великою хвилиною, щоб у присутності тих, хто несе Дари, пом'янути перед Господом імена всіх християн, починаючи з тих, на кого покладені більш трудні та священні обов'язки, від виконання яких залежить щастя всіх і власне спасіння душ їхніх, — завершуючи словами: *Вас і всіх православних християн нехай пом'яне Господь Бог у Царстві Своїм, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* Співці закінчують Херувимську пісню трикратним співом: *Алілуя,* що вістує вічний поступ Господній. Хід заходить у Царські врата. Диякон, який першим увійшов у вівтар, зупинившись праворуч від дверей, зустрічає священика словами: *Нехай пом'яне Господь Бог священство твоє у Царстві Своїм.* Священик відповідає йому: *Нехай пом'яне Господь Бог священнодияконство твоє у Царстві Своїм, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні!* І покладає Святу Чашу і Хліб, що представляє Тіло Христове, на престол, наче на гріб. Врата царські зачиняються, наче двері Гробу Господнього; завіса за ними заслонюється, як кустодія, поставлена на варті. Ієрей знімає з голови диякона святий дискос, немов би він знімав Тіло Спасителя з хреста, покладає його на розгорнений антимінс, немов на плащаницю, і супроводжує се дійство словами: *Благообразний Йосиф, знявши з хреста Пречисте Твоє Тіло, плащаницею чистою обвив і, пахощами покривши, у гріб новий положив.* І, споминаючи всюдиприсутність Того, Хто тепер лежить перед ним

у гробі, говорить тихо: *У гробі плоттю, а в пеклі з душею, як Бог, в Раю ж із розбійником, і в той же час на престолі з Отцем і Духом, Христе, все Собою наповняючи, неописанний!* І, споминаючи славу, в яку одягнувся сей гріб, говорить: *Як живоносець, справді від Раю кращий, і світліший від кожної царської палати, явився нам Твій гріб, Христе, джерелом всякого воскресіння.* І, знявши покрівці з дискоса і з Чаші та з плечей диякона воздух, який представляє тепер уже не пелени, в котрі сповитий був Ісус Немовля, а судар та гробові покрови, в котрі повите було Його мертве Тіло, покадивши їх фіміамом, покриває він ними знову дискос і Чашу, промовляючи: *Благообразний Йосиф, знявши з хреста Пречисте Твоє Тіло, плащаницею чистою обвив і, пахощами покривши, у гріб новий положив.* Потім, узявши від диякона кадильницю, кадить Святі Дари, поклоняючись перед ними тричі, і, готуючись до жертвопринесення, проказує тихо слова пророка Давида: *Ущаслив, Господи, благоволінням Твоїм Сіон, і нехай відбудуються стіни єрусалимські: тоді уподобаєш собі жертву справедливості, приношення і всеспалення, тоді покладуть на вівтар Твій тельців,* — бо доки Сам Бог не зведе, не охоронить душі наші єрусалимськими стінами від усяких плотських вторгнень, ми не в силах принести Йому ні жертв, ні всеспалень, і не здійметься вгору полум'я духовного моління, яке розвіюють сторонні думки, набіги пристрастей і заметіль сум'яття душевного. Молячись за очищення своє для близького принесення жертви, віддаючи кадильницю дияконові, опустивши фелонь і похиливши голову, говорить він йому: *Пом'яни мене, брате і співслужителю! — Нехай пом'яне Господь Бог твоє священство в Царстві Своєму!* — відповідає диякон і, своєю чергою, роздумуючи про негідність свою, схиляє голову і, тримаючи орар у руці, говорить йому: *Помолись за мене, владико святий!* Священик йому відповідає: *Дух Святий найде на тебе, і сила Вишнього осінить тебе. — Той же Дух нехай співдіє з нами всі дні життя нашого.* — І, сповнений усвідомленням своєї негідності, диякон додає: *Пом'яни мене, владико святий!* Священик на те: *Нехай пом'яне тебе Господь Бог у Царстві Своїм, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* Диякон, промовивши: *амінь* і поцілувавши йому руку, виходить бічними північними дверима закликати всіх присутніх до молитов за принесені та поставлені на престол Святі Дари.

Ставши на амвоні, лицем до Царських дверей, піднявши орар трьома перстами руки, подібно до піднятого крила ангела, побудника до молитов, виголошує він низку молитов, вже не схожих на

попередні. Починаючись закликом до моління за принесені на престол Дари, вони швидко переходять у ті прохання, які тільки одні вірні, що живуть у Христі, підносять до Господа.

— Дня всього досконалого, святого, мирного й безгрішного у Господа просім, — взиває диякон.

Зібрання молільників, приєднавшись до хору співців, взиває сердечно: *Подай, Господи!*

— Ангела миру, вірного наставника, охоронця душ і тіл наших у Господа просім.

Зібрання: *Подай, Господи!*

— Прощення і відпущення гріхів і прогрішень наших у Господа просім.

Зібрання: *Подай, Господи!*

— Доброго і пожиточного для душ наших і миру для світу у Господа просім.

Зібрання: *Подай, Господи!*

— Осталий час життя нашого в мирі й покаянні скінчити у Господа просім.

Зібрання: *Подай, Господи!*

— Християнської кончини життя нашого, безболісної, бездоганної, мирної і доброго одвіту на Страшному Суді Христовому просім.

Зібрання: *Подай, Господи!*

— Пресвяту, Пречисту, Преблагословенну, Славну Владичицю нашу Богородицю з усіма святими пом'янувши, самі себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові віддаймо.

І в істинному бажанні подібно віддати самих себе і один одного Христу Богові, всі кличуть: *Тобі, Господи!*

Єктенія закінчується виголошенням: *Щедротами Єдинородного Сина Твого, що з Ним благословенний єси, з Пресвятим, Благим і Животворним Твоїм Духом, нині, і повсякчас, і на віки вічні.*

Лик гримить: *Амінь.*

Вівтар все ще закритий. Священик все ще не приступає до жертвопринесення: ще багато слід зробити до Тайної Вечері. З глибини вівтаря посилає він привітання Самого Спасителя: *Мир усім!* Йому відповідь: *І духові твоєму.* Стоячи на амвоні, диякон, як це велось у перших християн, закликає всіх до взаємної любові словами: *Возлюбім один одного, щоб однодумно визнавати...* Закінчення заклику підхоплює лик співців: *Отця, і Сина, і Святого Духа, Трійцю Єдиносущну і Нероздільну,* — звіщаючи, що, не полюбивши один одного, не можна полюбити Того, Хто весь — одна лю-

бов, повна, досконала, що єднає в Своїй Трійці і люблячого, і любимого, і саме дійство любові, котрою люблячий любить любимого: люблячий — Бог-Отець, любимий — Бог-Син і сама любов, що Їх зв'язує, — Бог-Дух Святий. Тричі кланяється священик у вівтарі, промовляючи про себе тихо: *Возлюблю Тебе, Господи, кріпосте моя; Господь — твердиня моя і захист мій*, — і цілує покриті покровами святий дискос і Святу Чашу, цілує край святої трапези і, скільки б священиків з ним не служили, кожен робить те саме, і потім всі цілують один одного. Головний говорить: *Христос посеред нас*. Йому відповідають: *І є, і буде*. Диякони також, скільки їх є, цілують кожний насамперед свій орар у тому місці, де на ньому зображення хреста, потім один одного, промовляючи ті самі слова.

У давнину всі присутні у церкві цілували також один одного, мужі — мужів, жінки — жінок, мовлячи: *Христос посеред нас*, — і тут же відповідаючи: *і є, і буде*; а тому й тепер кожен присутній, збираючи у думках перед собою всіх християн, не тільки присутніх у храмі, а й відсутніх, не тільки близьких його серцю, а й далеких від серця, поспішаючи примиритись з тими, до кого відчував яку-небудь нелюбов, ненависть, невдоволення, — всім їм поспішає дати подумки цілування, говорячи внутрішньо: *Христос посеред нас* — і відповідаючи за них: *І є, і буде,* — бо без цього він буде мертвим для всіх наступних священнодійств, за словом Самого Христа: *Зостав дар свій і йди найперше помиритись зі своїм братом, і тоді принеси жертву Богові,* — і в іншому місці: *Коли хтось каже: люблю Бога, а брата свого ненавидить, той неправдомовець: бо хто не любить брата свого, якого бачить, як він може любити Бога, якого не бачить?*

Стоячи на амвоні лицем до всіх присутніх, тримаючи орар трьома перстами, промовляє диякон древній виголос: *Двері! Двері!* — здавна так зверталися до воротарів, що стояли біля вхідних дверей, щоб ніхто з язичників, які мали звичку перешкоджати християнським богослужінням, не увірвався б нахабно й богохульно до церкви, нині ж звернене до самих присутніх, щоби берегли двері сердець своїх, де вже оселилась любов, і не увірвався б туди ворог любові, а двері вуст і вух відкрились би для слухання **Символу Віри,** на знак чого й відслоняється завіса перед Царськими дверима, або горніми дверима, що розчиняються тільки тоді, коли слід спрямувати увагу ума до таїнств найвищих. А диякон закликає до слухання словами: *В премудрості будьмо уважні.* Співці твердим мужнім співом, радше схожим на промовляння, читають виразно й голосно: *Вірую в Єдиного Бога-Отця, Вседержителя, Творця неба і*

землі, і всього видимого і невидимого. І на мить затримавши віддих, щоб відокремилось у думках у всіх перше лице Св. Трійці — Бог-Отець, продовжують, підносячи голос: *І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного від Отця родженого перед усіма віками. Світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, несотвореного, єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося. Він задля нас людей і нашого ради спасіння зійшов із небес, і воплотився з Духа Святого і Марії Діви, і став чоловіком. І був розіп'ятий за нас за Понтія Пілата, і страждав, і був похований. І воскрес у третій день, згідно з Писанням. І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця. І вдруге прийде зі славою судити живих і мертвих, а Його Царству не буде кінця. І в Духа Святого, Господа Животворного, що від Отця і Синаісходить, що з Отцем і Сином рівнопоклоняємий і рівнославимий, що говорив через пророків*. І затримавши мить віддиху, щоб відокремилось у думках у всіх третє лице Св. Трійці — Бог-Дух Святий, продовжує: *В Єдину Святу, Соборну й Апостольську Церкву. Ісповідую одне Хрещення на відпущення гріхів. Очікую воскресіння мертвих і життя майбутнього віку. Амінь.*

Твердим, мужнім співом, вселяючи в серця кожне слово сповідання, співають співці: твердо повторює кожен за ними слова Символу. Мужніючи серцем і духом, ієрей перед святим престолом, що має представляти Святу Трапезу, повторює про себе Символ Віри, і всі, хто з ним служить, повторюють його про себе, коливаючи святий воздух над Св. Дарами.

І твердим кроком виходить диякон і виголошує: *Станьмо гідно, станьмо зі страхом, будьмо уважні, щоб святе приношення в мирі приносити*, — тобто станемо, як личить людині стояти перед Богом, з трепетом, зі страхом і в той же час з мужньою відвагою духа, що величає Бога, з відновленою злагодою миру в серцях, без якого не можна піднестися до Бога. І у відповідь на заклик уся церква, приносячи в жертву хвалу вуст і пом'якшений стан сердець, повторює за хором співців: *Милість миру, жертву хваління.* У первісній Церкві було у звичаї приносити в цей час єлей, що знаменує всяке пом'якшення. Єлей і милість у грецькій мові тотожні.

Священик у вівтарі знімає між тим воздух зі Святих Дарів, цілує його і відкладає набік, мовлячи: *Благодать Господа...* А диякон, увійшовши у вівтар і взявши у руки віяло, або рипіду, повіває ним побожно над Дарами.

Приступаючи до дійства Тайної Вечері, ієрей посилає з вівтаря до народу цей благовістуючий виголос: *Благодать Господа нашого*

Ісуса Христа, і любов Бога і Отця, і причастя Святого Духа, нехай буде з усіма вами! І відповідають йому на те всі: *і з духом твоїм!* І вівтар, що зображував вертеп, тепер уже горниця, в якій була приготована Вечеря. Престол, що представляв гріб, тепер уже трапеза, а не гріб. Згадуючи Спасителя, який звів очі вгору перед тим, як передати Божественну поживу учням, священик закликає: *Вгору піднесім серця!* І кожен із присутніх у храмі розмислює про те, що має відбутися, — що цієї хвилини Божественний Агнець іде, щоб за нього принести себе в жертву, Божественна Кров Самого Господа вливається в Чашу, на його очищення, і всі небесні сили, разом з ієреєм, за нього моляться, — розмислюючи про це, спрямовуючи своє серце від землі до Неба, від темряви до світла, вигукує разом з усіма: *Піднесли до Господа.*

Згадуючи про Спасителя, який дякував, звівши очі до висот, виголошує ієрей: *Принесімо подяку Господеві!* Лик відповідає: *Достойно і праведно є поклонятися Отцю, і Сину, і Святому Духові, Трійці Єдиносущній і Нероздільній.* А священик молиться тихо: *Достойно і праведно Тебе оспівувати, Тебе хвалити, Тобі дякувати, Тобі поклонятися на всякому місці владицтва Твого. Ти бо єси Бог несказанний, незбагненний, невидимий, неосяжний, завжди сущий, і так само сущий, Ти, і єдинородний Твій Син, і Дух Святий. Ти від небуття до буття нас привів, і коли ми відпали, Ти знову нас підняв і не перестав творити все, поки нас на Небо не привів і майбутнє Царство твоє дарував. За все це дякуємо Тобі і Єдинородному Твоєму Синові, і Духові Твоєму Святому, за всі Твої добродійства, вчинені нам, які ми знаємо і яких не знаємо — явні і неявні. Дякуємо Тобі за цю службу, яку Ти з рук наших зволив прийняти, хоч і стоять перед Тобою тисячі архангелів і десятки тисяч ангелів, херувими і серафими, шестикрилі, багатоокі, що високо ширяють, пернаті, переможну пісню співаючи, викликуючи, взиваючи і промовляючи: Свят, Свят Господь Саваоф, повне Небо і земля слави Твоєї!*

Цю переможну Серафимську пісню, котру чули у святих видіннях своїх пророки, підхоплює весь лик співців, підносячи думки молільників до незримих небес і спонукаючи їх разом з серафимами повторювати: *Свят, Свят, Свят Господь Саваоф*, і облітаючи разом із серафимами престол Божественної слави. І позаяк у цей час уся церква очікує у ці хвилини приходу Самого Бога, що гряде принести себе в жертву за всіх, то до Серафимської пісні, що лунає на небесах, приєднується пісня єврейських дітей, котрою вони зустріли вхід Його в Єрусалим, розкладаючи віття на дорозі: *Осанна*

на висотах, благословенний, хто йде в ім'я Господнє, осанна на висотах. Бо Господь увійти готується до храму, наче у таємничий Єрусалим. Диякон продовжує віяти віялом над Святими Дарами, щоби не могла туди впасти жодна комаха, представляючи віянням рух благодаті; а священик продовжує молитися тихо: *З цими блаженними силами, Владико Чоловіколюбче, і ми кличемо і мовимо: Святий єси і Пресвятий, Ти і Єдинородний Твій Син, і Дух Твій Святий. Святий єси і Пресвятий, і велична слава твоя. Ти світ Твій так возлюбив, що і Сина Свого Єдинородного дав, щоб усякий, хто вірує в Нього, не загинув, але мав життя вічне. Він, прийшовши і сповнивши весь задум щодо нас, в ночі, в яку його видано, а радше, Він Сам себе видав за життя світу, прийняв хліб у святі Свої і пречисті, і непорочні руки, віддав хвалу і поблагословив, освятив, переломив, дав святим Своїм учням і апостолам, кажучи...* І голосно виголошує ієрей слова Спасителя: *Прийміть, їжте, це є Тіло Моє, що за вас ламається на відпущення гріхів.* І вся церква разом з ликом виголошує: *амінь.* А диякон, тримаючи орар, указує священику на святий дискос, на котрому покладений Хліб. Священик продовжує тихо: *Так само і Чашу по вечері, кажучи...* — і так само, коли диякон вказує на Чашу, виголошує голосно: *Пийте з неї всі, це є Кров Моя Нового Завіту, що за вас і за багатьох проливається на відпущення гріхів.* І так само голосно проголошує вся церква: *амінь.*

Священик продовжує молитися тихо: *Тому-то й ми, споминаючи цю спасенну заповідь і все, що ради нас сталося: хрест, гріб, на третій день Воскресіння, на небеса вознесіння, праворуч сидіння, другий і славний прихід,* — і, проказавши це про себе, виголошує гучно: *Твоє від Твоїх Тобі приносимо за всіх і за все.* Відклавши рипіду, диякон піднімає святий дискос і Святий Потир — вівтар уже не горниця Тайної Вечері, престол не трапеза: він уже тепер жертовник, на котрому приноситься страшна жертва за увесь мир — Голгофа, на котрій звершилося заколення Божественної Жертви. Ця хвилина є хвилиною і жертвопринесення, і нагадування всякому про жертву Творцеві. Поклоніння віддається нами і земній владі; обожнювання, пошану, покірність ми приносимо і людям, але жертву — єдиному Творцеві. Вона не припинялась від самого сотворення світу і, в якому б вигляді не приносилась, потрібна була не сама жертва, але дух упокорений, з яким вона приносилась. Тому, кожен із присутніх, згадує, що цієї хвилини священик, залишивши всі помисли, всі думки про земне, подібний до Авраама, котрий, коли виходив на гору принести жертву, залишив унизу і жінку, і

раба, і віслюка свого, взявши з собою тільки дрова гіркого визнання прогрішень своїх і спаливши їх вогнем розкаяння душевного, вогнем і мечем духу заколовши в собі всяке бажання земних набутків і блага земного. Та що перед Богом усі наші жертви, коли Він говорить устами пророка: *як одяг брудний, всі діла ваші?* З глибоким усвідомленням, що немає Богові на землі нічого достойного жертви, кожен із присутніх звертається у думках до тієї ж Чаші, яку у вівтарі піднімає служитель вівтаря, і вигукує в глибині серця свого: *Твоє від Твоїх Тобі приносимо за всіх і за все.* Лик співає: *Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тобі дякуємо, Господи, і молимось Тобі, Боже наш!*

І надходить найвеличніша хвилина всієї Літургії: переосутнення. У вівтарі відбувається трикратний заклик Святого Духа на Святі Дари, — Того Самого Святого Духа, Котрим звершилось втілення Христове від Діви, Його смерть, Воскресіння і без Котрого не можуть переосутнитись хліб і вино у Тіло і Кров Христову.

Упавши ниць перед св. престолом, священик і диякон роблять три земних поклони, промовляючи про себе: *Господи, Ти Найсвятішого Свого Духа в третю годину зіслав на апостолів Твоїх, не відбери Його від нас, Благий, а онови нас, що молимось Тобі.* І кожний услід за сим закликом проказує про себе стих: *Серце чисте сотвори в мені, Боже, і духа правдивого обнови в нутрі моєму.* І в другий раз те ж прохання: *Господи, Ти Найсвятішого Духа Свого в третю годину зіслав на Апостолів Твоїх, не відбери Його від нас, Благий, а онови нас, що молимось Тобі;* слідом за тим стих: *Не відкинь мене від лиця Твого, і Духа Твого Святого не відійми від мене.* І у третій раз прохання: *Господи, Ти Найсвятішого Духа Свого в третю годину зіслав на Апостолів Твоїх, не відбери Його від нас, Благий, а онови нас, що молимось Тобі.* Схиливши голову, диякон вказує орарем на Святий Хліб, мовлячи про себе: *Благослови, владико, Святий Хліб;* і знаменує його тричі ієрей, мовлячи: *І сотвори ото хліб цей Чесним Тілом Христа Твого.* Диякон промовляє: *Амінь.* І хліб уже є Саме Тіло Христа. І так само безмовно вказує диякон орарем на Святу Чашу, промовляючи про себе: *Благослови, владико, Святу Чашу.* І, благословляючи, мовить священик: *А те, що в чаші цій, Чесною Кров'ю Христа Твого.* Диякон промовляє: *амінь* — і, вказавши на обидві святощі, мовить: *Благослови, владико, обидві.* Благословивши, промовляє священик: *Перетворивши Духом Твоїм Святим.* Трикратно промовляє диякон: *амінь,* — і на престолі вже Тіло і Кров: переосутнення звершилось! Словом викликане Вічне Слово. Ієрей, маючи

слово замість меча, звершив заклання. Хто б не був він сам — Петро чи Іван, — але в його особі Сам Вічний Архієрей звершив се заклання, і вічно звершує Він його в особах Своїх ієреїв, як за словом: *нехай буде світло*, світло сяє вічно; як за словом: *нехай виростить земля зілля рослинне*, вирощує його вічно земля. На престолі — не образ, не вигляд, але саме тіло Господнє, — те саме Тіло, котре страждало на землі, терпіло знущання, було обпльоване, розіп'яте, поховане, воскресло, вознеслось разом з Господом і сидить праворуч від Отця. Вигляд хліба зберігає воно тільки з тим, щоби бути поживою людині, і що Сам Господь сказав: *Я є хліб.*

Церковні дзвони лунають з дзвіниці, щоб звістити всім про велику хвилину, щоб чоловік, де б він у цей час не перебував — у дорозі, у мандрах, чи обробляв землю полів своїх, чи сидів у домі своєму, чи зайнятий іншим ділом, чи недужний, чи у тюремних стінах — словом, де б він не був, щоби він міг звідусіль піднести моління і від себе цієї страшної хвилини. Всі падають ниць перед Тілом і Кров'ю Господньою, взиваючи до Господа словами розбійника: *Пом'яни мене, Господи, у Царстві Твоїм!*

Схиливши голову до священика, диякон мовить: *Пом'яни мене, святий владико!* Йому відповідає священик: *Нехай пом'яне тебе Бог у Царстві Своїм, завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* І приступає священик до поминання всіх перед лицем Господа, збираючи всю Церкву, і торжествуючу, і войовничу, у тому вигляді й порядку, як згадувалось усе на Проскомідії, починаючи з Богопресвятої, Пречистої Матері Господа, котру тут же вся церква ублажає, разом з ликом, хвалебною піснею як Заступницю за весь рід людський, як єдину, що удостоїлась за високе смирення своє носити в собі Бога, — щоби кожен цієї хвилини чув, що вища доброчесність — смирення, і у серці смиренного оселяється Бог. І слідом за Божою Матір'ю поминаються пророки, апостоли, отці Церкви у тому ж порядку, в якому виймались за них часточки на Проскомідії; потім — усі спочилі, яких пом'яники читає диякон, потім живі, починаючи з тих, на котрих покладені найважливіші обов'язки і вищі, з правоправлячих слово істини духовних і світських чинів, з государя: нехай допоможе йому Господь на трудному його поприщі у всякому ділі загального добра, і нехай у спільному стремлінні до блага відповідає йому весь державний корабель управління, палата влади, воїнства, виконуючи чесно обов'язок, *щоб і ми в спокою їх тихе і сумирне життя пожили в усякому благочесті і чистоті.* І за всіх присутніх християн до одного молиться в цей час ієрей, щоби

Милостивий на всіх пролив Свої милості, скарби їхні наповнив благом, подружжя їх зберіг би в однодумності й мирі, немовлят виховав би, юність наставив, старість підтримав, малодушних розрадив, розсіяних зібрав, заблуканих повернув і приєднав до Святої Своєї Соборної і Апостольської Церкви. І за всіх до останнього християнина в цей час молиться смиренно ієрей, де б такий християнин не перебував — чи в дорозі він, чи у мандрах, у плаванні, подорожі, чи страждає від недуги, чи мучиться в ув'язненні, на рудниках і проваллях землі. За всіх до єдиного молиться в цей час уся церква, і кожен із присутніх, окрім цього загального моління за всіх, молиться ще за всіх своїх, близьких його серцю, всіх їх називаючи поіменно перед лицем Тіла і Крові Господньої. І виголошує гучно священик із вівтаря: *І дай нам єдиними устами і єдиним серцем славити й оспівувати Пречесне й Величне Ім'я Твоє, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні.* Ствердним *амінь* відповідає церква. Священик виголошує: *І нехай будуть милості Великого Бога і Спаса нашого Ісуса Христа з усіма вами!* Йому відповідають: *і з духом твоїм.* І сим закінчується моління за всіх, що творять Церкву Христову, які здійснюються перед лицем самого Тіла і самої Крові Христової.

Диякон виходить на амвон, щоб піднести моління за самі Дари, уже принесені Богові й переосутнені, щоби вони не на суд та осудження обернулися. Піднісши орар трьома перстами правої руки своєї, так закликає він усіх до молитви: *Всіх святих пом'янувши, ще і ще в мирі Господеві помолімося!* І співає лик: *Господи, помилуй! — За принесені й освячені Чесні Дари Господеві помолімося!* І співає лик: *Господи, помилуй! — Щоб Чоловіколюбець Бог наш,* — взиває диякон, — *прийнявши їх у святий і наднебесний мислений Свій жертовник, як приємний запах духовний, зіслав нам Божественну благодать і дар Духа Святого, помолімося.* І співає лик: *Господи, помилуй! — Щоб визволитися нам від усякої скорботи, гніву й нужди, Господеві помолімося!* І співає лик: *Господи, помилуй! — Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю.* І взиває лик: *Господи, помилуй! — Для всього досконалого, всього святого, мирного й безгрішного у Господа просім.* І співає лик: *Подай, Господи! — Ангела миру, вірного наставника і охоронця душ і тіл наших у Господа просім.* І співає лик: *Подай, Господи! — Прощення й відпущення гріхів і прогрішень наших у Господа просім.* І співає лик: *Подай, Господи! — Доброго й пожиточного для душ наших і миру для світу у Господа просім.* І співає лик: *Подай, Господи! — Останок життя нашого в*

мирі й покаянні скінчити у Господа просім. І співає лик: *Подай, Господи! — Християнського кінця життя нашого, безболісного, бездоганного, мирного і доброго одвіту на Страшному Суді Христовому просім!* І співає лик: *Подай, Господи!* І промовляє диякон, уже не закликаючи на допомогу святих, але звертаючи всіх прямо до Господа: *Єдність віри і причастя Святого Духа випросивши, самі себе і один одного, і все життя наше Христу Богові віддаймо.* І співають усі у повній та цілковитій відданості: *Тобі, Господи!*

Священик же замість троїчного славословлення виголошує: *І сподоби нас, Владико, зі сміливістю, неосудно сміти призивати Тебе, Небесного Бога-Отця, і мовити...* І всі вірні цієї хвилини не як раби, сповнені страхом, але як діти, як чисті немовлята, котрих самі моління і вся служба і поступовий хід її святих обрядів піднесли до того небесно-зворушеного ангельського стану душі, в якому може прямо говорити людина з Богом, як з найніжнішим отцем, промовляючи сю молитву Господню: *Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні, і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим; і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.*

Все обійняла собою ся молитва, і в ній міститься все, що нам потрібно. Проханням: *нехай святиться ім'я Твоє* проситься найперше, за що насамперед ми повинні просити: де святиться Боже ім'я, там усім добре, там, значить, усі в любові живуть, бо любов'ю тільки святиться ім'я Боже. Словами: *нехай прийде Царство Твоє* закликається Царство Правди на землю, бо без приходу Божого не бувати правді: бо Бог є правда. До слів: *нехай буде воля Твоя* приводить людину і віра, і розум: чия ж воля може бути прекраснішою за Божу волю? Хто ж краще за Самого творця знає, що потрібне Його створінню? Кому ж довіритися, як не Тому, Котрий увесь є благотворним благом і досконалістю? Словом: *хліб наш насущний дай нам сьогодні* просимо ми всього, що потрібне для щоденного існування нашого, хліб же наш є Божа Премудрість, є Сам Христос. Він Сам сказав: *Я є хліб, і хто їстиме Мене, житиме вічно.* Словом: *і прости нам провини наші* ми просимо і про зняття з нас всіх тяжких гріхів наших, якими ми обтяжені, — просимо прощення нам усього того, чим провинились ми перед Самим Творцем в особі братів наших, Котрий щодня і щохвилини в образі їхньому простягає нам руку Свою, роздираючим усю душу воланням, благаючи про милість і милосердя. Словом: *не введи нас у спокусу* ми про-

симо про визволення нас від усього, що бентежить дух наш і віднімає у нас душевний спокій. Словом: *але визволи нас від лукавого* ми просимо про небесну радість: бо як тільки відступає від нас лукавий, радість уже одразу входить у нашу душу, і ми вже на землі, як на небесах.

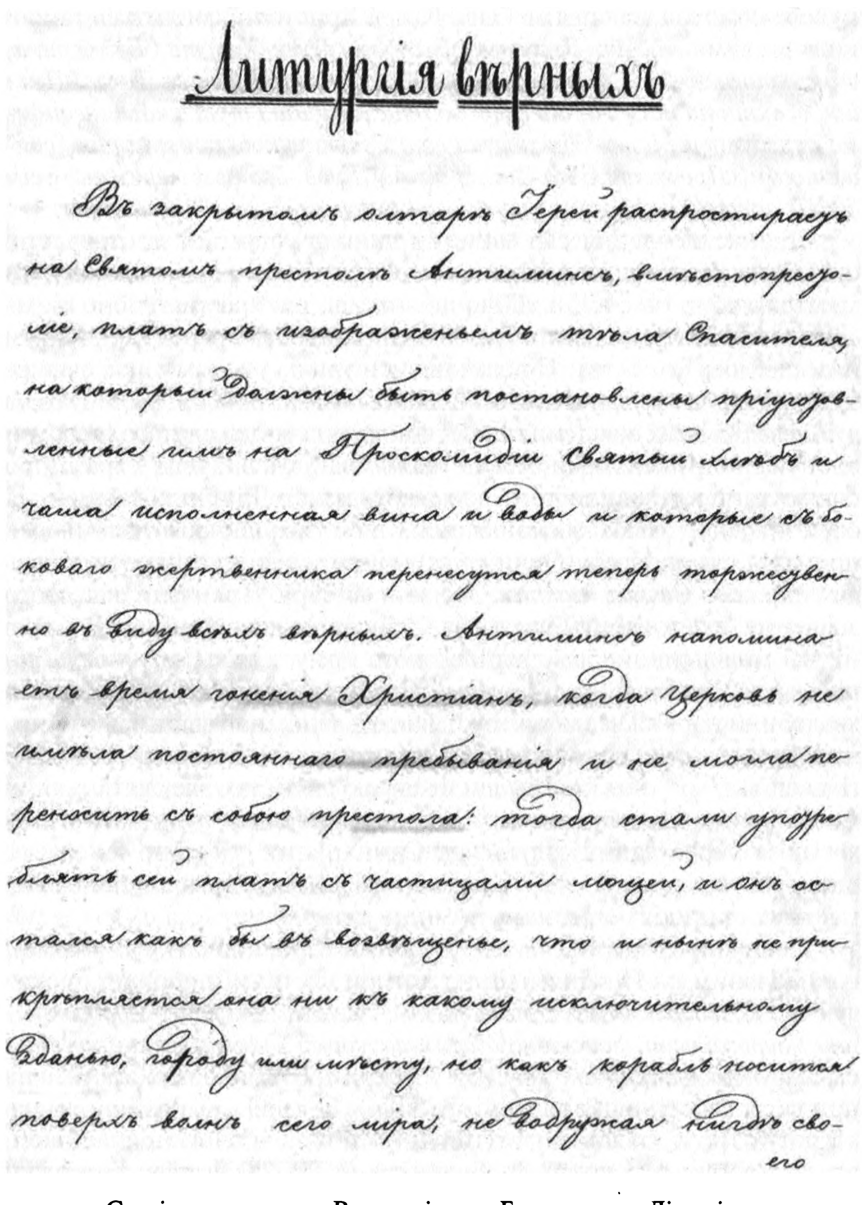
Так усе вміщує в себе і все охоплює собою ся молитва, якою молитися навчила нас Сама Премудрість Божа, і кому ж молитися? молитися Отцю Премудрості, що породив Премудрість Свою перед віками. Позаяк усі присутні повинні повторювати про себе молитву сю не вустами, але самою чистою невинністю дитячого серця, то й самий спів її на ликах повинен бути дитячим: не мужніми й суворими звуками, а звуками дитячими, що ніби цілують саму душу, повинна співатися ся молитва, нехай весняний подих самих небес у ній буде чутно, нехай цілунки самих ангелів у ній носяться, бо в молитві цій уже не називаємо ми й Богом Того, Хто сотворив нас, але говоримо Йому просто: *Отче наш!*

Ієрей вітає із глибини вівтаря ніби привітанням Спасителя: *Мир усім!* Йому відповідають: *І духові твоєму!* Нагадуючи про сердечне внутрішнє віровизнання, котре повинен усякий звершити всередині самого себе сієї хвилини, диякон взиває: *Голови ваші перед Господом схиліть!* І, схиливши голови свої, всі до одного з присутніх проказують про себе приблизно таку молитву: *Перед Тобою, Господи Боже Мій, схиляю голову і, сповідуючись, серцем волаю: Грішний, Господи, і недостойний просити в Тебе прощення, але Ти, як Чоловіколюбець, так само ні за що, як блудного сина, мене помилуй, як митаря, мене оправдай, і удостой мене, як розбійника, Твого Небесного Царства.* І коли всі таким чином, схиливши голови свої, перебувають у внутрішній скрусі сердечній, ієрей молиться біля вівтаря за всіх такими, про себе мовленими словами: *Дякуємо Тобі, Царю невидимий, що незмірною Твоєю силою все утворив єси, і з великої милості Твоєї від небуття до буття все привів єси. Сам, Владико, споглянь з неба на тих, що схилили свої голови перед Тобою, бо схилили вони їх не перед тілом і кров'ю, але перед Тобою, Страшним Богом. Ти, отже, Владико, оці дари всім нам на добро рівно подай, відповідно до потреби кожного: з плаваючими плавай, з подорожніми подорожуй, недужих зціли, Лікарю душ і тіл!* І виголошує за тим величне троїчне славословлення, звернене до небесної милості Божої: *Благодаттю, і щедротами, і чоловіколюб'ям Єдинородного Сина Твого, з яким Ти благословенний єси, з Пресвятим, Благим і Животворним Твоїм Духом, нині, і повсякчас, і на*

віки вічні! Лик виголошує: *амінь.* А священик, готуючи до причастя себе самого і всіх потім Тіла і Крові Христової, молиться такою таємною молитвою: *Зглянься, Господи, Ісусе Христе, Боже наш, від святого житла Твого і від престолу слави Царства Твого! Прийди освятити нас, Ти, що вгорі з Отцем сидиш і тут з нами невидимо перебуваєш, і сподоби могутньою Твоєю рукою подати нам, священикам, Пречисте Тіло Твоє і Чесну Кров Твою, а через нас усім Твоїм людям.*

Під час мовлення сієї молитви диякон готується до причастя: стає перед Царськими вратами, оперізує себе орарем і складає його хрестоподібно на собі, подібно до ангелів, що хрестоподібно складають на собі крила і закривають ними лице своє перед неприступним світлом Божества. Поклонившись тричі, так само як і священик, проказує він тричі про себе: *Боже, очисти мене грішного і помилуй мене!* Коли ж священик простягає руки свої до святого дискоса, спонукальними словами *будьмо уважні* нагадує він усім у храмі про спрямування думки до того, що відбувається. Вівтар ховається від очей народу, завіса заслонюється, щоб звершилося насамперед причастя самих ієреїв. Один тільки голос ієрея, що підносить святий дискос: *Святеє святим*, лунає з вівтаря. Тремтячи від сього звіщення, яке говорить, що треба бути святим для прийняття святині, всі молільники храму відповідають йому: *Єдин Свят, єдин Господь, Ісус Христос, на славу Бога-Отця,* — і співають після цього хвалебний гімн на честь святого, якого є день, щоб звістити, що можна бути святим чоловікові так, як став святим святий, котрому гімн співається: став святим він не своєю святістю, але святістю Самого Христа. Перебуванням у Христі освячується людина, і в такі хвилини перебування святий, як Сам Христос, подібно як залізо, що перебуває у вогні, стає і саме вогнем і загасає враз, лишень виймається з вогню, і стає знову темним залізом.

Священик роздробляє тепер Святий Хліб, спочатку за знаком, накресленим на Проскомідії, на чотири частини, побожно проказуючи: *Роздроблюється і розділюється Агнець Божий, роздроблюваний і нероздільний, що завжди споживається і ніколи не закінчується, але причасників Він освячує.* І зберігши одну з сих частин на причастя себе й диякона Святого Тіла у вигляді, не з'єднаному ще з Кров'ю, роздроблює потім частини хліба за числом причасників, але не дробиться в сьому дробленні саме Тіло Христове, котрого й кість ще не переламана, і у найменшій часточці зберігається той же цілий Христос, як і у кожному члені нашого тіла присутня та ж


Литургія вѣрныхъ

Въ закрытомъ олтарѣ Іерей распростираетъ на Святомъ престолѣ Антиминсъ, вмѣстопрестоліе, платъ съ изображеньемъ тѣла Спасителя, на который должны быть постановлены приготовленные имъ на Проскомидіи Святый хлѣбъ и чаша исполненная вина и воды и которые съ боковаго жертвенника перенесутся теперь торжественно въ виду всѣхъ вѣрныхъ. Антиминсъ напоминаетъ время гоненія Христіанъ, когда Церковь не имѣла постояннаго пребыванія и не могла переносить съ собою престола: тогда стали употреблять сей платъ съ частицами мощей, и онъ остался какъ бы въ возвышенье, что и нынѣ не прикрѣпляется она ни къ какому исключительному зданью, городу или мѣсту, но какъ корабль носится поверхъ волнъ сего міра, не водружая нигдѣ сво-
его

Сторінка рукопису «Розмислів про Божественну Літургію».

людська душа нероздільна і ціла, як у дзеркалі, хоч би воно й ламалося на сотні уламків, зберігається відображення тих же предметів навіть у найменшому уламкові. Як у звуці, нами почутому, зберігається та ж єдність його, і залишається він тим же самим єдиним цілим звуком, хоч і тисячі вух його чули. Але в Чашу не кладуться всі ті частини, що були вийняті на Проскомідії в ім'я святих, в ім'я спочилих і в ім'я декого з живих. Вони залишаються до часу ще на дискосі: тільки часточками, що творять Тіло і Кров Господню, причащається Церква. У первісні часи Церкви причащалися ними у вигляді не з'єднаному, як нині причащаються у нас лишень ієреї, і кожний, беручи у руки Тіло Господа, випивав потім сам із Чаші. Та коли, — через безчинство темних новонавернених християн, що стали тільки за іменем християнами, — почали забирати Святі Дари у доми свої, вживаючи їх до забобон і чарів, або ж безчинно поводячись з ними тут же у храмі, штовхаючи один одного, зчиняючи гармидер і навіть проливаючи Святі Дари, коли змушені були отці багатьох Церков відмінити зовсім причастя Крові для всього народу, замінивши його хлібним знаком облатки, як зробила це у себе католицька Західна Церква, — тоді святий Іоанн Золотоустий, щоб не сталося і в Церкві Східній того, постановив подавати народу Кров і Тіло не окремо, але у з'єднаному вигляді і не давати йому ні того, ні другого у власні руки, але подавати святою ложкою, що має вигляд тих кліщів, котрими вогняний серафим торкнувся вуст пророка Ісайї, щоби нагадати всім, якого роду той дотик, що готовий доторкнутись до вуст, щоби побачив ясно кожен, що сією святою ложкою тримає ієрей той жевріючий вогонь, який схопив таємничими кліщами серафим з самого жертовника Божого, щоб єдиним лишень дотиком його до вуст пророка відняти всі гріхи його. Той же самий Золотоустий, щоб відкинути з тим разом усяку думку про те, що се з'єднання Тіла й Крові воєдино і разом робиться самовільно ієреєм, запровадив у хвилину самого з'єднання їх разом влиття теплої води у сосуд, що знаменує теплотворну благодать Духа Святого, що виливається у дозвіл такого з'єднання, чому і промовляє при цьому диякон: *Теплота віри, повна Духа Святого*. А на саме влиття теплоти закликається благословення Того ж Духа Святого, щоб нічого не звершилось при цьому без благословення Самого Господа, щоби в той же час і теплота послужила подобою теплоти Крові, даючи самим куштуванням її відчути всякому, що не від мертвого тіла, з якого не витікає тепла кров, але від Живого, Животворчого і Животворного Тіла Господнього він її

приймає, щоби й тут він почув звістку про те, що і від мертвого тіла Господнього не відступила Божественна Душа, і було дійств Духа воно сповнене, і Божество з ним не розлучалося.

Причастивши спочатку себе, потім диякона, служитель Христа постає новим чоловіком, як очищений святинею причастя від усіх своїх прогрішень, як святий істинно цієї хвилини і як достойний причащати інших.

Врата царські розверзаються, <звіщаючи відкриттям своїм відкриття самого Царства Небесного, яке дарував Христос усім принесенням Самого Себе у духовну поживу всьому світові>; диякон підносить урочистий голос: *зі страхом Божим і вірою приступіть!* <У вигляді Святої Чаші, яку підносить диякон, промовляючи сі слова, представляється вихід Самого Господа до народу, щоб повести їх усіх з Собою в дім Отця Свого.> І всім бачиться утілений серафим зі Святою Чашею в руках — ієрей, що стоїть у Святих вратах. <Громом урочистого співу гримить увесь лик у відповідь дияконові: *Благословенний, хто йде в ім'я Господнє, Бог Господь явився нам!* І громом співу духовного, що лине з глибин захопленого духа, співає разом з ним уся церква.>

Тужачи за Богом, палаючи полум'ям любові до Нього, склавши руки хрестом на грудях своїх, один за одним підступають до нього причасники і, схиливши голову, повторює кожен тихо се сповідання Розіп'ятого:

Вірую, Господи, і ісповідую, що Ти єси воістину Христос, Син Бога Живого, що прийшов у світ грішників спасти, з яких перший я. І ще вірую, що ось тут є саме Пречисте Тіло Твоє, і ось тут є сама Чесна Кров твоя. Тому молюсь Тобі: помилуй мене і прости мені всі гріхи мої, добровільні і недобровільні, словом і ділом, відомі і невідомі, і вчини мені неосудно причаститись Пречистих Твоїх Таїн на відпущення гріхів і на життя вічне. І зупинившись на одну мить, аби охопити думкою значення того, до чого приступає, продовжує з глибини серця свого повторювати наступні слова:

Вечері Твоєї Тайної сьогодні, Сину Божий, мене причасником прийми, бо ворогам Твоїм тайни не повім і поцілунку не дам Тобі, як Юда, але як розбійник сповідаюся Тобі: пом'яни мене, Господи, в Царстві Твоїм. І по хвилині благоговійного мовчання продовжує: *Нехай не на суд і не на осудження буде мені причастя Святих Твоїх Таїн, Господи, а на зцілення душі і тіла.*

І проказавши се сповідання, вже не так, як до ієрея, але як до самого вогненного серафима, приступає кожен, готуючись відкри-

тими вустами прийняти зі святої ложки той жевріючий вугіль святого Тіла й Крові Господа, котрий повинен у ньому спалити, наче тлінний хмиз, усю чорноту сміття його прогрішень, вигнавши вічну ніч з душі його, перетворити його самого на просвітленого серафима. І коли, піднісши святу ложку над устами його і пом'янувши його, промовить ієрей: *Причащається раб Божий Чесної і Святої Крові Господа і Бога і Спаса нашого Ісуса Христа на відпущення гріхів і на життя вічне,* — причащається він Тіла й Крові Господа, і через них причащається хвилини зустрічі з Богом, стаючи лицем до лиця перед Ним Самим. У хвилині цій немає часу, і нічим не відрізняється вона від самої вічності, бо в ній перебуває Той, Хто є началом вічності. Прийнявши в Тілі й Крові сю велику хвилину, сповнений святого жаху, стоїть причасник; святим воздухом висушуються вуста його при повторенні серафимських слів до пророка Ісайї: *Оце торкнулося уст твоїх, і відніме беззаконня твої, і гріхи твої очистить.* Сам святий, повертається він від Святої Чаші, вклоняючись святим, їх вітаючи, і вклоняючись усім присутнім, які стали ближчі його серцю, ніж були перед тим, бо зв'язані тепер з ним узами святого, небесного споріднення, і стає потім на своє місце, сповнений тієї думки, що прийняв у Себе Самого Христа і що Христос у ньому, що Христос зійшов Своєю плоттю, наче во гріб, до нього в утробу, щоби, проникнувши потім у таємну скарбницю серця, воскреснути в дусі його, звершуючи в ньому самому і погребіння, і Воскресіння Своє. Сяє світлом сього духовного Воскресіння вся церква, і співають співці сі радісні пісні:

Воскресіння Христове убачивши, поклонімось Святому Господу Ісусові, Єдиному Безгрішному. Хресту Твоєму поклоняємось, Христе, і Святе Воскресіння Твоє величаємо і славимо, бо Ти — Бог наш, крім Тебе, іншого не знаємо, ім'я Твоє призиваємо. Прийдіть, усі вірні, поклонімось Святому Христовому Воскресінню, це бо прийшла через хрест радість усьому світові. Завжди благословляючи Господа, славимо Воскресіння Його, бо, розп'яття перетерпівши, Він смертю смерть переміг. І подібно до ангелів, що єднаються у цей час:

Світися, світися, Новий Єрусалиме, слава бо Господня на Тобі засяяла. Радій нині й веселися, Сіоне. А Ти, Чиста Богородице, втішайся Воскресінням Сина Твого. О Пасхо Велика і Найсвятіша, Христе! О Мудросте і Слово Боже, і Сило! Подай нас з Тобою справді участь брати у невечірнім дні Царства Твого!

У продовження ж того, коли воскресні пісні залунали у всій радіючій церкві, священик у закритому вівтарі, поставивши Святу

чашу на святу трапезу, котра так само, як і дискос, покривається знову покрівцями, мовить подячну молитву Самому благодійникові душ Господові, що удостоїв причаститися небесних і безсмертних Його Таїн, і завершує її проханням, щоби виправив путь наш, утвердив нас усіх у страху до нього, беріг життя наше і зробив твердим крок наш.

Священик, благословивши присутніх словами: *Спаси, Боже, людей твоїх і благослови насліддя Твоє,* — бо сподівається, що всі за чистотою в цій хвилині перетворились на надбання Боже, — лине подумки до Вознесіння Господнього, котрим завершилось його перебування на землі: стає разом з дияконом перед святим престолом і, поклонившись, кадить він востаннє, і коли кадить, промовляє про себе: *Вознесися на небеса, Боже, і по всій землі нехай буде слава Твоя,* — між тим як лик захоплюючим співом і звуками, що сяють радістю духовною, долучає просвітлені душі всіх присутніх до проказування слідом за ним сих слів самої радості духовної: *Ми бачили світло істинне, ми прийняли Духа Небесного, ми знайшли віру істинну, Нероздільній Трійці поклоняємось, Вона бо спасла нас.*

Диякон з'являється у Святих дверях зі святим дискосом на голові, не мовлячи ні слова: мовчазним поглядом своїм на все зібрання і відходом знаменує віддалення від нас і вознесіння Господнє. Слідом за дияконом з'являється у Святих дверях ієрей зі Святою Чашею і звіщає про перебування з нами до кінця віків Господа, який вознісся, словами: *Завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні,* — після чого і Чаша, і дискос відносяться знову на бічний жертовник, де правилася Проскомідія, що зображує тепер уже не вертеп, який бачив Різдво Ісуса, але те верховне місце слави, де відбулося повернення Сина у лоно Отця.

Тут уся церква, під проводом співаючого лику, єднається в один урочисто-подячний спів душ своїх; і се слова її похвали: *Нехай сповняться уста наші хваління Твого, Господи, щоб ми співали славу Твою, бо Ти сподобив нас причаститися Святих Твоїх Божественних, Безсмертних і Животворних Таїн; збережи нас у Твоїх святощах ввесь день повчатися справедливості Твоїй!* І співає трикратно слідом за тим хор співців надихаюче слово: *алілуя,* що говорить про постійний хід та всюдиприсутність Божу. Диякон же виходить на амвон, аби закликати востаннє присутніх до молінь подячних. Піднявши орар трьома перстами руки своєї, говорить він: *Прості, прийнявши Божественних, Святих, Пречистих, Без-*

смертних, Небесних, Животворних, Страшних Христових Таїн, достойно подякуймо Господеві. І з вдячними серцями співають усі тихо: *Господи, помилуй! — Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю! —* взиває востаннє диякон. І співають усі: *Господи, помилуй! — День увесь досконалий, святий, мирний і безгрішний випросивши, самі себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові віддаймо.* І з покірністю лагідною немовляти, у небесній довіреності до Бога, всі кличуть: *Тобі, Господи!* А священик, складаючи в цей час антимінс і, з Євангелієм у руках, зробивши <знак хреста>, виголошує Троїчне славословлення, котре, осяюючи досі, наче всеосвітлюючий маяк, весь путь богослужіння, і тепер спалахує ще сильнішим світлом у просвітлених душах, і таке сього разу звертання Троїчного славословлення: *Бо Ти є освячення наше і Тобі славу розсилаємо, Отцю, і Сину, і Святому Духові, нині, і повсякчас, і на віки вічні.*

Затим ієрей приступає до бічного жертовника, на який поставлено Чашу і дискос. Всі ті часточки, які залишались досі на дискосі й були вийняті на Проскомідії на спомин святих, за упокій спочилих і за душевне здоров'я живих, тепер опускаються у Святу Чашу і в сьому дійстві їхнього занурення прилучається до Тіла й Крові Христової вся Церква Його — і та, котра ще мандрує і воює на землі, і та, котра вже торжествує на небесах: Богоматір, пророки, апостоли, отці церковні, святителі, пустельники, мученики, всі грішні, за котрих були вийняті часточки, що на землі живуть і що померли, прилучаються цієї хвилини до Тіла й Крові Христової. І священик, поставши цієї хвилини перед Богом, як представник усієї Його Церкви, випиває з Чаші се причастя всіх і, приймаючи в себе прилучення всіх, молиться за всіх, щоб омилися гріхи їхні, бо за спокуту всіх принесена жертва Христом, як за тих, котрі жили до Його пришестя, так і за тих, котрі жили після пришестя Його. І якою б не була грішною молитва його, але священик приносить її за всіх, навіть за найсвятіших, бо, як сказав Золотоустий, загальне відбувається очищення всесвіту.

Церква велить за всіх приносити загальну молитву; про високе значення такої молитви та її сувору необхідність дізнались не мудреці світу й не учені віку, але ті верховні люди, котрі високою духовною досконалістю та небесно-ангельським життям дійшли до пізнання найглибших душевних таїн і бачили вже ясно, що розлуки немає між тими, що живуть у Богові, що хвилинною тлінністю нашого тіла не перериваються стосунки і що любов, зав'язана на

землі, стає ще більшою на небесах, як у вітчизні своїй, і брат, що відійшов від нас, стає ще ближчим до нас силою любові. І все, що витікає із Христа, те вічне, як вічне Саме джерело, з якого воно витікає. Чули також вони вищими органами почувань своїх, що і на небесах торжествуюча Церква повинна молитися і молитися також за подорожніх на землі братів своїх; чули вони, що Бог подарував, як найкращу з утіх, утіху молитися, бо нічого не творить Бог і нічому не благодіє, не роблячи учасником у самому творенні й самому благодіянні Своєму Своє створіння, щоб утішилося воно високим блаженством благодіяння: несе ангел Його повеління і потопає в блаженстві уже від того, що несе Його повеління. Молиться на небесах святий за братів своїх на землі і потопає в блаженстві уже від того, що молиться. І всі стають причасниками Бога у всіх найвищих Його утіхах і блаженствах: мільйони найдосконаліших створінь виходять з рук Божих, щоби бути причасниками вищих та найвищих блаженств, і немає їм кінця, як немає кінця Божим блаженствам. Випивши з Чаші причастя всіх з Богом, ієрей виносить народу ті просфори, від яких були відділені та вийняті часточки, і сим зберігає високий древній образ Трапези Любові, що здійснювалась християнами перших часів. Хоч і не накривається тепер для цього стіл, з причини тієї, що темними християнами, безумним шалом їхніх радостей, словами розбрату, а не любові давно була зганьблена святиня цієї зворушливої небесної учти в самому домі Божому, на якій всі бенкетуючі були святі, як одна душа були душі їхні, й, чисті немовлята серцем, вели вони таку бесіду, ніби у Самого Бога були на небесах; хоч самі Церкви побачили сувору потребу знищити це, і сама згадка про цю трапезу зникла у багатьох Церквах; проте, незважаючи на це, одна Східна Церква не могла наважитись на знищення цілковите такого обряду і, роздаючи Святий Хліб посеред церкви усьому народові, здійснює ту ж Святу Трапезу Любові. А тому кожний, хто приймає просфору, і приймає її, як хліб від тієї учти, за якою Сам Господар миру розмовляв з людьми своїми, — а тому споживав би благоговійно, уявляючи себе оточеним всіма людьми, наче найніжнішими братами своїми, — і так само, як було у звичаї первісної Церкви, споживає його раніше від усякої іншої страви, або несе у дім свій родині, або ж віддає недужим, убогим і тим, котрі з якоїсь причини не могли бути на той час у церкві.

Роздавши Святий Хліб, священик творить відпуст Літургії та благословляє весь народ словами: *Христос, Істинний Бог наш, мо-*

литвами Пречистої Своєї Матері, молитвами отця нашого архієпископа Іоанна Золотоустого (якщо Літургія Золотоустого йде день у день), *молитвами святого* (і називає ім'я святого, якого є день) *і всіх святих помилує і спасе нас, як Благий і Чоловіколюбець.* Народ, хрестячись і вклоняючись, розходиться під голосний спів лику за многоліття імператора.

Священик у вівтарі знімає одіж свою, мовлячи: *Нині відпускаєш раба Твого,* — і супроводжуючи роздягання хвалебними тропарями, гімнами отцю і святителю церковному, якому правилась Літургія, і тій Пречистій Святій Діві, в лоні Котрої звершилося втілення Того, Кому правилася вся Літургія. Диякон тим часом споживає все те, що залишилось у Чаші, й потім, наливши в неї вина і води і обмивши внутрішні стіни її, випиває, осушивши старанно губкою, щоби нічого не залишалось, складає святі сосуди разом, покривши та зв'язавши їх, і подібно до священика говорить: *Нині відпускаєш раба Твого,* — повторюючи ті ж пісні та молитви. І обидва виходять, нарешті, з храму, несучи сяючу свіжість на обличчі, радість святкову у душі, подяку Господові на устах своїх.

КІНЦЕВЕ СЛОВО

Діяння Божественної Літургії для душі велике: зримо й видимо звершується, на очах усього світу і приховано. І якщо тільки молільник побожно та уважно слідкує за кожною дією, покірний закликам диякона, душа набуває високого настрою, заповіді Христові стають підсильними до виконання, ярмо Христове — благом і тягар легким. Вийшовши з храму, де він був присутній на Божественній Трапезі Любові, він у кожній людині бачить брата. Чи візьметься він до буденних своїх обов'язків на службі, чи в родині, чи де б не було, в якому б не був <званні>, зберігає мимоволі у душі своїй високий наказ любовного ставлення до людей, що приніс з небес Богочоловік. Він мимоволі ставиться з більшим милосердям і любов'ю до підлеглих. Якщо сам під владою іншого, то охочіше і з більшою любов'ю йому кориться, наче Самому Спасителю. Якщо бачить благаючого про допомогу, серце його більше ніж будь-коли схильне допомагати, відчуває він більше втіхи, з любов'ю дає він убогому. Якщо він убогий, він з вдячністю приймає найменший дар: зворушене серце його губиться у вдячності, і як ніколи він молиться з признанням за свого благодійника. І всі, що уважно слухали Божес-

твенну Літургію, виходять лагіднішими, приязнішими у ставленні до людей, дружелюбнішими, тихшими у своїх вчинках.

А тому кожному, хто тільки бажає йти вперед і ставати кращим, потрібна якомога частіша присутність на Божественній Літургії та уважне слухання: вона непомітно будує і творить людину. І якщо суспільство ще не остаточно розпалося, якщо люди не дихають повною, непримиренною ненавистю між собою, то сокровенною причиною цього є Божественна Літургія, що нагадує людині про святу, небесну любов до брата. А тому той, хто хоче зміцнитися у любові, повинен якомога частіше бути, зі страхом, вірою та любов'ю, на Священній Трапезі Любові. І якщо він відчуває, що негідний приймати в уста свої Самого Бога, Котрий увесь є любов, то хай буде спостерігачем того, як причащаються інші, аби непомітно, невідчутно ставати досконалішим з кожним тижнем.

Великий і незмірний може бути вплив Божественної Літургії, якби людина слухала її з тим, щоб запроваджувати у життя почуте.

Усіх однаково повчаючи, однаково впливаючи на всі ланки, від царя до останнього жебрака, всім говорить одне не однією і тією ж мовою, всіх навчає любові, що є зв'язком суспільства, сокровенною пружиною всього стрункого руху, поживою, життям усього.

Та якщо Божественна Літургія впливає сильно на присутніх при звершенні її, то наскільки сильніше впливає на самого служителя, або ієрея. Якщо тільки він побожно служив її зі страхом, вірою та любов'ю, то уже весь він чистий, подібно до сосудів, які вже ні на що потім..; чи зайнятий він протягом усього того дня виконанням свого різноманітного пастирського обов'язку, чи в родині поміж своїх домашніх, чи поміж парафіян, котрі також є родиною його, — Сам Спаситель у ньому бачиться, і в усіх діях його діятиме Христос; і в словах його говоритиме Христос. Чи схилятиме він до примирення між собою ворогуючих, чи спонукатиме до милосердя над безсилим сильнішого, чи озлобленого, чи втішатиме скорботного, чи до терпіння пригнобленого, чи.., — слова його матимуть силу цілющого єлею і будуть на всякому місці словами миру й любові.

ДУХОВНІ ПОВЧАННЯ І НАСТАНОВИ

ПРАВИЛО ЖИТІЯ У СВІТІ

Початком, коренем і утвердженням усього є любов до Бога. Але у нас цей початок в кінці, і ми все, що тільки є у мирі, любимо більше, ніж Бога. Любити Бога слід так, щоби все інше, крім Нього, вважалось другорядним і не головним, щоби закони Його були вищими для нас за всіх постанов людських, Його поради — вищі всіх порад, щоб засмутити Його вважалось набагато важливішим, ніж засмутити будь-яку людину. Любити Бога означає любити Його у кілька разів більше, ніж батька, матір, дітей, жінку, чоловіка, брата і друга; а ми навіть і так Його не любимо, як любимо їх. Хто любить Бога, той уже набагато більше любить і батька, і матір, і дітей, і брата, ніж той, хто прив'язується до них більше, ніж до Самого Бога. Любов останнього є один оптичний обман, плотська, чуттєва любов, одне пристрасне очарування. Така любов не може діяти розумно, тому що очі її сліпі. Любов же є світло, а не морок. У любові міститься Бог, а не дух темряви: де світло, там і спокій, де темрява, там і збурення. І тому любов, що походить від Бога, тверда і вносить твердість у наш характер і самих нас робить твердішими; а любов не від Бога хистка і бентежна і самих нас робить хисткими, боязкими і нетвердими. І тому прямо від Божої любові повинна походити всяка інша любов на землі.

Любов земна, що походить від Божої, стає через це піднесенішою та обширнішою, бо вона велить нам набагато більше любити ближнього і брата, ніж ми любимо: вона велить нам надавати не одну тільки речову допомогу, а й душевну, не тільки дбати про його тіло, а й про душу, боліти серцем за нього не через те тільки, що він завдає нам неприємності, а й через те, що він сим учинком завдає нещастя душі своїй. Бо гріх його лежить і на нас; ми повинні були його повчити, настановити, научити, виховати. Але як ми можемо це зробити, коли самі слабкі й немічні? Шляхом і дорогою Божественної любові все можливе; без неї все трудно. Щоби виховати іншого, ми повинні виховати раніше себе.

Як же виховати себе? Виховання повинне відбуватися у безперервному розмислі про свій обов'язок, у читанні тих книг, де зображується людина у подібному до нашого стані, колі, спільноті та званні, і серед таких же обставин, — і потім у безперервному застосуванні та зіставлянні всього цього із законом Христа: в чому вони не суперечать Христу, те приймати, в чому не відповідають Його закону, те відкидати; бо все, що не від Бога, то не є істинним. Що ж знайдемо сумнівним і не знаємо як вирішити, те до часу слід відкласти і ніяк не бентежитись цим: це ознака, що ми ще не готові і що очі наші набудуть ясного знання речей опісля, в міру нашого вдосконалення. Від спорів, як від вогню, слід стерегтися, як би сильно нам не суперечили, яку б неправу думку нам не викладали, не слід ніяк дратуватися, ні доводити супротивне; але краще замовкнути і, пішовши до себе, зважити все сказане й обміркувати його холоднокровно. Але й обміркувавши, не говорити, якщо відчуваємо, що не можемо сказати так, щоб воно саме було доступне тій людині, з котрою говоримо, або ж якщо відчуваємо, що не можемо сказати холоднокровно й безгнівно. Істина, сказана у гніві, дратує, а не прихиляє. Отже, виховати іншого та надати йому душевну істинну допомогу ми можемо тоді, коли досягли самі найвищої незлобивості, коли ніякі образи не можуть образити нас. Тоді й розум наш отримує світло і може спостерігати за вчинками інших, бачити їхні прогрішення і научати нас, як позбавлятися від них. Тоді й Бог допомагає нам на всякому кроці, підказуючи дійсні засоби проти всього. На сьому засноване й життя: вчитися самому та научати інших, і самому вознестись й іншого вознести до Бога.

У всіх наших починаннях і вчинках більш за все ми повинні остерігатися одного найсильнішого ворога нашого. Ворог цей — зневіра. Зневіра є справжньою спокусою духа темряви, якою нападає він на нас, знаючи, як трудно з нею боротися людині. Зневіра огидна Богу. Вона є наслідком недостатньої любові нашої до Нього. Зневіра породжує відчай, який є душевним убивством, найстрашнішим зі злодіянь, скоєних людиною, бо відрізає всі шляхи до спасіння, і тому дужче за всі гріхи його ненавидить Бог. Від того й у молитвах проситься щоденно, щоби дав нам Бог серце тверезіюче, бадьорий ум, думку світлу й відігнав би від нас дух зневіри.

Іноді душевний неспокій і занепокоєння, подібні до зневіри, бувають Божими попущеннями, які посилаються нам для того, щоб спробувати та випробувати, чи укріпились ми в характері; іноді ж просто для того, щоб, шукаючи засобів порятунку від тако-

го неспокою й зневіри, придумали зробити що-небудь таке, чого б ніяк не придумали раніше. Бо Бог всіляко намагається нас напоумити і вимагає, щоб ми зробили які-небудь зусилля для пізнання Його волі. І тому багато з тих, хто виховали себе у тривогах, радять у такі хвилини звернути погляд на все минуле життя наше і силуватися пригадати все те, що ми пропустили зробити чи відкладали на інший час, а пригадавши, зайнятися вже не повсякденними та буденними ділами нашими, а тими саме, які ми пропустили зробити, і займатися ними ретельно весь час, доки тривають зневіра й занепокоєння. І зайнятися ними зовсім не так, як би ми самі собі постановили, але так, як би вони покладені були Богом, а не іншим ким, виконуючи їх подібно до послушника, який виконує не суперечачи і рабськи всяке повеління свого подвигоположника і володаря.

Земне життя наше не може бути і на хвилину спокійним, це ми повинні пам'ятати завжди. Тривоги йдуть одні за іншими; сьогодні одні, завтра інші. Ми покликані в мир на битву, а не на свято: святкувати перемогу ми будемо на тому світі. Тут ми повинні мужньо, не занепадаючи духом, битися, щоб отримати більше нагород, більше підвищень, виконуючи все як законний обов'язок наш з розумним спокоєм, озираючись щоразу навкруг себе і звіряючи все із законом Христа Господа нашого. Ніколи нам роздумувати про боязкість чи втечу з поля: на кожному кроці чекає на нас подвиг християнської мужності, всякий подвиг доставляє нам новий щабель до досягнення Небесного Царства. Чим більше небезпек, тим сильніше слід збирати сили і возносити сильніше молитву до Бога. Перебуваючи серед бою, не втрачай сього ні на мить з виду; готуючись до битви, приготуй себе до того заздалегідь, щоби тверезо, бадьористо й весело потекти дорогою! Сміливіше! Бо у кінці дороги — Бог і вічне блаженство! Та, наче безумні, безпечні й недалекоглядні, ми не дивимось на кінець дороги, тому не отримуємо ні бадьорості, ні сил для подорожування нею. Ми бачимо самі тільки перешкоди, не помічаючи, що вони-то суть наші щаблі сходження. А частіше за все ми все бачимо інакше: пагорбок нам здається горою, малість — великим ділом, привид — дійсністю, все перебільшується в очах наших і лякає нас. Тому що ми очі тримаємо долу і не хочемо звести їх вгору. Бо якби звели їх на кілька хвилин вгору, то побачили б над усім тільки Бога й світло, Ним випромінюване, що освітлює все у справжньому вигляді, і посміялися б тоді самі зі сліпоти своєї.

Хай всяке діло й починання супроводжується завжди душевною внутрішньою молитвою, не такою молитвою, яку ми звикли повторювати щоденно, не входячи у смисл кожного слова, але такою молитвою, котра б вилинула з усіх сил нашої душі й після котрої, поблагословившись і перехрестившись, могли б одразу братися до самого діла.

Ніхто хай не впадає від того в зневіру, якщо Бог не виконує тієї ж миті услід за молитвою нашого бажання і якщо даяння не одразу зіходить на прохання; але навпаки, тоді-то бадьоріше та веселіше духом будемо молитись і діяти! Тоді-то саме хай зростає сильніше наша надія. Бо Бог, керуючись великим смислом, дає комусь у кінці те, що іншому при початку. Але блаженний і у кілька разів блаженніший той, котрому визначено звідати за тривалі й більші труди те, що другому за менші: душа його буде більше приготована, більше достойна і може більше обійняти і вмістити в себе блаженства, ніж душа другого. «Хто витерпить до кінця, той спасеться», — сказав Спаситель — і сим уже відкрив нам всю таїну життя, на котру не хочемо ми навіть подивитися очима, не тільки прозріти.

Не затьмарюватись, але старатися світлішати душею повинні ми безперервно. Бог є світло, а тому й ми повинні прагнути до світла. Бог є верховна веселість, а тому й ми повинні бути також світлі й веселі. Веселі саме тоді, коли все піднімається проти нас, щоб нас збентежити й засмутити. Інакше й заслуги немає ніякої: неважко бути веселим, коли навкруг нас усе весело; тоді всякий уміє веселитись: і не просвічений вірою, і не маючий ніякої твердості чоловік, і не християнин, і язичник тоді вміють бути спокійними і веселитись. Але достоїнство християнина в тому, щоб і в печалі бути безпечальним духом. Інакше де ж і відміна його від язичника.

Все хай скеровується в нас *любов'ю до Бога.* Хай носиться вона вічно, як маяк перед мисленими нашими очима! Блаженний, хто почав свої подвиги прямо з любові до Бога. Він швидше від усіх інших полетить шляхом своїм і легко переможе все те, що іншому здається нездоланним і неможливим. Весь мир тоді постане перед ним у іншому й істинному вигляді: до миру він прив'яжеться тому тільки, що Бог помістив його серед миру і звелів прив'язатися до нього; але й у миру полюбить він тільки те, що є в ньому образом і подобою Божою. І земній любові він уклониться не так, як грубий чоловік уклоняється образу, вважаючи образ за Самого Бога, але так, як уклоняється образу просвічений вірою чоловік, що вважає його лише блідим художнім твором, поставленим тільки для на-

гадування, що слід возноситись до Того, Чий образ неможливо побачити нашими тлінними очима. Так само і на всяку земну любов нашу, якою б чистою й прекрасною вона не була, ми повинні дивитись як на одні видимі й недостатні знаки безкінечної любові Божої. Це тільки самі іскри, самі кінці тієї прекрасної ризи, в яку вбралась безмірна й безмежна любов Божа, котру ніщо не вмістить, як ніщо не може вмістити Самого Бога.

ПРО ТІ ДУШЕВНІ НАХИЛИ Й НЕДОЛІКИ НАШІ, ЯКІ НАС БЕНТЕЖАТЬ І ЗАВАЖАЮТЬ НАМ ПЕРЕБУВАТИ У СПОКІЙНОМУ СТАНІ

ПРО ГНІВ

Перебороти гнів набагато важче тому, хто ще не підозрює в собі цього гріха. А хто вже дізнався, що в ньому є гнів, тому легше. Він уже знає, проти чого йому слід діяти, хто його істинний ворог, він уже відчуває, що в усіх неприємних і дратуючих випадках і обставинах слід йому йти перш за все не проти випадків та обставин, а *проти власного гніву*. Якщо тільки він буде про це безперервно пам'ятати і, так би мовити, бачити перед собою, й готуватися до битви з гнівом своїм, а не з чимось іншим, тоді він його неодмінно подолає, а обставини й випадки, що викликають гнів, щезнуть потім самі собою.

Багато хто не може зносити несправедливих докорів. *Несправедливий докір* їм здається чимось жахливим; але здається набагато гіршим і жахливішим заслужити *справедливий докір*: ми тоді подвійно докоряємось і людьми, і власною совістю. Несправедливий же докір повинен викликати по-справжньому протилежну дію: тут навіть відчувається таємне задоволення, коли бачиш, що насправді чисто на душі й через людські звинувачення тільки більше й більше виграєш перед Богом. Утім, не тільки перед Богом, а й навіть у нинішньому земному перебуванні перед світом і перед людьми ними швидше виграєш, ніж програєш: хто невинний і ні в чому не звинувачений, той навіть ні в кому і співчуття до себе не викликає, тому що всякий з нас у чому-небудь невинний. Але хто, будучи невинним, звинувачений, до того всі відчувають співчуття. Та якщо він не тільки, будучи невинним, звинувачений, а ще й пере-

носить з терпінням звинувачення, і не тільки переносить з терпінням, а ще платить великодушністю за несправедливі докори, тоді він викликає зачудування до себе у всіх без винятку, навіть у людях поганих і нездатних дивуватися нічому прекрасному. Отже, несправедливі докори можуть тільки послужити до збільшення наших достоїнств і принести нам більше засобів до здобуття загальної любові, не кажучи вже про нагороди небесні.

Багато хто утруднюється тим, що не знають, як відповідати на докори, тому що зазвичай ті, що докоряють несправедливо, люблять, щоб їм відповідали, якщо ж вони до того ще злобливі, то люблять навіть, щоб їх дратували суперечачи або гнівними словами, щоби цим давати собі знову привід і нагоду до озлоблення й докорів. У такому разі слід діяти так, щоб не виставляти у словах і відповідях своїх ні свою невинність, ні їхню злобу. Взагалі слів якомога менше, а поміркованості й холоднокровності в них якомога більше. Краще за все відповідати таким чином: «Хоч мені здається, що я не винен, але оскільки мене вже звинувачують, то, ймовірно, в мені справді є що-небудь таке, що дало привід до звинувачень. Як би там не було, але жоден чоловік не може сказати: я не винен. Тому я краще зроблю, якщо замість того, щоб відповідати тепер же на звинувачення, подумаю на самоті опісля, обміркую, погляну на себе і т. п.» Такою відповіддю, крім того, що можна припинити всяку розмову, можна ще виграти час, протягом якого прохолоне всяка горячність.

Декотрі відчувають *гнів проти несправедливих суджень.* Не сердитись на те, що інший промовляє помилкові, пристрасні чи несхожі з нашими судження, так само дивно, як коли б ми стали сердитись на іноземця за те, що він говорить іншою мовою, не схожою на нашу, а нашої мови не розуміє. Перш за все слід уявити собі живо характер і якості тієї особи, з котрою говориш; подумати: чи може вона навіть говорити інакше? чи не є це вже нещасна звичка її, а звичка — друга натура, звичку їй самій важко побороти, якщо ж вона до того ще й стара, тоді ще важче? Отож треба бути поблажливим до таких людей. Сперечатися з ними ніколи не слід; у разі ж, коли вони у великій омані, краще подумати, як би їх спроквола, потроху вивести з такої омани і замість того, щоб показати їм несправедливість їхню, що завжди буває якось образливо, краще відбутися такими словами: «У цьому ділі важко мені бути суддею, я дуже добре знаю, що людині можна на всякому кроці помилитися. Найрозумніші та найкращі з людей помилялися і на-

віть тоді, коли думали, що менш за все можуть помилитись». Говорячи так, ми їм не говоримо, що вони несправедливі, а показуємо їм тільки те, що вони можуть помилятися. Вислів, що вони можуть помилитися, вже не стає тепер для них образливим, бо ми сказали, що і найрозумніші з людей можуть помилятися. Таким чином, цими словами ми змусимо їх навіть інколи звернутися до самих себе і подумати всерйоз над тим, чи не помилились вони. Словом, ми можемо навіть зробити їм певну користь.

До всякого роду *натяків* слід бути цілковито глухим. Тим більше що натяки не становлять головного у розмові; це епізоди вступні, вставні фрази, слова у дужках, а тому їх слід так і залишити вставними фразами й словами у дужках, а відповідати тільки на те, що головне у розмові. Взагалі не слід ні в якому разі з якого-небудь незначного зернятка, неумисне чи зумисне зроненого слова, заводити довгу розмову. Інакше це буде те саме, що роздмухувати іскру, котра сама собою загасла б і котру, роздмухавши, можемо перетворити на таку пожежу, що й загасити вже важко.

Гнів ми відчуваємо ще (й доволі часто) тоді, коли звинувачують чи сварять, чи просто насміхаються з людей, нам близьких, рідних або чому-небудь дорогоцінних нашому серцю. Хоч порух цей благородніший, ніж якби ми гнівались за себе, але він гнівний і тому так само несправедливий, як і перший. Перш за все ми повинні помислити про наступне: яку шкоду можуть завдати нашим близьким такі вислови? Слова ці нічого не можуть ні відняти від них, ні додати до них; друзі й приятелі наші не зробляться від цього в сутності своїй ні кращими, ні гіршими. Навпаки, дізнавшись все, що говорять про них, ми можемо навіть інколи застерегти їх від чого-небудь. Зробити їм яку-небудь користь, звернути їхню увагу на що-небудь справді в них присутнє слабке, недостойне їх. З тими ж, які ганблять друзів наших, не слід взагалі сперечатись. Це ні до чого не приведе, їх не переспориш; тим більше, що суперечку вони зовсім не для того затівають, щоб дізнатись істину, а для того, щоб висварити. Ніколи не слід захищати палко друзів наших, і особливо треба стерегтися, щоб не розводитись надто про їхні якості похвальні та прекрасні. Цим будемо ще більше сердити їхніх недоброзичливців і тільки підбурювати проти них. Краще замість усяких захистів холоднокровно відповісти такими словами: «Я знаю, у друзів моїх є справді багато недоліків, та хто з нас без недоліків? Уся справа тільки в тому, що людина в інших бачить їх

ясніше, ніж у собі. Друзі мої, справді, мають такі недоліки, яких інші не мають, але зате інші мають зі свого боку такі недоліки, яких не мають друзі мої. У всякого є свої недоліки, але вирішити, хто з нас має їх більше, хто менше, або чиї недоліки важливіші за інші, важко нам, тому що треба бути дуже неупередженим». Промовивши такі слова, треба намагатися звернути розмову на інші предмети й завжди відбуватися подібним чином.

Гнів, насамкінець, ми відчуваємо ще у *різних дрібницях*, дурничках, що походять від наших власних слабкостей, яких так багато в кожній людині. Ми здатні гніватись на все: чи зробиться що-небудь не так, як ми б хотіли, — ми вже гніваємось. Чи відбудеться щось не у той саме час, як ми б хотіли, — ми вже гніваємось; чи зустрінемо в кому-небудь щодо нас найменшу зневагу, навіть просто неакуратність і несправність, — ми вже гніваємось. Словом, усяка нікчемна дурничка іноді має силу роздратувати нас. У такому разі вельми б добре було пригадати всі такі дурнички, котрі нас виводять із себе, і записати їх. Добре б навіть вести журнал, в якому записувати, коли й за що розсердився, і потім частіше його перечитувати. Це одне вже може знищити в нас схильність сердитись на *дрібниці й дурнички.*

ПРО БОЯЗНЬ, ПОМИСЛИВІСТЬ І НЕВПЕВНЕНІСТЬ У СОБІ

Недоліки ці походять від того, що ми ще не досить утвердились у головних правилах і положеннях, які може дати нам одне тільки читання Євангелії та Святих книг. Поки не станемо ми глибше входити у значення істин євангельських, поки не станемо більше прикріплятися любов'ю до Бога, ніж до землі, до тих пір буде все ще в голові нашій плутатись головне з дрібним, важливе з незначним; те й друге буде набувати в очах наших рівнозначної важливості, ми будемо вагатись, яке обрати, і за всіх наших прекрасних якостей душевних залишимось нерішучими й слабкими. І взагалі будемо боятись не Бога, а людини, будемо думати не про те, як би не засмутити Бога, а про те тільки, як би не засмутити людини. Та в міру того, як будемо входити у пізнання наших головних зобов'язань і обов'язку, всяка дріб'язкова боязнь і нерішучість у нас знищиться.

Перш за все необхідно тримати у вічній пам'яті, що в усіх ділах і діях у житті *більшому треба віддавати перевагу перед меншим*. Інакше людина загубиться неодмінно й не зробить *ні більшого, ні меншого*. Якщо ж вона зробить *більше*, тоді *менше* зробиться вже саме собою. Так ми повинні діяти, і якби навіть, діючи таким чином, ми викликали у дріб'язкових речах проти нас невдоволення, то сим не слід бентежитись і перетерпіти тимчасове невдоволення. Якби, наприклад, довелося нам *що-небудь не зробити* для тієї людини, котру ми любимо, але *не зробити* для того саме, щоби потім *зробити* для неї більше й краще, відмовити їй в чому-небудь, але відмовити для того, щоб потім їй доставити найнеобхідніше і потрібне, у такому разі ми повинні діяти твердо й нас повинна надихати думка, що ми діємо для її ж блага. Ця мета варта того, щоб для неї перетерпіти невдоволення чи прикрий докір. Треба, щоб люблячі нас іноді зустрічали в нас одне рішуче слово: *ні*, замість усяких пояснень. Та це слово слід вимовляти рідко, саме тоді, коли діло стосується головних речей і головних істин. Так, щоб через нас і інші мали більше поваги і до головних речей та головних істин. Словом, щоб завжди, всюди і в усьому *більшому віддавали перевагу перед меншим*. Діючи таким чином, ми привернемо до себе повагу всіх, навіть і тих, котрі спочатку опиралися нашим учинкам.

Людям чутливим, які мають душу ніжну й лагідну, здається трудним і тяжким відмовити в чому-небудь кому б то не було. Їм би не хотілось навіть і словом засмутити кого б то не було. Це відбувається почасти від того, що вони й в інших підозрюють таку ж чутливу й ніжну природу, тоді як у більшої частини людей всі враження минають швидко й миттєво. Розсердившись на що-небудь раптово, вони через дві хвилини забувають навіть і те, на що розсердились. Тож чи з боязні до миттєвого забувати про вічне? І для хвилинного чи жертвувати тим, що корисне не на одну хвилину? Та навіть якби й довелося нам у комусь із близьких нам зустріти таку ніжну, чутливу і чуйну природу, то й тоді ми повинні керуватись тією ж думкою, тобто дбати про їхнє тривале благополуччя, а не хвилинне. Ми дуже добре знаємо, що мікстура має гидкий смак, та, однак, змушуємо випити її насильно. Ніхто б із нас не зважився дозволити навіть зробити операцію близькій нам людині, та якби тільки від цього залежало життя її, тоді б ми самі, незважаючи на всю нехіть нашу, схопили б до рук інструмент і зробили б її, якби не нагодився хірург.

ПРО ЗНЕВІРУ

Зневіра є найбільшим із гріхів, а тому, як тільки сама тінь її набіжить на нас, ми повинні того ж часу звернутися до Бога й молитися з усіх сил наших.

Зневіра долає декого тоді, коли *відчуєш свою слабкість і безсилля*, зневіра від того, що безсилий і малий духом, долала всякого і знайома всім. Найбільш сильні характери відчували так само своє безсилля, як і найбільш безсилі. Різниця в тому, що найсильнішим посилаються випробування найсильніші, нещастя найтяжчі; найслабкішим — найслабкіші. І тому в такі хвилини зовсім не слід впадати у відчай, але молитися дужче й дужче до тих пір, поки не пом'якшає душа і не розродиться сльозами. Негайно після молитви, коли підніметься хоч на часину дух, перечитати всі правила й настанови у житті, які є у нас виписаними і які повинні бути у всякого, перечитати журнал свій, всі записані там сумні й тяжкі хвилини. Потім подивитись на свої нинішні обставини, на своє становище і на свої прикрості теперішні. І коли обдумаємо, зважимо й порівняємо все, тоді раптом як блискавка осяє та освітить нас Самим Богом дарована думка, й ми знаходимо тоді засоби допомогти тому, чому й не думали бути в силах допомогти.

У людини немає своєї сили; це вона повинна знати й пам'ятати завжди, — і хто сподівається на свою силу, той найслабкіший від усіх у світі. Ми повинні бути міцними Божою силою, а не своєю. Найтвердішими характерами зробились тільки ті, котрі сильно занепадали духом і бували в якісь хвилини життя найслабкішими з усіх. Саме це й спонукало їх усіма силами озброїтись проти власного безсилля. Вони старалися, молилися, безупинно просячи про допомогу, і таким чином зміцніли й зробились найтвердішими. Ті ж, котрі нам іноді здаються сильними тому тільки, що мають грубу та жорстку натуру, не знають жалю, здатні ображати, деспотувати й виказувати характер свій капризами, — ті показують тільки одну мішуру сили, а насправді її не мають. На першому нещасті, як на пробному камені, вони спізнаються. За першого нападу нещастя вони виявляються малодушними, низькими, безсилими, наче дітвора; тоді як найслабкіші зростають, наче велетні, за всякого нещастя. «Сила моя в немощах звершується», — сказав Бог вустами апостола Павла.

Зневіра за першої невдачі спіткає багатьох. Ми їй до того часу підвладні, доки не упевнимося остаточно і досвідом, і розумом, і прикладами, що перша невдача зовсім нічого не означає. Невдачі

посилаються нам для того, щоб спонукати нас краще й уважніше роздивитися те саме діло, щоби будити наш ум і розсувати йому поприще. Всі наші невдачі походять від нас самих: ми чи поспішили, чи пропустили що-небудь, чи не роздивилися всіх якостей тих людей, з котрими нам випало мати справу. А тому, помолившись, слід знову почати ту саму справу, виправивши всі свої попередні помилки. Якщо ж знову станеться невдача, знову помолитися Богу, знову роздивитися всі обставини, знову виправити всі нові наші упущення — і, поблагословившись, бадьоро й весело взятися знову до діла. Люди великі тому зробилися великими, що не бентежились ніяк від першої невдачі, і не тільки від першої, а навіть від кількох, — і тоді, коли інші, бачачи їхнє терпіння, сміялись з них, наче з безумних, вони з новим запалом брались до свого невдалого діла й врешті досягали в ньому успіху повного. Невдачі не для перешкод нам даються, а для *напоумлення*. І найрозумніша людина, не наробивши спершу дурниць, не зробиться розумною людиною.

Іноді невелика зневіра обсідає нас за різних дрібних неприємностей, іноді вона приходить невідомо від яких причин, просто від утоми душевної. Тоді для нас корисними бувають просто розваги, бесіда з близьким другом, з такою істотою, котра нас любить любов'ю вищою, а не пристрасною. Котра і нам самим могла б дорікнути, але разом з тим і втішити нас тихою, заспокійливою для душі розмовою. Котра, люблячи нас, була б разом з тим також безпристрасною і до тих, котрі нас не люблять. Ще корисніше буває в такі хвилини, забувши зовсім про себе, про свої власні біди та неприємності, відшукати стражденних з тим, щоб допомогти їм не однією грошовою допомогою, а душевною підмогою, проливаючи розраду на душевні болі. Хто сам терпів, той щасливець: він знає, як допомогти іншому. Такий засіб має дивовижний вплив на власну нашу душу. Після нього спокій раптом сам собою воцаряється в нас.

Зневіра, котра находить на багатьох людей при розмислах про нинішнє, минуле і майбутнє своє становище, показує тільки те, що вони ще мало роздумували, ще не вміють входити у смисл і значення подій. Та як тільки починаємо ми прозрівати смисл всякої події, тоді наповнюємось уповні однією вдячністю до Бога, бачачи, як усе, що тільки трапляється, трапляється для блага нашого. Ніяк не можна сказати, що такий-то час нашого життя був кращим тому тільки, що ми були тоді спокійні й менше тривожились усілякими бентежностями. Душевний сон ніяк не можна назвати прекрасним станом. Правда, ми не відчували тоді тривог; але зате ми не відчували найбільших утіх душевних. Нам не було поприща

показати красу, велич душі, терпіння, твердість, жар істинної молитви, віру істинну в Бога, любов істинну, тобто не поверхову, а глибоку, яка вміє віддати перевагу *головному* перед нікчемним, внутрішньому перед зовнішнім. Словом, для нас не було б подвигів, за які нагороди небесні готуються людині; бо Бог невимовно милостивий до людини і вживає всіх засобів, щоб доставити їй більше й більше блаженства. Все цілковито залежить від нас. Всяке наше становище, найбільш скрутне, ми можемо обернути на найбільш щасливе, варто тільки почати й молитися, а Бог уже допоможе й закінчить. Тому-то чим печальніші обставини, тим по-справжньому ми повинні ще більше радіти за майбутнє, значить, тільки поприще перед нами розсувається, більше горизонту для діл і подвигів відкривається. Якщо ж збентежить нас на часину думка, що ми безсилі боротися на такому поприщі, то ми повинні одразу згадати, що безсилим-то й допомагає Бог. Все з метою. Всюди чекає на нас благополуччя. Чи поставлені ми серед людей поганих, з котрими нам важко жити? Ми, певно, поставлені для того, щоб з часом за нашого посередництва вони з поганих зробилися кращими. Найбільший подвиг, котрий більше за все приємний Богові! Бо не стільки Йому угодне саме життя праведного, скільки угодне прекрасне життя наверненого грішника. Тож-бо, беручи скільки-небудь участь у тому, щоб зробити інших кращими, ми робимо для Бога найприємніше, що тільки можна для Нього зробити. Тож, не думаючи про свої власні бентежності, ми повинні думати тільки про те, як би зробити побільше добра тим, котрі нас бентежать. А роблячи добро, ми повинні пам'ятати, що воно повинно бути душевним добром, тобто не тим, яке приносить хвилинне задоволення, і тому нічого нам дивитись на те, чи сварять нас, чи платять нам невдячністю, чи сприймають саму справу не в тому вигляді, як вона є. Потім вони дізнаються і зрозуміють. Усе потім переміниться і принесе подвійну та потрійну вигоду. І тому, помолившись, ми повинні діяти сміливо: майбутнє в наших руках, якщо ми постараємось самі бути в Божих руках.

<ПРО ВДЯЧНІСТЬ>

Хто отримав багато здібностей і сил, той повинен багато, багато дякувати Богу, все життя того повинне перетворитись на один подячний гімн, а почуття виливатись однією прекрасною піснею невмовкаючої подяки. Постійна подяка прекрасно підносить душу. Во-

на вносить у неї мир, стрункість і тишу, а серце невідчутно розчиняє всепрощаючою, всеохопною любов'ю навіть до самих ворогів.

Хто отримав багато здібностей і сил, тому потрібно багато старатися у приведенні всього, що тільки є в ньому, у стрункість. Краще йому не показувати своїх переваг до тих пір, поки все не прийде в ньому до повної злагоди між собою, і всяка сила не стане на своє законне місце, інакше він виявить тільки нерівність свого характеру. Не спізнавши великих сил, які в ньому побутують, назвуть порухи їх капризами, ділом зарозумілої самовпевненості. Він сам набуде слави зухвалого вискочня, накличе на себе ненависть замість любові й своєю чергою озлобиться також проти людей.

Щасливий той, хто має небесну здатність подобатись усім вродженою прекрасною ясністю душі, вродженою дитинною незлобивістю й тією чарівною привабливістю вродженого миловидного поводження з усіма, яке так близько вабить до себе серця всіх, що кожному здається, ніби він усім їм рідний брат.

Проте в кілька разів щасливіший той, хто, подолавши в собі всі невтримні стремління, набув цієї миловидної дитячої простоти й невимовної привабливості ангельського поводження з людьми, яких не мала спочатку його перед усіма піднесена природа. Незліченно більше може він принести добра й щастя в світі, ніж той, хто отримав усе це від народження, і вплив його на людей незмірно могутніший та обширніший.

Але Боже! Як важко боротися з собою, з непокірними, невтримними нашими стремліннями, яка слабка, не набувши міцності, наша воля! Ось тут слід згадати, що наше життя повинно бути не стихаючою піснею постійної подяки Богу. Дякувати, дякувати, стратитись у подяці, — це потрібно зробити своїм їством, питвом, існуванням, життям. Постійна подяка високо підносить душу, а серце розчиняє всепрощаючою любов'ю до всіх. Вона дає нам найвищу силу над нашими силами, і робить так, що нам стає легкою битва й перемога над пристрастями, і стає можливим набуття ангельської любові до людей.

НОТАТКИ,
НАЧЕРКИ НА ОКРЕМИХ ЛИСТКАХ

До сповіді зібрати всі стани, всі як рівні між собою. Всі діло мають з Богом.

. . . .

Ні, владо, дій прямо. Вкажи нам усім обов'язок наш, але не зв'язуй в той же час і рук наших і не обезчещуй нас образливою підозрою. Говори з нами благородним голосом, і буде благородною відповідь.

. . . .

Вищого за те не видумати, що вже є в Євангелії. Скільки разів уже відхилялося від нього людство і скільки разів наверталося. Кілька разів зробить людство свій кругообіг... кілька думок зробить... обіг думок... і повернеться знову до Євангелія, підтвердивши досвідом подій істину кожного його слова. Вічне, воно закорениться глибше й глибше, як дерева, розхитувані вітром, пускають глибше й глибше своє коріння.

. . . .

Одне тільки тут ясно, що хрест даний Тим, Хто дає одне благо, благо у різних виглядах, чи у вигляді ясного, зрозумілого нам щастя, чи у вигляді тяжкого, незбагненного для нас страждання. У такій впевненості велика сила; та й цю силу ми отримуємо від Бога.

. . . .

Коли б нас хто-небудь назвав лицеміром, ми глибоко образились би, тому що кожний цурається цього низького пороку; однак, читаючи у перших віршах 7-ї глави Євангелія від Матвія, чи не докоряє совість кожному з нас, що ми саме той лицемір, до котрого взиває Спаситель: *Лицеміре, витягни спочатку колоду з очей своїх.* Яка стрімкість до осуду...

. . . .

«Гірше за все те, що будеш судити самого себе, будеш сам суддею своїм».

«Та хіба це страшно?» «О, як страшно! Не забувай, що погляд набуде прони<кливості> орлиної, а ум повного поняття, справедливого, що ти будеш іншою людиною, будеш судити мудро, справедливо й гаряче, зі всією любов'ю до добра, з усім благодатним гнівом і ненавистю до зла, і, щойно промовиш ти безпристрасне слово суду, тобі скажуть: "Це все ти, справедливий суддя, ти це наробив". Га?»

«Чому ж ніхто не є подвижником правди, чому не стоїть за добро спільне, як за своє, чому не влюбився у це добро. Тому що

руки віднімаються, бачачи, що всі розкрадають те добро, яким він клопочеться, що все, накопичене ним, дістанеться в жалування першому дурневі».

. . . .

Чому потрібне господарство? Тому, що від цьо<го> залежить добробут всієї держави. Тому що облаштується краще влас<не> життя всякої люди<ни>. Тому що заняття й невпинний рух зміцнюють тіло та здоров'я. Тому що від цього самі розумові здібності у свіжості. Тому, врешті, що цим виконує людина свій обов'язок і призначення, дан<е> від Бога, у поті лиця здобувати хліб.

Що відбувається від занедбання господарства? Від занедбання господарства відбуваються нещастя всієї землі, остаточне збіднення її та розлад. Посухи, дочасний розлад.

Чим розорили маєтки помі<щики>?

Тим, що кинули маєтки. Віддали землі до рук управ<ителів> та найманців, котрі дбають тільки про свої вигоди, про доставляння тимчасових прибутків, не звертаючи уваги на майбутнє, все виводячи й нічого не насаджуючи, як уже й сталося в Росії, де вирубали багато лісів. Від цього зміліли ріки й менше стали давати потрібної вологи. Земля стала сухішою та безпліднішою. Припинилися дощі, які принаджуються зазвичай лісистим місцем.

На що переважно треба звертати в господарстві увагу?

На те, щоб не згаяний <був> час. Тому треба знати час, коли що робити.

Що треба робити навесні?

. . . .

<ТРУД>

Людина народжена на те, щоб трудитися. «У поті лиця здобуватимеш хліб свій», — сказав Бог після вигнання людини за непослух з Раю, і з тих пір це стало заповіддю людині, й хто ухиляється від труда, той грішить перед Богом. Всяку роботу роби так, ніби її замовив тобі Бог, а не людина. Якби й не нагородила тебе людина тут — не ремствуй; зате більше нагородить тебе Бог. Важливіша за всі роботи — робота землероба. Хто обробляє землю, той більше від інших угодний Богові. Сій і для себе, сій і для інших, сій, хоч

би ти не сподівався, що пожнеш сам: пожнуть твої діти; скаже спасибі тобі той, хто скористається твоїм трудом: пом'яне ім'я твоє і помолиться за душу твою. За всякого випадку тобі вигода: всяка молитва у Бога значить. Тільки трудись з тією думкою, що трудишся для Бога, а не <для> людини, і не дивись ні на які невдачі, хоч би все те, що ти напрацював, і пропало, і не вродилось, побите було градом, — не втрачай віри і знову берись до роботи. Богу не треба, щоб ти наробив багато грошей на цьому світі; гроші залишаться тут. Йому треба, щоб <ти> не був у неробстві і працював. Тому, працюючи тут, напрацьовує собі Царство Небесне, особливо якщо робить з думкою, що він робить Богові. Праця — святе діло. Коли робиш роботу, говори собі: «Господи, поможи!» — і за кожним разом кажи: «Господи, помилуй!» Заступом чи копнеш, чи вдариш сокирою, кажи: «Господи, удостой мене бути в Раю з праведниками». Коли робиш роботу, старайся бути таким благочинним у думках, начеб ти був у церкві, щоб від тебе ніхто не почув лайливого слова, щоб і грубого не почув від тебе товариш; щоб у взаємній любові всіх робилося діло: тоді праця — святе діло. Така праця рятує твою душу. Такою працею тут — заробиш ти собі Царство Небесне там. Амінь.

МОЛИТВИ, ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ, ПЕРЕДСМЕРТНІ ЗАПИСИ

НА 1846 <РІК>

Господи, благослови на сей грядущий рік! Оберни його весь у плід і труд багатотворний і благотворний, весь на служіння Тобі, весь на спасіння душ. Будь милостивий і розріши руки й розум, осінивши його світлом вищим Твоїм і прозрінням пророчим великих чудес Твоїх. Нехай Святий Дух зійде на мене й ворушить вустами моїми, й нехай освятить у мені все, спопеливши і знищивши гріховність і нечистоту, і мерзотність мою та обернувши мене на святий і чистий храм, достойний, Господи, Твого перебування. Боже! Боже! не відлучайся від мене! Боже! Боже! пригадай древню любов. Боже! благослови і дай могутність полюбити Тебе, оспівати і восхвалити Тебе, і возвести всіх до хваління святого імені Твого.

. . . .

Схиляй мене до Себе, Боже мій, силою святої любові Твоєї. Ні на мить буття мого не залишай мене; будь зі мною в труді моєму, для нього ж привів мене у мир, щоб звершуючи його, перебував увесь у Тобі, Отче мій, Тебе єдиного уявляючи день і ніч перед мисленими моїми очима. Зверши, щоб перебував я німим у світі, щоб нечутливою була душа моя до всього, крім єдиного Тебе, щоб не відгукувалося серце моє на житейські скорботи і бурі, що їх воздвигає сатана на збурення духу мого, щоб не покладав моєї надії ні на кого з тих, хто живе на землі, але на Тебе єдиного, Владико й Господине мій! Вірю бо, що Ти єдиний у силах підняти мене; вірю, що й се саме діло рук моїх, над яким же працюю нині, не від мого призволення, але від святої волі Твоєї. Ти оселив у мені й першу думку про нього; Ти й виростив її, виростивши й мене самого для неї; Ти ж дав сили привести до кінця Тобою напоумлене діло, будуючи все спасіння моє: посилаючи скорботи для пом'якшення серця мого, воздвигаючи гоніння на часті звертання до Тебе і на отримання найсильнішої любові до Тебе, нею ж хай займеться і заго-

риться віднині вся душа моя, славлячи щохвилинно святе ім'я Твоє, що прославляється завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні. Амінь.

. . . .

Боже, благослови!
Хай з'явиться нинішнього року дозрілий і повний плід!

. . . .

Господи, дай мені пам'ятати вічно моє... моє невідання, моє незнання, недостатність освічености моєї, нехай не висную ні про кого й ні про що необачної думки. (Нікого не судити й сторонитись висновувати думку. Щоб пам'ятав щохвилинно слова Апостола Твого. Не все хай буде.)

. . . .

Боже, зроби безпечним шлях його, перебування у Святій Землі благодатним, а повернення на батьківщину щасливим і благополучним!

Прихили серця людей до надання йому покровительства (скрізь, де буде проходити він); віднови тишу морів і впокор бурхливе дихання вітрів!

Тишу ж душі його наповни благодатними думками під час дороги його! Віддали від нього дух вагань, дух помислів бунтівних і бентежних, дух марновірства, пустих прикмет і малодушних передчуттів, нікчемний дух несміливості та боязні!

Дух же твердості й сили, й непохитної надії у Тебе, Боже, всели в нього! Нехай укріпиться в усьому благому й угодному Тобі!

Виправи молитву його і дай йому помолитися біля Гробу Святого за побратимів та кревних своїх, за всіх людей землі нашої і за всю вітчизну нашу, за її мирний час, за примирення всього в ній ворогуючого та збуреного, за оселення в ній любові й воцаріння Твого царства, Боже!

Боже, не зважай на недостойність його, але, заради молитов наших, ревних та гарячих молитов, що висилаємо ми з глибини сердець наших, і заради молитов людей, Тобі угодних, які Тобі за нього моляться, удостой його, недостойного, грішного за се помолитися і не погребуй прийняти сердечні прохання його, простивши йому за все!

І сподоби його, Боже, постати від Святого Гробу з оновленими силами, бадьорістю й ревністю повернутись до діла й труда свого,

на добро землі своєї і на устремління сердець наших до прославляння святого імені Твого!

. . . .

Господи! спаси й помилуй бідних людей. Змилосердься, Творець, і яви руку Свою над ними. Господи, виведи нас усіх на світло з темряви. Господи, віджени всі спокуси лукавого духа, які всіх нас спокушують. Господи, просвіти нас, Господи, спаси нас. Господи, спаси бідних людей Твоїх.

Господи, здержи гнів Твій і лють покарань Твоїх. Господи, прихились неміччю нашою і допоможи піднятись нам, наверни до Тебе й <допоможи> піднести благаючий крик до тебе й риданням сердець наших ублагати Тебе. Господи, незважаючи на нечестиві наші діла й крик несамовитий, не відають бо, що творять, заради люблячих Тебе, заради угодників, пошли Духа Твого Святого, напоуми і спаси нас. Спаси, спаси нас, спаси.

Господи, спаси й помилуй бідних людей Твоїх. Не давай лукавому звеселитися та заволодіти нами. Не дай ворогу поглумитись з нас й хмурому породити безладдя і неустрій, збурити стрункість, яка знаменує присутність Твою з нами. Господи, яви, сотвори святе чудо Твоє, сотвори, сотвори.

Господи, спаси.

Небесна стрункість і мудрість Христа, що була співприсутньою Богові при творінні світу, без нея же ніщо не бисть. Яви чоловіколюбство Своє заради Святої Крові Своєї, заради жертви, за нас принесеної. Внеси святий порядок і, розігнавши думки нечестиві, виклич з хаосу стрункість, і спаси нас, спаси, спаси нас. Господи, спаси і помилуй бідних людей Твоїх.

. . . .

Милосердя, Господи. Ти милосердний. Прости все мені, грішному. Сотвори, щоб пам'ятав, що я один і живу в Тобі, Господи; щоб не покладав ні на кого, крім на одного Тебе, надію, щоб віддалився від миру до святого закутка самотності.

. . . .

Боже, дай полюбити ще більше людей. Дай зібрати в пам'яті своїй все найкраще в них, пригадати ближче всіх ближніх і, надихнувшись силою любові, бути в силах зобразити. О, хай же сама любов буде мені натхненням.

. . . .

Молюся за друзів моїх. Почуй, Господи, бажання й молитви їхні. Спаси їх, Боже. Прости їм, Боже, як і мені, грішному, всяке прогрішення перед Тобою.

ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Віддаю все майно, яке є, матері й сестрам. Раджу їм жити в любові сукупно у селі і, пам'ятаючи, що, віддавши себе селянам і всім людям, пам'ятати слова Спасителя: «Паси вівці Моя!» Господь нехай напоумить все, що повинні вони зробити. Служилих мені людей нагородити. Якима відпустити на волю. Семена також, якщо він прослужить років десять графу.

Мені б хотілось, щоб село наше після смерті моєї стало пристанищем всіх дівиць, які не вийшли заміж, котрі б віддали себе на виховання сиріток, дочок бідних незаможних батьків. Виховання найпростіше: Закон Божий та безупинне вправляння у труді на повітрі біля саду чи городу.

ПОРАДА СЕСТРАМ

В ім'я Отця і Сина... Я б хотів, щоби після смерті збудований був храм, в якому б відправляли часті поминки за грішною душею моєю. Для того кладу в основи половину моїх прибутків від творів. Якщо сестри не вийдуть заміж, дім свій нехай перетворять на обитель, збудувавши посеред двору і відкривши у себе притулок для бідних дівиць, які живуть без місця. Життя повинне бути найпростіше, вдовольнятись тим, що виробляє село, і нічого не купувати. З часом обитель може перетворитися на монастир, якщо потім на старості днів сестри матимуть бажання прийняти чернечий чин. Одна з них може бути ігуменею. Я б хотів, щоб тіло моє було поховане якщо не в церкві, то в огорожі церковній, і щоб панахиди за мною не припинялися.

ДРУЗЯМ МОЇМ

Дякую вам дуже, друзі мої. Вами прикрашене дуже життя моє. Вважаю обов'язком сказати вам тепер напутнє слово: не бентежтесь ніякими подіями, які б не сталися навкруг вас. Робіть кожен своє діло, молячись у тиші. Суспільство тоді тільки виправиться, коли кожна приватна особа займеться собою і буде жити як християнин, служачи Богові тими знаряддями, які їй дані, і стараючись мати добрий вплив на невелике коло людей, її оточуючих. Все прийде тоді у порядок, самі собою встановляться тоді правильні стосунки між людьми, визначаться межі, законні для всього. І людство рушить уперед.

. . . .

Будьте не мертві, а живі душі. Немає інших дверей, крім указаних Ісусом Христом, і всякий, хто пролазить інакше, є тать і розбійник.

РЯДКИ, НАПИСАНІ ЗА КІЛЬКА ДНІВ ДО КОНЧИНИ

Аще не будете малими, яко діти, не увійдете в Царство Небесне.

. . . .

Помилуй мене, грішного, прости, Господи! Зв'яжи знову сатану таємничою силою несповідимого Хреста!

. . . .

Як зробити, щоби вдячно, подячно й вічно пам'ятати в серці моєму отриманий урок? І страшна Історія Всіх подій Євангельських...

КОМЕНТАРІ

ВИБРАНІ МІСЦЯ
ІЗ ЛИСТУВАННЯ З ДРУЗЯМИ

Задум «Вибраних місць із листування з друзями» щільно пов'язаний з другим і третім томом «Мертвих душ». Як відомо, Гоголь планував показати в них преображення своїх героїв і воскресіння «мертвих душ». Комплекс цих ідей ґрунтувався на християнському вченні, бо, у відповідності зі словами святого апостола Павла: «Як немає ж воскресіння мертвих, то й Христос не воскрес. Коли ж бо Христос не воскрес, то проповідь наша даремна, даремна також віра ваша» (1 Кор. 15; 13: 14). Воскресіння — головний догмат віри не тільки в християнстві, а й в ісламі та іудаїзмі. Апостольство Гоголя в кінцевій своїй меті мало наблизити здійснення Преображення і Спасіння «мертвих душ», чому були підпорядковані його устремління як у сфері суто художньої творчості, так і на терені життєтворчості.

Книга Гоголя — своєрідний художній експеримент, апробація важливих для нього ідей, вона закликана виявити ставлення суспільства до них перед утіленням у наступних томах поеми «Мертві душі». Про це говорять його листи часу появи «Вибраних місць»: «Книга моя має властивість пробного каменя: повір, що на ній випробуєш якраз нинішню людину» (XIII, 314); «Книга моя, незважаючи на всі її гріхи, є дивовижний пробний камінь для дослідження нинішньої людини» (XIII, 314) [1]. Гоголь настійливо просить надсилати йому відгуки про книгу як окремих осіб, так і представників різних соціальних груп. У листі до С. Шевирьова від 5 жовтня 1846 р., пересилаючи передмову до другого видання «Мертвих душ», Гоголь називає «Вибрані місця» «передмовою», «не зробивши якої, мені не можна і в дорогу» (XII, 106).

Уперше про свій задум Гоголь згадує в листі до О. Смирнової від 2 квітня 1845 р.: «Це буде невеликий твір і не галасливий у ставленні до нинішнього світського товариства, але потрібний багатьом і здатний принести мені зайві гроші, необхідні для дороги» (XII, 472). Роком пізніше зауважує в листі до М. Язикова від 21 квітня 1846 р.: «Коли я переглянув все те, що писав останнім часом різним особам, які особливо потребували від мене душевної допомоги, бачу, що з цього може скластися книга, корисна людям, які страждають на різних поприщах... Я спробую видати, додавши дещо взагалі про літературу»

---

[1] Тут і далі у тексті посилання подаються за вид.: *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 14 т. — [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, [1937—1952]. Римська цифра — том, арабська — сторінка. Переклад листів здійснено Т. Михед.

(XIII, 53). Ще одна згадка про роботу над цим твором міститься в листі до того ж адресата від 5 травня 1846 р.: «Я не полишаю наміру видати вибрані місця із листів, а потім, можливо, буду частіше ділитись із тобою думками, які треба буде пустити на весь-загал». Час найактивнішої роботи над книгою — літо-осінь 1846 р. Гоголь пов'язує свою натхненну працю, як це часто бувало у нього в 1840-ві роки, з Божою «незвичайною милістю». Він зізнається: вона «дала мені сили потрудитись тоді, коли я не смів уже й думати про те, не смів і чекати потрібної для того свіжості душевної, і все мені далось одразу на той час: одразу зупинились тяжкі недуги, одразу відійшли всі перешкоди в роботі, і продовжувалось все до тих пір, доки не закінчився останній рядок труда. Це просто чудо і милість Божа... я діяв твердо в ім'я Бога, коли складав мою книгу, на славу Його святого імені взяв перо, а тому й розійшлись переді мною всі перешкоди і все, що зупиняє безсильного чоловіка» (лист до П. Плетньова від 20 жовтня 1846 р.). Перші розділи книги автор надіслав П. Плетньову 30 липня, решту — 16 жовтня 1846 р.

Книга «Вибрані місця із листування з друзями», відчутно понівечена цензурою, вийшла у світ на самому початку 1847 р. Цензура вилучила листи «XIX. Треба любити Росію», «XX. Треба проїздитись по Росії», а також: «XXI. Що таке губернаторша», «XXVI. Страхи і жахи Росії», «XXVIII. До того, хто посідає важливе місце». Сам Гоголь це пояснював тим, що його твір побував «у руках людей так званого європейського погляду, перейнятих духом всякого роду змін, яким була неприємною поява моєї книги» (лист до О. Смирнової від 21 лютого 1847 р. — XIII, 222).

Цензурні втручання торкнулись статті «Про ліризм наших поетів», «Російський поміщик», «Про театр, про односторонній погляд на театр і взагалі про односторонність», «Історичний живописець Іванов».

Втручання цензури спотворили задум. Гоголь називав видання «клаптем», «оглодком», але між тим дав дозвіл на публікацію у такому вигляді. Можна припустити, що система цінностей, вибудувана на християнському вченні, була заявлена доволі виразно, тож Гоголю залишалося чекати реакції широкого кола читачів: від цього залежало продовження роботи над другим томом «Мертвих душ».

Разом з тим письменник не полишав спроб перевидати книгу в повному обсязі, зокрема написав лист до царя з проханням переглянути рішення цензури. Про відповідь повідомив П. Плетньов у листі від 3 грудня 1846 р.: «Я мав сміливість надіслати заборонені листи для прочитання спадкоємцю цесаревича. Його високість закликав мене до себе і особисто оголосив, що, на його думку, краще не друкувати цього» (Переписка Н.В. Гоголя: В 2 т. — М., 1988. — Т. 1. — С. 265). Стало зрозуміло, що подальші намагання марні, це констатував той же П. Плетньов у листі від 24 серпня 1847 р.: «Полишимо поки все... Не хочу нічого ні робити, ні починати...» (Переписка Н.В. Гоголя. — Т. 1. — С. 26). Гоголь же надію на перевидання не полишав, але вирішив внести суттєві корективи у зміст: замість «Заповіту» вмістити лист до В. Жуковського від 10 січня 1848 р. з роздумами про природу мистецтва, зазначивши: «Якщо мій лист цей вважатимеш не без достоїнств, то прибережи

його. Його можна буде при другому виданні "Листування" поставити на початку книги на місці "Заповіту", якого маю викинути, а заголовок дати йому "Мистецтво є примирення з життям"» (XIV, 38—39). Таке втручання в композицію, якби воно відбулося, принципово б змінило задум книги, перетворивши її на збірку есеїв з різних питань соціально-культурного життя сучасної Росії. Приглушався соціальний пафос книги, змінювався градус напруги письма (зокрема, вилучена була фраза: «Співвітчизники! Страшно! Завмирає від жаху душа...» — VIII, 221), редукувалося сакральне начало, а з ним і пророчі інтенції Гоголя, позаяк саме в «Заповіті» він заявив про участь Бога у формуванні його душі письменника, вихованої «Самим Богом, випробуваннями і горем» (VIII, 221).

Повний текст «Вибраних місць» був надрукований стараннями Ф. Чижова лише 1867 р. у виданні «Полное собрание сочинений Н.В. Гоголя. Второе издание его наследников, пополненное по рукописи автора» (М., 1867. — Т. 3). Він відновив за рукописом вилучені цензурою місця і самочинно вказав прізвища адресатів, скорочено подані автором. Цей самий варіант тексту був видрукований і в десятому виданні «Сочинений Н.В. Гоголя» за редакцією Н. Тихонравова (М., 1889. — Т. 4).

В академічному виданні (*Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений: В 14 т. — [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, [1937—1952]) зроблена спроба відновити текст за першоджерелами.

Утім уточнення щодо повноти тексту книги тривають донині, див.: *Виноградов И.А.* Неизвестные автографы двух статей Н.В. Гоголя о церкви и духовности. К истории издания «Выбранных мест из переписки с друзьями» // Евангельский текст в русской литературе XVIII—XX веков. Цитата, реминисценция, мотив, сюжет, жанр: Сб. науч. трудов / Петрозавод. гос. ун-т: Материалы 4-й Междунар. конф. Июнь 2002 г. — Петрозаводск, 2005. — Вып. 4. — С. 219—245; Неопубликованные страницы «Выбранных мест из переписки с друзьями» Н.В. Гоголя / Текст к изд. подгот. Ю. Балакшина, С. Шведова; вступ. ст. Ю. Балакшиной // Вопросы литературы. — 2005. — № 6. — С. 204—213. Це дає підстави для нових тлумачень художньої природи «Вибраних місць».

Важлива проблема художньої організації твору — його духовно-естетична єдність. В. Воропаєв висловив думку, що композиція книги відповідає схемі Великого Посту (*Воропаев В.* Выбранные места из переписки с друзьями: Комментарий // *Гоголь Н.В.* Собр. соч.: В 9 т. — М., 1994. — Т. 6. — С. 420—421). Ця ідея була конкретизована В. Толмачинським у праці «Путеводитель к Светлому Воскресенью. Гоголь и его "Выбранные места из переписки с друзьями"» (Н.В. Гоголь и Православие: Сб. ст. о творчестве Н.В. Гоголя. — М., 2004. — С. 239—275). З погляду останнього, саме орієнтація на Біблію, богослужбову і святоотецьку словесність визначила стилістичну природу книги «Вибрані місця».

Іншим важливим чинником жанрово-стильової організації твору стало сповідально-ліричне начало, обумовлене, як вважав В.В. Гіппіус, поєднанням елементів сповіді й проповіді (див.: *Гиппиус В.В.* От Пушкина до Блока. — М.,

1966. — С. 182). Відомо, що Гоголь високо оцінював сповідь та її художній потенціал. У листі до М. Язикова він писав: «Стан душі страждаючого є вже святинею, і все, що виходить звідти, дорогоцінне, і поезія, що виникла із такого лона, вища всякої поезії» (XIII, 263). В іншому місці він зазначає: «Поезія є чиста сповідь душі, а не породження мистецтва чи бажання людського; поезія є правда душі, а тому і всім рівно може бути доступною» (VIII, 429).

Друга стильова складова книги — проповідницький пафос. Гоголь розумів, що він звертається до прямого, публіцистичного слова, дієвість, авторитетність якого має бути посилена засобами його своєрідної сакралізації. Так, він заявляє про своє особливе право на передсмертне слово, як «чоловік, що лежить на смертному ложі» (VIII, 221), вводить євангельські словесні формули, зумисне виділяючи їх графічно, і у такий спосіб витворює своєрідний інтертекст, в якому сконцентровані стрижневі питання його життя і творчості (див.: *Михед П.* Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст. — Ніжин, 2002. — С. 165—177).

П. Плетньов схильний був думати, що нова книга Гоголя — «є початком власне російської літератури. Все, що було до цих пір, ...уявляється учнівськими пробами з тем, вибраних з хрестоматії» (лист до Гоголя від 13 січня 1847 р.). Задумана як апробація ідей, що мали організувати художній простір наступних частин «Мертвих душ», книга прибрала самостійний художній вимір. Коли В. Зеньковський говорить про Гоголя як «пророка православної культури», він має на увазі його устремління «возз'єднати з Церквою всі форми культурної творчості; цією ідеєю він жив, нею надихався» (*Зеньковский В.* Гоголь. — М., 1997. — С. 220). Все це і повинно було слугувати ідеї Преображення життя — ідеї, яка заволоділа європейською свідомістю на рубежі XVIII—XIX ст. і стала потужним рушієм життєтворчості людства наступних двох віків.

Гоголівські творчі пошуки знаходяться в руслі месіансько-есхатологічного мистецтва, закликаного відіграти важливу роль у великому Преображенні. К. Мочульський писав з цього приводу: «В моральній області Гоголь був геніально обдарований; йому судилось круто повернути всю російську літературу від естетики до релігії, зрушити її з шляху Пушкіна на шлях Достоєвського... Сила Гоголя така велика, що йому вдалось зробити неймовірне: перетворити пушкінську епоху нашої словесності в епізод, до якого повернення немає і бути не може» (*Мочульский К.В.* Духовный путь Гоголя // Гоголь. Соловьев. Достоевский. — М., 1995. — С. 37).

На цьому шляху Гоголь не був одиноким. У завданні актуалізувати релігійне начало, зробити його основою дієвого мистецтва, націленого на вирішення кінцевих питань існування людства, Гоголя підтримував його товариш, відомий художник О. Іванов, автор знаменитого полотна «Явлення Христа народу». Гоголь був не тільки посвячений в задум живописця, був не тільки порадником (О. Іванов називав його теоретичною людиною), а й став одним із прототипів чи, точніше, персонажем великого полотна Іванова у ролі «найближчого до Христа» (таким є його місце в композиції картини, вибране, ймовірно, не без бажання самого Гоголя). Зрозуміло, що у творенні тієї апос-

тольської іпостасі саморепрезентації, якою переймався Гоголь, важлива роль належала іконографії.

Більше того, Гоголь пов'язував епізод презентації цієї картини з планом явлення себе як апостола. Є підстави думати, що Гоголь готував цілий сценарій появи книги, згідно з яким він примірював образ апостола оновленого християнства, задум якого виношував протягом життя. В цей уявний сценарій Гоголя входила й подорож до Гроба Господнього в Єрусалим, про що він писав у передмові до «Вибраних місць» (про це детальніше див.: *Михед П.В.* «Найближчий до Христа»: (Про функцію іконографії в новій естетиці Гоголя) // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 178—183). Він мав намір видати «Вибрані місця» одночасно з презентацією картини О. Іванова «Явлення Христа народу» у Петербурзі.

Про своє невдале апостольство Гоголь згадує лише один раз — в «Авторській сповіді» він із жалем зізнавався: «Якби не заповіт, котрий я вмістив доволі необережно, в якому натякав про повчання, котре зобов'язаний дати кожен автор поетичними творіннями своїми, нікому б і на думку не спало мені приписувати це апостольство, незважаючи навіть на рішучий склад і певну ліричну урочистість мовлення» (VIII, 465).

* * *

Переважна більшість листів-статей були написані для нової книги і лише декілька з них перероблені Гоголем з раніше існуючих редакцій. Разом з тим багато з листів, адресатів яких неможливо встановити, написані в тональності Гоголевих послань до друзів початку 1840-х років, коли став виразно відчутним пафос повчань і проповідництва. Перемежовуючи листи до відомих осіб з листами до уявних адресатів, Гоголь досягає ефекту руйнації літературної основи оповіді, наближуючи і прив'язуючи обговорювані питання до сучасного моменту і заразом надаючи слову особливої довірливості та достовірності.

Лист від апостольських часів слугував засобом комунікації між християнами, і як форма пастирських послань він зберігся в католицькій традиції, а як жанр отримав друге життя і став популярним у літературі європейського сентименталізму другої половини XVIII ст., що й успадкувала література романтизму. Це було добре відомо Гоголю, який, обравши таку жанрову форму книги, став продовжувачем цієї традиції у новий час. Тож початки «Вибраних місць» варто шукати в апостольських листах ще євангельської доби.

Масштабність задуму зумовила і необхідність звернення письменника до широкої джерельної бази. Як і в «Мертвих душах», Гоголь прагне охопити у «Вибраних місцях» всі сфери життя, «всю Русь»: це історіософія, держава, Церква, віра, мораль, сім'я, пошуки сенсу життя і діяльності як можновладця, так і «маленької людини» — такий спектр проблем вимагав широкої обізнаності автора. Серед джерел книги дослідники, як правило, вказують праці святих отців, житійну літературу, богословські труди, історичні студії з історії Росії та церковного життя. Так, Ю. Барабаш називає праці зі статистики, етнографії, географії, фольклористичні зібрання і літописи (*Барабаш Ю.Я.* Загадка

«Прощальной повести» («Выбранные места из переписки с друзьями»: Опыт непредвзятого прочтения). — М., 1993. — С. 113—114). Ще про джерела книги див.: *Вайскопф М.* Сюжет Гоголя. — М., 1993. — С. 490—491. На європейський обшир читацьких уподобань Гоголя вказує Д. Чижевський (*Чижевский Д.И.* Неизвестный Гоголь // Н.В. Гоголь. Материалы и исследования. — М., 1995. — С. 212—221).

Літературне «оточення» гоголівських «Вибраних місць» зробив спробу визначити В. Десницький (див.: *Десницкий В.* Задачи изучения жизни и творчества Гоголя // Н.В. Гоголь. Материалы и наследования. — М., 1936. — Т. 2. — С. 47—48). Добре знаними Гоголем були і праці представників західноєвропейської християнської думки, зокрема, італійця Сільвіо Пелліко, діячів польського католицького ордену «з-мертвих-встанців», лідерів «нового християнства» Сен-Сімона і Ламенне (див.: *Михед П.В.* Гоголь и западноевропейская христианская мысль (проблемы изучения) // Toronto Slavic Quarterly. — 2009. — № 31. — Режим доступу: http://www.utoronto.ca/tsq/31/mikhed31.shtml).

Відлуння глибокого переосмислення новітніх християнських ідей звучить у Гоголевому «Світлому Воскресінні»: «Як би цей день прийшовся, здавалось, доречно нашому дев'ятнадцятому віку, коли думки про щастя людства стали заледве не улюбленими думками всіх; коли обійняти все людство, як братів, зробилось улюбленою мрією молодої людини; коли багато хто тільки й мріє про те, як перебудувати все людство, як піднести внутрішню гідність людини; коли майже половина вже визнала урочисто, що одне тільки християнство в силах це здійснити; коли стали стверджувати, що слід ближче ввести закон Христа як у сімейний, так і державний побут; коли стали навіть поговорювати про те, щоб усе було спільним — і будинки, і землі; коли подвиги жалісливості й допомоги нещасним стали розмовами навіть модних віталень; коли, нарешті, стало тісно від усяких чоловіколюбних закладів, будинків для прочан і притулків».

У «Вибраних місцях» Гоголь пропонує розбудувати світ на засадах християнського вчення у той час, коли Європа переживає занепад романтичних ідеалів і на історичному видноколі визріває нова позитивістська доба. Комплекс пропонованих Гоголем ідей дав підстави для розмови про притаманний їм утопічний характер (М. Гершензон). Так, В. Гіппіус називає цю утопію «бюрократичною», «феодальною», «патріархальною» (*Гиппиус В.В.* От Пушкина до Блока. — С. 186), К. Мочульський — «чисто романтичною» (*Мочульский К.* Духовный путь Гоголя // *Мочульский К.* Гоголь. Соловьев. Достоевский. — 1995. — С. 42), протоієрей Георгій Флоровський — «утопією священного царства» (*Георгий Флоровский, протоиерей.* Пути русского богословия. — Париж, 1983. — С. 266); одну з останніх інтерпретацій цієї думки знаходимо у Н. Крутікової («Выбранные места из переписки с друзьями» Гоголя как утопия и ее западные параллели // Слов'янські літератури. XI Міжнар. з'їзд славістів: Доповіді. — К., 1993. — С. 112—132).

Іншої думки дотримується Ю. Барабаш, який вважає книгу Гоголя «програмою реформ» (див.: *Барабаш Ю.Я.* Загадка «Прощальной» повести»

(«Выбранные места из переписки с друзьями»: Опыт непредвзятого прочтения). — С. 119, 127—128). Втім ще сучасники Гоголя відчували в грандіозності задуму вияв національного характеру мислення. Поміркований С.Т. Аксаков у листі до сина писав: «Я не буду знати, що мені заперечити тій людині, яка скаже: "...це — хохлацька штука: широко замахнувся, не впорався з масштабністю художнього завдання другого тому і прикинувся проповідником християнства"» (лист від 14 січня 1847 р.). За тим пробивається уявлення росіян про поведінковий код українців в Росії (*Аксаков С.Т.* История моего знакомства с Гоголем. — М., 1960. — С. 166).

Книга Гоголя, привернувши увагу всієї читаючої Росії, викликала нечуваний резонанс, сформувавши табір як захоплених прибічників його ідей, так і не менш відвертих супротивників. Тож рецепція «Вибраних місць» має свою велику і доволі інтригуючу історію (див.: *Моргулис Ю.Д.* Книга Н.В. Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями»: Основные вехи истории восприятия. — СПб., 1998).

Готуючи книгу до видання і передчуваючи її вибуховий потенціал, упевнений в успіху Гоголь писав П. Плетньову: «...готуй папір для другого видання, що, як я гадаю, піде відразу: книга ця розійдеться більше за всі мої попередні твори, бо це до сих пір моя єдина вартісна книга» (від 30 липня 1846 р.).

Разом з тим він досить точно передчував, звідки слід було чекати головного спротиву книзі. І дійсно, саме середовище прогресистів-західників найбільш гостро і войовниче сприйняло його ідеї. Однак реальний шквал критики приголомшив автора.

Причина такої реакції полягала в тому, що світська людина, відомий письменник, який приніс в літературу сміхове начало, комічну інтонацію, не очікувано постав у позі вчителя-наставника і з високим словом повчання, виразно забарвленим християнсько-церковною і проповідницькою інтонацією, звернувся до всього суспільства.

Декілька місяців Росія говорила про нову книгу Гоголя — уперше в історії російського суспільства книга привернула увагу всієї Росії. В. Бєлінський мав підстави зауважити, що зміст «Заповіту» «полягає в інтимній бесіді автора з Росією... Тобто автор говорить і показує, а Росія його слухає й обіцяє виконати» (*Белинский В.Г.* Собрание сочинений: В 9 т. — М., 1982. — Т. 8. — С. 222—223).

Більшість критиків розглядали «Вибрані місця» як твір, що не відповідав логіці творчого розвитку письменника, в якому він зрадив своєму таланту. Саме ця точка зору закономірно породила тему хвороби автора. Гоголь надто уважно і болісно сприймав критику, особливо мало аргументовану. П. Плетньов у листі до В. Жуковського від 5 квітня 1847 р. писав: «Мене турбує пристрасть Гоголя читати всі дурниці, які пишуть про його книгу. З них він має намір вчитись і удосконалюватись. Втовкмачте йому, що від цих марень можна хіба що збожеволіти або просто розізлитись» (див.: Последняя книга Н.В. Гоголя. — М., 2010. — С. 95).

«Вибрані місця» збурили цілу хвилю критичних виступів, які самі по собі стали подією в суспільно-політичному житті Росії. Таким і став зальцбрун-

ський лист В. Бєлінського, поширений у рукописних списках і надрукований О. Герценом в Лондоні 1855 р. Цей відомий лист Бєлінського на багато десятиліть визначив ставлення російського суспільства до книги Гоголя, за радянської доби його критична оцінка була визнана беззаперечно канонічною.

Лише в працях кінця XX — першого десятиліття XXI ст. (О. Анненкової, Ю. Барабаша, В. Воропаєва, І. Золотуського) були зроблені спроби реабілітації «Вибраних місць», що сприяло осмисленню книги як цілісного духовного та естетичного явища.

В. Бєлінський у першому відгуку на твір Гоголя, вміщеному в «Современнике», докоряє йому, що художник відмовився від свого покликання: « ...горе чоловікові, котрого сама природа створила художником, горе йому, коли, незадоволений своєю дорогою, він шутне на чужий йому шлях! На тому новому шляху чекає на нього неминуче падіння, після якого не завжди буває можливим повернення на попередню дорогу...» (*Белинский В.Г.* Собрание сочинений. — Т. 8. — С. 238—239). У відомому «Листі до Гоголя» критик виказує вже іншу претензію в дещо новій тональності: «... неможливо мовчати, коли під покровом релігії і захистом батога проповідують обман і відсутність моралі як істину і доброчесність» (Там само. — С. 281). Бєлінський не шкодує різких слів на адресу самого письменника: «Проповідник батога, апостол невігластва, поборник обскурантизму і мракобісся, панегірист татарських звичаїв — що ви робите!» (Там само. — С. 283). І закликає в кінці листа відмовитись від своєї останньої книги: «...вам потрібно зі щирим смиренням зректися останньої вашої книги і тяжкий гріх її виходу в світ спокутувати новими творами, котрі б нагадали ваші попередні» (Там само. — С. 289).

Реакція Гоголя на ці звинувачення була смиренно стриманою. Він висловив жаль з приводу відгуку В. Бєлінського в «Современнике», зауваживши лишень, що його опонент неуважно прочитав книгу. Але коли Гоголь прочитав лист із Зальцбруна із процитованими звинуваченнями, то сів писати лист-відповідь (червень-липень 1847 р.), якого так і не відправив. У ньому письменник зізнається, що книга видана була у «квапливій поспішливості», але це чесна книга, і він відкидає докори в запобіганні перед владою — царем, урядом, духовенством. Гоголь звинувачує різкого критика своєї книги у відсутності справжньої освіти, легковажності суджень. З погляду письменника, критик вдається до «хлоп'ячих висловів». А необхідно «пригадати чоловікові, <що> він не матеріальна скотина, <але ви>сокий громадянин: високого небесного громадянства». 10 серпня 1847 р. Гоголь написав ще одного листа, відправленого з Остенде, в якому ладен погодитись, що Бєлінський мав деяку рацію: «Бог зна, можливо, і у ваших словах є частина правди».

Гоголь схильний визнати, що і його знання про сучасний світ, як і його критиків, далекі від повноти. У листі до П. Анненкова у ті ж дні він зізнався, що лист В. Бєлінського засмутив душу «не стільки лайливими словами, націленими особисто на мене, скільки почуттям злостивості взагалі». І причина знову — нинішній час, коли «перебирає міру — тепер всіх, хто лише має серце не черстве до справ світу, якийсь характер і якесь переконання» (XIII, 362). Гоголь зізнається смиренно, що і сам він «перебирав міру більше, ніж хто ін-

ший». В «Авторській сповіді» скаже, що і «сам починав невільно заражатись цією нетерплячістю стверджувати і висновувати, що є загальною пошестю нинішнього часу». Про власну квапливість, але як свідому акцію, говорить Гоголь в листі до С. Шевирьова: «Щоб побачили нарешті читачі й шанувальники мої (на жаль, і самі друзі), що не слід квапити мене до друку, коли я сам відчуваю, що не набрався сили висловлюватись ясно і просто...» (XIII, 250).

Навіть С.Т. Аксаков, який високо цінував творчість письменника, не приховував свого розчарування: «Найкраще, що можна сказати про неї — назвати Гоголя божевільним» (*Аксаков С.Т.* История моего знакомства с Гоголем. — С. 164).

Книга мала і своїх прихильників. Першими серед них були В. Жуковський і П. Плетньов, який вважав, що нова книга Гоголя — це «початок власне російської літератури». Високо оцінив «Вибрані місця» П. Вяземський, зазначивши: «Як не оцінюй цю книгу, з якої точки зору не дивись на неї, а все прийдеш до того висновку, що книга певною мірою чудова, вона подія літературна і психологічна» (*Вяземский П.* Эстетика и литературная критика. — М., 1984. — С. 173). На думку П. Чаадаєва, Гоголь «перестав нас звеселяти і, з почуттям скорботи й переконання, сповідається перед нами і старається, в міру сил, сказати нам добре і повчальне слово» (*Чаадаев П.Я.* Полное собрание сочинений и избранные письма: В 2 т. — М., 1991. — Т. 2. — С. 203).

Важливо при цьому підкреслити, що розкритикована на всі лади книга по-іншому була сприйнята українськими літераторами. Т. Шевченко в листі до В.М. Рєпніної від 7 березня 1850 р. писав: «Мене захоплює ваша нинішня думка — і про Гоголя, і про його безсмертне творіння! Я у захваті, що ви збагнули істинно християнську мету його! так!.. Перед Гоголем треба благоговіти як перед людиною, обдарованою найглибшим розумом і найніжнішою любов'ю до людей! <...> Гоголь — істинний відатель серця людського! Наймудріший філософ! і найбільш піднесений поет повинен благоговіти перед ним як перед чоловіколюбцем! Я ніколи не перестану жалкувати, що мені не вдалося познайомитись особисто з Гоголем. Особисте знайомство з подібною людиною годі й оцінити, в особистому знайомстві випадком іноді відкриваються такі красоти серця, що не в силах ніяке перо зобразити!» (*Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. — К., 2003. — Т. 6. — С. 54).

Це ж стосується і першого біографа письменника — Пантелеймона Куліша, чиє ставлення до Гоголя В. Вересаєв визначив як «благоговійно похвальне» (*Вересаев В.* Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников. — Харьков, 1990. — С. 658).

Досить цікавою була думка священнослужителів. Духовний цензор, протоієрей Тимофій Нікольський не мав сумніву: «Не може бути надруковано, тому що розуміння Церкви Руської і духовенства конфузні» (Неопубликованные страницы «Выбранных мест из переписки с друзьями» Н.В. Гоголя / Текст к изд. подгот. Ю. Балакшина, С. Шведова; вступ. ст. Ю. Балакшиной // Вопросы литературы. — 2005. — № 6. — С. 205).

Це при тому, що Гоголь був упевнений, що жодних перешкод з боку церкви не буде, про що він писав П. Плетньову: «Якщо дійде справа до духовної

цензури, то цього не бійся... В словах моїх про Церкву говориться те саме, що Церква наша сама про себе говорить і з чим кожна із наших духовних осіб згідна до єдиного» (від 16 жовтня 1846 р.).

Архімандрит Феѳдор (О.М. Бухарєв), усупереч думкам про окремішність «Вибраних місць» у творчості письменника, був переконаний у закономірності його духовного поступу, єдності й цілісності зробленого, про що писав у одному з листів до нього: «...художньо-творча сила, думка чи любов, що вже лежить у вашому російському духові, спочатку ніби гралась по-дитячому, поки дозріла до юначого співчуття російській людині, потім усвідомлювала себе і давала собі звіт (у арабесках) — і нарешті після різних і багатьох прекрасних проб і приготувань взялась до дійсного свого діла: “мертвих душ”; і в цій справі від енергетичного зосередження в собі вона була розімкнута вашими останніми обставинами і розповсюдила свої пахощі у “листуванні”. Варто тільки без упередження трохи вдихнути в себе ці пахощі, як і дух всіх ваших творів буде відчутним і ясним» (див.: Три письма к Н.В. Гоголю, писанные в 1848 году. Из письма второго // Гоголь в русской критике: Антология. — М., 2008. — С. 151).

І. Брянчанінов, у властивій кліру манері, дав пораду «займатись стосовно релігії єдиним — читанням святих отців. Поза цим, від початку вузького і скорботного для розуму і серця, — всюди морок, всюди урвища і провалля» (див.: *Брянчанинов И.* О книге Н.В. Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями» // Pro et Contra: Личность и творчество Н.В. Гоголя в оценке русских писателей, критиков, философов, исследователей: Антология. — СПб., 2009. — Т. 1. — С. 203). У відповідь на це Гоголь зауважив у листі до О. Смирнової від 20 квітня 1847 р.: «Мені дорікають, що я заговорив про Бога, що я не маю права на це, будучи зараженим і самолюбством, і гордістю, донині нечуваною. Як мовчати, коли і каміння готове заволати про Бога? Ні, розумники не збентежать мене тим, що я недостоїн і не моє діло, і не маю права: всяк із нас до Єдиного має право...»

Нові покоління читачів по-своєму розумітимуть аргументи всіх учасників дискусій, але найважливіше, що книга живе і така її доля — бути гарячим подразником думки, бо за нею виразно відчутна присутність людини, яка щиро вболіває за воскресіння людської душі.

Уперше друкується повний переклад книги, окремі її розділи виходили у перекладі І. Сенченка.

Українські переклади і видання

У чому ж, нарешті, суть російської поезії і в чому її особливість // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. — К., 1952. — Т. 3. — С. 453—496.

Читання російських поетів перед публікою // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. — К., 1952. — Т. 3. — С. 437—438.

Чотири листи до різних осіб з приводу «Мертвих душ» // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. — К., 1952. — Т. 3. — С. 439—452.

ПЕРЕДМОВА

«Передмова» була у складі перших розділів, надісланих П. Плетньову 30 липня 1846 р. Автор залишив після тексту дату: «1846, липень».

С. 7. *Я був тяжко хворий...* — Гоголь хворів навесні — влітку 1845 р.

...готуючись до дальньої подорожі до Святих Місць... — Йдеться про паломництво до Єрусалиму, здійснене Гоголем на початку 1848 р.

...у випадку моєї смерті, якби вона спостигла мене в дорозі моїй... — Гоголь страждав на морську хворобу і побоювався померти від неї.

I. ЗАПОВІТ

С. 11. *«Прощальна повість»* — Доля цього твору невідома. Див.: *Барабаш Ю.* Гоголь. Загадка «Прощальной повести» («Выбранные места из переписки с друзьями»: Опыт непредвзятого прочтения). — М., 1993; *Михед П.* О загадке «Прощальной повести» Н.В. Гоголя // Вопросы литературы. — 1999. — Вып. 2. — С. 330—340; *Манн Ю.* О тайне «Прощальной повести» Гоголя // Вестник истории, литературы и искусства. — М., 2005. — Т. 1. — С. 108—117.

С. 12. *VI.* — Цей пункт заповіту не був уключений Гоголем до книги.

...без моєї волі й дозволу опубліковано мій портрет. — М. Погодін без дозволу Гоголя в № 11 журналу «Москвитянин» за 1843 р. вмістив літографію П. Зенькова з портрету письменника, зробленого О. Івановим (1841). Про причини невдоволення Гоголя та суть його скандалу з Погодіним див.: *Михед П.В.* «Найближчий до Христа» (Про функцію іконографії в новій естетиці Гоголя) // Київська старовина. — 1997. — № 5. — С. 178—183).

С. 13. *...«Гравіював Іорданов».* — *Іордан* Федір Іванович (1800—1883) — відомий російський гравер, автор великої гравюри з картини Рафаеля «Преображення», над якою він працював у Римі з 1834 по 1850 р. Гоголь називав його «Рафаелем першої манери» й рекомендував його творчість своїм знайомим. Виконуючи заповіт Гоголя, Іордан гравіював його портрет (роботи Ф.А. Моллера) для виданих П. Кулішем «Сочинений и писем Н. Гоголя» (СПб., 1857. — Т. I). Автор спогадів: Записки ректора и профессора Академии художеств Федора Ивановича Иордан<а>. — М., 1918.

II. ЖІНКА У СВІТІ

С. 14. *Лист до ...ої* — Адресат листа невідомий.

III. ЗНАЧЕННЯ ХВОРОБ

С. 17. *...до гр. О:П: Т.....го* — Лист адресований графу Олександру Петровичу Толстому (1801—1873).

IV. ПРО ТЕ, ЩО ТАКЕ СЛОВО

Адресат листа невідомий.

С. 18. *За слова меня пусть гложет...* — З вірша Г.Р. Державіна «Храповицкому» (1797).

С. 20. *Приятель наш П.....н...* — *Погодін* Михайло Петрович (1800—1875), російський історик, письменник і журналіст.

С. 21. *Слово гниле хай не виходить з уст ваших!* — Цитата з Послання св. апостола Павла до Єфесян (4: 29).

Наклади двері й замки на вуста твої... — Гоголь цитує Книгу Премудрості Ісуса Сіраха (28: 28—29).

V. ЧИТАННЯ РОСІЙСЬКИХ ПОЕТІВ ПЕРЕД ПУБЛІКОЮ

С. 21. *Лист до Л*** — Адресат листа невідомий.

VI. ПРО ДОПОМОГУ БІДНИМ

С. 23. *З листа до О.О. С.......ї* — Лист адресований до *Смирнової* Олександри Осипівни (дівоче прізвище Россет, 1809—1882), фрейліни імператриці, приятельки і співбесідниці О. Пушкіна, В. Жуковського, М. Гоголя, М. Лермонтова, яка залишила спогади про життя російського суспільства першої половини XIX ст. (див.: *Смирнова-Россет А.О.* Воспоминания. Письма. — М., 1990. — 544 с.).

...щоб насолодитися співом Рубіні... — *Рубіні* Джованні-Батиста (1794—1854), відомий італійський співак-тенор, який виступав з концертами у Росії в 1843—1845 та у 1847 рр.

VII. ПРО ОДІССЕЮ, ПЕРЕКЛАДЕНУ ЖУКОВСЬКИМ

С. 27. *...до М.М. Я....ва* — Лист адресований *Язикову* Миколі Михайловичу (1803—1846), відомому російському поету, слов'янофілу.

С. 30. *...в образі Посейдонів, Кроніонів, Гефестів, Геліосів, Кіприд...* — Йдеться про персонажів давньогрецької міфології. *Посейдон* — один з головних олімпійських богів, володар світових вод; син титана Кроноса (Крона) і Реї, брат Зевса і Аїда. Кроніони — діти Кроноса, що оголосили війну титанам і перемогли їх. *Гефест* — бог вогню і ковальського ремесла, син Зевса і Гери. *Геліос* — бог сонця, син титанів Гіперіона і Тейї. *Кіприда* (Афродіта) — богиня кохання і краси, донька Зевса (варіант: Урана) і океаніди Діони. У Гомера вона з'являється з морської піни біля острова Кіпр, звідси — Кіприда, «кіпронароджена».

...відомі всевидющему сліпцеві...— Тобто *Гомеру*, легендарному давньогрецькому поету, який вважається автором «Іліади» та «Одіссеї», двох славетних грецьких епічних поем, що започаткували європейську літературу; за переказами, був сліпим.

С. 31. *...німецькі розумники, що вигадали, буцімто Гомер — міф...* — Йдеться про науковців, які належали до школи Ф. Вольфа і К. Лахманна й обстоювали думку, що «Іліада» та «Одіссея» не могли належати одному авторові, а були результатом творчості багатьох поетів і рапсодів.

С. 33. *Критера* (кратер) — у древніх греків велика посудина для змішування рідини, переважно вина з водою.

...викопаній із землі Помпеї. — Йдеться про давньоримське місто у Південній Італії, що загинуло під вулканічним попелом унаслідок виверження Везувію 24 серпня 79 р.; сьогодні — музей під відкритим небом. Уявлення про його вигляд Гоголю навіяла картина К. Брюллова «Останній день Помпеї», якій він присвятив статтю, надруковану в «Арабесках» (1835).

VIII. КІЛЬКА СЛІВ ПРО НАШУ ЦЕРКВУ Й ДУХІВНИЦТВО

С. 35. *З листа до гр. О.П. Т.....го* — Лист адресований графу О.П. Толстому.

IX. ПРО ТЕ САМЕ

С. 36. *З листа до гр. О.П. Т.....го* — Лист адресований графу О.П. Толстому.

С. 37. *Рококо* (фр. *rococo*, від фр. *rocaille* — декоративна мушля, рокайль) — стиль в архітектурі та декоративному мистецтві (в основному в дизайні інтер'єрів), який виник у Франції в першій половині XVIII ст. і якому притаманні вишуканість, декоративність, орнаментальність. Загальну характеристику цього стилю див. у статті Гоголя «Про архітектуру нинішнього часу» (1834).

X. ПРО ЛІРИЗМ НАШИХ ПОЕТІВ

С. 38. *Лист до В.А. Ж.......го* — адресований до *Жуковського* Василя Андрійовича (1783—1852), російського поета, фундатора романтизму в російській поезії, перекладача і критика.

...Плетньову у «Современник»... — *Плетньов* Петро Олександрович (1791—1865), поет, критик, професор російської словесності, пізніше — ректор Петербурзького університету, видавець журналу «Современник» (1838—1846).

...до пастиря Церкви... — Йдеться про вірш О. Пушкіна «В часы забав иль праздной скуки...» (1830).

...ця таємнича втеча з міста... — Йдеться про вірш О. Пушкіна «Странник» (1835), уперше надрукований у т. 9 посмертного Зібрання творів Пушкіна в 1841 р. під назвою «Отрывок».

С. 40. *Єлисей* — один з біблійних пророків Древнього Ізраїлю.

Баторій — Стефан Баторій (1533—1586), польський король (з 1575) і Великий князь Литовський (1576—1586), взяв у облогу Псков (1581—1582), «навів жах і на нашого Грізного» (уривок з «Пригоди на Півночі» — лекції Гоголя 1832—1833 рр. у Патріотичному інституті).

...Повелительный Стефан... — Уривок з вірша М. Язикова «Тригорское» (1826).

С. 41. *І у єврейського народу чотириста пророків пророкували разом...* — Див. Третю книгу Царств (22: 6).

С. 42. *Что пел я россов ту царицу...* — Цитата з вірша Г. Державіна «Мой истукан» (1794).

Холодна старость дух, у лиры глас отъемлет... — Уривок з вірша Г. Державіна «Гимн лиро-эпический на прогнание французов из Отечества» (1812).

С. 43. *Тулумбас* — старовинний ударний музичний інструмент, подібний до барабана або литавр; у XVII—XVIII ст. застосовувався козаками Запорозької Січі як сигнальний інструмент.

С. 45. *Хоч у Наполеоновому стовпі винен, звісно, ти...* — Під час першої публікації вірша О. Пушкіна «Я памятник себе воздвиг нерукотворный...» (т. 9 посмертного Зібрання творів) у ньому були зроблені виправлення, зокрема «Александрийского столпа» на «Наполеонова столпа», що, ймовірно, належали В. Жуковському.

С. 46. *...щоб один був у силах здійснити цей знаменний переворот усього в державі...* — Йдеться про Петра І.

...так незвичайно, як почався дім Романових. — Перший російський цар з династії Романових, *Михайло Федорович* (1596—1645), був обраний на царство 1613 р. Серед інших, згадуваних Гоголем, претендентів на престол були князь Дмитро Михайлович Пожарський (1578—1642) і князь Дмитро Тимофійович Трубецькой (?—1625).

Останній і найнижчий підданий у державі... — Тут говориться про Івана Осиповича *Сусаніна*, селянина, який взимку 1613 р. врятував царя, завівши загін поляків у хащі.

С. 47. *...родичем цареві, від котрого недавній жах ходив по всій землі...* — Йдеться про Івана Грозного.

С. 48. *Ще недавно Міцкевич сказав про це на лекціях Парижу... — Міцкевич* Адам (1798—1855), видатний польський поет; у 1840—1842 рр. посідав кафедру слов'янських літератур у Коллеж де Франс у Парижі, де прочитав чотири курси лекцій з російської культури.

С. 49. *Факсиміле* (з лат. *fac simile* — зроби подібне) — відтворення будь-якого графічного оригіналу: рукопису, малюнка, гравюри, підпису та ін., що передає його точно, з усіма подробицями.

Небесами Клянусь: кто жизнию своей... — Слова з вірша О. Пушкіна «Герой» (1830).

Пригадай вірш «Пир на Неві»... — Йдеться про вірш О. Пушкіна «Пир Петра Первого» (1835). Наведена далі Гоголем цитата не точна.

XI. СПОРИ

С. 50. *З листа до Л**** — Особу адресата не встановлено.

XII. ХРИСТИЯНИН ЙДЕ ВПЕРЕД

С. 52. *Лист до Щ.....ва* — Ймовірно адресований до Степана Петровича *Шевирьова* (1806—1864), російського поета, критика, історика літератури, одного з найближчих друзів Гоголя.

С. 54. *Згадай Канта...* — *Кант* Іммануїл (1724—1804), німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії, помер у стані старечого слабоумства.

С. 55. *...як цар Соломон у свої останні дні.* — *Соломон*, третій єврейський цар, легендарний правитель об'єднаного Ізраїльського царства в 965—928 рр. до н. е., в старості був зваблений чужоземною наложницею до поклоніння ідолам її землі.

XIII. КАРАМЗІН

С. 55. *З листа до М.М. Я....ва* — Лист адресований М. Язикову.

... на дані йому п'ять талантів... — Гоголь згадує притчу Спасителя про таланти (Мт. 25: 14—21).

XIV. ПРО ТЕАТР, ПРО ОДНОСТОРОННІЙ ПОГЛЯД НА ТЕАТР І ВЗАГАЛІ ПРО ОДНОСТОРОННІСТЬ

С. 57. *Лист до гр. О.П. Т.....го* — адресований графу О.П. Толстому.

Димитрій Ростовський (в миру Туптало Данило Савич, 1651—1709) — письменник, церковний і культурний діяч, приєднаний до святих; писав п'єси духовного змісту для шкільного театру («Успенська драма», 1680-ті роки; «Різдвяна драма», 1702 та ін.).

С. 59. *...у лайкових штанях...* — Лайка — м'яка, тонка, гладенька шкіра, виготовлена зі шкур овець, кіз, собак; звичайно використовується для виготовлення рукавичок.

Реньяр Жан-Франсуа (1656—1709) — французький комедіограф.

С. 60. *Щепкін* Михайло Семенович (1788—1863) — визначний актор української та російської сцени.

Каратигін Василь Андрійович (1802—1853) — знаменитий російський трагік.

С. 61. *Вершок* — староруська міра довжини, 1 вершок = 4,44 см; дослівно означає верхню фалангу пальця руки.

С. 65. *Деїст* — послідовник деїзму (від лат. deus — бог), релігійно-філософського напряму, який визнає існування Бога і створення ним світу, заперечуючи більшість надприродних і містичних явищ, Божественне одкровення та релігійний догматизм.

С. 66. *...його величні вірші до пастиря Церкви...* — Йдеться про вірш О. Пушкіна «В часы забав иль праздной скуки...» (1830).

С. 68. *Тимпан* — старовинний ударний музичний інструмент, що нагадує невеликий плаский барабан; на ньому звичайно грали жінки під час вакханалій.

Кімвал, кімвали — старовинний ударний музичний інструмент, утворений двома порожніми металевими півкулями, що голосно дзвеніли при ударі одна об одну.

XV. ПРЕДМЕТИ ДЛЯ ЛІРИЧНОГО ПОЕТА В НИНІШНІЙ ЧАС

С. 68. *Два листи до М.М. Я.....а* — В основу статті покладено листи до М. Язикова від 2 і 26 грудня (н. ст.) 1844 р.

С. 70. *...накреслені на повітрі літери, що з'явилися на банкеті Валтасара...* — Йдеться про епізод з біблійної Книги пророка Даниїла (5: 1—8).

«Царські виходи» — Йдеться про видану П. Строєвим книгу «Выходы Государей Царей и Великих Князей, Михаила Феодоровича, Алексия Михайловича, Феодора Алексиевича, Всея Русии Самодержцев (с 1632 по 1682 год)» (М., 1844).

XVI. ПОРАДИ

С. 72. *Лист до Щ......ва* — Адресат листа, ймовірно, С. Шевирьов.

XVII. ПРОСВІТА

С. 73. *Лист до В.А. Ж........го* — адресований до В. Жуковського.

С. 75. *...одній — подібно до скромної Марії... другій же — подібно до турботливої хазяйки Марфи...* — Згадується євангельська оповідь про відвідини Спасителем дому Марії та Марфи (Лк. 10: 38—42).

С. 76. *Трисвічник* — три свічки, закріплені на свічнику, який архієрей тримає у правій руці, коли благословляє вірних під час служби; символізує Пресвяту Трійцю.

Двосвічник — дві невеликі свічки, закріплені на свічнику, який архієрей тримає у лівій руці, коли благословляє вірних під час служби; символізують дві природи в Ісусі Христі.

XVIII. ЧОТИРИ ЛИСТИ ДО РІЗНИХ ОСІБ З ПРИВОДУ «МЕРТВИХ ДУШ»

С. 76. Адресати листів невідомі.

Булгарін Тадей Венедиктович (1789—1859) — російський письменник, журналіст, видавець газети «Северная пчела».

Сеньковський Осип-Юліан Іванович (псевдонім Барон Брамбеус; 1800—1858) — російський журналіст, критик, сходознавець, видавець журналу «Библиотека для чтения».

Полевой Микола Олексійович (1796—1846) — російський письменник, драматург, літературний та театральний критик, журналіст, історик.

С. 86. *«Не оживе, поки не вмре»...* — Слова св. апостола Павла з 1 Послання до Коринтян (15: 36).

XIX. ПОТРІБНО ЛЮБИТИ РОСІЮ

С. 88. *З листа до гр. О.П. Т.....го* — Лист адресовано до графа О.П. Толстого.

XX. ПОТРІБНО ПРОЇЗДИТИСЬ ПО РОСІЇ

С. 89. *З листа до гр. О.П. Т.....го* — Лист адресований О.П. Толстому.

С. 90. *Ченці Ослябя й Пересвіт, з благословення самого настоятеля...* — Монахи Свято-Троїцької Сергієвої лаври Родіон Ослябя й Олександр Пересвіт з благословення преподобного Сергія Радонезького (бл. 1321—1392) брали участь у Куликовській битві (1380).

С. 95. *...щоб забезпечити хлібом теслю Гамбса... — Гамбс* Ернст (1805—1849), власник модного магазину меблів у Петербурзі; згадується у другому томі «Мертвих душ».

XXI. ЩО ТАКЕ ГУБЕРНАТОРША

С. 96. *Лист до О.О. С.......ї* — адресовано О. Смирновій.

*Попередниця ваша Ж*** ...* — Йдеться про Єлизавету Миколаївну *Жуковську* (1803—1856), дружину калузького губернатора М.В. Жуковського.

*...в К***...* — Тобто у місті Калузі; на посаду калузького губернатора був призначений чоловік О. Смирнової Микола Михайлович Смирнов (1807—1870).

*...княгиня ж О***...* — Йдеться про княгиню Аграфену Юріївну *Оболенську* (1789—1828), дружину князя А.П. Оболенського, який був губернатором у Калузі в 1825—1831 рр.

С. 102. *...point d'honneur...* — Питання честі (фр.).

XXII. РОСІЙСЬКИЙ ПОМІЩИК

С. 108. *Лист до Б.Н. Б.....го* — Адресат не встановлений.

...тому що немає влади, котра б не була від Бога. — Йдеться про слова св. апостола Павла з Послання до Римлян: «...бо немає влади, як не від Бога» (Рим. 13: 1).

С. 109. *...Богом велено людині трудом і потом здобувати собі хліб...* — Йдеться про вираз із Біблії: «У поті свойого лиця ти їстимеш хліб...» (Бут. 3: 19).

С. 110. *Христос недарма сказав: «Все це вам додасться».* — Йдеться про слова з Євангелія: «Шукайте ж найперш Царства Божого й правди Його, а все це вам додасться» (Мт. 6: 33); «Шукайте отож Його Царства, а це вам додасться!» (Лк. 12: 31).

XXIII. ІСТОРИЧНИЙ ЖИВОПИСЕЦЬ ІВАНОВ

С. 114. *Лист до гр. Матв. Ю. В...........го* — Лист адресований до графа Матвія Юрійовича *Вієльгорського* (1794—1866), відомого віолончеліста й музичного діяча.

Іванов Олександр Андрійович (1806—1858) — російський художник, автор творів на біблійні та антично-міфологічні сюжети; творець грандіозного полотна «Явлення Христа народу», для одного з персонажів якого, відомого під назвою «найближчий до Христа», позував Гоголь.

С. 116. *...вона більше картин Брюллова і Бруні...* — Йдеться про «Останній день Помпеї» (1827—1833) Карла Павловича Брюллова (1799—1852) та «Мідний змій» (1827—1833) Федора Антоновича Бруні (1799—1875).

«Оце Агнець, що на себе гріх світу бере!» — вислів із Євангелія від Іоанна (1:29).

С. 117. *...«З Назарета пророк не приходить».* — Контамінація слів апостола Нафанаїла: «Та хіба ж може бути з Назарету що добре?» (Ін. 1: 46); і фарисеїв: «...не прийде Пророк із Галілеї» (Ін. 7: 52).

XXIV. ЧИМ МОЖЕ БУТИ ДРУЖИНА ДЛЯ ЧОЛОВІКА В ПРОСТОМУ ДОМАШНЬОМУ ПОБУТІ, ЗА НИНІШНЬОГО СТАНУ РЕЧЕЙ У РОСІЇ

С. 123. Адресат не встановлений.

С. 125. *...comme il faut...* — Комільфо — дослівно: як слід, пристойно, у відповідності зі світськими правилами поведінки (фр.).

...мадам Сихлер. — Йдеться про сестер Сихлер, або Циклер (Sichler), кравчинь, власниць модних магазинів у Петербурзі та Москві.

С. 126. *...один мій приятель, котрого... знає вся Росія....* — Йдеться про В.А. Жуковського.

XXV. СІЛЬСЬКИЙ СУД І РОЗПРАВА

С. 126. *З листа до М.* — Адресат не встановлений.

XXVI. СТРАХИ І ЖАХИ РОСІЇ

С. 128. *Лист до графині ....ої* — Лист звернений до графині Луїзи Карлівни *Вієльгорської* (1791—1853), дружини графа Михайла Юрієвича Вієльгорського.

...sauve qui peut... — Рятуйся, хто може (фр.).

С. 129. *Згадайте Єгипетські тьми, які з такою силою передав цар Соломон...* — Йдеться про Книгу Премудрості Соломона (гл. 17), де розповідається про одне з покарань єгипетських — темряву, що була наслана на Єгипет через непокору фараона богові: «і сталася густа темрява по всій єгипетській землі три дні» (Вих. 10: 22). Віршований переклад цієї глави В.А. Жуковський назвав «Египетская тьма» (1846).

XXVII. ДО КОРОТКОЗОРОГО ПРИЯТЕЛЯ

С. 131. Адресат не встановлений.

XXVIII. ДО ПОСІДАЮЧОГО ВАЖЛИВЕ МІСЦЕ

С. 134. Лист адресовано до графа О.П. Толстого.

...розпитаєте і цициановців, і єрмоловців... — Йдеться про офіцерів, які воювали на Кавказі під командуванням генералів Павла Дмитровича Цицианова (1754—1806) і Олексія Петровича Єрмолова (1777—1861).

С. 140. *Совісний суд* — губернський суд у Росії в 1775—1862 рр., у віданні якого були цивільні та окремі карні (неповнолітніх, інших неосудних) справи, в яких суддя судив не тільки за законом, а й за совістю.

С. 141. *...не має національної цілизни...* — «Цілизна, чилізна — непахане місце» (записна книжка Гоголя 1841—1845 рр.); згідно з Тлумачним словником В.І. Даля, те саме, що «цілина», а також «моральна цілісність і непорочність».

С. 143. *...кілька пустунів могли збурити цілу державу.* — Йдеться про декабристів.

XXIX. ЧИЯ ДОЛЯ НА ЗЕМЛІ ВИЩА

С. 149. *З листа до У......го* — Адресат не встановлений.

«Багато осель у домі Мого Отця». — Євангеліє від Іоанна (14: 2).

XXX. НАПУТТЯ

С. 150. Адресат невідомий.

XXXI. У ЧОМУ Ж, НАРЕШТІ, СУТНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ ТА В ЧОМУ ЇЇ ОСОБЛИВІСТЬ

С. 154. *...захват від нашої нової перемоги змусив його накидати першу оду.* — Йдеться про твір М. Ломоносова «Ода блаженныя памяти Государыне Императрице Анне Иоанновне на победу над турками и татарами и на взятие Хотина 1739 года» (надрукована 1751).

Похапцем запозичив він у сусідів німців розмір і форму...— Йдеться про систему силабо-тонічного віршування, викладену М. Ломоносовим у «Письме о правилах российского стихотворства» (1739).

Божественный пророк Давид... — Уривок з оди М. Ломоносова «Ея Императорскому Величеству... Императрице Елисавете Петровне на пресветлый и торжественный праздник рождения Ея Величества... декабря 18 дня 1757 года».

С. 155. *...одного Петрова...* — Йдеться про поета й перекладача *Петрова* Василя Петровича (1736—1799).

С. 157. *Встает в упор ее волнам...* — Цитата з оди Г. Державіна «На возвращение графа Зубова из Персии» (1797).

И смерть как гостью ожидает... — Наведено цитату з вірша Г. Державіна «Аристиппова баня».

С. 158. *Дмитрієв* Іван Іванович (1760—1837) — російський поет; листувався з Гоголем.

Хемніцер Іван Іванович (1745—1784) — російський поет-байкар.

Богданович Іполит Федорович (1743—1803) — російський поет.

Капніст Василь Васильович (1758—1823) — російський політичний діяч, поет, драматург. Капністи були близько знайомі з родиною Гоголів.

С. 159. *...в герої його балади Вадимі...* — Вадим — дійова особа одноименної балади В. Жуковського.

Уланд Людвиг (1787—1862) — німецький поет і драматург, цілу низку балад якого переклав В. Жуковський.

С. 160. *Под надзирание ты предан...* — Цитата з вірша Г. Державіна «Победителю» (1785).

«Звіт про *сонце»* — вірш В. Жуковського «Летний вечер» (1818).

«Звіт про місяць» — послання В. Жуковського «Государыне Императрице Марии Федоровне. Первый отчет о луне, в июне 1819 года», а також «Подробный отчет о луне, представленный Ее Императорскому Величеству Государыне Императрице Марии Федоровне 1820, июня 18, в Павловске».

Його «Слов'янка» з краєвидами Павловська... — Йдеться про елегію В. Жуковського «Славянка» (1815). Слов'янка — річка у Павловську, неподалік від Петербурга, де знаходилась літня резиденція царя.

С. 161. *«Ундина»* — твір «Ундина, старинная повесть, рассказанная на немецком языке в прозе бароном Ф. Ламотт Фуке, на русском в стихах В. Жуковским» (СПб., 1837).

Батюшков Костянтин Миколайович (1787—1855) — російський поет.

...«стихов и мыслей сладострастье». — Гоголь помилково приписує К. Батюшкову слова з послання О. Пушкіна «Жуковскому» (1818): «Блажен, кто знает сладострастье Высоких мыслей и стихов!»

С. 162. *Парні* Еварист-Дезіре де Форж (1753—1814) — граф, французький поет, член Французької академії.

Далекий, вожделенный брег!.. — З вірша О. Пушкіна «Монастырь на Казбеке» (1829).

С. 164. *Протей* (грец. Πρωτεύς) — син Океана (варіант: Посейдона) і Фетіди, морське божество, яке мало здатність віщування і дар перетворюватись у різних тварин і речі. У переносному значенні — гнучка, багатогранна, здатна до швидких і несподіваних змін людина.

Не для житейского волненья... — Слова з вірша О. Пушкіна «Поэт и толпа» (1828).

Ніби сяючі зуби красуні, котрі уподібнює цар Соломон до овець-юнок... — Біблійний вираз із Соломонової «Пісні над піснями»: «Твої зубки немов та отара овець пообстриганих, що з купелю вийшли...» (4: 2).

С. 165. *Герой іспанський Дон-Жуан... дав йому раптом ідею зосередити все діло у невеликій власній драматичній картині...* — Йдеться про «маленьку трагедію» О. Пушкіна «Каменный гость» (1830).

Фауст Гете навів його раптом на ідею втиснути у дві-три сторіночки головну думку германського поета... — Йдеться про «Сцену из Фауста» (1825) О. Пушкіна.

...терцини Данта навіяли йому думку... — Йдеться про вірш О. Пушкіна «В начале жизни помню школу я...» (1830). *Данте Аліг'єрі* (1265—1321) — видатний поет часів італійського Відродження, письменник і політик, «батько італійської літератури», автор поеми «Божественна комедія». *Терцина* (іт. *terzina*, від *terza rima* — третя рима) — строфа з трьох рядків п'ятистопного ямба, в якій середній рядок римується з крайнім — першим і третім — у наступній строфі (**аба бвб вгв гдг** і т. д.), завершуючись окремим рядком, римованим з другим рядком попередньої строфи; вперше застосована в «Божественній комедії» Данте; широко вживається в українській поезії.

С. 166. *«Рукопис села Горюхіна»* — тобто пушкінська «История села Горюхина» (1830).

«Царський арап» — незавершений роман О. Пушкіна, який після смерті автора отримав назву «Арап Петра Великого» (1827).

...у виданому вже по смерті його вірші... — Йдеться про вірш О. Пушкіна «Странник» (1835).

С. 167. *Дельвіг* Антон Антонович (1798—1831) — барон, російський поет, видавець альманаху «Северные цветы» (1825—1830) та «Литературной газеты» (1830), друг і однокласник О. Пушкіна.

Сибарит (від назви давньогр. колонії Сібарис, відомої багатством і розкошами) — розбещена розкошами і задоволеннями людина.

Козлов Іван Іванович (1779—1840) — російський поет, перекладач, творчості якого Гоголь присвятив статтю «Про поеми Козлова» (1831—1833, надрукована після смерті).

Баратинський (Боратинський) Євген Абрамович (1800—1844) — один з найвизначніших російських поетів першої половини XIX ст., друг О. Пушкіна.

Варто назвати обох Туманських... — Йдеться про російських поетів Василя Івановича Туманського (1800—1860) та його двоюрідного брата Федора Антоновича Туманського (1801—1853).

Крилов Олександр Абрамович (1798—1829) — російський поет.

Гнєдич Микола Іванович (1784—1833) — російський поет, знаменитий перекладач поеми Гомера «Іліада» (1829).

Глинка Федір Миколайович (1786—1880) — російський поет, публіцист, прозаїк, автор «Опыта священной поэзии» (1826) та «Духовных стихотворений» (1839).

Давидов Денис Васильович (1784—1839) — російський поет, генерал-лейтенант, партизан, герой Вітчизняної війни 1812 р.

Веневітінов Дмитро Володимирович (1805—1827) — російський поет-романтик, перекладач, прозаїк і філософ.

Хомяков Олексій Степанович (1804—1860) — російський поет, публіцист, богослов, філософ, один з фундаторів слов'янофільства.

С. 168. *Покровы прочь! Перед челом...* — Цитата з вірша М. Язикова «Тригорское» (1826).

...гра в швайку... — Швайка — старовинна народна гра, учасники якої кидають великий товстий цвях (швайку) у кільце, що лежить на землі.

Тяжкий гвоздь стойком и плотно... — Цитата з вірша М. Язикова «К А.Н. Вульфу» (1828).

Коли з'явилися його вірші окремою книгою... — Йдеться про збірку «Стихотворения Н. Языкова» (1833).

...вірш Язикова до Давидова, надрукований у журналі. — Йдеться про послання «Д.В. Давыдову», вперше надруковане у журналі «Московский наблюдатель» (1835. — Кн. 2).

...сам про себе сказав у посланні до Овідія... — Мова йде про вірш О. Пушкіна «К Овидию» (1821).

С. 169. *Чу! труба продребезжала!* — Рядок зі згаданого вище послання М. Язикова «Д.В. Давыдову».

На благородное служенье... — Ймовірно, Гоголь з пам'яті цитує вірш М. Язикова «Дерпт» (1825). У Язикова: «И благородное стремленье На поле славы и наук».

В них лунали нудьгування серед німецьких міст... — М.М. Язиков у 1838—1843 рр. лікувався за кордоном, переважно в Німеччині та Австрії.

С. 170. *Когда тебе на подвиг все готово...* — З вірша М. Язикова «Поэту» (1831).

С. 171. *Вяземський* Петро Андрійович (1792—1878) — князь, російський поет і літературний критик, близький знайомий О. Пушкіна і М. Гоголя.

...строкатий фараон усього разом. — Фараон — азартна гра в карти.

В його книзі «Біографія Фонвізіна»... — Йдеться про твір «Фон-Визин. Сочинение князя Петра Вяземского» (СПб., 1848), уривки з якого друкувалися в газетах і журналах. Гоголь познайомився з ним за рукописом, надісланим автором М. Язикову (див. лист М. Гоголя до князя П. Вяземського від липня—вересня 1842 р.).

С. 172. *Душа прямится, крепнет воля...* — З вірша М. Язикова «К Вульфу, Тютчеву и Шепелеву» (1826).

Крилов Іван Андрійович (1769—1844) — російський поет, байкар, перекладач, письменник.

... як стоокий Аргус... — У давньогрецькій міфології невсипущий сторож Аргус (Аргос) — велетень, все тіло якого було вкрите сотнями очей. За міфом, був убитий Гермесом, після чого Гера прикрасила очима Аргуса хвіст павича.

С. 173. *Ізмайлов* Олександр Юхимович (1779—1831) — поет і прозаїк, видавець журналу «Благонамеренный».

«Це осел Крилова!» — Йдеться про байку І. Крилова «Осел» (1830).

Третейський суд — інститут саморегулювання громадянського суспільства, який вирішує спори на підставі взаємної згоди зацікавлених сторін, найчастіше третьою особою (особами), якій вони довіряють.

...знаменитий спір гармат з вітрилами... — Йдеться про байку І. Крилова «Пушки и паруса» (1827).

С. 174. *«Дві бритви»* — байка І. Крилова «Бритва» (1828).

«Хор півчих» — Йдеться про байку І. Крилова «Музыканты» (1808).

...в байці «Стоячий ставок»... — Байка І. Крилова називається «Пруд и река» (1814).

Властитель хочет ли народы удержать? — Гоголь помилково приписав І. Крилову аполог І.І. Дмитрієва «Узда и конь» (1826), неточно процитувавши: «Властитель! хочешь ли спокойно обладать?»

Но сколь и тот почтен, кто, в низости сокрытый... — Уривок з байки І. Крилова «Орел и пчела» (1811).

С. 175. *Долгорукий* (Долгоруков) Іван Михайлович (1764—1823) — князь, російський поет, драматург, мемуарист.

Кантемір Антіох Дмитрович (1708—1844) — знаменитий російський поет-сатирик, видатний дипломат, діяч раннього російського Просвітництва.

С. 176. *Горчаков* Дмитро Петрович (1758—1824) — князь, російський поет і драматург.

...сатиру на літераторів Воєйкова — «Дім для божевільних»... — Йдеться про «Дом сумасшедших» — заборонений цензурою і відомий у списках сатиричний твір поета і критика Олександра Федоровича Воєйкова (1778—1838).

Дмитрієв Михайло Олександрович (1796—1866) — російський поет, критик, мемуарист, знайомий Гоголя.

Ювенал — Децим Юній Ювенал (бл. 60 — бл. 132) — римський поет-сатирик.

Озеров Владислав Олександрович (1769—1816) — популярний російський драматург і поет XIX ст.

Княжнін Яків Борисович (1740—1791) — відомий російський письменник і драматург, представник російського класицизму.

Шаховськой Олександр Олександрович (1777—1846) — князь, російський драматург і театральний діяч.

Хмельницький Микола Іванович (1789—1845) — російський драматург.

Загоскін Михайло Миколайович (1789—1852) — російський письменник, автор історичних романів.

Писарев Олександр Іванович (1803—1828) — російський драматург, автор водевілів, театральний критик.

С. 179. *Аристофан* (бл. 450 — бл. 385 до н. е.) — великий давньогрецький поет, «батько комедії», уславлений гострою політичною сатирою. У комедії «Хмари» (423) висміяв грецького філософа Сократа (бл. 470—399 р. до н. е.).

С. 184. *...один з них, який видав свої записки...* — Йдеться про французького мандрівника і літератора, маркіза Астольфа-Луї-Леонора де Кюстіна (1790—1857), котрий здобув світову славу виданням своїх записок про Росію, яку відвідав 1839 р. Його книжка «Росія у 1839 році» в Росії була заборонена.

XXXII. СВІТЛЕ ВОСКРЕСІННЯ

С. 187. Глава написана спеціально для книги.

Коментар П. Михеда

МИСТЕЦТВО Є ПРИМИРЕННЯ З ЖИТТЯМ

Лист має приписку, в якій Гоголь пише: «Якщо лист цей видасться не без достоїнства, то прибережи його. Його можна буде у другому виданні “Листування” поставити на початку книги замість “Заповіту”, який винеться, а заголовок дати йому “Мистецтво є примирення з життям”». Лист є своєрідним маніфестом естетики пізнього Гоголя, він примикає своїм змістом і стилістикою до «Вибраних місць».

Українською перекладено вперше.

С. 197. *Шепелівський палац* — один з палаців у Петербурзі, де жив В.А. Жуковський.

С. 201. *Орфей* — герой давньогрецької міфології, уславлений співець і поет.

С. 202. *Рейтерни* — родина художника Євграфа Романовича *Рейтерна* (1794—1865), тестя В.А. Жуковського.

Коментар П. Михеда

<АВТОРСЬКА СПОВІДЬ>

В «Авторській сповіді» Гоголь мав на меті відреагувати на критику «Вибраних місць із листування з друзями», книгу, на яку, за його словами, «всі розсердились» (XIII, 326). Твір не був надрукований за життя письменника. Назву йому дав С. Шевирьов, який був редактором книги «Сочинения Н.В. Гоголя, найденные после его смерти» (М., 1855), де вперше і була надрукована «Авторська сповідь». С. Шевирьов використав визначення самого Гоголя в тексті твору («повість мого авторства») та у листі до П. Плетньова від 10 червня 1847 р., в якому Гоголь, торкаючись задуму, писав: «...я готую тепер невелику книжечку, в якій хочу, наскільки можливо ясніше, зобразити *повість мого письменництва,* тобто у вигляді відповіді на невідомо чому утверджену думку, що я погребував мистецтвом, сприйняв його низьким, непотрібним і таке інше. В ньому скажу, чим я вважаю мистецтво, що я хотів зробити з даним мені на долю мистецтвом, чи розвивав я, справді, самого себе із даних мені матеріалів, чи хитрив і хотів переломити свій напрям, — ясно, наскільки можливо, ясно, щоб і не літератор міг бачити, чи я винуватий в недіяльності, чи Той, Хто володіє всім і супроти Кого йти важко людині... книжечка може виходом своїм скерувати увагу на перечитування "Листування з друзями" у виправленому і поповненому виданні». Ще тривали гарячі дискусії з приводу останньої книги, а Гоголь засів за нову «книжечку», яка була розпочата в кінці травня 1847 р., а завершена через два місяці.

Саме в цьому творі Гоголь почасти реалізував ідею Прощального Слова, заявленого в «Заповіті» як «Прощальна повість» (див. «Вибрані місця»), але головним було — відстояти багатостраждальну книгу. З погляду Гоголя, причина провалу книги, її ніщивної критики в тому, що автору не повірили, пряме слово письменника не мало тієї необхідної сили авторитетності й переконливості, яка мала б забезпечити довіру до висказаних суджень. Гоголь відчував, що йому бракувало особливої біографії поета-пророка, який має виняткове право на віще слово. «Авторська сповідь» і закликана витворити легенду чи міф письменницької долі Гоголя. Щодо «сюжету» оповіді, то С. Гончаров справедливо зауважує: «Повість авторства розкриває духовну біографію як історію "*внутрішнього будування*", як шлях до Христа» (*Гончаров С.А.* Творчество Гоголя в религиозно-мистическом контексте. — СПб., 1997. — С. 265). Це і дає право на пророцтво.

Гоголь своє життя ставить у залежність від вищих сил, а власну творчу біографію — від волі Божої: «Навіщо сталося чимало таких обставин, котрих я не кликав? Навіщо мені призначено було не інакше набути пізнання душі людини, як здійснивши суворий аналіз власної душі? Навіщо бажанням зобразити російську людину я запалився не раніше, як дізнавшись краще загальні закони дій людських, а дізнався їх не раніше, як прийшов до Того, Хто один знавець і дій людських, і всіх найменших наших душевних таємниць?» Гоголь зовсім не намагається виправдовуватись за попередню книгу, як це вважають коментатори академічного видання творів: «Намагаючись самовиправдатись і

згладити важке враження, яке справили “Вибрані місця”, Гоголь, однак, не зміг відмовитись від основних положень своєї книги» (VIII, 803). Гоголь і не намагався виправдовуватись, а тим більше відмовлятись від своїх ідей. Він, навпаки, акцентує пафос сповідальності, закликаний посилити слово «Вибраних місць». Це дає підстави розглядати «Авторську сповідь» як книгу, органічно пов'язану з «Вибраними місцями». Гоголь надавав надзвичайної ваги сповідальному слову, вважаючи сповідь чи не головним об'єктом мистецтва: «Стан душі страдника є вже святиня, і все, що тільки виходить звідти, дорогоцінне, і поезія, що вийшла з такого лона, вище всіх поезій» (XIII, 263). Гоголь повторював: «Поезія є чиста сповідь душі, а не породження мистецтва чи бажання людського; поезія є правда душі, а тому всім рівно може бути доступною». Він вважав, що його час актуалізував сповідь: «Приходить час, коли жага сповіді душевної стає сильнішою і сильнішою» (VIII, 429).

Разом з тим жанр свого твору письменник визначає як повість. У статті «Навчальна книга словесності для руського юнацтва» Гоголь так пояснює зміст жанру: «Повість вибирає своїм предметом випадки, які дійсно трапились чи могли трапитись з будь-якою людиною — випадок чимось примітний у психологічному сенсі, іноді зовсім без бажання сказати повчання, а лише зупинити увагу мислячої або спостережливої людини» (VIII, 489). Звертають на себе увагу дві речі: Гоголь наголошує на реальності описуваного, а друге — зображуване має виразно психологічний зміст, що надає достовірності оповіді. Обидві ці риси втілені в «Авторській сповіді».

Цей твір Гоголя — не сповідь в традиційному християнському сенсі, а «повість авторства», чи «повість письменництва». І в цьому смислі це художній твір, який є одночасно прощальним словом (чи прощальною повістю) і авторською легендою чи міфом його життя, закликаним переконати читачів у правдивості комплексу ідей, що були викладені у «Вибраних місцях», і найголовніше — витворити апостольський образ письменника-пророка.

Українською перекладено вперше.

У перекладі, як і в оригіналі, у кутові дужки взято недописані автором слова.

С. 206. *...великої істини слів апостола Павла, котрий сказав, що вся людина єсть олжа.* — Гоголь наводить слова святого апостола Павла з Послання до Римлян (3: 4).

С. 221. *Под небом Африки моей...* — Рядки з «Євгенія Онєгіна» Пушкіна (Глава перша, строфа L).

...я сів уже на корабель... — Йдеться про першу подорож Гоголя за кордон наприкінці липня 1829 р.

С. 222. *Двічі я повертався потім до Росії...* — Тобто у вересні 1839 р. і в жовтні 1841 р.

С. 227. *Відома французька письменниця...* — Йдеться про Жорж Санд (справжнє ім'я Аврора Дюдеван; 1804—1876), популярну французьку письменницю, до творчості якої, за свідченням О. Смирнової, Гоголь ставився негативно (див.: *Смирнова-Россет А.О.* Воспоминания. Письма. — С. 69).

С. 228. *...хто дав собі наймення Луганського козака...* — Псевдонім Володимира Івановича *Даля* (1801—1872), російського письменника і лексикографа.

Коментар П. Михеда і Т. Михед

РОЗМИСЛИ ПРО БОЖЕСТВЕННУ ЛІТУРГІЮ

Перше документоване свідчення роздумів Гоголя про значення і роль літургії в духовному житті людини належить до початку 1840-х років. У листі до матері від 1 жовтня 1842 р. він писав: «Якщо ви відчуєте, що слово ваше знайшло доступ до серця душі страдницької, тоді йдіть з ним прямо в церкву і вислухайте Божественну Літургію. Немов прохолодний ліс серед знесилюючих степів, тоді прийме його молитва під покров свій. І той, хто зумів все в житті перетерпіти за нас, той озброїть твердістю і силою його душу, об яку розлетяться земні нещастя». Правда, інтерес до Божественної літургії виявився у Гоголя ще в роки навчання в Гімназії вищих наук (див.: *Виноградов И.А.* Гоголь — художник и мыслитель: христианские основы миросозерцания. — М., 2000. — С. 376—382). В.І. Любич-Романович згадує, як Гоголь ставився до церковної служби: «... молитви слухав уважно, іноді навіть повторював їх наспівуючи, ніби служив сам собі окрему літургію» (Гоголь в Нежинском лицее: Из воспоминаний В.И. Любич-Романовича // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб., 1881. — С. 554).

Можна з певністю сказати, що літургіка потрапляє в поле зору Гоголя у зв'язку з актуалізацією наприкінці 1830 — на початку 1840-х років його апостольських устремлінь і пошуків засобів впливу на людину з метою її навернення до християнських цінностей. Він починає жваво цікавитись християнською літературою (в тому числі й західноєвропейською християнською думкою): Гоголь студіює святоотецьку спадщину, зокрема Іоанна Золотоустого, Василя Великого, Єфрема Сірина, Григорія Ниського, Іоанна Дамаського, Кирила Александрійського та ін. (див.: *Воропаєв В.А.* Гоголь над страницами духовных книг: Науч.-поп. очерки. — М., 2002. — С. 142—152).

Серед рукописів, що залишились після смерті, були і виписки із книг церковних і творів отців церкви, зроблені рукою самого Гоголя (див.: *Паламарчук П.Г.* Список уцелевших от сожжения рукописей Гоголя // Гоголь и современность. — М., 1984. — С. 484—491). Частина цих виписок була надрукована М.І. Петровим (див.: *Петров Н.И.* Новые материалы для изучения религиозно-нравственных воззрений Н.В. Гоголя // Труды Киевской духовной академии. — 1902. — № 6. — С. 270—317). У найбільш повному обсязі вони надруковані у виданні: *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 9 т. — М., 1994. — Т. 9. — С. 467—559. Ці виписки дають уявлення про Гоголеве знайомство з богословською літературою.

До цих пір залишається не проясненою мотивація створення Гоголем тексту «Розмисли про Божественну Літургію». Внутрішня творча потреба звернення до цієї теми прихована. «Розмисли...» стоять осібно в творчій спадщині письменника. Останнім часом дослідники роблять спроби віднайти зв'язки з попередньою його творчістю (див.: *Шульц С.* Гоголь: от драматургии к «Размышлениям о Божественной Литургии» (аспект исторической поэтики) // Гоголеведческие студии. — Вып. 4. — Нежин, 1999. — С. 86—118). Ймовірне пояснення самого Гоголя, що найчастіше наводиться дослідниками як мотивація і виглядає з першого погляду досить переконливо, далеке від повноти і, як це часто буває у Гоголя, є радше прикриттям істинного смислу: «Мета цієї книги — показати, в якій повноті й внутрішньому глибокому зв'язку здійснюється наша Літургія, юнакам та людям що ще починають, ще мало ознайомленим з її значенням».

Гоголь дійсно переймався питаннями поширення знань у середовищі юнацтва і молоді. Тут не можна не згадати «Навчальної книги словесності для руського юнацтва», задум якої дослідники відносять до початку 30-х років XIX ст. В «Авторській сповіді» він зізнався, що «...півжиття думав сам про те, як би написати істинно корисну книжку для простого народу, і зупинився, відчувши, що треба бути дуже мудрим для того, аби знати, що насамперед потрібно подати народові. А поки немає таких розумних книжок, мені здавалося, що слово усне пастирів церкви корисніше й потрібніше для мужика за все те, що може сказати йому наш брат письменник. Скільки я себе пам'ятаю, я завжди стояв за просвіту народну...»

Обидва ці факти дають підстави думати про власне просвітницьку мету. Проте твердження, що цим і обмежується задум «Розмислів про Божественну Літургію», виглядає дещо легковажним з огляду на те, яку велику увагу приділяв письменник цьому тексту навіть в останній період життя.

Робота над «Розмислами про Божественну Літургію» інтенсивно велась у 1845 р. Гоголь студіює літургії святих Василія Великого та Іоанна Золотоустого. На початку року, перебуваючи у Парижі, бере консультації в еллініста Ф.М. Бєляєва. М. Тихонравов зазначає в коментарях, що «в Парижі був переписаний для Гоголя і третій чин літургії: Божественна Літургія із чиноположень Апостольських, перекладена із древніх Святих Отців свідченнями затверджена» (*Гоголь Н.В.* Сочинения. — 10-е изд. — М., 1889. — Т. 4. — С. 592). Гоголь використовував під час роботи над текстом «Розмислів...» праці І. Дмитрієвського і В. Нардова (див.: *Дмитриевский И.* Историческое, догматическое и таинственное изъяснение на Литургию. — М., 1823; *Нардов В.* Беседы на Божественную Литургию. — 2-е изд. — М., 1844).

Гоголь не припиняв роботи над «Розмислами...» до останніх днів свого життя, про що згадує О. Тарасенков — лікар, котрий був біля вмираючого. Митець придумав навіть особливий формат книги — «...маленький, в осьмушку», який дуже любив. Він хотів зробити цей твір народним, пустити у продаж за низькою ціною і без зазначення свого авторства, лише заради «навчання і користі для всіх станів». О. Тарасенков наводить слова, ймовірно графа О. Толстого, якому Гоголь читав рукопис, в домі якого мешкав у останні дні й

помер: «Цей твір Гоголя не можна порівнювати ні з яким іншим твором такого роду; за силою слова він перевищує всі подібні твори, написані різними мовами» (*Тарасенков А.Т.* Последние дни жизни Н.В. Гоголя // Пантелеймон Кулиш. Николай Васильевич Гоголь: Опыт биографии. Приложения. — М., 2003. — С. 176).

Праця над «Розмислами...» (біля десяти років) йшла паралельно з роботою над «Вибраними місцями», а пізніше і другим томом «Мертвих душ». Гоголь постійно вносив усе нові й нові правки та доповнення. «Розмисли...» слугували своєрідним духовно-естетичним камертоном і орієнтиром для названих творів. Їх об'єднувала Гоголева віра у християнські цінності. Слово церковне живило матерію його художніх творів.

Дослідники зазначають точність письменника у відтворенні ритуального порядку літургії та її змісту. При цьому слід зауважити, що його пояснення адресуються сучасникам, які шукають духовної опори у вірі. Гоголь нагадує про земний шлях людини, яка повинна готуватись «до діла і подвигу».

Письменник не просто переказує весь хід літургійного дійства, його специфічний «сюжет», але одночасно й оспівує його, бо, з погляду Гоголя, саме літургія здатна вирішити ті проблеми, які не під силу вирішити мистецтву слова. О. Анненкова пише про зв'язок слова «Розмислів...» з літературним словом Гоголя: «Робота над Літургією — спроба подолати як немічність, безсилля, так і франтуватість, спокусу літературного слова; а разом з тим — це і спроба саме письменницьким словом пояснити чин Божественної Літургії, доповнюючи тим самим численні й достатньо глибокі власне богословські тлумачення» (*Анненкова Е.И.* «Размышления о Божественной Литургии» в контексте позднего творчества Н.В. Гоголя // Гоголевский сборник. — СПб., 1994. — С. 131).

Літургія — умовне символічне зображення духовного світу, відображення вічного, статичного у тимчасовому і прийдешньому. Вона утримує події священної історії, а її дійство відтворює головний сюжет Преображення і приходу Царства Небесного.

Сюжет літургії передає таємничість єднання людини з Богом. Кожний епізод символізує цей шлях. Поява архієрея і віруючих у церкві є образом Першого пришестя, що породжує бажання віри і надію на відмову від гріховного життя. Сходження архієрея на олтар символічно виражає Вознесіння Христове. Літургія оголошених передає рух вірних до любові Божої, оповідаючи про боротьбу з гріхом і позбавлення від нього. А сходження архієрея з кафедри після читання Євангелія є образом Другого пришестя, коли і «проповідана буде... Євангелія Царства по цілому світові, на свідоцтво народам усім. І тоді прийде кінець» (Мт. 24: 14). Служителі наказують оголошеним вийти, як в належний час ангели розділять вірних і невірних, праведників і грішних. Оголошені полишають храм подібно до того, як із душ виходять всі пристрасті. Ті, хто залишаються в храмі, вступають у Царство Небесне. Цей Великий вхід є початком Великого Спасіння. І всі подальші дії (поцілунки усіх присутніх, спів Символу і трикратний виголос «Свят, свят, свят», читання молитви Господньої і «Єдин Свят, Єдин Господь») передають різні аспекти обоження буття в майбутньому.

Вся динаміка літургії спрямована на рух до обоження. Причастя завершує цей процес, відображаючи мить повного єднання з Богом. Церква — майбутнє Царство, символізує образ Бога і всесвіту, їх прийдешнє єднання. І кожна людська душа — мала церква, і вона теж здійснює своє єднання з Богом. Літургія передає рух космосу і людини до Царства Божого, це рух до обоження, що є основною характеристикою існування космосу і людей, які пережили Преображення, що і складає мету і призначення кожної людини. Відбувається це не само собою, а з волі Бога, його Дарів. І тут визначальною є роль Христа, який поєднав людську природу і божественну.

У «Світлому Воскресінні» — останньому розділі «Вибраних місць» — Гоголь передає ту емоційну атмосферу, яка повинна запанувати великої миті.

Оповідаючи хід літургії, Гоголь звертає увагу на реакцію її учасників. Письменник є своєрідним режисером усього дійства, а текст книги — це конспект великого сценарію Преображення. Кожен, хто бере участь у літургії, є «і тим, хто слухає, і тим, хто творить».

Те, що було не під силу слову художньому, мало бути втіленим у літургійному дійстві. Перед очима — нагадування про «великий подвиг любові», виразно явлений церковним дійством і духовним словом, його величчю і могутністю. Це дійство переключає людське існування в інший вимір, що існує поза земними клопотами, і наближує людину до вищої досконалості, прихиляючи її до Христа, до «великого подвигу любові». Літургія була іншою формою досягнення головної мети Гоголевого апостольства — воскресіння «мертвих душ», витворювала особливу містичну атмосферу, за якої людина розчиняється в божественній любові й переживає Преображення. Саме це пояснює і причину звернення до «Розмислів про Божественну Літургію», і тривалу роботу над цим твором, світло якої осяяло всю пізню творчість письменника.

Ймовірно, що заголовок твору належить С. Шевирьову (див.: *Манн Ю.* Творчество Гоголя: смысл и форма. — СПб., 2007. — С. 718).

До історії публікації твору причетні українські діячі культури. Осип Бодянський і Пантелеймон Куліш. Перший у 1856 р. підготував і відправив у Петербурзьку духовну цензуру рукопис книги, але цензурний комітет не дозволив публікацію. Митрополит Московський Філарет мав наміри сам виправити текст, та справа до цього не дійшла. Лише коли обер-прокурором Святійшого Синоду став граф Олександр Толстой, книга в понівеченому цензурою вигляді була надрукована 1857 р. Її першим видавцем був Пантелеймон Куліш.

Українські переклади і видання

Роздумування про Божественну Літургію / Пер. і дод. опрац. о. д-ра М. Комара. — Львів: Монастир Свято-Іванівської лаври; Свічадо, 2003.

С. 239. *Літургія* (гр. Λειτουργία — служіння, спільна справа) — найголовніше християнське богослужіння у православних, католиків та в деяких інших церквах, в котрому звершується таїнство причастя.

...патріарха Германа... — Герман, патріарх Константинопольський (VII ст. — 740), шанується як святитель; противник іконоборства у часи гонінь на ікони.

Єремія — ймовірно, *Єремія II*, патріарх Константинопольський (XVI ст.). Його «Відповідь лютеранам», один з розділів якої називається «Про вживання Таїнств», Гоголь міг прочитати у журналі «Христианское чтение» (1842).

...Ніколая Кавасили... — Ніколай Кавасила Хамаєт (1322—1397), православний богослов та літургіст, учений-енциклопедист, філософ-містик, автор «Пояснення Божественної Літургії» та інших творів.

...Сімеона Солунського... — Сімеон, архієпископ Солунський (? — бл. 1429), візантійський богослов, церковний діяч, автор творів про православне богослужіння, головний серед яких «Діалоги про віру, священнодійства та таїнства церковні».

...у Старій та Новій Скрижалі... — Йдеться про видання «Нова скрижаль, або Пояснення церкви, літургії та всіх служб і начиння церковного» (1803) архієпископа Веніаміна (Румовського-Краснопевкова) (1738— 1811).

...Дмитрієва... — Помилково написане прізвище. Йшлося про відомий твір Івана Івановича *Дмитревського* (Дмитрієвського) (1754—1867) «Історичне, догматичне і таємниче пояснення літургії» (1803).

С. 240. *Проскомідія* (гр. Προσκομιδή — принесення, приноси, від Προσκομίζω — приносити) — перша частина літургії візантійського обряду, яку служать священик і диякон при зачинених Царських вратах і без участі вірних. Її мета — приготувати за допомогою особливих священнодійств принесені хліб і вино до їх переміни під час літургії на Тіло і Кров Христову; при цьому поминають усіх членів Церкви, як живих, так і спочилих.

С. 241. *Підризник* — довгий до п'ят богослужбовий одяг священика та архієрея з вузькими рукавами, білого або жовтого кольору, звичайно з шовку, який вони вдягають під час літургії.

Орар (гр. ὀράριον) — довга вузька стрічка, якою диякон перепоясує себе через ліве плече, попід праву руку, щоб один кінець спадав ззаду, а другий — спереду.

...Золотоустого... — Йдеться про *Іоанна Золотоустого* (бл. 347—14 верес. 407), архієпископа Константинопольського, богослова; шанується як один з трьох Вселенських святителів і вчителів разом зі святителями Василієм Великим та Григорієм Богословом.

Поручі, нарукавники (гр. ἐπιμανίκια) — широкі смуги з цупкої тканини із зображенням хреста посередині; у православній церкві частина богослужбового вбрання духовенства, призначена для стягування рукавів стихаря у дияконів і підризника у священиків та єпископів.

Стихар (гр. Στιχοζ — стих, рядок, пряма лінія) — богослужбовий одяг, прямий, довгий, з широкими рукавами, звичайно світлого кольору.

Єпитрахиль (гр. Επιτραχηλιον — те, що навколо шиї) — частина богослужбового одягу православного священика та архієрея — довга стрічка, яка оповиває шию, а обома кінцями спадає на груди.

Аарон — старший брат пророка Мойсея, який разом з ним очолив вихід єврейського народу з Єгипту, перший єврейський первосвященик. Тут йдеться

про ритуал миропомазання Аарона Мойсеєм, посвяти його у первосвященики (див.: «І вилив з оливи помазання на Ааронову голову, та й помазав його, щоб його посвятити». — Лев. 8: 12).

С. 242. *Фелонь* (гр. Φαιλόνιο) — верхній довгий і широкий богослужбовий одяг православного священика без рукавів, який покриває все облачення. Символізує багряницю, в яку одягли Христа воїни на суді перед Пілатом.

Просфора, проскура (гр. προσφορά — принесений хліб, приношення) — богослужбовий, літургійний хлібець, виготовлений з квасного тіста, що складається з пшеничної муки, води з домішкою дріжджів та солі. Має дві частини — верхню і спідню, що символізують дві природи Христа — божественну і людську. На верхній — зображення хреста з написом «ІС-ХС НИ-КА» («ІС ХС NIKA»), що означає Ісус Христос — Переможець.

С. 243. *Агнець* — верхня частина просфори, вирізуючи яку священик промовляє слова пророка Ісайї: «Немов ягня на заколення ведемо Його. І як агнець непорочний перед тим, що стриже Його, безголосий, так і Він не відкриває уст своїх». Позначаючи списом на вирізаному Агнці святий Хрест, священик говорить: «Жертвується Агнець Божий, що бере гріх світу, за життя світу і спасіння».

Копіє, спис (гр. Λόγχη) — у православ'ї ніж із двобічним трикутним лезом, що використовується на проскомідії для виймання часточок із просфори. Символізує спис римського воїна, який, згідно з євангельською оповіддю, проколов ним бік Ісуса Христа на хресті («та один з вояків списом бока йому проколов, і зараз витекла звідти кров та вода». — Ін. 19: 34).

С. 244—245. *...Богоотців Йоакима та Анни...* (давньогр. Θεοπάτορες) — батьки Діви Марії, матері Ісуса Христа.

С. 245. *Василій Великий* — Святий Василій (329—379), архієпископ Кесарії Каппадокійської в Малій Азії, один з отців церкви.

Дискос (гр. δίσκος — кругла тарілка) — металева, золота або позолочена тарілка з підставкою, на якій священик під час проскомідії укладає вирізані часточки просфори.

Звіздиця — предмет церковного знаряддя у вигляді двох металевих хрестоподібно з'єднаних дуг, який ставлять на дискос над часточками хліба; символізує Віфлеємську зірку.

С. 246. *Ладан* (гр. λήδανον, λάδανον) — висушений сік, ароматична смола, часточки якої, покладені на тліючий вогник, наповнюють приміщення пахощами: використовується при кадінні. Разом із золотом та смирною була принесена волхвами як дари Ісусові.

Смирна, миро (гр. Μύρρη) — благовонна смола мирового дерева; використовувалася для виготовлення священної оливи, якою помазували пророків, бальзамували померлих, додавали в напій засудженим на смерть для полегшення страждань. Була дарована новонародженому Месії як Чоловікові, Котрому судилось померти на хресті.

Відпуст — слова священика, якими він завершує службу, благословляючи мольільників на вихід з храму.

С. 247. *...до вищих горніх предметів.* — Горній — це морально-піднесений, що перебуває у вишині (церк.-книжн., заст.).

... трьома перстами... — Перст — палець на руці (заст., поет.).

С. 248. *Амінь* (давньогр. αμήν — так справді є) — прикінцева формула у молитвах та псалмах, що має підтверджувати істинність промовлених слів.

Амвон (гр. 'Αμβων — підвищення) — спеціальна споруда перед святими дверима (Царськими вратами), призначена для читання Святого Письма, співу, виголошення проповідей.

Оголошені, оглашенні — особи, які під проводом катехита наставлялися в основах християнства і готувалися до таїнства хрещення. Вони могли брати участь у літургії оголошених (або літургії слова), але відразу після єктенії за оголошених на заклик диякона: «Оголошені, вийдіть!» — повинні були залишити храм.

С. 249. *Єктенія* (гр. Εκτενής — розповсюдження) — низка молитов, які читають диякон або священик при кожному богослужінні від імені віруючих; містять прохання і звернення до Бога. На кожне виголошене прохання вірні відповідають: «Господи, помилуй» або «Тобі, Господи». Найбільш уживаних єктеній п'ять: 1. Велика, або Мирна, єктенія, що починається словами: «В мирі Господеві помолімося» і має багато прохань. 2. Мала єктенія — скорочений варіант Великої, що починається словами: «Ще й ще в мирі Господеві помолімося» і має два прохання. 3. Посилена (сугуба), або Єктенія усильного благання, що починається словами: «Помилуй нас, Боже, з великої милості Твоєї, молимося Тобі, вислухай і помилуй». На кожне прохання хор відповідає триразовим «Господи, помилуй», тому єктенія і називається посиленою. 4. Благальна, або Прохальна, єктенія, що починається словами: «Доповнімо молитву нашу Господеві». 5. Єктенія за спочилих, або Заупокійна, складається з прохань до Господа, щоб Він упокоїв у Царстві Небесному душі померлих, простивши їм усі гріхи. Ці та інші єктенії закінчуються виголосом священика на прославу Пресвятої Трійці.

Антифон (гр. Αντιφωνος — який звучить у відповідь) — діалогічний спосіб почергового співу соліста й хору (або двох частин хору), що ніби відповідають один одному. У церкві почав уживатися з II ст.

Крилас (гр. κλῆρος — частина) — місце на підвищенні перед іконостасом для кліру, тобто співців і читців, а також осіб священного сану, які допомагають при читанні й співі. Криласів завжди два — правий та лівий, відповідно до їхнього розташування перед вівтарем.

С. 250. *Блаженства* — Заповіді блаженства, вимовлені Ісусом Христом у Нагірній проповіді й представлені у Новому Завіті (Мт. 5: 3—12; Лк. 6: 20—23), складають основу християнського морального вчення.

С. 252. *Алілуя* (євр. — досл. хваліть Ях (Яг, Яхве, Єгову)) — молитовне хвалебне слово, звернене до Бога. Українською часто перекладається як «Хваліть Господа» або «Хваліте Господа».

Тропар (гр. Τροπάριον — наспів) — короткий молитовний спів на прославу Христа, Богородиці або святих.

С. 254. *Апостол* — богослужебна книга, що містить частину книг Нового Завіту: історію первісної Церкви, науку й дії Христових апостолів.

С. 258. *Антимінс* (гр. ἀντι — замість і лат. mensa — стіл) — чотирикутне льняне або шовкове полотно, на якому зображено покладання у гріб Ісуса Христа після зняття з хреста, а також чотирьох євангелістів, а всередині зашиті мощі святих; обов'язковий предмет при звершенні повної літургії.

С. 260. *Воздух* — більший покрівець, виготовлений з тієї ж тканини, що й ризи, яким священик покриває чашу й дискос на проскомідії.

С. 261. *Кустодія* (гр. κουστωδία, те саме лат. custōdia) — сторожа, охорона, варта.

Плащаниця (гр. Επιτάφιος) — плат великого розміру із зображенням тіла мертвого Ісуса Христа, знятого з хреста.

С. 262. *Судар* — плат, покрови і, зокрема, полотно, яким пов'язали голову Христа при покладанні у гріб.

С. 264. *Символ Віри* — короткий виклад засад християнського віровчення, що складається з дванадцяти членів, кожен з яких містить особливу істину, або догмат православної віри.

С. 265. *Єлей* (гр. ἔλαιον — олива) — церковнослов'янська назва оливи, яку з апостольських часів уживали при таїнстві хрещення та єлеопомазання для зцілення хворих; символізує благодать, радість, оживлення.

Рипіда (гр. ριπίδιον — опахало, віяло) — своєрідне богослужбове знаряддя у вигляді металевого або дерев'яного кола, ромба чи зірки з образом серафима, що прикріплений до довгої ручки.

С. 266. *Саваоф* (івр. — досл. Господь Військ) — один з епітетів Бога в юдейській та християнській традиціях, в якому акцентується Його всемогутність.

Осанна (з гр. ὡσαννά від давньоєвр. — допоможи ж!) — молитовний вигук, уславлення.

С. 267. *Потир* (гр. Ποτήρ — чаша, кубок) — сосуд для християнського богослужіння, який використовують при освяченні вина й прийнятті причастя.

Авраам — перший з трьох біблійних патріархів після Потопу; перший єврей і родоначальник усього єврейського народу (Бут. 17: 4).

Коментар П. Михеда і Т. Михед

ДУХОВНІ ПОВЧАННЯ І НАСТАНОВИ

ПРАВИЛО ЖИТІЯ У СВІТІ

Написано взимку 1843—1844 рр. під час перебування Гоголя в Ніцці, де він мешкав з кінця листопада 1843 по 19 березня 1844 р. Тут були створені «Навчальна книга для російського юнацтва», трактат «Про ті душевні уподобання і недоліки наші», стаття «Про стани в державі», замітка про Меріме, збірник виписок із творів святих отців і вчителів Церкви, а також почата робота над «Розмислами про Божественну Літургію». Рукопис «Правила...» Гоголь залишив у сім'ї Вієльгорських. У листі до графині Л.К. Вієльгорської від 12 квітня 1844 р. він писав: «Я Вам залишив те правило, яке зробило мене на-

багато кращим, ніж я був раніше. І тепер прошу Вас, як може тільки люблячий брат просити брата: не зневажуйте ним і перечитуйте з увагою у будь-яку неспокійну і сумну хвилину».

Перша редакція «Правила...» була надрукована Г.П. Георгієвським в кн.: Памяти В.А. Жуковского и Н.В. Гоголя. — СПб., 1909. — Вып. 3. — С. 2—7. Більш повний текст подано у статті Г. Хетсо, який подав порівняльний аналіз обох варіантів (див.: Н.В. Гоголь. Правило жития в мире. Публикация и сопроводительная статья Гейра Хетсо // Гоголь: Материалы и исследования. — М., 1995. — С. 6—21). Уперше опубліковано: *Хетсо Г.* Гоголь как учитель жизни: Новые материалы // Scando Slavica. — Copenhagen, 1988. — Т. 34.

Українською перекладено вперше.

С. 285. *Любити Бога означає любити Його у кілька разів більше...* — Перефразування слів із Святого Письма: «Хто більш як Мене, любить батька чи матір, той мене недостойний. І хто більш як Мене, любить сина чи дочку, той Мене недостойний» (Мт. 10: 37).

С. 288. *«Хто витерпить до кінця, той спасеться»...* — Див.: «А хто витерпить аж до кінця, той буде спасенний» (Мт. 10: 22; 24: 13).

ПРО ТІ ДУШЕВНІ НАХИЛИ Й НЕДОЛІКИ НАШІ, ЯКІ НАС БЕНТЕЖАТЬ І ЗАВАЖАЮТЬ НАМ ПЕРЕБУВАТИ У СПОКІЙНОМУ СТАНІ

Тексти написані під час перебування М. Гоголя в Ніцці. Про цей період гоголівської біографії див.: *Шик А.* Гоголь в Ницце // Новый журнал. — 1946. — № 12. — С. 179—192.

Уперше надруковано Б. Бессоновим (див.: *Бессонов Б.* Новые автографы русских писателей // Русская литература. — 1965. — № 3. — С. 193—208).

Українською перекладено вперше.

С. 294. *«Сила моя в немощах звершується»* — вислів апостола Павла (2 Кор. 12: 9).

<ПРО ВДЯЧНІСТЬ>

Імовірно написана в 1840-х роках і є фрагментом твору, який залишився невідомим (див.: Неизданный Гоголь / Изд. подгот. И.А. Виноградов. — М., 2001. — С. 515).

Уперше надруковано І. Виноградовим (див.: Литературная учеба. — 2001. — № 3).

Українською перекладено вперше.

НОТАТКИ, НАЧЕРКИ НА ОКРЕМИХ ЛИСТКАХ

Українською перекладено вперше.

<ТРУД>

Уперше надруковано у вид.: Сочинения Н.В. Гоголя. — 10-е изд. — М.; СПб., 1896. — Т. 6.

Українською перекладено вперше.

С. 299. *«У поті лиця здобуватимеш хліб свій»...* — Біблійний вислів із Книги Буття (13: 19).

МОЛИТВИ, ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ, ПЕРЕДСМЕРТНІ ЗАПИСИ

Гоголь у листі до М. Язикова від 4 листопада 1843 р. писав про молитву: «Стремління є молитвою. Молитва не є словесним ділом; вона повинна бути від усіх сил душі й всіма силами душі; без цього вона не злетить. Молитва є піднесенням. Якщо вона дійшла до ступеня піднесення, то вона вже просить про те, чого Бог хоче, а не про те, чого ми хочемо. Як дізнатися про хотіння Боже? для цього потрібно подивитись розумними очима на себе і дослідити себе: які здібності, дані нам від народження, вищі й благородніші за інші, цими здібностями ми повинні працювати переважно, і в цій роботі міститься хотіння Бога, інакше вони не були б нам дані. Отже, просячи про пробудження їхнє, ми будемо просити про те, що суголосне Його Волі. Тож молитва наша прямо буде почута. Але потрібно, щоб ця молитва була від усіх сил душі нашої. Якщо такого постійного напруження хоч би дві хвилини в день триматися протягом одного чи двох тижнів, то побачиш її дію неодмінно. До кінця цього часу в молитві з'являться додатки. Ось які станутьcя дива: першого дня ще ні ядра думки немає в голові твоїй, ти просиш просто про натхнення. Другого чи третього дня ти говоритимеш не просто: дай зробити мені, але вже: дай зробити мені в *такому-то* дусі. Потім четвертого чи п'ятого, — *з такою-то* силою, потім виявляться в душі питання: яке враження можуть викликати задумані твори і чому можуть послужити? І за питаннями тієї ж хвилини підуть у слід відповіді, котрі будуть прямо від Бога. Краса цих відповідей буде такою, що все єство саме собою стане піднесеним; і до кінця якогось другого тижня побачиш, що уже все склалось, що потрібне. І предмет, і значення його, і сила, і глибокий внутрішній смисл, одне слово — все, треба тільки взяти в руки перо, та й писати. Але повторю знову: молитва повинна бути від усіх сил душі». Протоєрей Георгій Флоренський зазначає: «У Гоголя була дуже небезпечна теорія молитви» (О путях русского богословия. — С. 265). Процитувавши вказаний лист до Язикова, Георгій Флоренський пише: «Очевидно, що Гоголь практикував таку молитву. І не дивно тоді, що він надавав своїм творінням майже непогрішимого значення, бачив у них вище одкровення». Застереження автора викликане думкою Гоголя про «пряме» молитовне звернення до Бога, що не відповідало православній традиції.

Українською перекладено вперше.

НА 1846 <РІК>

Уперше надруковано В.І. Шенроком за копією Н.П. Трушковського, небожа Гоголя, у вид.: Сочинения Н.В. Гоголя. — 10-е изд. — М.; СПб., 1896. — Т. 6. — С. 426.

С. 303. ***Схиляй мене до Себе, Боже мій...***

Молитва міститься у листі до О.А. Іванова від 12 листопада 1847 р. з настановою: «Читайте її вранці кожного дня. А якщо запримітите за собою, що перебуваєте в тривожному і особливо неспокійному стані духу, тоді читайте її завжди і ніколи не забувайте це робити».Була написана під час роботи над «Мертвими душами».

Уперше надруковано П. Кулішем (Современник. — 1858. — № 11. — С. 159—160).

С. 304. ***Боже, благослови!..***

Молитва пов'язана з роботою над «Мертвими душами».

Уперше надрукована Г.П. Георгієвським (див.: Памяти В.А. Жуковского и Н.В. Гоголя. — СПб., 1909. — Вып. 3. — С. 11).

С. 304. ***Господи, дай мені пам'ятати вічно моє...***

Уперше надруковано Г.П. Георгієвським (див.: Памяти В.А. Жуковского и Н.В. Гоголя. — С. 114).

С. 304. ***Боже, зроби безпечним шлях його...***

Молитва була пов'язана з паломництвом Гоголя до Святих місць. Текст її Гоголь надіслав у листі до матері від 15 січня 1848 р. з проханням «відправити молебен і, якщо можна, навіть не раз (в усіх місцях, де вміють краще молитись), про благополучну мою подорож».

Уперше надруковано П. Кулішем у вид.: Сочинения и письма Н.В. Гоголя. — СПб., 1857. — Т. 6. — С. 445—446.

С. 305. ***Господи! спаси й помилуй бідних людей!..***

Мотив цей зустрічається у «Вибраних місцях» (див. розділ VI. «Про допомогу бідним»).

Уперше надрукована Г.П. Георгієвським (див.: Памяти В.А. Жуковского и Н.В. Гоголя. — С. 114—115).

С. 306. ***Молюся за друзів моїх...***

Написана перед смертю автора.

Уперше опублікована у вид.: Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1892 г. — СПб., 1895.

ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ

Уперше надруковано: Русская мысль. — 1896. — № 5. — С. 178. Вступне слово І. Линиченка.

С. 306. *«Паси вівці Моя!»* — Вислів із Євангелія від Іоанна (21: 16, 17).

Якима відпустити на волю. — Йдеться про Якима *Німченка* (бл. 1803—1885) — кріпака Гоголів, який разом з письменником перебував у Петербурзі з 1829 по 1836 р.

Семена також... — Семен *Григор'єв* — кріпак Гоголя, хлопчиком прислужував йому в 1848—1852 рр. у помешканні графа О.П. Толстого на Нікітському бульварі. Семен був біля письменника у трагічну ніч спалення рукописів.

ПОРАДА СЕСТРАМ

Написана в останні місяці життя М. Гоголя.

Уперше надруковано І. Линниченком (див.: Русская мысль. — 1896. — № 5. — С. 179).

ДРУЗЯМ МОЇМ

Уперше надруковано П. Кулішем у вид.: Опыт биографии Н.В. Гоголя, со включением до сорока его писем. — СПб., 1854. — С. 130.

«БУДЬТЕ НЕ МЕРТВІ, А ЖИВІ ДУШІ...»

Уперше надруковано І. Линниченком (див.: Русская мысль. — 1896. — № 5. — С. 178).

С. 307. *...всякий, хто пролазить інакше, є тать і розбійник.* — Вислів з Біблії: «Поправді, поправді кажу вам: Хто не проходить дверима в кошару, але перелазить деінде, — той злодій і розбійник» (Ін. 10: 1).

РЯДКИ, НАПИСАНІ ЗА КІЛЬКА ДНІВ ДО КОНЧИНИ

С. 307. ***Аще не будете малими, яко діти...***

Уперше надруковано П. Кулішем у вид.: Опыт биографии Н.В. Гоголя, со включением до сорока его писем. — СПб., 1854. — С. 53.

Решта записів уперше надрукована А. Тарасенковим (див.: *Тарасенков А.* Последние дни жизни Николая Васильевича Гоголя // Отечественные записки. —1856. — № 12. — С. 397—427).

Коментар П. Михеда

ЗМІСТ

Літературно-художнє видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

ГОГОЛЬ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

Зібрання творів у семи томах

Том шостий

ДУХОВНА ПРОЗА

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2010

Художнє оформлення *С.П. Муштенко*
Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректор *Л.Г. Бузіашвілі*
Комп'ютерний набір *В.Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

Підписано до друку 06.12.2010. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Таймс. Офс. друк. Фіз. друк. арк. 22,0.
Ум. друк. арк.22,0. Ум. фарбо-відб. 23,0. Обл.-вид. арк. 20,0.
Наклад 2000 прим. Зам. № 1276

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру,
серія ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, Терещенківська, 3

ЗАТ “Віпол”
03151 Київ 151, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру.
серія ДК № 752 від 27.12.2001

Гоголь, Микола.
Г58 Зібрання творів: у 7 т. / Микола Гоголь; редкол.: М.Г. Жулинський (голова) [та ін.]. — К.: Наук. думка, 2008.
ISBN 978-966-00-0890-2.

Т. 6: Духовна проза / упоряд. П.В. Михед. — 2010. — 352 с. — ISBN 978-966-00-1065-9.

До шостого тому видання творів Миколи Гоголя увійшли “Вибрані місця із листування з друзями”, “Авторська сповідь”, “Розмисли про Божественну Літургію” та окремі нотатки останніх днів життя письменника.

ББК 84.4УКР1-РОС